PÁZMÁNY
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jog- és Államtudományi Kar

Tanulmányok 52.

‘VESTIGIA IURIS NOSTRI HISTORICA’

Pázmány jogtörténeti tanulmányok

I.

Szerkesztette:
Szabó István

PÁZMÁNY PRESS

‘Vestigia iuris nostri historica’
Pázmány jogtörténeti tanulmányok
I.

A PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
JOG- ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI KARÁNAK
KÖNYVEI

TANULMÁNYOK 52.

Sorozatszerkesztő: *Szabó István*

‘VESTIGIA IURIS NOSTRI HISTORICA’

Pázmány jogtörténeti tanulmányok I.

Szerkesztette:
Szabó István

PÁZMÁNY PRESS
Budapest 2026

© Szerzők, szerkesztő, 2026
© PPKE JÁK, 2026

ISSN 2061-7240
ISBN 978-963-308-545-5

Kiadja:
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jog- és Államtudományi Kara
1088 Budapest, Szentkirályi u. 28–30.
www.jak.ppke.hu

Felelős kiadó: Dr. Komáromi László dékán

Szerkesztés, nyomdai előkészítés: Szakaliné Szeder Andrea

Készült a PPKE Egyetemi Nyomdájában
Felelős vezető: Ulrich-Hesz Margit

TARTALOM

Előszó 7

Antal Tamás
A választási bíráskodás modelljei Európában a 20. század első felében 9

Bathó Gábor
Tengerjog a Horthy-korszak törvényalkotásában 21

Fazakas Zoltán József
Az Aranybulla mint a magyar történeti alkotmány „termékenyítő forrása”
és az Alaptörvény 37

Hollósi Gábor
A Trianon-emléktörvények 53

Kelemen Miklós
Polgárok, katonák, hódítók. Közjogi kérdések a római köztársaság
hadseregszervezési rendszerében 75

Képes György
Részvénytársaságok és korlátolt felelősségű társaságok
a Kádár-rendszerben. Egy cégjogtörténeti kutatás nem várt nehézségei 97

László Balázs
Magyar jogtörténeti adalékok Szent Gellért legendáiban 119

Liktor Zoltán Attila
A felfedezések jogi környezete és a spanyol Indiák jogállása
a 16-17. században. Spanyol gyarmatok? Vagy mégsem? 135

Nagy Péter
A harmadik hágai nemzetközi magánjogi konferencia
és a magyar házassági jog.....159

Petrasovszky Anna
Interdiszciplináris természetjogi diszkurzus. Kutatási eredmények
egy nemzetközi együttműködésből I.....177

Pókecz Kovács Attila
Diocletianus tetrarchiája és közjogi reformjai (284–305).....189

Sallai Balázs
Korrupciós jelenségek a közigazgatásban. Problémák és közszolgálati
jogi megoldások a 19-20. századi Európában 211

Szabó István
Monarchiából köztársaságba. Monarchikus maradványok
a republikánus államfők jogállásában 225

Szabó Szilárd
A császári és királyi vezérkar jogállása, szervezete és hatásköre
a dualista Osztrák–Magyar Monarchiában az első világháború kitöréséig ...239

Tamás Csaba Gergely
A japán legfelső bíróság korai határozatai az alkotmány
béke-klauzulájáról.....259

Varga Norbert
A kartellszerződések tartalmi elemei, különös tekintettel
a kartell tagjainak jogállására a gyakorlatban 271

Völgyesi Levente
A kollektív főhatalom felelősségi dilemmái. Egyházi és világi párhuzamok . 283

ELŐSZÓ

Kedves Olvasó!

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának „Tanulmányok” című sorozata olyan – a jogtudományhoz kapcsolódó – szerkesztett anyagok megjelentetését szolgálja, amelyek konferenciákhoz, tudományos műhelyekhez, vagy más alkotói közösségekhez kapcsolhatók. Ebben a sorozatban szeretnénk helyet biztosítani a hazai jogtörténész közösség aktuális kutatásait közvetítő köteteknek, amely szándékaink szerint a közösség összetartozását is erősíteni fogja.

A befogadott tanulmányok nem a jogtörténet egy meghatározott témaköréhez kapcsolódnak, hanem mindenkitől az aktuális kutatási témájával összefüggő anyagot várunk. Ezzel pillanatfelvételt biztosítunk a hazai jogtörténész társadalom adott időszakban folytatott kutatásairól. Átfogó kép kialakítása akkor lehetséges, ha minél szélesebb szervezeti körből sikerül a tanulmányokat összegyűjteni. A jelen kötetben szereplő 17 tanulmány hét jogi kar (Debreceni Egyetem, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Károli Gáspár Református Egyetem, Miskolci Egyetem, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Pécsi Tudományegyetem, Szegedi Tudományegyetem), a Nemzeti Közszolgálati Egyetem, a Veritas Történetkutató Intézet, valamint a Kúria Werbőczy István Országbírói Kutatóintézet jogtörténész oktatóitól (kutatóitól) származik.

Budapest, 2026. április 14.

Dr. Szabó István
tanszékvezető egyetemi tanár
PPKE JÁK Jogtörténeti Tanszék

A VÁLASZTÁSI BÍRÁSKODÁS MODELLJEI EURÓPÁBAN A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Antal Tamás*

1. Bevezetés

A választási bíráskodás jogintézményei az anyagi választójog és a választási eljárások szabályai mellett gyakran háttérbe szorulnak a mindennapi gyakorlatban. Ennek oka, hogy napjainkban, a tömegek által történő választás miatt már csak kivételesen van rájuk szükség, a mandátumok megsemmisítése pedig kifejezetten ritkaságszámba megy. A történeti múltban azonban ez nem így volt: e folyamatosan fejlődő s a választási eredményeket (mandátumokat) csaknem mindig befolyásoló különleges jogalkalmazásnak, a verifikációnak sokkal gazdagabb múltja van, mint jelene.

2. Anglia

Az előzményeket e helyütt nem említve, az 1867 és 1872 közötti parlamenti választójogi reformok[1] után 1882–83-ban foglalkozott ismét a brit törvényhozás választási kérdésekkel; ekkor már nem a szervezeti és eljárási, hanem inkább az anyagi jogi normák kerültek William Gladstone liberális kormánya érdeklődésének középpontjába. 1883 nyarán azután megalkotta a Parlament az új választási korrupcióellenes törvényt *(The Corrupt and Illegal Practices*

* Egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar.

1 Robert Saunders: *Democracy and the Vote in British Politics, 1848–1867. The Making of the Second Reform Act*. Ashgate, Farnham, 2011. 225–263.; John K. Walton: *The Second Reform Act*. Methuen, London, 1987.

Prevention Act 1883),[2] amely végül a szigetországi fejlődéstörténet tetőpontját jelentette, s ez állt hatályban az 1940-es évek végéig. Eljárásjogi szempontból nem hozott igazán újat a törvény, mivel fenntartotta az 1879-ben elfogadott módosítással az 1868. évben *(Election Petitions and Corrupt Practices Act)* bevezetett és bevált szervezeti kereteket: ezek szerint egy két bíróból álló ítélő tanács járt el a választási végeredményeket megkérdőjelező petíciók ügyeiben, amely a *Supreme Court of Judicature* részét képezte.[3]

Az 1883. évi jogszabályban *korrupt gyakorlat* alatt a választási vesztegetést, a traktálást, a meg nem engedett egyéb befolyást, a szavazó személye elleni támadást és elrablást, a hamis esküt, a névbitorlást, továbbá a költségelszámolást tartalmazó beszámoló meghamisítását kellett érteni szándékos és célzatos elkövetés esetén. Ha bárkit ezek valamelyikében bűnösnek találta a választási bíróság, tettéért egy évi szabadságvesztés és 200 font pénzbüntetés volt kiszabható. Ha magát a jelöltet ítélték el ezek miatt, további szankcióként elveszítette a szavazati jogát és a megszerzett mandátumát, továbbá véglegesen eltiltották a választókerületében történő jelöléstől, valamint hét évre (vagyis egy parlamenti ciklusra) kizárták abból, hogy a Közösségek Házának tagja legyen, vagy közhivatalt töltsön be, illetve, hogy jogtanácsosként praktizáljon.

Másmilyen jogellenes választási magatartás tényszerű bizonyítása esetén az elkövetőt 100 font pénzbüntetés mellett a választójogból és a közhivatalviselési képességből öt évre zárták ki, ha pedig személyesen a jelöltről volt szó, hét évre eltiltották a választókerültének képviseletétől, végül, ha a képviselőjelölt ártatlan volt ugyan, de az ágenseit bűnösnek találták, akkor az adott Parlament tartamára zárták ki a jelöltet. Ilyen *jogellenes magatartásnak* minősült, ha a jelöltek többet költöttek választási kiadásokra a törvény szerint megengedettnél, ha a szavazók szállításáért fizettek, vagy, ha a választóikat munkavégzés keretében foglalkoztatták, így fizetve ellenszolgáltatást nekik. Mindezen körül-

[2] 46&47 Vict. c. 51. An Act for the better Prevention on Corrupt and Illegal Practices at Parliamentary Elections. In: *The Law Reports. The Public General Statutes, with a List of the Local and Private Acts [1883].* Volume XIX. London, Printed by George Edward Eyre and William Spottiswoode, 1883. 242–285.

[3] 31&32 Vict c. 125. An Act for amending the Laws relating to Election Petitions, and providing more effectually for the Prevention of Corrupt Practices at Parliamentary Elections. In: *The Law Reports. The Public General Statutes, with a List of the Local and Private Acts [1868].* Volume III. London, Printed by George Edward Eyre and William Spottiswoode, 1868. 1105–1125.; 42&43 Vict. c. 75. An Act to amend and continue the Acts relating to Election Petitions, and to the Prevention of Corrupt Practices at Parliamentary Elections. In: *The Law Reports. The Public General Statutes, with a List of the Local and Private Acts [1879].* Volume XIV. London, Printed by George Edward Eyre and William Spottiswoode, 1879. 353–354.

mények a megválasztott jelöltre nézve a mandátumától történő megfosztást is eredményezték.

A *pénzügyekre* különösen nagy hangsúlyt fektetett az új törvény: minden jelöltnek választási megbízottat kellett alkalmaznia, csak ő teljesíthetett kifizetéseket és csak a négyhetes kampány alatt, tételesen el kellett minden kiadásról számolniuk, a jelölt személyes kiadásai így sem lehettek 100 fontnál nagyobbak, az elszámolást pedig mindkettőjüknek saját nyilatkozattal meg kellett erősíteniük. A hivatalos választási személyzet számát is limitálták oly módon, hogy a városi kerületekben *(borough)* minden 500 választóra egy saját jegyző tisztviselő *(clerk)* és egy futár eshetett, a megyei kerületekben *(county)* a voksolás helyén szintén egy tisztviselő jutott minden 500 szavazóra, a központi szavazóhelységben még ugyanennyi minden 5000 fő után. A képviselőjelöltek fizetett ágensei, megbízottai és választási tisztviselői nem szavazhattak.[4]

A viktoriánuskori választójogi reformokat a következő két év anyagi jogi törvényei és a választási földrajz átalakítása zárták, amelyek által a brit *népképviseleti választójogot* továbbra is vagyoni cenzusokhoz kötötték, és csak a férfiakra terjedt ki, de így is nőtt a választók száma; mindez nem is változott érdemben az első világháború végéig.[5] 1897-ben kiküldött egy különbizottságot a Parlament megvizsgálni az 1883. évi szabályok alkalmazásának tapasztalatait. Bár a bírák szerint a petíciónkénti 1000 font összegű eljárási biztosítéki díj túl magas volt, mégsem javasolt változtatni rajta a bizottság, mivel biztosíték volt nem csak az eljárási költségekre, de arra is, hogy megalapozatlan verifikációs eljárásokat ne indítsanak a választási vereséget szenvedők. Ugyanakkor rámutatott néhány praktikus részletre az eljárással kapcsolatban (pl. a legfőbb ügyész képviselőjének ne kelljen végig ülnie minden meghallgatást, mert az csak emeli a költségeket). A bizottsági jelentésnek azonban nem lett érdemi foganatja.[6]

A 19. századi küzdelem után a 20. század eleje paradigmatikus fordulatot hozott Angliában: a választási petíciók csaknem megszűntek, pontosabban oly ritkák voltak, hogy átlagosan évtizedente fordult elő egy, így újabb jogalko-

---

4 Hugh Fraser: *The Law of Parliamentary Elections and Election Petitions, with Suggestions on the Conduct and Trial of an Election Petition, Forms and Precedents, and All Statutes Bearing on the Subject.* London, Butterworth and CO., 1906, 1910.

5 Charles Seymour: *Electoral Reform in England and Wales. The Development and Operation of the Parliamentary Franchise, 1832–1885*. New Haven–London, Yale University Press – Oxford University Press, 1915, reprinted in 1970. 456–518.; G. H. L. Le May: *The Victorian Constitution. Conventions, Usages and Contingencies*. New York, St. Martin's Press, 1979. 152–188.; F. W. S Craig*: British Parliamentary Elections Results 1885–1918*. London–Basingstoke, The Macmillan Press, 1974. 1989.

6 Cornelius O'Leary: *The Elimination of Corrupt Practices in British Elections 1868–1911.* Oxford, Clarendon Press, 1962. 179–181.

tási hullámra e tárgyban egy fél évszázadig nem került sor. Hozzá kell tenni azonban, hogy a választások során történt konkrét jogsértő magatartások miatt olykor rendes büntetőeljárások indultak, ha nem hagyományos korrupció történt, bár ezekre inkább a helyi önkormányzati szintén adódott példa, nem a parlamenti választásokkal kapcsolatban. Azt is meg kell jegyezni, hogy a tárgyalt korszakban a politikai háttér sokat változott: 1884 után megnövekedett a választójoggal bírók száma (2,62 millióról 4,38 millióra), valamint eltűntek a klasszikus honorácior pártok, és a helyüket a jól szervezett tömegpártok vették át minden meglévő politikai erőnél s a kialakulóban lévő *Labour Party*nál. A kampányok és a voksolás immár nem egyéni szervezésben zajlottak, hanem a pártok által működtetett központi apparátus, háttérszervezetek és legalizált pártfinanszírozási rendszer (megbízottak, ágensek) által. Az utolsó sikeres hagyományos petíciót 1923-ban terjesztették elő Oxfordból a törvényes költségkeretek túllépése miatt.[7]

A második világháború utáni évtizedekből kiemelendők a *Representation of the People Act* elnevezésű választójogi törvények, amelyek egyebek mellett a petíciókról és azok elbírálásáról is rendelkeztek. Az első ilyet 1948-ban, a következőt pedig mindjárt 1949-ben fogadták el.[8] Továbbra is a generális korrupció (a törvényi költséghatárokat átlépő költekezés), valamint a választási célú megvesztegetés, traktálás és fenyegetés szerepelt a jogcímek között, továbbá a választói magatartást befolyásoló és ezért jogszerűtlen bérekre, fizetségekre, munkáltatásra, bérleti jogra, illetve a választójogosultság hiányára lehetett hivatkozni.

3. Franciaország

A harmadik francia köztársaság első évében, 1871-ben szabályozták a választójogot, ami a témánk szempontjából lényegében nem hozott újítást a korábbiakhoz képest, és ezt a rendszert *mutatis mutandis* fenntartották az 1875. évi alkotmánytörvények (alaptörvények) is.[9] Mivel ekkor a Szenátus is választása

[7] Ruszoly József: A v*álasztási bíráskodás története Európában*. In: Uő.: *Európa alkotmánytörténete. Előadások és tanulmányok középkori és újkori intézményekről.* Budapest, Püski, 2005. 416. Ld. még in: *Acta Juridica et Politica Szeged*, Tomus XXII, Fasc. 7. Szeged, 1975. 1–57.

[8] 11 & 12 Geo. 6. c. 65. An Act to amend the law relating to parliamentary and local government elections and to corrupt and illegal practices, and for purposes connected therewith; 12, 13 & 14 Geo. 6. c. 68. An Act to consolidate certain enactments relating to parliamentary and local government elections, corrupt and illegal practices and election petitions.

[9] Both Ödön: *Fejezetek a nyugat-európai állam- és jogtörténet köréből*. Szeged, JATEPress, 1996. 109–113.

alá esett, igaz, közvetett módon, a választási bíráskodás intézményeit mindkét házban alkalmazni kellett – az immár hagyományosnak mondható modellben –, vagyis a Képviselői Kamarában 11, a Szenátusban pedig 9 *bureau*-t, azaz mandátumvizsgáló bizottságot hoztak létre. Az alkotmány elfogadása ellenére az első évtized, a MacMahon-éra belső feszültségeit jól mutatta, hogy az 1877. évi választások után számos képviselő mandátumát semmisítették meg közigazgatási (hivatali) vagy egyházi nyomásra hivatkozva. A következő törvényhozási periódusokban a köztársaság megszilárdult, mindezt a kasszált mandátumok számának apadása is tükrözte. A konzervatív (jobboldali) képviselőkkel szemben alkalmazták gyakrabban ezt a politikai és közjogi fegyvert. Kiugró számban az 1885. évi választásokkal kapcsolatban történtek megsemmisítéssel végződő tiltakozások, ami nem meglepő, hiszen ekkor volt az első – és a világháború végéig egyben az utolsó – alkalom, hogy az egyéni kerületi rendszer helyett a listás szavazást alkalmazták. A voksolás befolyásolása Franciaországban nem annyira az Angliából ismert traktálás (etetés-itatás) formájában öltött testet, hanem a kilátásba helyezett kitüntetések és állások ígérete útján. Megjelent a modernnek tetsző „kollektív vesztegetés" is, amikor egy-egy település választó polgárait kilátásba helyezett állami támogatásokkal, beruházások ígéretével befolyásolták. Jellemző volt olykor az egyházi presszió is. Az első világháború előtti nemzetgyűlési választásokon a verifikációnak már nem jutott nagyobb szerep, ami azonban nem jelenti azt, hogy a kampány és a voksolás mindenkor és mindenhol intakt lett volna.[10]

A világháború után, 1919-ben ismét bevezették a listás (arányos) választási rendszert, ami egybe csengett az európai átlaggal. Ekkor a nemzeti-konzervatív koalíció győzött, és egyetlen mandátumot sem semmisítettek meg. A baloldali koalíciónak sikeres 1924. évi választások sem hoztak érdemi változást, bár néhány esetben megváltoztatták az eredményt. A lajstromos választási szisztémában nem kellett időközi választásokat kiírni, hiszen a listákon a sorrendben következő jelöltnek osztották ki az elvett mandátumot. A tiltott korrupció lényegében megszűnt, a megsemmisítéseket általában eljárási jogsértések miatt mondták ki. Az arányos választási módszer azonban a törvényhozásban képviseletet nyert pártok elaprózódásához és a politikai egyensúly felbomlásához vezetett: tíz miniszterelnök váltotta egymást 1920 és 1928 között, bár a kormányfők – a félprezidenciális kormányzati struktúra sajátosságai miatt – általában is gyakran cserélődtek a harmadik köztársaság idején. Adatokkal

[10] Ruszoly (2005) i. m. 429.

kifejezve: a hetven év alatt 104 kormány váltotta egymást Franciaországban.[11] Erre tekintettel 1927-ben visszatértek a hagyományos egyéni kerületi rendszerre, ami magával vonta a rossz gyakorlat feléledését is, különösen a gazdasági világválság és a népfront *(Front populaire)* időszakában rendezett választásokon. A baloldal előre törésekor hat konzervatív és jobboldali jelölt által elnyert mandátumot semmisítettek meg, míg ezzel párhuzamosan olyan baloldaliakat igazoltak, akik állítólag nem bírtak passzív választójoggal (1932, 1936).[12]

Franciaország felszabadítása után, a negyedik köztársaság korában a Nemzetgyűlésben 10, a Köztársasági Tanácsban 6 választási *bureau* működött, mígnem az ötödik köztársaságban megvalósult a verifikáció feladatának bírósághoz történő telepítése. A francia gyakorlat tehát igen egyöntetű volt a 18. század végétől 1958-ig, ami a forradalmi hagyományokból eredt, és a politikai áthatottsága ellenére lényegileg állandó maradt az alkotmányok sűrű váltakozása ellenére is (vagy talán éppen azért). Mindenesetre az akkor még haladó gondolkodású Georges Clemenceau 1879-ben – az örök forradalmár, L. A. Blanqui[13] ügye védelmében – tett megállapítása konklúziónak is tekinthető: a francia Képviselői Kamara „nem a törvény betűi által kötött bíróság, hanem egy olyan szuverén zsűri, amely esetről esetre maga bírálja el a választhatóság feltételeit".[14]

Bár időben már a 20. század második felére esik, de fejlődéstörténeti szempontból feltétlenül meg kell említenünk az 1958. évi francia alkotmányt is,[15] amely a választási bíráskodást több részre osztotta: a polgármesterek választása tekintetében az Államtanács *(Conseil d'Etat)* járt el, mivel azt a közigazgatási bíráskodás körében elintézendő vitának tekintették,[16] a nemzetgyűlési és szenátusi választások vitatott eredményeinek eldöntése viszont az *Alkotmánytanács (Conseil Constitutionnel)* hatáskörébe került. Az erről a szervről szóló ún. organikus törvény *(Ordonnance no. 58–1067)* szövege szerint egyedül vizsgál meg és intéz el minden választási panaszt. Ugyanakkor az Alkotmánytanács a gyakorlata alapján vonakodni látszik attól, hogy minden, a választásokkal összefüggő vitás kérdésben ítéljen, s a törvényhozó kamarák által megtestesített szuverenitásra

---

11 Majoros István: Rendszerváltozások a 19. századi Franciaországban. *Világtörténet,* 2012/1–2. 91.

12 Ruszoly (2005) i. m. 429.

13 Both i. m. 104.; Max Nomad: *Apostles of Revolution*. New York, Collier Books, 1961. 21–82.

14 Ruszoly (2005) i. m. 428.

15 Kovács István: Franciaország. In: Uő. (szerk.): *Nyugat-Európa alkotmányai*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988. 261–298.

16 Raphael Franck: Judicial Impartiality in Politically Charged Cases. *Constitutional Political Economy,* Vol. 29., No. 2. (2018) 193–229.

hivatkozva csak a ténylegesen megtámadott mandátumokkal kapcsolatban jár el. Ennek keretében tehát akkor tartozik elé az ügy, ha abban nem csupán valamely választási cselekményt, körülményt kifogásolják, hanem közvetlenül magát a választási eredményt is, de ekkor minden felől vizsgálódhat, ami a megtámadott eredménnyel összefüggésbe hozható. Ez azt is jelenti, hogy rendszerint nem foglalkozik önállóan a kétfordulós választások során az első forduló eredményével, ha ekkor még senki sem szerezte meg a mandátumot. 1959-ben ennek jegyében elutasította annak érdemi vizsgálatát, miszerint alkotmányossági szempontból helyes-e, hogy a Külföldi Franciák Főtanácsának *(Conseil Supérieur des Français de l'étranger)* joga van szenátorokat választani, vagy sem. Ez egy alapvető különbség a franciaországi verifikáció történelmi és jelenkori megoldásai között, mivel a korábbi rendszerben a *bureau*-k hatáskörét jóval kiterjesztőbben értelmezték. Az eljárás végeztével az Alkotmánytanács megsemmisítheti a választás eredményét, vagy helyesbítheti a választási bizottság határozatát megállapítva a helyes szavazatszámokat, ha ez lehetséges, és a jogszerű végeredményt. Ezek alapja ténybeli vagy jogi szabálytalanság egyaránt lehet.[17]

4. Németország

Koncepciózus eltérést a francia mintát addig követő Német Birodalomban az 1919 augusztusában hatályba lépő ún. weimari birodalmi alkotmány eredményezett a verifikációban. Annak valaminő választási bírósághoz telepítése azelőtt csak az akkor Németországhoz tartozó Elzász-Lotaringiában valósult meg, ahol az 1911. évi tartományi alkotmány alapján a Colmarban székelő főtörvényszék végezte ezt a tevékenységet. 1919-ben azonban nem csak a köztársaságpártiak kerültek többségbe Németországban, hanem azok is, akik angol mintára bíróságra kívánták ruházni a mandátumok feletti jogvitákat; az alkotmányjavaslatot előterjesztő, demokratapárti Hugo Preuß belügyminiszter is közéjük tartozott.[18] Az életre hívott *Wahlprüfungsgericht beim Reichstag* három tagját a Birodalmi Gyűlés választotta saját tagjai közül, két tagját pedig a birodalmi elnök nevezte ki a Birodalmi Bíróság *(Reichsgericht)* bírái sorából, miáltal hasonlított is, de el is tért az angol mintától. A választási bíráskodási

[17] Claudius C. Thomas: Comparative Study of Laws Relating to the Procedure for Settling Controverted Elections. *Anglo-American Law Review,* Vol. 2., No. 2. (1973) 245–250.

[18] Szabó István: *Német alkotmányfejlődés, 1806–1945*. Budapest,Szent István Társulat, 2002. 168–172.; Peter Stirk: Hugo Preuss, German Political Thought and the Weimar Constitution. *History of Political Thought*. Vol. 23., No. 3, 2002, 497–516.

rendtartást – eljárásrendet – 1920-ban maga a bíróság határozta meg; e szerint a hatásköre a *Reichstag* minden mandátuma vizsgálatára kiterjedt, nem csak a megtámadottakéra, továbbá a birodalmi elnökválasztások és népszavazások eredményeinek netaláni felülvizsgálatára is. Ellenben a közvetlen vizsgálat során felveendő bizonyítás lehetőségét nem kapta meg, viszont közvetlenül fordulhatott más államigazgatási vagy bírói szervekhez, s egyfajta birodalmi meghatalmazott *(Reichsbeauftrage)* kinevezését kérhette az elnöktől az elő-vizsgálati cselekmények elvégzésére.

Az eljárás panaszra vagy hivatalból indulhatott, és keveredtek benne a polgári peres és a közigazgatási hatósági eljárás intézményei. Érdekesség, hogy anyagi jogi normákat az érvénytelenségről jogalkotási szinten nem határoztak meg előre, azokat az ítélkezési gyakorlat formálta ki. Mivel a „weimari korszakban" listás választójogot alkalmaztak Németországban, így konkrét jelöltek helyett inkább teljes pártlajstromok kerültek a panaszok középpontjába, bár az előbbi sem volt kizárt. A Választási Bíróság is az érvényesség vagy a mandátum-megsemmisítés között dönthetett, az eredményt nem változtathatta meg. Mivel átlagban hatvan-ezer szavazat kellett egy képviselői mandátum megszerzéséhez a *Reichstag*ban, a kisebb-nagyobb visszaélések rendszerint nem befolyásolták a végeredményt, ritka volt a tényleges kasszáció. 1924-ben történt, hogy a Választási Bíróság hat mandátumot megsemmisített, mert egy egész pártot utasított el jogtalanul az indulástól a választási szerv, bár máskor ugyanilyen tényállás mellett sem érvénytelenítette az eredményt, mert a sérelmet szenvedett pártot nem találta oly „jelentőségűnek", hogy egyébként mandátumot szerezhetett volna.[19]

Több német tagállamban – például Anhaltban, Braunschweigben, Türingiában és Poroszországban – hasonló összetételű választási bíróságok alakultak az első világháború után, Hessenben és Württembergben pedig az egyébként létező tartományi állambíróságokhoz telepítették a közjogi bíráskodás e típusát. Számos helyen maradt meg a korábbi rendszer is, így a Német Birodalom összességében igen vegyes képet mutatott a többpártrendszer és a demokrácia 1933-ban történt felszámolásáig.[20] Megjegyezni érdemes, hogy a köztársasággá lett Ausztriában pedig e jogkört egyenesen az alkotmánybírósághoz utalták (1920).[21] A Harmadik Birodalomban viszont már nem volt szükség a választási bíráskodásra, noha

[19] Ruszoly (2005) i. m. 439–440.; Thomas i. m. 220–221.

[20] Részletesen ld. Reinhard Schiffers: *Elemente direkter Demokratie im Weimarer Regierungssystem*. (Beiträge zur Geschichte des Parlamentarismus und der Politischen Parteien 40.) Düsseldorf, Droste Verlag, 1971.

[21] Szabó István: Közjogi bíráskodás az I. Osztrák Köztársaságban. *Iustum Aequum Salutare,* 2009/4. 81.

a nemzetiszocialisták formálisan rendeztek *Reichstag*-választásokat 1936-ban és 1938-ban, illetve tartottak egy referendumot 1934-ben a birodalmi elnöki és a kancellári hatalom „plebiszcitárius vezérdemokráciává" egyesítéséről. A megcsonkított alkotmányból megmaradt, hogy a Birodalmi Gyűlés vizsgálja a mandátumokat, és határoz felőlük.[22]

A kettéosztott Németország korából (1949–1990) a *Német Szövetségi Köztársaságra* nézve van ismeretünk.[23] A trizóniai (nyugatnémet tartományi) miniszterelnökök az alkotmányt előkészítendő egy tizenegytagú bizottságot hoztak létre, amely 1948 augusztusában a Bajorország területén lévő Herrenschiemsee-ben megfogalmazott jelentésében a létrehozandó alkotmánybíróság hatáskörébe ajánlotta vonni a majdani *Bundestag* tagjainak mandátuma feletti, vagy az azok elvesztésére-megtartására irányuló bíráskodást, bár ezzel párhuzamosan a bifurkációs megoldás gondolata is komolyan felmerült, de voltak olyan bizottsági tagok is, akik az önálló választási bíróság mellett érveltek. A szociáldemokrata párt a kölni legfelsőbb bíróságon *(Obersten Gericht)* belül hozott volna létre egy különtanácsot, lényegében hasonló megfontolásból. Az alkotmányozó nemzetgyűlés szerepét betöltő Parlamentáris Tanácsban *(Parlamentarischer Rat)* többedik nekifutásra végül az alábbi konstrukcióban állapodtak meg 1949 májusában: a Bonni Alaptörvény[24] szerint a választási bíráskodás a *Bundestag* hatáskörébe tartozik, valamint dönt konkrét esetben a mandátum utólagos elvesztéséről is (pl. összeférhetetlenség kialakulása esetén). A határozata ellen ugyanakkor jogkérdésben jogorvoslattal lehet fordulni a Szövetségi Alkotmánybírósághoz, mely utóbbi anélkül változtathatja meg a Szövetségi Gyűlés döntését, hogy visszaküldené hozzá az ügyet. Ez új felfogás a választási bíráskodásban, mivel a törvényhozó szerv egyedi döntésének felülbírálatáról van benne szó, nem pusztán egy mandátum érvényességének megítéléséről. A részletszabályokat önálló törvény tartalmazta, amely első tervezetei még az ősz folyamán elkészültek, de javaslat formájában csak 1950-ben került a *Bundestag* elé, a jogalkotás pedig 1951. március 12-én fejeződött be a szövetségi elnöki kihirdetéssel *(Wahlprünfungsgesetz).* Ennek megfelelően a törvényhozó szervben egy speciális bizottságot kellett létrehozni a verifikáció

[22] Antal Tamás: Árnyékország. A Harmadik Birodalom politika- és alkotmánytörténete. *Belvedere Meridionale,* 2001/1–2. 104–123.

[23] Ruszoly József: A választási bíráskodás korszerű alapvetése. Az 1951. március 12-i német szövetségi törvény (Wahlprünfungsgesetz) létrejötte. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta juridica et politica,* Tomus XL. (In memoriam Dr. Kovács István akadémikus, egyetemi tanár. Szerk.: Tóth Károly). 1991. 279–314.

[24] Tóth Károly: Német Szövetségi Köztársaság. In: Kovács István (szerk.): *Nyugat-Európa alkotmányai.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988. 305–315.

céljából, ami hét rendes és hét póttagból állt, valamint minden képviselőcsoport, amely nem volt benne jelen rendes tagok által, delegálhatott egy-egy állandó tanácskozási jogú tagot. E bizottság azonban csak döntéselőkészítő testület volt a plénum részére. Érdekesség, hogy a választási panaszok benyújtásának és a mandátumvesztésnek a szabályait az első, 1949-ben megválasztott szövetségi képviselőkre is lehetett alkalmazni, tehát visszaható hatállyal.

Ehhez azonban hozzá kellett igazítani a német történelemben most először létrehozott Alkotmánybíróságról párhuzamosan készülő törvényt is. A választási bíráskodási törvény egyébként ezúttal is csak az eljárási klauzulákkal foglalkozott, az anyagi jogi kérdésekkel nem, hasonlóan a „weimari korszak" jogtechnikai megoldásához.[25]

5. Következtetések

A német Szövetségi Alkotmánybíróság az ítélkezési gyakorlatában hangsúlyozza: a választási bíráskodás (ellenőrzés) az objektív választójog védelmét szolgálja annak érdekében, hogy a Szövetségi Gyűlés összetétele törvényes legyen, vagyis az eljárásának a tényleges tárgya a választások érvényességének megítélése, s nem az alanyi jogok konkrét megsértése vagy azok védelme. Ezáltal az utóbbi sérelme ellenére is lehet egy megtámadott választási eredmény összességében érvényes.[26]

„A választási bíráskodás – legáltalánosabb értelembe véve: a vitás képviselőválasztások érvényességéről való döntés – történetileg a jogrendszerben több, egymást részben fedő közjogi területnek a találkozási szférájában helyezhető el" – fogalmazott első nagymonográfiájában a téma hazai szakértője, *Ruszoly* József.[27] Az áttekintett szervezeti és hatásköri történeti megoldások is ezt bizonyítják, de felvetnek egyfajta bizonytalanságot is. Érdemes felvetni ugyanis, hogy mindez nem feltétlenül „bíráskodás" a szó jogi értelemben: ha igen, akkor kétségtelenül a közjogi bíráskodás egyik speciális formájával van dolgunk, ha nem, akkor egy olyan vitarendezési eljárás, amelyben egy mandátum érvé-

[25] Thomas i. m. 233–237.; Ruszoly (1991) i. m. 281–297.

[26] Gerald Kretschmer: Wahlprüfung. In: Hans-Peter Schneider – Wolfgang Zeh (Hrsg.): *Parlamentsrecht und Parlamentspraxis in der Bundesrepublik Deutschland.* Berlin–New York, De Gruyter, 1989. 441.

[27] Ruszoly József: *A választási bíráskodás Magyarországon, 1848–1948*. Budapest, 1980. 9. [Második kiadásban: *A választási bíráskodás története Magyarországon*. Szerk.: Antal Tamás. (Jogtörténeti Tár 3.) Szeged, Iurisperitus, 2015.]

nyessége az eldöntendő fő jogkérdés, nem pedig az, hogy történt-e szankciót érdemlő emberi magatartás. Ha abból indulunk ki, hogy a bíráskodás rendesen bíróságok feladata, akkor csak azon államokban és korszakokban tekinthetjük a verifikációt egyben bíráskodásnak is, amikor e hatáskört valamely tekintélyes bírói szervhez utalták. Ha a törvényhozó szerv népképviseleti kamarájánál marad a hatáskör – mint Franciaországban, ahol bár az alkotmányok gyakran cserélődtek az anyagi választójoggal együtt a 18–19. században, figyelemre méltó módon a verifikáció technikája mégsem változott –, akkor tulajdonképpen nem nevezhető „bíráskodásnak", mert nem az államfő által kinevezett „hivatalnok bírák" járnak el benne, nem is esküdtek, s többnyire nem a tételes jogi normák, hanem politikai érdekek alapján határoznak a döntéshozók – főként, ha a végső döntést maga a plénum mondja ki.

Ezért volt lényeges fordulat, hogy először 1868-ban a briteknél, majd a 20. században a demokratikusan működő német államokban – legvégre pedig Franciaországban is, mivel az Alkotmánytanács egy alkotmánybíróság jellegű szerv – egyre inkább a szakbírói mandátum-felülvizsgálat felé fordultak a jogalkotók (alkotmányozók), akár kizárólagos, akár bifurkációs hatáskörmegosztást fogadva el a bíróságok javára. Ezzel már egyértelműen eldőlt, hogy az állami szuverenitásból eredő verifikációs tevékenység tartalmi lényegét nézve *bíráskodás*, melynek valamilyen különbíróság előtt van a helye, s ez utóbbi lehet éppen az önállósuló alkotmánybíróság is, ami szintén a 20. századi jogfejlődés eredménye Európában, hiszen az első világháború előtt kifejezett alkotmánybíróságok nem léteztek, csak más közjogi bíróságok. Főként igaz mindez a föderatív államokban, ahol a tagállamok egymás közötti vagy a szövetséggel szembeni vitáit valamiként rendezni kellett. Így nem meglepő, hogy éppen Ausztriában,[28] majd Nyugat-Németországban telepítették először a szóban lévő intézményeket – részben vagy egészben – az alkotmánybírósághoz.

Az is szembetűnő, hogy a közben ugyancsak elterjedő közigazgatási bíráskodás viszont egyetlen vizsgált országban sem vonzotta széles körben a hatáskörébe a mandátumok hagyományos bírálatát, noha összességében észszerű lett volna; Magyarország is csupán 1927 és 1945 között tartozott ide. Mindenesetre kijelenthetjük, hogy – historikus távlatból szemlélve – a fejlődés végső soron a megtámadott képviselőválasztások felett ítélő bíróságok irányába mutat.

[28] Wilhelm Brauneder: *Osztrák alkotmánytörténet napjainkig.* Pécs, JPTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1994. 255., 286.; Szabó István: *Ausztria államszervezete, 1918–1955.* (Jogtudományi Monográfiák 2.) Budapest, PPKE ÁJK, 2010. 239.

TENGERJOG A HORTHY-KORSZAK TÖRVÉNYALKOTÁSÁBAN

Bathó Gábor*

Az I. világháborút követően a tengerrel (az Adriával) való közvetlen kapcsolat megszakadása, illetve elvesztése nemcsak jelentős gazdasági hátrányt okozott, hanem heves érzelmeket is kiváltott. A hazai gazdaság érdekei azt kívánták, hogy a megváltozott helyzetre való tekintettel történjen meg a tengerrel kapcsolatos szabályozás rendezése.

A trianoni békeszerződés[1] két cikke: a 209. cikk[2] és a 294. cikk[3] is biztosítékul szolgáltak arra, hogy Magyarország tengeri kereskedelmet folytathasson a békeszerződés megkötését követően is, illetve, hogy a bekövetkezett változásoknak nem kell feltétlenül azt eredményeznie, hogy a tenger és Magyarország kapcsolata végleg megszakadjon. Erre a lehetőségre a tengeri jogot, illetve a tengeri viszonyokat, hajózást szabályozó vagy újraszabályozó törvények szinte minden esetben utaltak is. A tengerjog és a hajózás reregulációja azért is fontos volt, mert gazdasági lehetőséget jelentett a konszolidáció időszakában, illetve a trianoni veszteségeket követően és a nagy gazdasági világválságban.

* Egyetemi adjunktus, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar.

1 1921. évi XXXIII. törvénycikk az Északamerikai Egyesült Államokkal, a Brit Birodalommal, Franciaországgal, Olaszországgal és Japánnal, továbbá Belgiummal, Kínával, Kubával, Görögországgal, Nicaraguával, Panamával, Lengyelországgal, Portugáliával, Romániával, a Szerb–Horvát–Szlovén Állammal, Sziámmal és Cseh–Szlovákországgal 1920. évi június hó 4. napján a Trianonban kötött békeszerződés becikkelyezéséről.

2 209. Cikk. A Magas Szerződő Felek megegyeznek abban, hogy elismerik mindazon Szerződő Felek hajóinak lobogóját, amelyeknek tengerpartjuk nincs, ha ezek a hajók az illető Szerződő Fél területén fekvő és erre a célra kijelölt helyen lajstromozva vannak; ez a hely ezeknek a hajóknak lajstromozási kikötője gyanánt szerepel.

3 294. Cikk. Az Adriai-tengerhez a szabad hozzájutás Magyarország részére engedélyeztetik és evégből részére az átmenet szabadsága a volt Osztrák–Magyar Monarchiától elszakított területeken és kikötőkön át biztosíttatik.

Ez az írás arra vállalkozott, hogy bemutassa a két világháború közötti időszak tengert érintő törvényalkotását. Az időszak tárgybeli nemzetgyűlési és országgyűlési munkája négy jelentős téma köré csoportosult. A témák nagyon hasonlítanak a kibontakozó magyar tengeri kereskedelem időszakához a kiegyezés a századforduló között. Ezek közül az első a nemzetközi szerződések köre, amelyek meghatározták a nemzetközi tengerjogi együttműködés jogi környezetét, illetve alapjait. A korszak szempontjából alapvető a trianoni békeszerződés. A második csoportba azok a törvények tartoztak, amelyek a tenger nyújtotta lehetőségek megragadásához szükséges nemzeti jogszabályi hátteret teremtették meg. A törvények harmadik típusába azok a jogszabályok sorolhatók, amelyek a kifejezett állami beavatkozásként, jelentős kedvezmények (főleg adómentesség) biztosítása mellett élénkíteni próbálták a magyar (vagy legalább magyar érintettséget felmutató) tengeri kereskedelmet, és főleg azt akarták elérni, hogy a magyar tengeri lobogó újra gyakrabban látható legyen a világ tengerein. A negyedik csoportba pedig azok az igen speciális törvénycikkek tartoznak, amelyek egyetlen gazdasági társasággal, a Magyar Királyi Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársasággal foglalkoztak. A cég a Trianon után erősen megváltozott körülmények miatt gyakran szorult állami segítségre, illetve állami beavatkozásra annak érdekében, hogy magánforrásból tőkeinjekciót kaphasson. Ez az írás az egyes csoportban megalkotott törvényeket azok időrendjében mutatja be.

1. Trianoni alapvetés

Magyarországnak a tengerhez való viszonyát az I. világháborút követő békék rendszerében természetszerűleg egyetlen – már említett – jogforrás, a trianoni békeszerződés határozta meg, lezárva múltbeli kérdéseket és a jövőt meghatározóan is. A békeszerződés (illetve az azt becikkelyező 1921. évi XXXIII. törvénycikk[4]) 120–124. cikkei rendelkeznek az osztrák–magyar hadihajókról, illetve tengeralattjárókról. E cikkek értelmében a békeszerződés hatálybalépésének időpontjára meg kellett történnie az összes osztrák–magyar hadihajó és tengeralattjáró átadásának az antant (a békeszerződés szerinti „Szövetséges

[4] 1921. évi XXXIII. törvénycikk az Északamerikai Egyesült Államokkal, a Brit Birodalommal, Franciaországgal, Olaszországgal és Japánnal, továbbá Belgiummal, Kínával, Kubával, Görögországgal, Nicaraguával, Panamával, Lengyelországgal, Portugáliával, Romániával, a Szerb–Horvát–Szlovén Állammal, Sziámmal és Cseh–Szlovákországgal 1920. évi június hó 4. napján a Trianonban kötött békeszerződés becikkelyezéséről.

és Társult Főhatalmak") részére. Ez kétségtelenül megtörtént, Horthy Miklós mint az osztrák–magyar haditengerészet utolsó parancsnoka személyes közreműködésével.[5] A békeszerződés 121. cikke név szerint felsorolta azokat az egyéb osztrák–magyar segédcirkálókat és segédjáróműveket, amelyeket „le kell szerelni", azaz el kellett távolítani minden fegyverzetét és hadi jellegétől teljesen meg kellett fosztani, és kereskedelmi hajók gyanánt kell kezelni.[6] A szerződés szövege (122. cikk) szerint a Magyarországhoz tartozó vagy az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozott kikötőkben a békeszerződés megkötésekor építés alatt álló hadihajókat (és tengeralattjárókat is) le kellett bontani. A békeszerződés mindössze annyi kivételt engedett, hogy a portoréi (horvátul kraljevicai) hajógyárban építés alatt álló aknarakó hajók megtarthatók voltak, ha a Hadihajózási Szövetségközi Ellenőrző Bizottság és a Jóvátételi Bizottság gazdasági szempontból kereskedelmi célra alkalmasnak találta őket. E körülmény fennállása esetén a Jóvátételi Bizottság meghatározta értéküket, és jóvátétel címén, egészben vagy részben, Magyarország vagy Ausztria javára írta. A bármilyen osztrák–magyar hadihajó (vagy tengeralattjáró) bontásából származó összes anyagot és eszközt kizárólag ipari vagy kereskedelmi célra volt szabad felhasználni, azonban külföldnek eladni vagy átengedni nem volt lehetséges (123. cikk). A békeszerződés 124. cikkében megjelent Magyarország számára a teljes tengeralattjáró-tilalom, azaz ilyet Magyarországon építeni vagy megszerezni még kereskedelmi célra sem volt szabad.

A magyar tengeri hajózás, illetve a kereskedelmi hajózás számára nem a fentebb ismertetett rendelkezések okozták a legnagyobb hátrányt, hiszen azok leginkább a hadicélú hajózást érintették. A békeszerződés VIII. rész (Jóvátétel)[7] I. címéhez tartozó III. Függelék (1. §) a jóvátétel egy módozatát határozta meg. Eszerint Magyarország elismerte, hogy az antant országoknak (Szövetséges és Társult Hatalmaknak) joguk volt arra, hogy a hadiesemények folytán elpusztult vagy megrongált minden kereskedelmi és halászhajójukért ugyanannyi és ugyanolyan hajót – tonnát tonnáért (bruttósúlyban) és hajóosztályt hajóosz-

---

5 Horthy Miklós: *Emlékirataim.* Budapest, Európa, 2011. 114-–117.

6 Ilyenek voltak: Bosnia, Gablonz, Carolina, Lussin, Teodo, Nixe, Gigant, Dalmat, Persia, Prinz Hohenlohe, Gastein, Hélouan, Graf Wurmbrand, Pelikan, Herkules, Pola, Naiade, Africa, Tirol, Argentina, Pluto, President Wilson, Trieste, Baron Bruck, Elisabeth, Metcovich, Baron Call, Gaea, Cyclop, Vesta, Nymphe, Buffel.

7 Pogány Ágnes: Jóvátétel és gazdaság rekonstrukció. Magyarország trianoni békeszerződésből eredő pénzügyi kötelezettségei. *Századok,* 158. évf., 2024/6. 1061–1098.; Pogány Ágnes: Magyarország első világháborús jóvátételi kötelezettségei. In: Ablonczy Balázs – Hatos Pál – Nagy Szabolcs – Szeghy-Gayer Veronika – Zahorán Csaba (szerk.): *Trianon enciklopédia.* Budapest, Ludovika, 2023. 143–146.

tályért – kapjanak kárpótlásul. A békeszerződés szövege tényként rögzítette, hogy az aláíráskor meglevő magyar hajók tonnatartalma lényegesen kevesebb volt, mint az a tonnatartalom, amelyet az antant Ausztria-Magyarország és szövetségeseinek támadása folytán elvesztett. A békeszerződés egyszerűen és határozottan fogalmaz: a jóvátételt úgy kell megvalósítani, hogy a magyar kormány saját nevében és minden más érintett nevében átruházza az antant-kormányokra mindazoknak a kereskedelmi és halászhajóknak a tulajdonjogát, amelyek a volt Magyar Királyság állampolgáraié voltak. Ezeket a hajókat a békeszerződés aláírását követően két hónapon belül át kellett adni a Jóvátételi Bizottságnak. A szerződés szövege igen tágan értelmezte, hogy mely hajók estek e rendelkezések hatálya alá: mindazok a hajók, amelyek osztrák–magyar kereskedelmi lobogóval jártak vagy annak kitűzésére jogosítva voltak és a volt Magyar Királyságban voltak belajstromozva, vagy amelyek olyan magánszemély, társaság vagy egyesület tulajdonában álltak, aki vagy amely a volt Magyar Királyság kötelékébe tartozott, vagy amelyek olyan társaságéi avagy egyesületéi voltak, amely bár egy másik országhoz tartozott, de a volt Magyar Királyság állampolgárainak ellenőrzése vagy igazgatása alatt állt, vagy amelyek a szerződés aláírásakor építés alatt álltak a volt Magyar Királyság területén, vagy más országban ugyan, de a volt Magyar Királyság valamely állampolgára, társasága vagy egyesülete részére. Tekintettel arra, hogy az antant igénye nagyobb volt, mint amelyet a Magyarországhoz kapcsolódó hajók ki tudtak volna elégíteni, elméletben ez a teljes magyar hajóállomány átadását jelentette. De nemcsak az államot és a hajótulajdonos társaságokat vagy magánszemélyeket, illetve tulajdonukat tették jóvátétel tárgyává. A jóvátételbe vont hajókat nyilvánvalóan per-, teher- és igénymentesen, szabad, minden kötöttségtől mentes tulajdonként kellett átadni, és erről a magyar államnak kellett gondoskodnia, illetve erről igazolást is ki kellett állítania.

Ezen felül a békeszerződés szerint Magyarország lemondott az antant-országokkal, illetve állampolgáraikkal szemben minden visszakövetelési vagy kártérítési igényéről, amely az összes magyar hajók lefoglalásából és használatából, az azokban beállott veszteségekből és károsodásokból eredhetett. Magyarország ugyancsak lemondott minden igényéről azokra a hajóira vagy hajórakományaira nézve, amelyek tengeri hadműveletben vagy ennek következményeiként elsüllyedtek, és amelyeket később kiemeltek, és amelyeknél az antantállamok valamelyike vagy annak állampolgára tulajdonosi, bérlői, biztosítói vagy bármely más minőségben érdekelt volt.

2. Nemzetközi egyezmények, szerződések

A tengerhajózást érintő egyezmények becikkelyezésével kapcsolatos restanciáit fokozatosan, igen megfontoltan dolgozta fel a nemzetgyűlés, majd az országgyűlés. Az 1928. évi XXXIX. törvénycikk[8] összesen négy, hét évvel korábbi egyezményt cikkelyezett be. Ezeknek a megállapodásoknak a közkeletű elnevezése barcelonai egyezmények lett, amelyek a Népszövetség közreműködésével és keretei között jöttek létre, és jelentősen átformálták a tengeri közlekedést és kereskedelmet is. Az egyezmények nemcsak az I. világháborút követő új körülmények közötti rendezés szempontjából voltak fontosak, ma is hatályban vannak. A négy érintett egyezmény a következő volt: 1. az átmenet szabadságára vonatkozó egyezmény és szabályzat; 2. a nemzetközi érdekű hajózható utak ügyére vonatkozó egyezmény és szabályzat; 3. a nemzetközi érdekű hajózható utak ügyére vonatkozó egyezményhez tartozó kiegészítő jegyzőkönyv; 4. a tengerparttal nem rendelkező államok lobogójának elismerését tárgyaló nyilatkozat. Ezek közül Magyarország számára, valamint Magyarország és a tenger kapcsolata számára azok az egyezmények, illetve azok az egyezményi rendelkezések voltak a legvártabbak, amelyek a tengerrel nem rendelkező országok számára biztosította a tengerhez való hozzáférés lehetőségét.[9] A negyedik egyezmény, melyet ugyancsak az 1928. évi XXXIX. törvénycikk iktatott be, e szempontból kiemelt jelentőséggel bír. Ez a nyilatkozat igen rövid, határozottan biztosítja Magyarországnak a tengerhez való hozzáférés lehetőségét: „[…] Államok elismerik a tengerparttal nem rendelkező minden Állam hajóinak lobogóját, ha ezek a hajók az illető Állam területén egy meghatározott helyen lajstromoztattak; ez a hely ezeknek a hajóknak anyakikötője.” Ez megerősítette, hogy a tengereken magyar zászló alatt is lehessen hajózni. Itt érdemes emlékezni a trianoni békeszerződés 209. cikkére, amely biztosította Magyarországnak a tengeri hajók lajstromozásának lehetőségét, ennek megerősítése történt meg a barcelonai egyezményben. A korábbi gyakorlat egyébként az volt, hogy az I. világháború végétől a tengeri hajókkal rendelkező társaságok – legyenek azok magyarok, olaszok, osztrákok – menteni próbálták a magyar lajstromba vett, magyar zászló alatt közlekedő hajókat. Látva a trianoni békeszerződés fentebb ismertetett, tengerhajókra vonatkozó részét, ezen társaságok aggodalma érthe-

[8] A közlekedés és átmenet szabadsága tárgyában Barcelonában az 1921. évben tartott általános értekezleten megállapított egyes okmányok becikkelyezéséről

[9] Bruhács János: *Nemzetközi vízjog. A nemzetközi folyóvizek nem hajózási célú hasznosításának joga*. Budapest, Akadémiai, 1986. 28–32.

tő, logikus és megalapozott volt. A békeszerződés egyébként kitért ezekre a „magyar zászló alól kimentett" hajókra is, így nem feltétlenül értek célt.

Az 1931-es év a nemzetközi egyezmények becikkelyezés témájában jelentős volt: három, korábbi brüsszeli egyezményt iktattak a magyar törvények közé. Itt is jelentős a megkésettség a magyar jogrendbe való beillesztés tekintetében, azonban ez részben alapos. Ezek az egyezmények a tengeri kereskedelem, a tengeri közlekedés, a tengeri magánjog egyes fontos elemeit szabályozzák. Tehát ezeknek az egyezményeknek a becikkelyezése akkor vált égető szükséggé, amikor volt legalább elméleti lehetőség a magyar tengerhajózásra, illetve kilátásban volt annak lehetősége, hogy a gyakorlatban is legyen ilyen.

Az 1931. évi IV. törvénycikk[10] a tengeri hajók tulajdonosainak felelősségére vonatkozó brüsszeli egyezményt tette a magyar jogrend részévé. Az egyezmény általános szabályként a hajótulajdonos korlátolt felelősségét állapította meg; alapvetően a tulajdonos felelőssége a hajó, fuvardíj és a járulékok értékének erejéig áll fenn abban az esetben, ha ez az érték nem magasabb a fedezetül szolgáló hajó tonnánként számított 8 font sterling összegnél. A hajóra vonatkozó nemzeti jogszabályokat kellett alkalmazni, ha a hajószemélyzet valamelyik tagja szenvedett balesetet.

Az egyezmény becikkelyezésének miniszteri indokolása érdeklődésre számot tartó tényre hívta fel a figyelmet:

> „Látnivaló tehát, hogy az egyezmény a korlátolt felelősség tekintetében voltaképpen egy élő jogot sem vett teljes egészében át. A nálunk is alkalmazásban álló francia jog ugyanis nem kötelező szabályként írja elő, hanem a hajótulajdonos elhatározásától tette függővé azt, hogy a hajónak és járulékainak a hitelezők részére való átengedésével egyéb vagyonát mentesítse; a német jog ugyan az átengedést kötelező szabályként írja elő, de viszont nem ismeri a fedezetnek a hajó tonnatartalma alapján határozott összegben való kiszámítását, amely az angol-szász jog egyik alapelve. Vagyis az egyezmény a jelenlegi jogrendszerek egybeolvasztásával alkot új szabályt. Ki kell emelni azt is, hogy amint a fenntebb előadottakból is következik, a tulajdonos nem magával a hajóval, hanem annak értékével felelős, aminek az a jelentősége, hogy ezen érték erejéig esetleg a hajótulajdonos más vagyonából is lehet kielégítést keresni."[11]

[10] A tengeri hajók tulajdonosainak felelősségére vonatkozólag az 1924. évi augusztus hó 25. napján Brüsszelben kelt egyezmény becikkelyezése tárgyában.

[11] *Képviselőházi irományok, 1927.* XVIII. kötet, 211–224.

A tengeri magánjog nemzetközi egységesítésére irányuló mozgalom jelentős eredményeket ért el már a XX. század első évtizedeire is. A Brüsszelben tartott tengeri jogi értekezletek következményeképpen már az 1910-es években több egyezményt sikerült létrehozni, amelyek egységes szabályokat határoztak meg például a hajóösszeütközésekre vagy a tengeri segítségnyújtásra és mentésre vonatkozóan.[12] Az egyezményt becikkelyező törvényjavaslat miniszteri indokolása még mindig annak csak a lehetőségével számolt, hogy Magyarország saját hajóival is belekapcsolódjon a nemzetközi tengeri forgalomba. Az említett szerződés 209. cikke alapján ugyanis megvolt az ország joga ahhoz, hogy a Magyarországon lajstromozott hajókat magyar lobogó alatt járassa, és a magyar tengeri hajózás felélesztésének lehetősége még nagyobb lehetett akkor, ha az érdekelt államokkal létesítendő megállapodások útján sikerült érvényre juttatni a trianoni szerződés 294. cikkében, az Adriához való szabad átjárásra vonatkozó jogot.[13] A magyar hajózás újraélesztése szempontjából is mérlegelni kellett tehát az egyezményekhez való csatlakozás kérdését, mert remélhető volt, hogy a szabadhajózást űző magyar tengerhajózási vállalatoknak állami kedvezményekben való részesítéséről szóló 1929. évi I. törvénycikk rendelkezéseinek hatása alatt a közeljövőben a magyar tengeri hajózás fejlődésnek indul.[14] Emellett azonban az egyezményeket nemcsak a jövő, hanem a jelen szempontjából is vizsgálni kell. Az egyezményekhez való hozzájárulásunk esetén ugyanis azok a tagállamok területén és hajóikra vonatkozólag alkalmaztatni fognak a magyar állampolgárságú utasok, hajószemélyzet és a magyar tulajdonban lévő hajórakományok, valamint az esetleges magyar állami hajók és hajórakományok tekintetében is.[15] A Szabályok egyértelmű sikerét mutatja – a ratifikációs nehézségek ellenére is –, hogy napjainkban (több mint 90 évvel az elfogadását követően) eredeti formájában, még mindig ez az egyetlen hatályban lévő, fuvarozói felelősségi kérdéseket szabályozó egyezmény számos államban, de a magyar jogban is.[16]

Az 1931. évi V. törvénycikkel[17] becikkelyezett egyezmény célja a tengeri zálogjogokkal és a törvényes elsőbbségekkel összefüggő kérdéseknek, vala-

12 Szalay Gyula: *A fuvarjog alapjai.* Győr, Universitas-Győr, 2008. 116–117.

13 *Képviselőházi irományok, 1927.* XVIII. kötet, 211–224.

14 Kovács Viktória: A tengeri fuvarjog egységesülésének első szakasza. *Jog–Állam–Politika,* 2015/2. 66–69.

15 Majtényi László: *Tengeri fuvarjog.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1986. 55.

16 Kovács Viktória: A tengeri fuvarozói felelősség módosulásai a változó szabályozások tükrében. In: Keserű Barna Arnold (szerk.): *Doktori Műhelytanulmányok 2017.* Győr, Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 2017.

17 A törvényes elsőbbségekre és tengeri jelzálogokra vonatkozólag az 1926. évi április hó 10. napján Brüsszelben kelt egyezmény becikkelyezése tárgyában.

mint a két intézmény egymáshoz való viszonyának szabályozása. Ebben az egyezményben történt annak a kérdésnek rendezése is, hogy a hajótulajdonosok felelősségéről szóló egyezmény szerint a hitelezők követelésének kielégítésére szolgáló fedezet hogyan oszlik meg a kiváltságos hitelezők között. Az egyezmény 1. cikke a tengeri zálogjogokra vonatkozólag kimondja, hogy azok valamennyi szerződő államban el fognak ismertetni, amennyiben: 1. abban a szerződő államban, amelybe a hajó tartozik, szabályszerűen létesíttettek és 2. ott valamely nyilvános lajstromba bevezettettek. Az egyezménynek ez a cikke nagy haladást jelent a tengeri hitel és ezzel kapcsolatban a hajózás fejlődése szempontjából, mert így a szerződő államok között megszűnik annak a gyakran előforduló esetnek lehetősége, hogy valamely más államban szabályszerűen létesített zálogjog ne ismertessék el.[18]

Az 1931. évi VI. törvénycikkel[19] a magyar törvények közé iktatott egyezmény a hajóselismervényekkel összefüggő szabályokkal és ezzel kapcsolatban elsősorban azon fuvarozási szerződésekből folyó jogokkal és kötelezettségekkel foglalkozik, amelyek tekintetében hajóselismervény állíttatott ki. Megjegyzendő, hogy a magyar hajóselismervény szó a németből jött át a nemzetközileg szélesebb körben elfogadott, angol eredetű hajóraklevél helyett.[20] Az egyezmény 1. cikke szerint csak az olyan szállítás esik az egyezmény általános rendelkezései alá, amelynél hajóselismervény vagy más hasonló okmány (pl. tengeren való szállításra vonatkozó fuvarlevél) kiállítása történt és ha a szerződés nem vonatkozik élő állatok vagy kifejezetten a fedélzeten viendő áruk szállítására. E mellett az egyezmény a szállításból folyó jogviszonyokat csak az árunak a hajóba történt berakásától annak kirakásáig terjedő időre[21] szabályozza.[22]

Az 1936. évi XX. törvénycikk[23] szintén egy brüsszeli egyezményt cikkelyezett be, az előzőekhez képest ötéves késéssel. Az egyezmény létesítésének fő indoka az volt, hogy az államok fokozott mértékben vettek részt a kereskedelmi

---

18 *Képviselőházi irományok, 1927.* XVIII. kötet, 271–272.

19 A hajóselismervényekre vonatkozólag az 1924. évi augusztus hó 25. napján Brüsszelben kelt egyezmény becikkelyezése tárgyában.

20 Christoph Graf von Bernstorff: A „tiszta hajóraklevél" a tengeri teherforgalomban és a pótlás lehetősége az elektronikus „bolero-bill of lading" útján. *Magyar Jog,* 2002/11. 687–693.

21 *Képviselőházi irományok, 1927.* XVIII. kötet, 250–252.

22 Szintén az 1931-es év tengerjogi jogalkotásának eredménye az 1931. évi VII. törvénycikk az 1926. évben, Genfben tartott Nemzetközi Munkaügyi Egyetemes Értekezlet által a kivándorlók hajókon történő felügyeletének egyszerűsítése tárgyában tervezet alakjában elfogadott nemzetközi egyezmény becikkelyezéséről, amely bár jelentős, a tengeri kereskedelmet nem érinti.

23 Az állami hajók mentességére vonatkozólag 1926. évi április hó 10. napján Brüsszelben kelt egyezmény becikkelyezése tárgyában.

tengeri hajózásban, így szabályozni kellett azt, hogy ebben a vonatkozásban a tengeri jog általános szabályai mennyiben terjednek ki rájuk vagy mennyiben esnek különös szabályok alá. Az egyezmény szerint (1. cikk) az államok tulajdonában levő vagy az általuk használt hajók, a tulajdonukban álló rakományok, az állami hajók által szállított rakományok és utasok tekintetében ugyanazoknak a szabályoknak vannak alávetve, mint a magánszemélyek hajói, rakományai és felszerelése, így az általános tengeri jogi szabályokat kell alkalmazni. Más a helyzet a hadihajókkal, valamint általában a kormányzati, tehát nem kereskedelmi célokra használt egyéb állami hajókkal és állami rakományokkal. Ezeknek különleges jogállást biztosít az egyezmény, és az ilyen hajók és rakományok, amennyiben említett jellegük már a követelés létrejövetelének időpontjában is megvolt, nem esnek a hajótulajdonos felelősségét megállapító általános nemzetközi szabályok alá, ezenkívül külföldi bíróság által nem foglalhatók le és zár alá nem vehetők.[24] Ebben az esetben a kései életbeléptetésnek is van oka. Bár Zsitvay Tibor igazságügyminiszter a képviselőház elé terjesztette az egyezmény szövegét törvényjavaslatként 1929 októberében, és a véleményező bizottságok is a sürgősséggel való tárgyalás mellett foglaltak állást, de az angol és a belga kormányok egy pótnyilatkozatot kívántak fűzni az egyezményhez, és még ennek tartalmával a magyar kormány is egyetértett, azonban a pontos szöveg csak később készült el.[25]

Szintén egy késve kihirdetett egyezményt tartalmazott az 1937. évi VII. törvénycikk.[26] Eszerint minden csomagon és egyéb tárgyon, amely nehezebb egy tonnánál és amelyet belvízi úton vagy tengeren szállítás céljából Magyarországon feladnak, látható helyen, jól olvashatóan és tartósan fel kell tüntetni kilogrammokban kifejezett nyers súlyát. A hajón szállított nehéz csomagok súlyának megjelöléséről szóló nemzetközi munkaügyi egyezménynek a kihirdetése egy kihágást is létrehozott, azok számára, akik a csomag vagy egyéb tárgy nyerssúlyát nem jelölik meg, vagy a hajózási fuvarozó számára, aki a megfelelően meg nem jelölt csomagot engedi a hajóba berakni.[27] Az országgyűlés mindkét háza még 1932-ben elfogadta ezt az egyezményt, azonban a vonatkozó törvényt 1937-ig azért nem hirdették ki, mert a kormány meg akarta várni ezzel azt, hogy a dunai államok, Németország, Ausztria, Csehszlovákia,

24 *Képviselőházi irományok, 1927.* XVIII. kötet, 286–287.

25 *Képviselőházi irományok, 1927.* XVIII. kötet, 286–287.; *Képviselőházi irományok, 1927.* XIX. kötet. 250.

26 A hajón szállított nehéz csomagok súlyának megjelöléséről.

27 *Képviselőházi irományok, 1935.* VI. kötet. 210–212.

Jugoszlávia, Románia és Bulgária is ratifikálják az egyezményt. Ez 1937-re történt meg.[28]

Az Osztrák–Magyar Monarchia fennállásának időszak alatt számtalan, a hajózást is érintő bilaterális egyezménynek volt részese Magyarország, nagyrészt az államközi kereskedelmet kölcsönösségi alapon szabályozó szerződésekről volt szó, kisebb részben változatos tárgyú más egyezményekről. A két világháború közötti időszak beszűkült kereskedelmi lehetőségei és eltérő hatalompolitikája miatt a kétoldalú kereskedelmi egyezmények – a kereskedelmi hajózásra való utalás nélkül – kormányfelhatalmazás keretében jöttek létre.[29] A legtöbb és egyre fokozódó számú ilyen kereskedelmi megállapodás Németországgal jött létre.[30] A korszak más témájú kétoldalú nemzetközi megállapodásai közül kiemelkedik az 1933. évi XXIV. törvénycikkel[31] becikkelyezett, szeszcsempészetet megakadályozni célzó finn-magyar egyezmény. Ez a szervezett bűnözés elleni nemzetközi küzdelem egyik korai megjelenése.[32] Ennek lényege az volt, hogy Magyarország megengedte, hogy Finnország a partjaitól számított 12 tengeri mérföldes övezetben saját törvényeit alkalmazza azokra a magyar hajókra, amelyek nyilvánvalóan szesztartalmú áruk csempészését űzik, azokat megállítsa, elfogja. Az egyezmény előzménye egyébként az volt, hogy Finnország 1932-ben megszüntette az alkoholtilalmat, és a szeszesitalok legális árusítását hivatalos monopóliumra bízta. A finn kormánynak így érdeke és természetes törekvése, hogy az illegális szeszbevitelt Finnországba megakadályozza. Finnország és a többi Balti- és Keleti-tengeri állam között Helsinkiben már 1925-ben egyezmény jött létre, melynek értelmében a szeszcsempészettel alaposan gyanúsítható hajókkal szemben a finn hatóságok felléphetnek. Az alkoholtilalom idején magyar lobogó alatt több hajó foglalkozott a Balti-tengeren szeszcsempészettel, a finn kormány már huzamosabb idő óta kérte a magyar kormányt, hogy az említett 1925. évi egyezményhez hasonló megállapodás részese legyen.[33]

---

28 *Képviselőházi napló, 1935.* XI. kötet. 325–326.

29 Ld. pl. az egyes külállamokkal való kereskedelmi és forgalmi viszonyaink rendezéséről szóló 1930. évi XLVI. törvénycikk.

30 Ld. pl. Németh István: Az 1934. február 21-i magyar-német kereskedelmi pótegyezmény Eszmék, forradalmak, háborúk. In: Háda Béla et al. (szerk.): *Vadász Sándor 80 éves.* Budapest, ELTE, 2010. 459–468.

31 A szeszcsempészetnek a tengeren való megakadályozása tárgyában 1932. évi november hó 23-án Budapesten kelt magyar-finn megállapodás becikkelyezéséről.

32 Nyitrai Endre: A szervezett bűnözés története. *Rendvédelemtörténeti Füzetek,* XXV. évf. 2015/43–44–45–46. 47–62.

33 *Képviselőházi irományok, 1931.* VIII. kötet. 15., 65.

3. Kereskedelmi tengerhajózás kereteit adó nemzeti szabályok

Ebben a jogalkotási témában egy törvénye van a Horthy-korszaknak, amely azonban egy több évtizedes előkészítő munka eredménye, és egy „tengerjogi matuzsálemet”[34] küldött nyugállományba. Az 1934. évi XIX. törvénycikk[35] egy tengerészeti rendtartás a magyar tengeri kereskedelmi hajók személyzete számára. Ennek 1. §-a így szól: „A magyar tengeri kereskedelmi hajók személyzetének legfőbb kötelessége, becsületet szerezni mindenütt a magyar tengeri lobogónak.” A törvény nem titkolt – egyik – célja az volt, hogy ennek a mondatnak valódi tartalmat, nagyobb jelentőséget és súlyt adjon, illetve ezzel együtt fellendítse a magyar tengeri kereskedelmi hajózást. A tengerészek szolgálati viszonyainak „magasabb szociális szempontokhoz igazodó” rendezését a nemzetközi folyamatokon, jogi kötelezettségeken túl is fontosnak tartotta a törvényjavaslat előterjesztője. A törvényjavaslat kormány általi támogatásának elnyeréséhez elegendő volt a hatályos szabályozás elavultságára, nemzetközi megfelelési kényszerre és alapvető szociális szempontokra hivatkozni.[36] A törvényjavaslat képviselőház elé terjesztett indokolása még jobban alátámasztja szükségességét. A javaslat általános indokolása hosszasan, a tudományosság mércéjének megfelelő részletességgel mutatja be a magyar tengerjog, illetve a tengerészszemélyzet szolgálati viszonyaira vonatkozó szabályozás történetét egészen a Mária Terézia-féle Editto Politicotól[37] 1934-ig, felsorolva az összes módosítási hullámot, azok sikerességének, illetve gyakrabban sikertelenségének okait.[38] A történeti, gazdasági és jogi szempontból alaposan elő készített indokolással ellátott törvényjavaslat képviselőházi és felsőházi vitája a merő érdektelenség határozott jeleit mutatta. A törvényt így szinte az eredeti tervezettel megegyező szövegváltozatban fogadta el az országgyűlés. Hatása, együtt a magyar tengerhajózási vállalatok kedvezményeiről szóló 1934. évi IV. törvénycikkel kifejezetten pozitív volt. Ez volt az utolsó lényegi eleme a magyar

[34] Kajtár István: A magyar tengerjog „matuzsálemei”. Az Editto politico di navigazione mercantile (1774) és a Code de Commerce II. Du commerce maritime (1807). In: Mezey Barna – Révész T. Mihály (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére.* Budapest, Gondolat, 2006. 225–241.

[35] A magyar tengeri kereskedelmi hajók személyzetének szolgálati rendtartásáról.

[36] MNL OL W12 K27 Minisztertanácsi jegyzőkönyv 1934. január 26. 25–30.

[37] Erről bővebben ld. Bathó Gábor: Az Editto politico di navigazione mercantile. *JOG.történet. A HUN-REN–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport blogja.* 2024. július 29. https://mtajogtortenet.elte.hu/blog/batho-gabor-editto-politico

[38] *Képviselőházi irományok, 1931.* IX. kötet. 280–304.

tengerjog reformjának (amelynek nagy része már 1931-ben megtörtént). A modern és nemzetközi szempontból is megfelelő jogszabályi környezet, valamint a magyar tengerhajózás kifejezett támogatása a magyar tengeri kereskedelmi hajók számának növekedését hozta.[39] Kétségtelenül össze sem hasonlítható az I. világháború előtti számokkal, de e növekedés eredményeként a II. világháború kitörésekor összesen 11 tengerjáró hajó szelte a tengereket magyar lobogó alatt.[40]

4. Állami kedvezmények a magyar tengerhajózás

A magyar tengerhajózás számára elsőként kedvezményt biztosító jogszabály az 1929. évi I. törvénycikk[41] volt. Eszerint a szabad hajózást űző magyar tengerhajózási vállalatok, ha a törvény szabta feltételeknek megfelelnek hajóik tekintetében a hajó vízrebocsátásától számított legfeljebb 15 évi időtartamra egészen vagy részben felmenthetők a társulati adó és járulékai alól, az általános kereseti adó és járulékai alól, a vállalat tulajdonosának a hajókból származó jövedelme a jövedelemadó alól, a hajókban levő vagyona pedig a vagyonadó, akár az engedélyezésről szóló határozatban megjelölendő más közteher alól, az esetleges későbbi közterhek alól, az adómentességben részesülő hajók után a lajstromozási díj alól, a részvénykibocsátási illeték alól. A valóban jelentős kedvezményhez nem kellett súlyos feltételeket teljesíteni. Egyrészt a vállalat igazgatóságában és felügyelő bizottságában a tagság felét állandóan magyar állampolgárokkal kellett betölteni és a vállalat elnökének mindig magyar állampolgárnak kellett lenni. Másrészt a vállalat összes hajóján minden alkalommal hajónként egy hajóapródot vagy egy hajóhadnagyot, valamint egy gépészgyakornokot vagy egy gépfelvigyázót szolgálatba fogad. Harmadrészt minden kedvezményezett hajóra teljesen elkülönített számadásokat kellett vezetni. A kedvezményeket 15 évnél nem idősebb és a magyar tengeri kereskedelmi hajók lajstromába bejegyzett, szabadhajózási szolgálatot teljesítő hajókra lehetett alkalmazni. A törvényjavaslat indokolása szerint

---

[39] Erről bővebben ld. Bathó Gábor: A magyar tengerhajózás reformja – az 1934. évi XIX. törvénycikk. *JOG.történet. A HUN-REN–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport blogja.* 2024. szeptember 30. https://mtajogtortenet.elte.hu/blog/batho-gabor-tengerjog-reform

[40] Zsigmond Gábor: A magyar tengeri hajópark a második világháború kezdetén. *Hadtudományi Szemle,* 3. évf., 2010/2. 26–33.

[41] A szabadhajózást űző magyar tengerhajózási vállalatoknak állami kedvezményekben való részesítéséről.

„az a közgazdasági érdekünk, hogy a szabadhajózás segélyével hazai kikötőink forgalmát emeljük, az új helyzetben, amidőn tengeri kikötővel nem rendelkezünk, nem forog fenn, de egyébként is az adott viszonyok között a magyar kiviteli vagy behozatali forgalom a tengerentúli viszonylatokban csak elvétve szolgáltathat teljes hajórakományokat, amelyeknek közvetítésére a szabadhajózás alkalmas. Másfelől azonban változatlanul fennáll azon közgazdasági érdekünk, hogy abban a nagyarányú forgalomban, mely a szabad tengeri közlekedés fontos viszonylataiban lebonyolításra kerül, a magyar hajózás is résztvehessen, és ez egyúttal lehetővé teszi, hogy a korábbi tengerhajózásunk megszüntével állás nélkül maradt tengerésztisztjeink és gépészeink legalább kis részben hivatásszerű foglalkozást találhassanak."[42]

Az előző törvényben lefektetett úton járt az 1934. évi IV. törvénycikk[43] is. Ennek indokolása méltatta az előző, 1929-es törvényt, amelynek eredményeként az 1932. év elején 13 magyar tengeri gőzös 65000 tonna hordképességgel közlekedett magyar lobogó alatt és e gőzösökön 108 magyar tiszt és 216 főnyi magyar legénység teljesített szolgálatot. Megállapítható volt – így az indokolás – hogy 1929-es törvény rendkívül serkentően hatottak a magyar tengerhajózási vállalatokra. „A világgazdasági depresszió elmélyülése folytán azonban a gyors fellendülést hamarosan visszaesés követte. Ezidőszerint magyar lobogó alatt csupán hét gőzös van, 45,400 tonna hordképességgel, 50 főnyi tiszti és 130 főnyi legénységi állományú személyzettel."[44] A törvény által megállapított kedvezmények köre nagyjából hasonló volt, adómentességek, illetékmentességek, díjmentességek. A kedvezményezettek lehetséges körére vonatkozó feltételek azonban részletesebbé váltak. Olyan tengerhajózási vállalat részesülhetett a kedvezményekben, amely a Magyarország területén vezetett kereskedelmi cégjegyzékbe be van jegyezve, telepe és székhelye Magyarország területén van, igazgatósága, felügyelőbizottsága, illetőleg ügyvezetősége tagjainak legalább fele magyar állampolgár és igazgatóságának, illetőleg ügyvezetőségének élén is magyar állampolgár áll, cégjogi és a hajószemélyzettel szemben fennálló kötelezettségei biztosítására, bírságok fedezetére, a m. kir. tengerészeti hivatalnál hajónként egyezer pengőt letétet helyez el, minden egyes kedvezményben részesülő hajójára nézve teljesen elkülönített számadást vezet, a magyar tengeri

42 *Képviselőházi irományok, 1927.* XII. kötet. 433–435.

43 A magyar tengerhajózási vállalatok kedvezményeiről.

44 *Képviselőházi irományok, 1931.* VIII. kötet. 335–337.

kereskedelmi hajók lajstromozása tekintetében fennálló jogszabályoknak állandóan eleget tesz és minden egyes hajón csak magyar honos tiszti állományú, továbbá legalább négyötöd részben magyar honos legénységi állományú személyzetet alkalmaz, valamint a kedvezményben részesülő hajóin a m. kir. tengerészeti hivatal által megnevezett, szabályszerű minősítéssel bíró magyar állampolgárok közül hajónként egy hajóapródot vagy egy hajóhadnagyot, valamint egy gépészgyakornokot a rendes létszámon felül is fizetés nélkül, de ingyenes természetbeni ellátással alkalmaz. A törvény ismét lendített a magyar tengerhajózás helyzetén, valamivel több magyar hajó szelte a tenger habjait, de az 1932-es szintet a második világháborúig már nem sikerült elérni.

5. Magyar Királyi Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaságra vonatkozó szabályok

A Monarchia korának egyik öröksége volt a Magyar Királyi Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság. A részvénytársaságot az 1894. évi XXXVI. törvénycikk[45] hozta létre, és már a kezdetektől fogva állami támogatás mellett működött. Az állami támogatásért cserébe a társaság állandó (teher- és személy) járatokat tartott fenn, amelyeket mindig tartott kiszolgálni. Nem meglepő, hogy az I. világháborút követő konszolidáció legelején szükséges volt törvényben szabályozni a helyzetét. Ez volt – a korszakban elsőként – az 1920. évi XIX. törvénycikk.[46] Eszerint Rubinek Gyula kereskedelemügyi miniszter az 1914. évi XXII. törvénycikkben[47] nyert felhatalmazás alapján a társasággal[48] a folyamhajózási szolgálat nagyobb arányú fejlesztése és kiterjesztése iránt új szerződést kötött.[49] A hat évvel korábban megkötött szerződés úgy módosult, hogy az állam gyengélkedő gazdasági helyzetére tekintettel a vállalat későbbi működéséhez elengedhetetlen befektetéseket biztosítására egy magánvállalkozást vettek igénybe, azaz magántőkét vontak be a társaság működésébe.

45 A magyar folyam- és tengerhajózási részvény-társaság alakitásáról és állami segélyezéséről.

46 A Magyar Királyi Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársasággal kötött szerződés módosításáról.

47 A Magyar Királyi Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársasággal kötendő szerződés becikkelyezéséről.

48 A társaság gazdasági hátteréről ld. Ránki György: *Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemóniáért (1919–1939).* Budapest, Magvető, 1981. 24–26.

49 *Nemzetgyűlési irományok 1920.* IV. kötet. 126–128.

Később az 1926. évi XXIII. törvénycikk[50] és indokolása[51] rögzítette – ami egyébként korábban is nyilvánvaló és nyilvánvaló cél volt –, hogy a társaság mindenben a magyar érdekeket tartozik kielégíteni. Ennél fogva pedig a kereskedelemügyi miniszter irányításának és ellenőrzésének van alávetve. A társaság a gazdasági világválság következtében jelentős krízisbe került, a csődöt csak tetemes állami segítséggel tudta elkerülni.[52] Lényegében erről szól az 1932. évi XVI. törvénycikk.[53] Ennek indokolása közli és hangsúlyozza a korábbi motivációt:

> „Nem hagyhatjuk ugyanis figyelmen kívül, hogy a Magyar Királyi Folyam- és Tengerhajózási R.-T. a legnagyobb és legszámottevőbb magyar hajózási vállalat a Dunán és érdekeink a jövő szempontjából kiszámíthatatlan károsodást szenvedhetnének, ha a vállalat fennmaradását nem biztosítanók. Az önálló dunai magyar hajózásra ugyanis hazánknak az agrártermékek értékesítésének előmozdítása érdekében mindenkor fokozottabb szüksége volna, mint a többi dunai államnak."[54]

Ez a társaság volt az, amely az 1934. évi IV. törvénycikk hatására megépíttette és még 1934-ben vízrebocsátotta a Budapestet, az első Duna-tengerjárót.[55] Ezzel egy teljesen új hajóosztály jött létre, a Ganz-Budapest típusú folyam-tengeri áruszállító motorhajóké. Azonban a későbbiekben már nem a Magyar Királyi Folyam- és Tengerhajózási Rt. vitte tovább ennek a hajóosztálynak a további sorsát, hanem a Magyar Királyi Duna-Tengerhajózási Rt., így a korábbi társaságnál a tengerhajózási tevékenység lényegében megszűnt. Az 1935-1936-ban véghez vitt újabb szanálás és jelentős állami beavatkozás eredményeként a Magyar Királyi Folyam- és Tengerhajózási Rt. részvényei a kincstár és a MÁV tulajdonába kerültek.

---

50 A Magyar Királyi Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársasággal kötendő szerződés becikkelyezéséről.

51 *Nemzetgyűlési irományok, 1922*. XIX. kötet. 82–86.

52 Krámli Mihály: Adatok a Magyar Király Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság 1932. évi szanálásához. *Magyar műszaki és közlekedési múzeum évkönyve,* 2012/1. 115–127.

53 A m. kir. államkincstár és a Magyar Királyi Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság között az 1926:XXIII. törvénycikkben kapott felhatalmazás alapján megkötött szerződés módosítása és kiegészítése tárgyában kötendő pótszerződés becikkelyezéséről.

54 *Képviselőházi irományok, 1931.* IV. kötet. 213–216.

55 Bíró József: A magyar Duna-tengerhajózás története a felszabadulásig. In: *Közlekedési Múzeum Évkönyve VI.* Budapest, 1983.

6. Összefoglalás

Az előzőekben leírt törvényalkotási folyamatok és azok eredményei jól mutatják, hogy a Horthy-korszak a tengerjog, a tengeri kereskedelem szabályozás esetében az Osztrák–Magyar Monarchia örököségét, illetve a magyar királyi tengeri kereskedelmi flotta örökségét szerette volna tovább vinni. A körülmények, elsősorban a tengertől való elszakítottság, a trianoni békeszerződés adta keretek, a gazdasági konszolidáció eltérő fókusza, a nagy gazdasági világválság és az újabb világháború felé sodródás nem tették lehetővé azt, hogy a Monarchia idején sikeresnek mondható törvényi keretek hasonló eredményeket hozhassanak a két világháború közötti időszakban is. A magyar kereskedelmi tengerhajózás létének látszata csak jelentős állami támogatások árán, csak húsbavágó kedvezményekkel Magyarországra csábított külföldi befektetők révén volt fenntartható. E tekintetben a korszak legnagyobb eredménye az, hogy nem szűnt meg nyom nélkül a magyar kereskedelmi tengerészet.

AZ ARANYBULLA MINT A MAGYAR TÖRTÉNETI ALKOTMÁNY „TERMÉKENYÍTŐ FORRÁSA” ÉS AZ ALAPTÖRVÉNY

Fazakas Zoltán József*

1. Bevezető gondolatok a jogtörténet és a hatályos jog kapcsolatáról

A történelem eseményei nem módosíthatók, a tények ugyanakkor vizsgálhatók, megismerés és értelmezés útján a múlt tanulságai – a jelenre ható következtetések alapjaiként –megfogalmazhatók és levonhatók. A megismerés és értelmezés azonban nem lehet önkényes, azaz a múlt utólag nem módosítható valamely cél, ábránd, és/vagy különböző taktikai megfontolások szerint,[1] illetve azoknak alárendelten. A múlt önkényes, a tényekkel szembeni valamely cél által vezérelt és annak alárendelt értelmezése valójában nem a megismerést és a tanulságok levonását, hanem e célok igazolását, megerősítését szolgálják, azaz kontrafaktuális eredményekre vezetnek.[2]

A jog – a múlttal egyezően – társadalmi tény, és annak értelmezése, tartalmának, funkciójának feltárása szintén nem lehet önkényes, hanem az normatív szabályokhoz kötött még akkor is, amikor a vizsgált jogszabályok merevsége, vagy meghatározhatatlansága, esetleg vitathatósága mást kíván, vagy éppen azok módosításának vagy az alkalmazás elvetésének igényét fogalmazzák meg.[3] A jog ugyanakkor a tőle való eltérés kereteit és lehetőségeit is meghatározza,

* Egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem Állam-és Jogtudományi Kar. ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9427-4584

1 Kosáry Domokos: Előszó. In: Kosáry Domokos: *A történelem veszedelmei*. Budapest, Magvető, 1987. 5.

2 Gavriel Rosenfeld: Miért a kérdés, hogy „mi lett volna, ha…?”. Elmélkedések az alternatív történetírás szerepéről. *Aetas,* 22. 2007/1. 147–151., 160.

3 Szabó Miklós: *Rendszeres jogelmélet*. Miskolc, Bíbor, 2015. 46., 55–59., 111–118., 121–124.

a jog alkotható.[4] A jogalkotás alapja a jog folyamatos fejlődése,[5] amely során a jogalkotó a történelmi tapasztalat eredményeit – az egyéb társadalmi és fizikai körülmények hatásai mellett – felvállalja.[6]

A múlt és a jog kapcsolatát, a köztük fennálló okozati összefüggéseket kutató és vizsgáló jogtörténet[7] a fenti alapokon tehát több önmagán túlmutató célt és feladatot magában egyesítő tevékenység. A jogtörténet általános feladataként a hatályos jogintézmények alapjainak történeti nézőpontból való feltárását szolgálja,[8] így eredményeivel a jelen jogalkotóját, jogalkalmazóját a jog történeti értelmezése során segíti.[9] A jogtörténeti vizsgálatok tanulságai ennek megfelelően jogalkotási kiindulópontként[10] megalapozhatják a jogfejlődés jövőbeni politikai és jogi kereteit a történelmi tanulságok kontextusában.[11] Mindezekből következik a jogtörténet különös feladata és célja, amely az alkotmányos nemzeti hagyományokra építve[12] feltárhatja az alkotmányos identitás és értékválasztás alaptételeit.[13] Következésképpen egy állam hagyományai és alkotmányos öröksége nem zárt és rögzített tények egyszerű összessége, hanem azok kivetítése és tükrözése által[14] az adott állam alkotmányos berendezkedését, állam-és jogfejlődését befolyásoló, a változó körülmények okán az újabb kihívások megválaszolásához szükséges alapokat és megoldási lehetőségeket tartalmazó, jövőre nyitott[15] halmaz.

---

4 Uo. 124–138., 178–196.

5 Horváth Barna: *A jogelmélet vázlata*. Gödöllő – Máriabesnyő, Attraktor, 2004. 19–20., 26–27., 31–105.

6 Montesquieu: *A törvények szelleméről*. Budapest, Osiris, 2000. 53–54., 450.

7 Horváth B. (2004) i. m. 191.

8 Előszó. In: Horváth Pál (szerk.): *Egyetemes jogtörténet I*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., 1997. 13–16.

9 Szabó Miklós: A jog alkalmazása. In: Szabó Miklós (szerk.): *Bevezetés a jog-és államtudományokba*, Miskolc, Bíbor, 2001. 141.

10 T. Kovács Júlia: A belső jogalkotási eljárás. In: Tóth J. Zoltán (szerk.): *Jogalkotástan*. Budapest, Dialóg Campus, 2019. 145–146.

11 Szabó M. (2015) i. m. 223–226.

12 Vladár Gábor: Tudományos munka-e a jogszabály előkészítés. *Budapesti Szemle,* 1939/255. 9–11., 87–89., 91–98.

13 Varga Zs. András: Az Alkotmánybíróságok szerepe a nemzet/alkotmányos önazonosság védelmében. *Iustum Aequum Salutare,* XIV. 2018/2. 21–24.

14 Timon Ákos: *Magyar Alkotmány-és jogtörténet különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére*. Budapest, Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája, 1903. III.

15 Raoul Charles van Caenegem: *Bevezetés a nyugati alkotmányjogba*. Budapest, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 2008. 50–55., 401–405.

A fentiek alapján ragadható meg az a tény, hogy Magyarország Alaptörvényének Preambuluma – a Nemzeti Hitvallás – valamint annak R) cikkének (2) bekezdése a történeti alkotmányt[16] új, az egyszerű történeti kontextust meghaladó valós normatív dimenzióba helyezte, amellyel a jogtörténet művelése a hatályos jog alkalmazásához is elengedhetetlenné vált. Az Alaptörvény idézett rendelkezései által ugyanis a magyar történeti alkotmány és vívmányai a nemzeti, illetve alkotmányos identitás részeként[17] nem csak a sarkalatos törvények és szokások összességeként élnek,[18] hanem az Alaptörvény a történeti alkotmány helyes tartalmának feltárását is célul és feladatul tűzte a jogalkotó és a jogalkalmazó közösség elé egyaránt. A történeti alkotmány elemei és eredményei a jogtörténet művelése útján napjaink államberendezkedéséhez[19] és a hatályos Alaptörvény értelmezéséhez is segítséget nyújt,[20] amely elemek közül különösen a XIX. században végbement polgári átalakulást konstituáló törvények képezik a modern magyar jogállam alapjait.[21]

Következésképpen a történeti alkotmány és a hatályos alkotmányjog kapcsolóeleme a XIX. századi polgári átalakulás és azon kulcsmomentuma, hogy az 1847/48. évi utolsó rendi országgyűlés által megalkotott 1848. évi áprilisi törvényekig a magyar alkotmányos berendezkedés megkérdőjelezhetetlen alapjaként a politikai jogok birtokosai a rendi értelemben vett magyar nemzet egyenlő jogú tagjai voltak.[22] Ez a társadalmi tény vezetett el ahhoz a politikai programhoz – majd törvényhozói alapálláshoz – hogy a rendi magyar nemzet, azaz a *populus* jogainak[23] kiterjesztése a feudális kiváltságok eltörlésével[24] a politikai jogokból kizárt *plebs* irányába valósíthatja meg a jogegyenlőséget, az egységes jog megteremtését,[25] a modern alkotmányos államot. Az 1848. évi

16 Árva Zsuzsanna: *Kommentár Magyarország Alaptörvényéhez*. Budapest, Wolters Kluwer Kft., 2013. 13–15., 66–67.

17 Sulyok Márton: Kettő az egyben? Alkotmány és identitás. In: Balogh Elemér (szerk.): *Számadás az Alaptörvényről*. Budapest, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó Kft., 2016. 351–352.

18 Balogh Elemér: Alkotmányunk történetisége, kitekintéssel az Alkotmánybíróság judikatúrájára. In: Balogh Elemér (szerk.): *Számadás az Alaptörvényről*. Budapest, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó Kft., 2016. 543.

19 Szabó István: Közjogi hagyományok és jogtörténet. *Jogtörténeti Szemle,* 2016/3. 21.

20 Trócsányi László: *Az alkotmányozás dillemái*. Budapest, HVG-ORAC, 2014. 62–66.

21 33/2012. (VII.17.) AB határozat IV.1.

22 Szabó Béla: *A ’magyar korona országainak státusjogi és monarchiai állása’ a Pragmatica Sanctio szerint*. Pozsony, Schmid Ferencz és Busch, 1848. 60–61.

23 Timon i. m. 552–554.

24 Eckhart Ferenc: *Magyarország története*. Budapest, Káldor, 1935. 242–244.

25 Szabó B. (1848) i. m. 110–120.

áprilisi alaptörvényekkel[26] megalkotott új magyar alkotmányos berendezkedés kiindulópontja tehát a rendi politikai nemzet fogalmának és jogának kiterjesztésén alapuló[27] jogegyenlőség tétele volt,[28] amely alapján a rendi magyar nemzet politikai jogait a törvényhozás kiterjesztette a kor körülményei között a lehető legszélesebb körben az ország lakosságára nemzetiségtől függetlenül.[29] Báró Wesselényi Miklós[30] szemléletes szavai szerint:

> „Imám szavai ezek: Az eddig elnyomottakot emeljük magunkhoz, emeljük oda, hova őket Isten teremtette. – Legyenek az eddigi jobbágyok s zsellérek többé nem parasztok, pórnép, misera plebs, hanem szabad polgárok, legyenek velünk egyenlő kötelességek alatt álló s jogokkal felruházott honfitársaink, és legyenek velünk jog s szabadság közös érdeke által a hon szolgálatjára s védelmére felhívott testvéreink!!"

A fenti összefüggésrendszerben kettő alkotmányjogi jelentőséggel bíró történelmi tényre figyelhetünk fel. Elsőként nevesíthető, hogy a XIX. század közepén lezajlott, rendiséget felváltó új alkotmányos berendezkedés a történeti alkotmány megkérdőjelezhetetlen vívmánya, másodikként pedig az, hogy ezen alkotmányos változás gyökere a rendi magyar nemzet fogalmában lelhető fel. E második körülményt illetően pedig megkérdőjelezhetetlen tétel, hogy a rendi magyar nemzet tagjainak jogállását[31] – egyéb előzmények, illetve az organikus államfejlődés sajátosságai mellett – alaptörvényként és alkotmányos jelentőségű normaként az Aranybulla határozta meg.[32]

A fentiek alapján tehát több mint nyolcszáz év elteltével is különös jelentőséggel bír a II. András magyar király (ur.: 1205-1235) által – a nehezen rekonstruálható viszonyok ellenére alapvetően konszenzusos 1222. április 24-i

---

[26] Az V. Ferdinánd király (ur.: 1830–1848) által 1848. április 11-én szentesített 31. törvénycikkből álló törvénycsomag. In: *Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytár – 1836-1868. évi törvényczikkek*. Budapest, Franklin – Társulat Magyar Irod. Intézet és Könynyomda, 1896. 215–255.

[27] Szabó B. (1848) i. m. 110–112., 117–118., 119–120., 122–123.

[28] Nagy Ernő: *Magyarország közjoga (Államjog)*. Budapest, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. Kiadása, 1907. 129.

[29] Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika.* Kolozsvár, Minerva, 1944. 48–49.

[30] Báró Wesselényi Miklós az 1848. évi kolozsvári erdélyi országgyűlés hetedik ülésén. In: *Erdély-Nagyfejedelemség 1848-ik évi május 30-ára Kolozsvár szabad kir. városába hirdetett s junius 18-kán bezárt országgyülésének jegyző- és irománykönyve, 1848. május 29. - július 18.* Kolozsvártt, Demjén László, 1861. 21.

[31] Timon i. m. 527–559.

[32] Uo. 124–126.

keltezést elfogadva[33] – kibocsátott Aranybulla. A történelmi távlatokhoz viszonyított pillanat és az ezeréves államisághoz kapcsolt immáron több mint nyolc évszázad tehát különösen indokolja, hogy a magyar Aranybullát – „közjogunk e termékenyítő forrását”[34] – a jogtörténet, valamint az Alaptörvény által nevesített, jelenre ható feladatait és céljait vallva tegyük vizsgálat tárgyává.

Kiindulópontként e körben rögzítendő, hogy a magyar történeti alkotmány az évszázadok örökségéből fakadó tételes jogszabályok, szokásjogi szabályok, valamint a jogirodalom által lefektetett elvek összessége,[35] amelynek elemei és eredményei, azaz vívmányai napjaink államberendezkedéséhez és a hatályos Alaptörvény értelmezéséhez is alapvető segítséget, iránymutatást nyújtó[36] alkotmányos intézmények. Következésképpen a részben az Aranybullából táplálkozó XIX. században végbement polgári átalakulás mint a történeti alkotmány vivmánya ma is kritikai és értelmezési jelentőséggel bír.[37] Ezen alkotmányjogi nézőpontot szem előtt tartva alappal tehető kísérlet ezen átalakulás egyik gyökerét is képező Aranybulla azon elemeinek megvilágítására, amelyek a történeti alkotmány részeként, vívmányaként[38] az organikus magyar államfejlődés évezredes útján átöröklődtek[39] a modern magyar államiság egyik fundamentumát jelentő 1848. évi áprilisi törvényekbe, majd azokból fakadóan napjainkban is – akár kifejezett kodifikáció által is – az élő jog részét képezik.

2. Az Aranybulla mint jogforrás és mint a történeti alkotmány sarkalatos törvénye

Az Aranybulla mint jogforrás kiadása a patrimoniális monarchia felbomlásának időszakához és a rendiség magyarországi fejlődésének kezdeti korszakához kapcsolódik.[40] Ebben a korban, Európa több államához hasonlóan olyan

33 Zsoldos Attila: II. András Aranybullája. *Történelmi Szemle,* 2011/14–5., 31–32.

34 Fest Sándor: Magna Carta – Aranybulla. *Budapesti Szemle,* 1934/234/682. 273.

35 Horváth Attila: Az 1222. évi Aranybulla mint történeti alkotmányunk sarkalatos törvénye a „hosszú” 19. század közjogi irodalmában. In: Zsoldos Attila (szerk.): *Aranybulla-800.* Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2022. 227.

36 Trócsányi i. m. 62–66.

37 Horváth A. (2022) i. m. 228.

38 Horváth A. (2022) i. m. 228–229.

39 Szabó István: Az ősi alkotmány. In: Csink Lóránt – Schanda Balázs –Varga Zs. András (szerk.): *A magyar közjog alapintézményei.* Budapest, Pázmány Press, 2020. 83–122.

40 Hajnik Imre: *Magyarország az Árpád-királyoktól az ősiségnek megállapitásáig és a hűbéri Európa*. Pest, Heckenast Gusztáv, 1867. 60–78.

társadalmi, gazdasági, politikai és jogi folyamatok zajlottak Magyarországon, amelyek a korábbi államberendezkedés lassú, de feltartózhatatlan átalakulását vetítették előre. A patrimonális monarchiából a rendi monarchiába való átmenet évszázados útján az Aranybulla jelentősége és központi szerepe annak ellenére megkerülhetetlen, hogy azt a későbbiek folyamán nem csak az oklevelet kiadó II. András,[41] hanem utódai,[42] illetve a később, más dinasztiákból származó királyok is több esetben igyekeztek háttérbe szorítani.[43]

E körülményeket és eseményeket ugyanakkor a kor kontextusában kell értelmezni, elvetve a kontrafaktuális értelmezés különböző lehetséges kísértéseit. Ennek megfelelően kell rögzítenünk, hogy az Aranybulla uralkodói jogalkotás és szuverén döntés eredménye,[44] és bár kiadása a patrimoniális monarchiából a rendi monarchiába való átmenet egy különösen terhelt időszakában történt,[45] annak megalkotása végső soron az uralkodó akaratán múlt. Ennek megfelelően hangsúlyozandó, hogy bár politikai érdekcsoportok befolyását nem lehet alábecsülni ebben a korban sem, a törvényhozás joga a rendi országgyűlés, pontosabban a rendi dualizmus kialakulásáig alapvetően a királyt illette meg,[46] az Aranybulla tehát uralkodói jogalkotás eredménye. A kérdés másik aspektusát az a körülmény jelenti, hogy ebben a korban az uralkodó által kiadott tételes jogszabályokkal[47] szemben a szokásjog szerepe volt domináns.[48] Ez a tény és összefüggés adja a magyarázatát annak, hogy az Aranybullát a későbbiek során külön törvényekben is megerősítették, illetve módosították.[49] E megerősítések, módosítások végig kísérték a magyar történeti alkotmány korát, amelyek közül alapvetően I. (Nagy) Lajos király (ur.: 1342–1382) 1351. évi megerősítése[50]

---

41 Karácsonyi János: Az Aranybulla keletkezése és első sorsa. *Értekezések a történeti tudományok köréből*, 1899/18. kötet, 7. 4.

42 Hajnik (1867) i. m. 63., 71–73.

43 Ferdinandy Geyza: *Az arany bulla*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1899. 53–167.

44 Timon i. m. 100–104.

45 Zsoldos i. m. 11–13.

46 Timon i. m. 187.

47 Béli Gábor: II. András korabeli jogforrások különös tekintettel az Aranybullára. In: Zsoldos (szerk.) i. m. 122–126.

48 Hajnik Imre: *Magyar alkotmány és jog az Árpádok alatt*. Pest, Heckenast Gusztáv, 1872. 275–276.

49 Knauz Nándor: II. Endre szabadságlevelei. *Értekezések a Történeti Tudományok köréből,* 1869/1. kötet, 7., 9–19.

50 Csukovits Enikő: Az Aranybullát átíró 1351. évi törvény. In: Zsoldos (szerk.) i. m. 190–200.

emelendő ki,[51] amely által a rendelkezések hatása erősödött,[52] és alaptörvényi minősége[53] pedig évszázadokkal – a királyi koronázási eskü részeként[54] utoljára 1916-ban[55] – kétségtelenné is vált.[56]

A patrimoniális monarchiából a rendi monarchiába[57] való átmenetnek különösen viharos éve volt 1222, amely évet és az akkor lezajlott változásokat az újabb kutatási eredmények a korábbi – több esetben közhelyszerű megállapításokkal szemben – más megvilágításba helyezik.[58] Az erélytelen és országát romlásba vivő király[59] alakja helyett az Aranybulla tartalmát és kiadásának körülményeit vizsgálva sokkal inkább egy felelősen gondolkodó, a magyar államot új alapokra helyezni kívánó államférfi rajza bontakozik ki,[60] azt két különböző oldalról is megvilágítva.

Az első nézőpont e körben a gazdasági, történelmi és politikai összefüggések területe, amely árnyaltabban közelít a patrimoniális monarchia felbomlásához. Ebben a folyamatban II. András szerepe oly módon kerül középpontba, hogy az uralkodó tetteinek jóval összetettebb ösztönzői is feltárásra kerültek. Ennek megfelelően az Aranybulla kiadásának okait az uralkodó szemszögéből egy komplex reformfolyamatba illeszkedik, amelynek lényegi elemét a korábbi uralkodói javak természetbeni felhalmozása helyetti modern pénzgazdálkodás, adó és vámpolitika bevezetése képezte, és ezáltal a királyi vármegyei tisztviselők politikai befolyásának csökkentését is célozta.[61] Ebben az összefüggésben a királyi serviensek szerepe is új megvilágításba kerül, őket korántsem kiszolgáltatott és védelmet kereső rétegként kell nevesítenünk, sokkal inkább az uralkodó természetes politikai szövetségeseiként a korábbi vezető réteggel

51 Béli i. m. 143.

52 Wenzel Gusztáv: Adalék 1352-ből az Aranybulla néhány czikkének alkalmazásához és magyarázatához. *Értekezések a Történeti Tudományok köréből,* 1873/III. kötet II. szám, 4–5., 9–13.

53 Toldy Ferenc: *A Magyar Birodalom Alaptörvényei*. Pest, Emich Gusztáv M. Akad. Nyomdász, 1861. VIII., 23–36.

54 Karácsonyi János: Ismertetés: Az arany bulla. Közjogi tanulmány. Irta dr. Ferdinandy Gejza. *Századok,* 1900/1. 68–69.

55 1917. évi III. törvénycikk a Király Ő Felsége által szerencsés felavattatása és megkoronáztatása előtt az ország részére kiadott királyi hitlevélnek és a koronáztatásakor letett királyi eskünek az ország törvényei közé iktatásáról.

56 Ferdinandy i. m 161–167.

57 Timon i. m. 110–118.

58 Zsoldos i. m. 11–13.

59 Knauz i. m 7., 77–79.

60 Zsoldos i. m. 14–31.

61 Uo. 15–16.

szemben, másrészt segítségükkel és az őket illető kiváltságokkal az új gazdasági és politikai rendszer, azaz a patrimoniális királyi vármegyei rendszert felváltó rendi nemesi rendszer alapjai kerülhettek letételre.[62] Ebben a megvilágításban az Aranybulla rendelkezései, különösen a birtokpolitika, a pénzgazdálkodás, a hadszervezet területén valójában tudatos lépések voltak a serviens réteg megerősítése és a korábbi vármegyei vezetők jogainak visszaszorítása érdekében azzal, hogy a magyar állam a kornak megfelelő modernebb államszervezeti és gazdasági úton indulhasson el,[63] azaz rendi monarchiává váljon.

Az Aranybulla jelentősége pontosan ebben a programban, valamint annak évszázados fejlődésben és eredményeiben ragadható meg. A korábban korlátozhatatlannak tartott hatalom alkotmányos korlátok alá vetettsége igényének megfogalmazása[64] által az Aranybulla a mai fogalmaink szerinti részbeni jogállami programot hordozott magában. Másképpen megfogalmazva, a királyi program a magyar állam új gazdasági és politikai alapokra helyezését csak akkor vihette sikerre, ha az uralkodó és az őt támogató rétegek együttműködése valóságos, következésképpen az Aranybulla már szükségképpen jelenítette meg a király kötelezettségeit,[65] így ígéretei kikényszerítésének garanciális elemeit.[66]

A fenti összefüggés és a kor sajátosságainak együttese által ítélendő meg az Aranybulla, mint jogszabály szerkezeti felépítése is. Az Aranybulla harmincegy cikkelye ezért korántsem tekinthető valamilyen modern értelemben vett kodifikációs program eredményének, sokkal inkább a kor adott viszonyaira, társadalmi, gazdasági és politikai igényekre adott egyedi válaszok gyűjteményének, ugyanakkor a hatalom joghoz kötöttségének megfogalmazása által vegyes rendelkezései ellenére is kivételes jelentőségű jogszabály.[67]

Másik oldalról tekintve az Aranybulla rendelkezéseit az a tény is figyelmet érdemel, hogy természetesen annak nem minden cikke hordozta és hordozhatta magában a jövőre nézve releváns jogintézmények gyökereit. Ettől függetlenül a rendi monarchia kialakulását követően, majd az organikus magyar államfejlődés sajátosságainak eredményeként egyes területeken egyértelműen az Aranybullára vezethetők vissza a későbbi jogalkotási eredmények, a történelmi alkotmány vívmányai.[68] A magyar államfejlődés sajátosságaiból fakadóan

62 Uo. 15–18.

63 Uo. 18–28.

64 Timon i. m. 166.

65 Béli i. m. 140.

66 Zsoldos i. m. 25–28.

67 Horváth A. (2022) i. m. 232–233.

68 Zsoldos i. m. 30–31.

egyes cikkek szükségképpen avultak el az évszázadok során, míg mások jelentősége megnőtt és ezáltal a történeti alkotmány alapköveivé váltak.[69] Ez utóbbi cikkek keretjogszabályként tág teret adva a későbbi jogértelmezésnek és törvénymagyarázó szokásjognak[70] alapvetően a személyes szabadság és a nemesi sarkalatos jogok, a törvényhozás, az igazságszolgáltatás, a közigazgatás összefüggéseiben mutathatók ki. Több mint hat évszázad jogfejlődésének eredményeként pedig az Aranybulla ezen rendelkezései az 1848. évi jogkiterjesztéssel ekként válhattak a modern magyar állam alaptételeivé, a jogkiterjesztés fundamentumává, az Aranybullából eredeztetett rendi politikai nemzet fogalmának és jogának kiterjesztésén alapuló[71] jogegyenlőség alkotmányos alapjává. Az utolsó rendi országgyűlés a fenti alapokon a rendiséget felszámolva fektette le a modern magyar állam alapjait az 1848. évi áprilisi törvényekkel, amelyek által a polgári átalakulás általános jogegyenlőség tétele külön kodifikálás és kartális alkotmány megfogalmazása nélkül,[72] de a rendiség felszámolása, az úrbéri viszonyok eltörlése, a közteherviselés bevezetése és a legfontosabb jogok kodifikációja által[73] tényleges tartalmat és jogi elismerést nyert, a magyar állam alkotmányos monarchiává alakult.[74]

Az Aranybulla nemesi szabadságra vonatkozó sarkalatos építőelemei tehát az 1848. évi áprilisi törvényekkel közvetlen kapcsolatban állva hordozzák azon örökséget, amely a hatályos Alaptörvényben is adott esetben megfogalmazásra kerülnek, vagy a történeti alkotmány örökségeként a hatályos Alaptörvény értelmezéséhez is alapvető segítséget, iránymutatást nyújtanak[75] rámutatva annak évszázadokon átívelő tovább élésére.

---

69 Ferdinandy i. m. 9, 168.

70 Horváth A. (2022) i. m. 236–237.

71 Szabó B. (1848) i. m. 110–112., 117–118., 119–120., 122–123.

72 Szabó M. (2015) 176–177., 182.

73 Csizmadia Andor: Az állampolgári jogegyenlőség, a földesúr-jobbágy viszony felszámolása és a szabadságjogok a forradalom és a szabadságharc alatt. In: Csizmadia Andor (szerk.): *Magyar állam- és jogtörténet.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., 1998. 295–297.

74 Sólyom László: *Az Alkotmány emberi jogi generálklauzulájához vezető út*. In: Sólyom László: *Documenta– Alkotmányjog.* Budapest, HVG-ORAC, 2019. 508–510.

75 Trócsányi i. m. 62–66.

3. Az Aranybulla és a hatályos Alaptörvény közötti kapcsolat annak egyes rendelkezései tükrében

Az Aranybulla rendelkezéseinek áttekintése során megfigyelhető, hogy a dokumentumban a hatalom korlátozottságának egyéni és kollektív nézőpontjai egyaránt érvényesülnek, illetve teret nyernek. Napjaink alkotmányosságában sincs ez másképp, az egyéni jogok és az egyéni szabadság, illetve a közösségi jogok és a közösségben gyakorolható szabadság az Alaptörvény esetében is együttesen jelennek meg.[76] Az egyéni nézőpont döntő eleme a személyes szabadság kérdése, amelynek biztosítása hatalmi szempontból arra vezet, hogy az egyéni szabadság ugyan korlátozható, de az nem vezethet kiszolgáltatottságra, hanem a korlátoknak alkotmányos szempontból és alapvetően közösségi érdekből indokolhatóknak kell lenniük.[77] A fenti, XIX. század végi megállapítás érvénye ma is kézenfekvő, az valójában azt jelenti, hogy a köz és a magánérdek ezen összefüggésben nem vezethet hierarchizálásra, pontosabban „nem az egyén van a közért, sem a köz az egyénért, hanem mind a kettő kölcsönösen egymásért."[78]

A kor viszonyainak, a kialakuló rendiségnek megfelelően az egyéni szabadság jogainak teljes élvezete a nemesség jogaként került rögzítésre, ugyanakkor e nemesi jogok biztosítása pontosan arra adott lehetőséget, hogy e jogokkal rendelkező személyek összessége a királyi hatalom ellenpólusává váljanak.[79] Következésképpen a királyi hatalom, pontosabban az államhatalom az egyéni szabadság által korlátozott, amelynek további biztosítékát jelentette, hogy az egyszer elismert szabadságot mint szerzett jogot a király többé vitathatta, vonhatta vissza, vagy azt nem semmisíthette meg.[80]

A személyes szabadság jogának kiemelkedő eleme annak egyéni és eseti korlátozása, amely alapvetően a büntetőjog sajátja. Az Aranybulla II. cikke[81] e körben nevesíti a törvényes idézés,[82] illetve a letartóztatás alapfeltételeit.[83] Az Aranybulla idézett rendelkezésének évszázados fejlődésének betetőzését, a büntető perrendtartásról szóló 1896. évi XXXIII. törvénycikk jelentette, amely dualizmus kori szabályozáshoz hasonló taxatív szabályok köszönnek vissza ha-

76 Árva i. m. 93–97.

77 Ferdinandy i. m. 168–169.

78 Uo. 169.

79 Timon i. m. 129–131.

80 Ferdinandy i. m. 169.

81 Timon i. m. 130.

82 Horváth A. (2022) i. m. 240–242.

83 Ferdinandy i. m. 170–173.

tályos jogunkban is.[84] Hasonlóképpen napjainkban is kiindulótétel[85] a XII. cikk, amely az egyéni büntetőjogi felelősség alapelvét rögzíti,[86] továbbá a XXVIII. cikk, amely lényegében véve az állami igazságszolgáltatás alaptételének nevesítését tartalmazza.[87]

Az Aranybulla IV. cikkének rendelkezésében első olvasatra a szabad végrendelkezés jogát vélhetjük felfedezni, amely norma azonban jóval összetettebb és csak a középkori magánjogban érvényesülő szabályokat tartalmazott a leánynegyed, majd később az ősiség által, így az csak rendi keretek között érvényesült.[88] Ezen cikk végül az ősiség eltörlésével 1848-ban vesztette hatályát ténylegesen,[89] ugyanakkor közvetetten a mai napig tovább élő intézményt találhatunk a király, pontosabban az állam szükségképpeni öröklésének kimondásával.[90]

Napjaink alkotmányosságára csak közvetett hatást gyakorolt az Aranybulla XVII. cikke, amely tiltja az igaz szolgálatok fejében nyert adománybirtok visszavételét, illetve a XXII. cikk, amely szerint a nemesek nem kötelesek tűrni, hogy a király sertései birtokukon legeljenek. A rendelkezések lényege valójában a birtok, illetve a tulajdon háborítatlan élvezetét és védelmét jelentik,[91] így e rendelkezések az alkotmányjogi és a polgári jogi tulajdon szükségképpeni megkülönböztetése mellett[92] napjaink dologi jogának egyik gyökereként is felfoghatók.

Az egyéni jogok kérdését összegezve tehát megállapítható, hogy Magyarország esetében az Aranybulla fent idézett rendelkezései az organikus államfejlődés által az 1848. évi alkotmányos jogkiterjesztés[93] eredményeként tételes joggá és a történelmi alkotmány részévé vált:[94] „Az egyéni szabadságot

84 Horváth A. (2022) i. m. 242.

85 Árva i. m. 113–116.

86 Ferdinandy i. m. 177.

87 Uo. 179.

88 Horváth A. (2022) i. m. 243.

89 Ferdinandy i. m. 174.

90 2013. évi V. törvény a Polgári törvénykönyvről 7:74. §.

91 Ferdinandy i. m. 177.

92 Árva i. m. 157–158.

93 Máriássy Béla: *A szabadelvüség multja, jelene és jövője.* Győr, Pannonia-Könyvnyomda, 1896. 194–195.

94 Eckhart i. m. 83–84.

biztosította az aranybulla […] Vagyis a nemesség az akkori politikai nemzet mindazon jogokkal bírt a mivel bír, ma az egész nemzet."[95]

Az Aranybulla egyéni jogokon túli jelentőségét az államszervezettel kapcsolatos tételei is megerősítik, azaz az Aranybulla egyes rendelkezéseiben napjaink alkotmányos berendezkedésének gyökerei is fellelhetők, illetve azokra visszavezethetők. E tételek közül az első az Aranybulla I. cikke, amely Szent István napjának megünnepléséről és király személyes, távolléte esetében a nádor törvénykezéséről, illetve a panasztétel jogáról szól.[96] Az Aranybulla I. cikke a rendelkezések összetettségéből eredően is valójában több jogintézmény gyökerét jelentik. Ezeket egyértelműen azonosíthatjuk, illetve nevesíthetjük, így a nemzeti, pontosabban állami ünnep[97] mellett az igazságszolgáltatás, valamint az állampolgári panaszjog alapforrásaiként. Noha a cikk első olvasatra a bírósághoz forduláshoz jogának alaptételét hordozza magában, valójában a székesfehérvári törvénylátó napok intézménye a rendszeresen összehívott Országgyűlés előzményének is tekinthető, mi több a XIX. századi közjogi irodalom a miniszteri felelősség intézményét is ezen normára vezette vissza.[98] A korábban korlátozhatatlannak tekintett királyi hatalom Aranybulla általi áttörése és jog alá vetettsége a későbbiekben nem vitásan többek között a rendi dualizmus megfogalmazásához vezetett, megteremtve a törvényhozói hatalom király és az Országgyűlés közötti megosztottságának és együttes jogának rögzítését.[99] A hagyományos történeti alkotmány és a Szent Korona-tan alapján szokásjogi úton a Hármaskönyvben, majd tételes jogforrási szinten az 1635. évi XVIII. törvénycikkben egyértelműen rögzítésre került az Országgyűlés fenti, törvényalkotói jogosítványa. Mind a bírósághoz,[100] hatósághoz fordulás joga,[101] mind a panaszjog,[102] mind pedig a legfelsőbb népképviseleti szerv,[103] azaz az Országgyűlés[104] a mai modern magyar állam alapintézménye.

---

95 Máriássy i. m. 13.

96 Ferdinandy i. m. 169–170.

97 Árva i. m. 49–50.

98 Horváth A. (2022) i. m. 237–240.

99 Szabó István: Történeti alkotmányunk értékei. *Miskolci Keresztény Szemle,* 2016/2. 62.

100 Árva i. m. 200–206.

101 Uo. 193–194.

102 Uo. 195–196.

103 Uo. 188–192.

104 Uo. 222–258.

Az Aranybulla III. cikke a nemesi adómentesség jogán[105] túl valójában a későbbi korokban kifejlődött, az Országgyűlés adómegajánlási jogát tartalmazó kodifikáló jogszabályok alapjaként értelmezhető,[106] amely modern jogállami keretek között a költségvetési jogban nyer megtestesülést.[107]

Az Aranybulla V. cikke, VI. cikke, VIII. cikke és IX. cikke szabályaiban alapvetően az igazságszolgáltatás tekintetében az illetékesség, illetve a hatáskör megosztásának szabályozási gyökereit találjuk.[108] Ezen szabályokból tovább élő alaptétel, hogy illetékes bírájától senki el nem vonható, valamint az igazság személyi különbség nélkül kiszolgáltatandó.[109] A megfogalmazásból a törvény előtti egyenlőség, illetve a tisztességes eljárás elvárásai[110] olvashatók ki napjainkban.

Az Aranybulla VII. cikke a nemesek hadkötelezettsége,[111] illetve a haderő külföldi és belföldi alkalmazásának feltételeit illetően is tovább élő alkotmányos intézmények alapjait jelentik.[112] Az államfejlődés során e cikket a dualizmus korában lényegében véve újra kodifikálták[113] és részben napjainkban is érvényes alaptételeket rögzítettek, amelyek mind a honvédelmi kötelezettség, mind pedig annak anyagi alapjait is megteremtő Országgyűlési döntések körében a hatályos Alaptörvény esetében is érvényesek,[114] igaz az Alaptörvény Tizenharmadik módosítása e körben a katonai műveletekben való döntés jogát új alapokra helyezte.[115] E tételhez kapcsolható az Aranybulla X. cikke is, amely elrendelte a hősi halált halt hősök fiainak megjutalmazását, amely intézmény a fegyveres erők, illetve a rendvédelmi, katasztrófavédelmi szervek kegyeleti szabályaiban él napjainkban.

Az Aranybulla XI. cikke és XXIV. cikke[116] tiltotta, hogy idegenek, azaz mai fogalmaink szerint nem magyar állampolgárok hivatalt viselhessenek. A

105 Timon i. m. 130.

106 Ferdinandy i. m. 173–174.

107 Árva i. m. 213–214.

108 Horváth A. (2022) i. m. 243.

109 Ferdinandy i. m. 174.

110 Árva i. m. 162–167., 201–206.

111 Timon i. m. 128.

112 Ferdinandy i. m. 174–176.

113 Horváth A. (2022) i. m. 243.

114 Árva i. m. 215–219., 228–229.

115 Az Alaptörvény Tizenharmadik módosítása alapján a 2024. évi XL. törvény a honvédelmi tárgyú törvények módosításáról 3. §-a az 2021. évi CXL. törvényt a honvédelemről és a Magyar Honvédségről módosította és beiktatta az 5/A. alcímet, amely az Országgyűlés általános döntési jogát a katonai műveletek tekintetében a Kormány javára jelentősen szűkítette.

116 Ferdinandy i. m. 176–177.

hivatalviselés jogát[117] rendi különbségtétel nélkül az 1844. évi V. törvénycikk biztosította,[118] majd a felekezeti egyenjogúság törvényei a vallási különbségtétel utolsó maradványait is eltörölték. Napjainkban a különböző hivatalok, illetve tisztségek betöltése alapvetően szintén különbségtétel nélkül illeti meg a személyeket, de a magyar állampolgárság továbbra is alapfeltétel e körben.[119]

Az Aranybulla XIII. cikke, XIV. cikke és XV. cikke a mai fogalmaink szerinti hatósági túlkapások ellen biztosított védelmet és egyben teremtette meg a tisztségviselők felelősségének jogalapját,[120] amely tételek a hatályos Alaptörvényben is fellehetők és a megfelelő ágazati jogszabályok rendelkezései szerint érvényesíthetők.[121] Az Aranybulla XXX. cikke egyebekben a tisztségek halmozásának tilalmának kimondásával egy korai összeférhetetlenségi szabályt is rögzített, illetve annak gyökereként is értelmezhető,[122] amely összeférhetetlenségi szabályok – összhangban a hatalommegosztás elvével[123] – napjainkban is hangsúlyosan érvényesülnek.

Az Aranybulla egyéb cikkeinek rendelkezései, így a XVI. cikk, a XVIII. cikk, a XIX. cikk, a XX. cikk, XXI. cikk, a XXIII. cikk, a XXV. cikk, a XXVII. cikk és végül a XXIX. cikk részben már meghozatalukat követően, valamint a középkori Magyar Királyság bukását jelentő mohácsi vész előtti időszakban, de legkésőbb az 1848. évi polgári átalakulással elvesztették hatályukat,[124] így napjaink alkotmányosságára kimutatható hatást nem gyakoroltak, ezek valódi jogtörténeti emlékként nevesíthetők.

Végül, de nem utolsó sorban szükséges megemlíteni az Aranybulla XXXI. cikkét, amely a nevezetes ellenállási záradékot tartalmazta. Az ellenállási záradékot már a polgári átalakulás előtt – anélkül, hogy bármikor is alkalmazták volna[125] – az Aranybulla egyéb rendelkezéseit egyebekben megerősítő 1687. évi IV. törvénycikk[126] 1. §-val vesztette hatályát[127] azzal, hogy egyes XIX.

117 Timon i. m. 130–131.

118 Eötvös József: Az 1843-44–iki országgyűlésről. In: Eötvös József: *A nemzetiségi kérdés.* Budapest, Révai Testvérek Irodalom Intézet R.-t. 1903. 165.

119 Árva i. m. 188–192.

120 Ferdinandy i. m. 177–178.

121 Árva i. m. 193–194.

122 Ferdinandy i. m. 179.

123 Árva i. m. 29–31.

124 Ferdinandy i. m. 178–179.

125 Béli i. m. 143–144.

126 1687. évi IV. törvénycikk Jeruzsálemi II. Endre király 1222. évi 31. törvénycikkelyét bizonyos részében megmagyarázzák.

127 Horváth (2022) i. m. 244–251.

század végén alkotó alkotmányjogász szerzők az ellenállási záradékban foglalt alkotmányossági garanciák és biztosítékok elemeit változatlanul – más jogszabályokban foglaltan – érvényesnek tekintették.[128]

Az egyéni jogok és az államszervezeti jogok Aranybullában történt nevesítése a magyar történeti alkotmány tovább fejlődésének alapjait jelentette. A neves magyar közjogász, Ferdinandy Géza összefoglalóan az Aranybulla jelentőségét és sarkalatos alkotmányjogi örökségét tíz pontban összesítette azzal, hogy e tételek a jogkiterjesztés által valamennyi magyar állampolgár jogainak és alkotmányos jogállása alapjának tekintendők. Ferdinandy szerint az Aranybulla: (1) rögzítette a királyi hatalom közjogi korlátait és annak alávetettségét, (2) megteremtette az állampolgárok kérelmezési és panaszjogát, (3) biztosította a személyes szabadságot és a tulajdon sérthetetlenségét, (4) megalapozta az Országgyűlést, illetve annak adómegajánlási és honvédelmi döntési jogait – az újoncozás által, (5) megteremtette a magyar honpolgárok hivatalviselési képességének kizárólagosságát, (6) megalapozta a köztisztviselők büntetőjogi és vagyonjogi felelősségét, (7) alaptétellé emelte az ország területi integritását, (8) megalapozta a bírói hatalom törvényes gyakorlásának feltételeit és az igazságszolgáltatás alapelveit többek között a bírósághoz fordulás jogát is nevesítve, (9) alaptétellé emelte az alkotmány megőrzését, illetve (10) megalkotta a nemzet és az állampolgárok passzív ellenállási jogát.[129]

4. Záró gondolatok

Az Aranybulla, mint a magyar történeti alkotmány egyik gyökere nem érvényesülhetett volna évszázadokon keresztül, amennyiben a benne foglalt elvek és rendelkezések nem lettek volna észszerűek, hatékonyak, kellően rugalmasak és alkalmasak az államfejlődés során felmerült kihívások kezelésére. II. András király és Aranybullájának jelentősége tehát pontosan abban lelhető fel, hogy több mint nyolcszáz esztendővel ezelőtt olyan válaszokat fogalmazott meg egyes alkotmányos jelentőségű kérdésekre, amelyek az elkövetkezendő évszázadok során is alkalmasnak bizonyultak arra, hogy Magyarországon a hatalom joghoz kötötten legyen értelmezett, így az később nem is vált kisajátíthatóvá. Az Aranybulla természetesen olyan korban született, amelyben a modern értelemben értett alkotmányosság legfeljebb egy szűk réteg esetében volt értelmez-

128 Ferdinandy i. m. 180–181.

129 Uo. 181.

hető, mindazonáltal alkotmányjogi kontextusában végső soron az Aranybulla mégis megteremtette a hatalom joghoz kötöttségének alapjait Magyarországon. Következésképpen árnyalni szükséges a közvéleményben elterjedt, II. Andrást erélytelen királyként bemutató képet is, elvégre a gyenge és országát romlásba vivő uralkodó helyett pontosan az Aranybulla és annak alkotmányos öröksége mutatja meg egy felelősen gondolkodó, a magyar államot új alapokra helyező államférfi alakját.

A rendi monarchia kialakulását követően, amikor a politikai hatalom birtokosaivá a nemesség tajai váltak, a nemesi jogok összességét az Aranybullára vezették vissza, a magyar nemesség pedig e jogai kiterjesztésével képzelte el a jogegyenlőséget és a modern magyar állam megteremtésének alapjait. E tételek megfogalmazása által a magyar alkotmányjog többek között az Aranybullában gyökerező jogok kiterjesztését tudta sikerrel végrehajtani 1848-ban lerakva egy modern alkotmányos jogállam alapjait, elvetve a tartalmi alkotmányosság magvait. Ennek megfelelően a történelmi alkotmány hatálya alatt a II. világháború végéig az Aranybulla közvetlenül is érvényesülhetett és az alkotmányos jogállam egyik biztosítéka volt.

Napjainkban az Aranybulla a részben belőle táplálkozó XIX. századi polgári átalakulás közvetítésével olyan sarkalatos jogszabály a történeti alkotmány részeként, amely – az Alaptörvény történeti alkotmányt nevesítő rendelkezései által – nem csak történeti emlék, hanem az élő jog gyökereként, termékenyítő forrásaként ma is kritikai és értelmezési jelentőséggel bír.

A TRIANON-EMLÉKTÖRVÉNYEK

Hollósi Gábor*

1. Bevezető

A *Pázmány Jogtörténész Nap 2025* című konferencián elhangzott előadásomban az emléktörvényeinkről készülő kötetemet ismertettem, melynek megírását a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár emlékezettörténeti kutatócsoportjának tagjaként vállaltam el. A konferencián, miután röviden vázoltam Intézetünk említett kutatási programját, górcső alá vettem az emléktörvény fogalmát,[1] majd az ahhoz kapcsolódó elvi problémákat tekintettem át. Ezt követően az általam kifejezetten vizsgált kérdéskörökről szóltam, illetve nagyvonalakban bemutattam a felhasznált, illetve a még felhasználásra kerülő forrásanyagaimat. Végül csoportonként összefoglaltam emléktörvényeinket, azokat öt nagy kronológiai egységbe – a korai emléktörvények, a dualizmus időszaka, a Horthy-korszak, az 1945 és 1989 közötti időszak, valamint a rendszerváltoztatástól a napjainkig terjedő évtizedek – sorolva be.

A rendelkezésre álló rövid idő nem volt elegendő arra, hogy érdemi betekintést adjak munkámba. Ugyanakkor készülő kötetem vázlatát itt írásban is közölni teljesen felesleges volna. Ezért gondoltam helyesnek, ha kiválasztok egy tematikus egységet, amelyen keresztül be tudom mutatni a munkamódszeremet, bepillantást nyújtva ezzel a még formálódó kézirat jellegébe. Döntésem Trianonra esett, hiszen egyik legnagyobb nemzeti tragédiánk centenáriuma óta még alig több mint félévtized telt el, ráadásul e kérdés hol nyílt, hol lappangó jelleggel, de állandóan ott van a közérdeklődés homlokterében. Hány törvényt

* Habilitált tudományos főmunkatárs, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár. ORCID: https://orcid.org/0009-0009-3306-5728

1 A fogalmi kérdésekkel foglalkozik: Marina Bán: *The Legal Governance of Historical Memory and the Rule of Law.* PhD értekezés. Amsterdam, University of Amsterdam, 2020.; Izsák-Somogyi Katalin: *A magyar emlék(ezet)törvények rendszere.* PhD értekezés. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Doktori Iskola, 2024.

tekinthetünk Trianon-emléktörvénynek jogtárunkban, milyen eseményeket rögzítenek és milyen időszakokra datálódnak, mi jellemzi a frazeológiájukat? Mit foglaltak bele a még javaslati formájukhoz fűzött indokolásukba, milyen álláspontra helyezkedett az országgyűlési (nemzetgyűlési) szakbizottság az egyes törvényjavaslatokkal kapcsolatban, és végül, a módosító indítványok tükrében a képviselők hogyan fogadták azokat? A következőkben öt törvényt elemzek e szempontokra figyelemmel.

2. *Civitas Fidelissima*

A trianoni Magyarország első – ma is hatályos – emléktörvénye 1922-ben keletkezett (XXIX. törvénycikk), mely a soproni népszavazás (1921. december 14–16.) eseményét örökítette meg.[2] A Bethlen-kormány ugyanis a velencei megállapodás nyomán tartott népszavazás eredményének főleg külpolitikai szempontból óriási jelentőséget tulajdonított, hiszen a lakosság akaratának szabad megnyilvánulása kétségbevonhatatlan bizonyítéka volt, hogy a trianoni békeparancs országunk területét megcsonkító rendelkezései mennyire igazságtalanok.

Érdekesség, hogy a miniszterelnök a törvényjavaslatot kétszer nyújtotta be: előbb az 1920-ban összeült első, majd az 1922-ben megválasztott második nemzetgyűléshez.[3] A két szöveg között (1922. január és december) lényegi eltérés van, mivel a korábbi csak Sopron szabad királyi város lakosságának tetét méltatta. A környező települések közül ugyanis csak Fertőboz, Kópháza és Nagycenk szavazott a Magyarországhoz tartozás mellett; Ágfalva, Balf, Fertőrákos, Harka és Sopronbánfalva inkább Ausztriának lett volna része.[4] A későbbi – és egyben végleges – szöveg mégis úgy fogalmazott, hogy „a soproni népszavazási terület lakossága" „nyelvi és faji különbség nélkül az ezeréves magyar államhoz való tántoríthatatlan hűségéről tett bizonyságot", illetve hogy

---

[2] 1922. évi XXIX. törvény(cikk) a soproni népszavazás emlékének törvénybeiktatásáról. https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=92200029.tv

[3] Törvényjavaslat a soproni népszavazás emlékének törvénybeiktatásáról. In: *Az 1920. évi február hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés irományai.* XII. kötet. (A továbbiakban: *Ngy. ir.* 1920. XII.) Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1922. 291.; *Az 1922. évi június hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés irományai*. III. kötet. (A továbbiakban: *Ngy. ir.* 1922. III.) Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1923. 355.

[4] A népszavazáshoz, illetve a nyugat-magyarországi területi kérdéshez ld. Ujváry Gábor: *„Hűség városa, légy hű őre önmagadnak". Nyugat-Magyarország 1918–1921 közötti sorsa és a soproni népszavazáshoz vezető út.* Sopron, Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, 2021.

„a magyar haza minden fiában megerősítette a boldogabb jövő bekövetkezésébe és az isteni igazság örök diadalába vetett reménységet".

A törvény arról is rendelkezett, hogy a népszavazás emlékének megörökítésére Sopron város területén állítsanak emlékművet. A javaslati szöveg még tartalmazta, hogy ennek költségei fedezéséről részben gyűjtés útján, részben pedig az állami költségvetésben gondoskodjanak. Az Indokolás[5] a tehermegosztást azzal magyarázta, hogy e „rendelkezés egyrészt lehetőséget akar nyújtani az egyes személyeknek, testületeknek, valamint az ország többi törvényhatóságainak is, hogy a népszavazás eredménye feletti örömüknek és a város lakossága iránti rokonérzésüknek a felállítandó emlékmű költségeihez való hozzájárulás által is kifejezést adhassanak…" A nemzetgyűlés közjogi bizottsága azonban az anyagiakra vonatkozó részt a szövegből jó érzékkel törölte[6] – valóban nem lett volna szerencsés, ha az a népszavazás kapcsán a pénzügyi kérdéseket juttatja a jövő generációi eszébe.

Végül, ez a törvény volt az, amely Sopron város címerébe a *„civitas fidelissima"* jeligét beiktatta, hogy – az Indokolás szerint – a népszavazási terület lakosságát emlékeztesse a magyar államhoz való ragaszkodására és a népszavazás idején működött vezetőség hazafias magatartására. (A javaslati szöveg egyébként a *„civitas fidelissimá"*-t „igen hű városként" fordította, a fordítást azonban a közjogi bizottság törölte, mert feleslegesnek tartotta.)

Bár a soproni népszavazást megörökítő törvény volt a két háború közötti Magyarország első emléktörvénye, megjegyzem, hogy Szádeczky Lajos[7] és társai már 1920-ban indítványozták, hogy a háromszáz évvel azelőtt született Zrínyi Miklós költő és hadvezér, „Magyarország területi épségének tollal és karddal leglelkesebb bajnoka" születési évfordulóját – azaz május első vasárnapját – a törvényhozás országos ünneppé tegye.[8] Kezdeményezésükből azonban emléktörvény nem keletkezett.

---

5 Indokolás „a soproni népszavazás emlékének törvénybeiktatásáról" szóló törvényjavaslathoz. In: *Ngy. ir.* 1920. XII. 292–293.; *Ngy. ir.* 1922. III. 356–357.

6 A nemzetgyűlés közjogi bizottságának jelentése „a soproni népszavazás emlékének törvénybeiktatásáról" szóló 106. számú törvényjavaslat tárgyában. In: *Az 1922. évi június hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés irományai.* IV. kötet. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1923. 46–47.

7 Személyére vonatkozóan ld. Vidor Gyula (szerk.): *Nemzetgyűlési Almanach 1920–1922. A Nemzetgyűlés tagjainak életrajzi adatai.* Budapest, Magyar Lap- és Könyvkiadó Részvénytársaság, [1921]. 136–139.

8 Indítvány. In: *Az 1920. évi február hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés irományai.* IV. kötet. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1920. 117.

3. *Civitas Fortissima*

A Trianonnal összefüggő eseményekhez köthető emléktörvényeknek több mint nyolcvan évig az 1922. évi XXIX. törvénycikk volt az egyetlen képviselője. Az új évezred hajnalán azonban – amikor már közelgett a trianoni döntés centenáriuma – egy második, hasonló jogszabályt is elfogadtak: 2005-ben megjelent a XXXIX. törvény,[9] mely Balassagyarmatot a legbátrabb városnak nyilvánította.

E jól kodifikált, tömören szövegezett, rövid preambulumból és négy számozott szakaszból álló jogalkotásban az Országgyűlés előbb „[…] fejet hajt Balassagyarmat lakóinak és védőinek az 1919-es támadás idején a város hősies védelmében tanúsított bátor magatartása előtt…", majd „[…] Balassagyarmat védőinek tántoríthatatlan bátorságát örök emlékezetül törvénybe iktatja." Ezt követően Balassagyarmatnak a „Legbátrabb Város" (*„Civitas Fortissima"*) címet adományozza, és a város címerét kiegészíti a *„Civitas Fortissima"* jelszóval.

A törvény egyéni indítványra született: Urbán Árpád, a Magyar Szocialista Párt képviselője kezdeményezte 2004 decemberében.[10] Mindössze nyolcsornyi indokolását érdemes idéznünk teljes egészében:

> „1919. január 29-én a szomszédos ellenséges haderő szeretett volna betörni országunk területére. Úgy gondolták, hogy az ellenállás nélküli, védtelen Balassagyarmaton pillanatok alatt áthaladhatnak. A város hős lakossága és a környékén állomásozó magyar katonaság azonban ellenállt a betolakodóknak. A városban és környékén élő vasutasok, diákok vezetésével megszervezték az ellenállást. Az igen komoly harc ellenére sikerült megvédeni Balassagyarmatot és lakóit, de többen életükkel fizettek a város és ezen keresztül hazánk jelentős területének akkori függetlenségéért. A törvényjavaslat emléket állít Balassagyarmatnak, a legbátrabb városnak és védőinek."

Bár Urbán indokolása többé-kevésbé elfogadható, helyesnek tartom, ha az emléktörvényben rögzített eseményről itt bővebben esik szó.

---

[9] 2005. évi XXXIX. törvény „Civitas Fortissima" – Balassagyarmat, a legbátrabb városról. https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0500039.tv Az Alkotmánybíróság a 604/B/2009. (VI. 22.) AB határozatában a 2005. évi XXXIX. törvény és a 2008. évi LXIV. törvény alkotmányellenességét vizsgálta. Az indítványozó úgy vélte, hogy önkormányzati alapjogot sértenek e törvények. Izsák-Somogyi i. m. 74.

[10] T/13343. Törvényjavaslat kezdeményezése. Indokolással. https://www.parlament.hu/irom37/13343/13343.pdf

Balassagyarmat az antant által 1918 decemberében kijelölt demarkációs vonal magyar oldalára esett, tehát csehszlovák megszállása nemzetközi jogot sértett. Nagy jelentősége volt azonban a keleti-nyugati irányban hosszú, viszont északdéli kiterjedésében annál keskenyebb új csehszlovák állam számára, hogy megszerezzen további fontos vasútvonalakat. A salgótarjáni szénmedence közelsége miatt ugyancsak indokoltnak tűnt Balassagyarmat megszállása. Bár a városban már a cseh bevonulást megelőzően felmerült az esetleges fegyveres ellenállás ötlete, végül Rákóczy István főispán-kormánybiztos akarata jutott érvényre: a városi képviselőtestület küldöttsége már 1919. január 14-én este kivonult a vasútállomásra, hogy a megszállás békésségét biztosítva fogadja a cseheket.

Csakhogy a postai távírók már a megszállás délutánján vették az első cseh nyelvű adásokat, a vasútállomásról hamarosan lekerült a magyar nyelvű tábla, nem engedték be a városba a budapesti újságokat, és csak a szomszédos községből, Szügyből indulhattak vonatok a fővárosba. Január 25-én pedig megjelent Balassagyarmaton az azelőtt losonci ügyvéd, Bazovszky Lajos zsupán, hogy a prágai kormány megbízottjaként a megszállt nógrádi területen átvegye a közigazgatás irányítását.

Mivel a Monarchia osztrák részein is cseh nemzetiségű volt a vasutasok túlnyomó része, több tízezer munkanélküli vasutast kellett elhelyeznie a csehszlovák állam létrejöttekor a prágai vezetésnek. Ezért a megszállt Felvidéken megkezdték a vasutak zömében magyar alkalmazottainak lecserélését. Másrészt Losonc példája megmutatta, hogy a csehszlovák hatalomátvétel a balassagyarmati tisztviselők, tanárok, postások, rendőrök elbocsátását, sőt kiutasítását is előbb-utóbb maga után vonja.

Január 27-én gyűlést tartottak a vármegyeházán: a köztisztviselők által szervezett eseményen a város szinte valamennyi társadalmi rétege képviseltette magát. Pongrácz György vármegyei főjegyző és a szociáldemokrata Schuch István mozdonyvezető kézszorítása a helyi lakosság teljes összefogását szimbolizálta. Másnap a vasutasok a Magyarnándorban állomásozó katonaság vezetőihez, Bajatz Rudolf és Vizy Zsigmond századosokhoz küldöttséget menesztettek, hogy segítségüket kérjék a megszállók kiveréséhez.

Bajatz és Vizy csapatai a balassagyarmati vasutasokkal kiegészülve 1919. január 29-én hajnali négy órakor támadást intéztek a csehszlovák katonaság ellen. A laktanya elleni roham bíztatóan indult: Bajatzéknak véres harc árán – mely során elesett a cseh parancsnok, Lauka főhadnagy is – sikerült az épület emeletére feljutniuk. A csehek a felszólításra kitűzték a fehér zászlót, ám a laktanya felé futó magyar katonákra mégis gyilkos sortűz zúdult. A magyar honvédek megriadtak és visszavonultak.

A laktanya elleni támadással párhuzamosan heves és szintén halálos áldozatokat követelő harc bontakozott ki a vasútállomásért, ezt viszont a magyarok sikeresen visszavették. A laktanya elleni eredménytelen akció hírére a városi elöljáróság a polgárság szervezésébe kezdett. Délután fél kettőkor a hadügyminiszter rendeletére az iglói géppuskás tanfolyam egysége Kattauer Rudolf főhadnagy vezetésével Balassagyarmatra érkezett. Ismét megtámadták a laktanyát, az ellenség ezúttal kénytelen volt megadnia magát. A következő napokban az Ipoly bal partját a környéken állomásozó magyar csapatok teljesen felszabadították.[11]

4. *Communitas Fortissima*

A 2008. évi LXIV. törvény, mely a „»Communitas Fortissima« – Kercaszomor a legbátrabb faluról" címet viseli,[12] a trianoni döntéssel összefüggő emléktörvényeink sorában a harmadik. A Balassagyarmatról és a Kercaszomorról szóló két törvény felépítése teljesen azonos, az utóbbinak pusztán a tartalmán változtatott a jogalkotó. Így e szintén jól kodifikált, tömören szövegezett, rövid preambulumból és négy számozott szakaszból álló jogalkotásban az Országgyűlés előbb „[…] fejet hajt Kercaszomor lakóinak, a falujuk Magyarországhoz tartozása érdekében indított, 1920-as fegyveres felkelésben tanúsított bátor magatartása előtt…", majd „[…] Kercaszomor védőinek tántoríthatatlan bátorságát – örök emlékezetül – törvénybe iktatja." Ezt követően Kercaszomornak a „Legbátrabb falu" (*„Communitas Fortissima"*) címet adományozza, és a község címerét kiegészíti a *„Communitas Fortissima"* jelszóval.

A törvény csak hosszú vajúdás árán született meg: a címadományozásnak István Lajos Széchenyi-díjas orvosprofesszor, a Vas Megyéért Egyesület alapítója és elnöke volt az egyik zászlóvivője, aki a végeredményt sajnos már nem érte meg.[13] A törvényjavaslat indokolása[14] utal rá, hogy a Vas Megyei Közgyűlés már 2002 májusában kezdeményezte a Kormánynál Kercaszomor község szá-

[11] https://www.trianonmuzeum.hu/index.php?page=post&id=198 Ld. továbbá: Tyekvicska Árpád: *Civitas Fortissima: A Balassagyarmati „csehkiverés" története.* Gyarmati Média Kht. – Nógrád Megyei Levéltár. https://balassagyarmat.hu/wp-content/uploads/2019/08/civitas.pdf

[12] 2008. évi LXIV. törvény „Communitas Fortissima" – Kercaszomor a legbátrabb faluról. https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0800064.tv

[13] Bebes István felszólalása, 2008. október 20. (291.) https://tinyurl.com/3579ektw

[14] A törvényjavaslat, indokolása és benyújtása: T/5480. Képviselői önálló indítvány. https://www.parlament.hu/irom38/05480/05480.pdf

mára a *„Communitas Fortissima”* cím adományozását. A Belügyminisztérium megkeresésére 2002 végén a Honvédelmi Minisztérium jelezte, hogy a kercaszomori fegyveres akció számára nem ismeretlen, és a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum szakvéleménye alapján a község lakossága valóban kiérdemelte a címet.[15] Úgy tűnik azonban, a kezdeményezők rossz irányba indultak.

Balassagyarmat ugyanis előzött: 2004 decemberében a város részére a *„Civitas Fortissima”* címet adományozó törvényjavaslat már ott feküdt az Országgyűlés előtt, amely 2005. június 4-én – Trianon 85. évfordulóján – mint 2005. évi XXXIX. törvény kihirdetésre is került. Bár a törvényjavaslat tárgyalása során módosító indítvánnyal kísérlet történt arra, hogy az Országgyűlés egyúttal a *„Communitas Fortissima”* címet is ítélje oda Kercaszomornak, a próbálkozás sikertelen maradt.[16] Ezért 2005 novemberében külön törvényjavaslatot nyújtottak be, hogy Kercaszomor megkaphassa a címet.[17] Ezt az Országgyűlés Önkormányzati bizottsága még decemberben megtárgyalta és általános vitára alkalmasnak is találta, ám abban a parlamenti ciklusban már nem került sor az elfogadására.

Így 2008 áprilisában hat képviselő, Bebes István, Kovács Ferenc és V. Németh Zsolt a FIDESZ – Magyar Polgári Szövetség, Szabó Lajos a Magyar Szocialista Párt, Pettkó András a Magyar Demokrata Fórum és dr. Puskás Tivadar a Kereszténydemokrata Néppárt részéről újabb törvényjavaslattal jelentkezett, amit hatuk közül Bebes nyújtott be. Az Országgyűlés Önkormányzati és területfejlesztési bizottsága az anyagot egyhangúan általános vitára bocsáthatónak találta,[18] és senki sem élt módosító javaslattal. Keller László pénzügyminisztériumi államtitkár bejelentette az általános vitán: „[…] amennyiben nagy egyetértés mutatkozik a parlament frakciói között, a [második Gyurcsány-] kormány nem ellenzi a törvényjavaslat elfogadását.” A FIDESZ-es V. Németh Zsolt örömmel jegyezte meg: „ez egy támogatással ér fel – bízom benne – a kormánypárti frakció körében.” Az Országgyűlés a törvényjavaslatot 355 igen szavazattal, egy nem szavazat ellenében, tartózkodás nélkül fogadta el.[19]

---

15 V. Németh Zsolt előadói válasza, 2008. október 20. (293.) https://tinyurl.com/4ukzhdj5

16 V. Németh Zsolt expozéja, 2008. október 20. (287.) https://tinyurl.com/4kadpkp6

17 T/18242.

18 T/5480/1. Az Országgyűlés Önkormányzati és területfejlesztési bizottságának ajánlása a *„Communitas Fortissima”* – Kercaszomor a legbátrabb faluról szóló T/5480. számú törvényjavaslathoz. https://www.parlament.hu/irom38/05480/05480-0001.pdf

19 2008. október 27. (180.) https://tinyurl.com/5canyvxb

Hogy mi történt Szomorócon a trianoni döntést megelőző, illetve az azt követő időszakban, arra nézve Zsiga Tibor történész végzett kutatásokat,[20] az Országgyűlés az elismerő címet ez alapján adományozta. Megsértve az antant által meghúzott demarkációs vonalat, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság csapatai 1919. augusztus 12-én megszállták az abban az időben még színmagyar és egységesen református falvat. Mivel nem vonultak ki onnan a trianoni békediktátum kihirdetése után sem, 1920. augusztus 1-jén éjszaka 23 órakor Ránkay József hadnagy, a Kerca községben állomásozó határőr kirendeltség vezetője tizenhét határőrrel és a hozzájuk csatlakozó helyi férfiakkal rohamot indított az idegen katonaság ellen. A támadás a megszállókat meglepetésként érte, és fegyvereiket eldobálva menekülni kezdtek. A felkelést azonban néhány órán belül leverték, mert megérkezett a jugoszláv erősítés. Ránkay hadnagyot az önkényes akció miatt leváltották, a csoport több polgári személy tagját pedig a jugoszlávok letartóztatták, brutálisan megverték és éheztették napokon át. Ám a helytállás mégsem volt eredménytelen, mert a határmegállapító bizottság – bizonyára e bátor cselekedettől is vezérelve – Szomorócot több községgel együtt ismét Magyarországnak ítélte, így az 1922. február 9-én a megcsonkított ország maradékához visszatérhetett. (Kerca és Szomoróc községek 1942-ben egyesültek Kercaszomor néven.)

5. Tanúságtétel a Nemzeti Összetartozás mellett

A Nemzeti Összetartozás melletti tanúságtételről szóló 2010. évi XLV. törvény[21] kiemelkedő jelentőségű emléktörvényeink történetében: egyrészt mert – kivételesen – múltunk egyik legnegatívabb eseményét örökíti meg, másrészt a vallásosságát illetően, harmadrészt pedig mert ez tekinthető a határokon átívelő békés nemzetegyesítési politika kezdetének.[22] A törvény a trianoni békediktátum aláírásának kilencvenedik évfordulóján, 2010. június 4-én lépett hatályba, és bár mindenben egyetérthetünk a céljával, annak túlzott bőbeszédűségében látom a legnagyobb hibáját, ami a törvényjavaslat országgyűlési tárgyalásán éles ideológiai vitát generált. Az ellenzék töméntelen módosító javaslatot

[20] Zsiga Tibor: Mi történt Szomoróczon? A „legbátrabb falu" korabeli eseménytörténete. *Honismeret,* 2010/3. 17–22. https://epa.oszk.hu/03000/03018/00218/pdf/EPA03018_honismeret_2010_03.pdf

[21] 2010. évi XLV. törvény a Nemzeti Összetartozás melletti tanúságtételről. https://njt.hu/jogszabaly/2010-45-00-00.0#CI

[22] Így utal rá az 18/2019. (VI. 18.) OGY határozat. Részletesebben lejjebb.

nyújtott be, amit megkísérelek áttekinteni alább, a törvény egyes helyeivel összefüggésben.

A preambulumból, továbbá a hatálybaléptető rendelkezéssel együtt öt számozott szakaszból álló törvényjavaslatot dr. Kövér László a FIDESZ – Magyar Polgári Szövetség, illetve dr. Semjén Zsolt a Kereszténydemokrata Néppárt részéről terjesztette elő 2010 májusában; a törvényjavaslat deklaratív jellege miatt csupán két bekezdésre szorítkozik annak rövid indokolása.[23] Az indokolás általánosságban megállapítja, hogy Közép-Európa politikai eseményeit Trianon generációk óta befolyásolja, és bár ahhoz Európa nemzetei a döntés rájuk vonatkozó következményeinek megfelelően eltérően viszonyulnak, Trianon a magyarság számára a XX. század legnagyobb tragédiája. Segíteni kell tehát a trianoni döntés megértését és feldolgozását, illetve bizonyítani kell, hogy e tragédia után is képes nemzeti megújhodásra, történelmi feladatainak megoldására a magyarság.

A törvény preambulumának a felütése az, hogy az Országgyűlés tagjai „[…] hisz[nek] abban, hogy Isten a történelem ura…", mely akár Papp-Váry Elemérné Sziklay Szeréna 1920-ban keletkezett Magyar Hiszekegyjét[24] is eszünkbe juttathatja. A Magyar Szocialista Párt színeiben előbb Lendvai Ildikó,[25] majd Mesterházy Attila, dr. Hiller István és Szabó Vilmos együtt tett javaslatot – melynek aláírója végül is csak Hiller volt –,[26] hogy a szövegből töröljék a világnézeti fordulatot. Indokolásában Lendvai nyomán Hiller is megerősítette, hogy „a preambulum szövegében a törvénytől függetlenül indokolatlan a parlament tagjainak világnézeti megkülönböztetése. Az a későbbi törvényhozásnál általánossá válhat és előrevetíti az alkotmányozásban a vallásosság jelentőségének törvénybe foglalását. Egyébként is ellentmondás van abban, hogy valaki Istent a történelem urának tekinti és Trianon mégis megtörténhetett." Vajon ez volt a puding próbája a 2011-es Alaptörvény várható fogadtatására?

A preambulum „a történelmi Magyarországot szétdaraboló" békediktátumot a „magyarság egyik legnagyobb történelmi tragédiájának" tartja, és az általa okozott politikai, gazdasági, jogi és lélektani problémák máig tartó megoldatlanságát hangsúlyozza. Lendvai úgy módosította volna a szöveget,

---

[23] T/39. T/ … számú törvényjavaslat a Nemzeti Összetartozás melletti tanúságtételről. Indokolással. https://www.parlament.hu/irom39/00039/00039.pdf

[24] „Hiszek egy Istenben, Hiszek egy hazában, Hiszek egy isteni örök igazságban, Hiszek Magyarország feltámadásában! Ámen."

[25] T/39/3. Módosító javaslat. Indokolással. https://www.parlament.hu/irom39/00039/00039-0003.pdf

[26] T/39/4. Módosító javaslat. Indokolással. https://www.parlament.hu/irom39/00039/00039-0004.pdf

hogy az ne Magyarország szétdarabolására, hanem a Kárpát-medence népei önrendelkezési jogának figyelmen kívül hagyására hivatkozzon a békediktátumot illetően. Az emlékezés helyett pedig inkább Trianon tanulságaival és az általa okozott sebek orvoslásával kapcsolatos feladatokkal való szembenézést javasolta beiktatni. Továbbá beillesztette volna azt is, hogy nemcsak a magyar nemzet érdekeit, hanem Európa békéjét is tiszteletben kell tartani. Habár a preambulum kinyilvánítja, hogy az Országgyűlés elismeri más nemzetek jogát arra, hogy a magyarság számára fontos kérdésekről másként gondolkodjanak, Lendvai külön mondatként toldotta volna be, hogy „nem növelni, hanem csökkenteni akarjuk a Kárpát-medencében élő népek közti konfliktusokat." Pedig a törvény bevezetésének záró sorai világosan utalnak erre: „[…] e cselekedettel hozzájárulunk a Kárpát-medencében együtt élő népek és nemzetek kölcsönös megértésen és együttműködésen alapuló békés jövőjéhez, s egyúttal a XX. század tragédiái által szétdarabolt Európa újraegyesítéséhez…" Mindazonáltal Lendvai és Hiller is úgy vélte, hogy nem elég a nemzetek kölcsönös megértése és együttműködése, hanem egyetértésük is szükséges. Mindebből jól kiérezhető az ellenzék aggodalma, hogy a szomszédos népek felháborodással tekintenek majd e jogalkotásra.

A törvény első számozott szakaszában kinyilvánította az Országgyűlés, hogy tisztelettel adózik mindazok emléke előtt, akik lehetővé tették, hogy „a magyar nemzet külső hatalmak által előidézett igazságtalan és méltánytalan szétszaggattatása után" a magyarság újból megerősödjék. Hillerék a külső hatalmakra hivatkozás helyett szívesebben beszéltek volna „a nemzetnek a nemzeti önrendelkezés alapján nem igazolható" szétszaggatásáról, hiszen – indokolásuk szerint – „[…] jól ismert, hogy a történelmi Magyarország széthullása számos, köztük sok belső tényező eredménye volt." Arra utal tehát az általuk ajánlott megfogalmazás, „[…] hogy mi nem tagadjuk mások önrendelkezési törekvéseinek történeti jogosságát." Beépítették volna továbbá a törvénybe, hogy az Országgyűlés azok előtt is tisztelegjen, akik tettek az újabb történelmi tragédiák elkerülése érdekében, ugyanis

> „a szöveg […] úgy is érthető, hogy az országgyűlés tisztelettel adózik azok emléke előtt is, akik irredenta eszméket vallottak, erőszakkal kívánták megváltoztatni a trianoni határokat, és ezáltal részesei voltak a II. világháborús még nagyobb nemzeti katasztrófa előidézésének. […] Ezeknek a kudarcoknak ugyanis azok voltak felelősei a magyar történelemben, akik valamilyen módon hozzájárultak a trianoni sokk feldolgozásához vagy fenntartásához."

Talán ezen a helyen érzékelhetjük leginkább a törvény bőbeszédűségének hibáját: a Horthy-korszak döntéshozóinak felelőssége nem kellett volna hogy felmerüljön a Trianoni döntésről való megemlékezés kapcsán.

Lendvai Hillerék javaslatait továbbfejlesztette:[27] ő már a szétszaggatás szó használatát sem tartotta helyesnek, és úgy vélte, hogy az Országgyűlés inkább azok előtt tisztelegjen, „[…] akik az igazságtalan békediktátum okozta következményeket felelősen enyhíteni, magyarságukat megőrizni, a békés együttélést és a szülőföldön magyarként való megmaradást szolgálni igyekeztek…" Módosító javaslatában kétségkívül helyesen érzékelte, hogy a megszülető törvénynek abban a mondatában, hogy az Országgyűlés „fejet hajt azon nők és férfiak előtt, akik az elmúlt 90 év során magyarságuk miatt életüket áldozták vagy hátrányt szenvedtek" a nemi megkülönböztetés felesleges. Végül javasolt az első szakasz végéhez egy hozzátoldást: az Országgyűlés „fájdalommal és gyásszal emlékezik mindazokra, akik ártatlan áldozataivá váltak olyan háborúknak és hatalmi konfliktusoknak, amelyek a trianoni sebet újabb sebosztással, a tragédiát újabb tragédiával fokozták." Tömör magyarázatot is fűzött ehhez: „indokolt különbséget tenni azok között, akik helytállásukkal javítottak, és azok között, akik törekvéseikkel csak rontottak a helyzeten."

Mile Lajos, a Lehet Más a Politika képviselője kérte,[28] hogy a joganyagba azt is vegyék be, hogy „az Országgyűlés elismeréssel emlékezik meg mindazokról, akik nem magyar emberként vállaltak szolidaritást a magyarsággal, s együttérzésük, kiállásuk miatt sérelmet szenvedtek." Azzal indokolta véleményét, hogy „a törvény szellemiségéhez hozzátartozik, ezért a megemlékezésnek is szerves része kell, hogy legyen az, hogy hálánkat kifejezzük azok felé, akik nem magyarként is kiálltak a magyarság érdekeiért." Bár a dr. Balsai István által elnökölt Alkotmányügyi, igazságügyi és ügyrendi bizottság – a törvényjavaslat előterjesztőinek képviselőjével egyetemben – egyetlen módosító javaslatot sem támogatott,[29] Miléé mégiscsak sikeres volt. Azzal ugyanis – bár az utolsó öt sza-

---

27 T/39/5. Módosító javaslat. Indokolással. https://www.parlament.hu/irom39/00039/00039-0005.pdf

28 T/39/8. Kapcsolódó módosító javaslat. (A T/39/5. számon benyújtott módosító javaslathoz.) Indokolással. https://www.parlament.hu/irom39/00039/00039-0008.pdf Továbbá: T/39/9. Az Országgyűlés Alkotmányügyi, igazságügyi és ügyrendi bizottságának kiegészítő ajánlása a Nemzeti Összetartozás melletti tanúságtételről szóló T/39. számú törvényjavaslat vitájához. (Együtt kezelendő a T/39/7. sz. ajánlással.) https://www.parlament.hu/irom39/00039/00039-0009.pdf

29 T/39/7. Az Országgyűlés Alkotmányügyi, igazságügyi és ügyrendi bizottságának ajánlása a Nemzeti Összetartozás melletti tanúságtételről szóló T/39. számú törvényjavaslat részletes vitájához. https://www.parlament.hu/irom39/00039/00039-0007.pdf

vát mellőzve – maga a bizottság állt elő módosító javaslat formájában,[30] ami már számíthatott a FIDESZ–MPP képviseletében dr. Kövér László támogatására.[31]

A törvény második szakaszában az Országgyűlés deklarálja,

> „[…] hogy a trianoni békediktátum által felvetett kérdések történelemből ismert eddigi megoldási kísérletei – mind az idegen hatalmak segítségével végrehajtott újabb határmódosítások, mind a nemzeti önazonosságnak a nemzetköziség ideológiája jegyében történt felszámolására irányuló törekvések – kudarcot vallottak."

A bőbeszédűség itt ismét gondot okozott: Hillerék cserélni akarták az „idegen hatalmak segítségével végrehajtott határmódosítások" fordulatot, szerintük az „adott területek nemzetiségi viszonyaira és minden ott élő akaratára tekintet nélkül végrehajtott újabb határmódosítások" megfogalmazás lett volna helyénvalóbb. Indokolásuk ennek okáról is szól: az eredeti szövegezés akár úgy is értelmezhető, hogy a nem idegen hatalmak segítségével végrehajtott határmódosítások esetleg nem vallottak volna kudarcot. Továbbá meg akarták változtatni a másik, „a nemzeti önazonosságnak a nemzetköziség ideológiája jegyében történt felszámolására irányuló törekvések" mondatrészt is, mert úgy vélték, hogy annak helyére „a problémákkal való szembenézés és megoldásuk elodázása, valamint a társadalmi berendezkedéstől független nemzetállami önzés" fordulat jobban illik, ugyanis az eredeti szövegezés – indokolásuk szerint – az 1945 utáni rendszerek célját illetően valótlanságot állít.

A törvény második szakasza továbbá hangsúlyozza, hogy az Országgyűlés a problémák megoldását kizárólag a nemzetközi jog keretei között, egyenrangú államok együttműködésében látja, melynek az egyéneknek a nemzeti önazonosság megválasztását is magában foglaló szabadsága, illetve a nemzeti közösségek belső önrendelkezéshez való joga kell hogy legyen a kiindulópontja. Nyomatékosítja a törvény: az Országgyűlés minden olyan törekvést elítél, amely a kisebbségben élő nemzetrészek asszimilációját célozza bármely állam területén. Hillerék szerették volna beiktatni, hogy a problémák megoldását csak az Európai Unió keretei között lehet keresni. Azzal indokolták e nézetet, hogy

---

[30] T/39/10. Bizottsági módosító javaslat. Indokolással. https://www.parlament.hu/irom39/00039/00039-0010.pdf Továbbá: T/39/12. Az Országgyűlés Alkotmányügyi, igazságügyi és ügyrendi bizottságának második kiegészítő ajánlása a Nemzeti Összetartozás melletti tanúságtételről szóló T/39. számú törvényjavaslat vitájához. (Együtt kezelendő a T/39/7. és a T/39/9. sz. ajánlással.) https://www.parlament.hu/irom39/00039/00039-0012.pdf

[31] T/39/13. Előterjesztői tájékoztató. https://www.parlament.hu/irom39/00039/00039-0013.pdf

a törvényjavaslat „[…] reálisnak tekinti a határok módosításának lehetőségét […] azonban nem szerepel az, hogy ez elvileg kizárólag az Európai Unió által lehetővé tett feltételek között képzelhető el.” Nagyon szemléletes e helyen a magyar érzelem és az európai identitás ütközése, ami talán elkerülhető lett volna megfontoltabb szövegezéssel.

Lendvai Hillerék javaslatait ezúttal is kiegészítette:[32] ő például nem a nemzetrészek, hanem a kisebbségek asszimilációját ítélte volna el. Ezenkívül a második szakasz végéhez javasolta hozzátoldani azt, hogy az Országgyűlés

> „elítéli azokat a törekvéseket is, amelyek a Kárpát-medencei népek együttélése és együttműködése helyett békétlenséget szítanak, a határok átjárhatósága helyett az erőszakos megoldásokat, a határrevíziót, a konfliktusok kirobbantását tűzik zászlajukra. Elítéli azokat is, akik bármely nép ellen gyűlöletkeltésre alkalmas, szélsőséges nézeteket hirdetnek, másokat nemzeti becsületükben megsértenek.”

Lendvai ugyanazzal indokolta e kiegészítést, mint azokat a változtatásokat, amelyeket az alább ismertetésre kerülő harmadik és negyedik szakaszban kért:

> „a Magyar Országgyűlés szembenézve a trianoni nemzeti trauma következményeivel, a máig élő káros hatások enyhítésére, a sebek gyógyítására kell hogy törekedjék. Ennek eszköze nem a történelmi tragédia elfelejtése vagy bagatellizálása, hanem a tanulságok levonása, valamint együttes szolgálata a nemzeti önazonosság megőrzésének és a Kárpát-medence békéjének.”

Nem világos azonban, hogy a képviselőnő miért hivatkozik a történelmi tragédia elfelejtésére vagy bagatellizálására, holott a joganyagnak ezzel épp ellentétes a célja.

Az Országgyűlés a törvény harmadik szakaszában hitet tesz amellett, hogy „a több állam fennhatósága alá vetett magyarság minden tagja és közössége része az egységes magyar nemzetnek, melynek államhatárok feletti összetartozása valóság”, és kinyilvánítja, hogy támogatja az anyaország a közösségi autonómiára irányuló törekvéseit a külföldre szakadt nemzetrészeinknek. Mindezt Hillerék kiegészítették volna azzal – a módosító javaslatot ezúttal Szabó is

[32] T/39/6. Kapcsolódó módosító javaslat. (A T/39/4. számon benyújtott módosító javaslathoz.) Indokolással. https://www.parlament.hu/irom39/00039/00039-0006.pdf

aláírta –,[33] hogy ennek érdekében május 9-e legyen az Európai Összetartozás Napja. Annyit fűztek hozzá indokolásként, hogy „Kölcsey Ferenc haza és haladás gondolata egyidejűleg fejezi ki a haza iránti szeretetet, az összetartozást és az európai integrációba való bekapcsolódást és eszmeiségét." Hillerék ezenkívül több szócserét is javasoltak a szövegben: „a több állam fennhatósága alá vetett magyarság" helyett „a több állam fennhatósága alá tartozó magyarság", a „közösségi autonómia" helyett pedig a „területi autonómia" megfogalmazást látták helyesebbnek, továbbá a magyar nemzet elé nem az „egységes", hanem az „egyetemes" jelzőt vették volna fel. Ez utóbbit azzal indokolták, hogy „[…] kivetetjük az egységes kifejezést miután a nemzet minden meghatározás szerint egység és egységes, ezt ismételgetni tautológia vagy pedig félelem attól, hogy mégsem és akkor szimpla ráolvasás."[34]

Lendvai a Hillerék által kért módosításokra figyelemmel a harmadik szakaszt szintén átszövegezte. Ebbe azt kívánta beilleszteni a nemzet „államhatárok feletti összetartozása valóságának" helyére, hogy a nemzet „államhatárok feletti összetartozását a közös anyanyelv és kultúra, a közös történelem alapozta meg". Továbbá úgy vélte, hogy Magyarországnak nem elegendő „a magyar nemzet tagjainak és közösségeinek egymással való kapcsolatuk fenntartására és ápolására" – az ő átfogalmazásában: „a magyarság határokon átnyúló kapcsolatainak fenntartására és ápolására" törekednie, hanem a külhoni magyaroknak „a többségi nemzettel való együttműködésük és jó viszonyuk segítése" is elengedhetetlen. Ezenkívül a joganyag szövegébe – mintegy a május 9-i Európai Összetartozás Napja magyarázatául – be kívánta építeni, hogy

> „[…] a Magyar Köztársaság Országgyűlése tagjainak meggyőződése, hogy a határon túli magyarok egyszerre lehetnek nyelvüket és kultúrájukat megőrző jó magyarok és szülőföldjükhöz, országukhoz hű, annak boldogulásában érdekelt kötelességeiket tisztességesen teljesítő polgárai államuknak. Ugyanennek a kettős kötődésnek az elismerését és segítését természetes kötelességüknek tartják a magyarországi kisebbségek tekintetében is."

A törvény hatályba léptető intézkedését megelőző utolsóelőtti szakasza – a joganyag egyetlen érdemi rendelkezéseként – június 4-ét, az 1920. évi trianoni

[33] T/39/2. Módosító javaslat. Indokolással. https://www.parlament.hu/irom39/00039/00039-0002.pdf Mesterházy ezt a javaslatot sem írta alá.

[34] T/39/4. Módosító javaslat. Indokolással. https://www.parlament.hu/irom39/00039/00039-0004.pdf

békediktátum aláírásának napját a Nemzeti Összetartozás Napjává nyilvánítja. Itt hívja fel az Országgyűlés

> „[…] a nemzet ma élő tagjait és a jövendő nemzedékeket, hogy a trianoni békediktátum okozta nemzeti tragédiára mindörökké emlékezve, más nemzetek tagjaiban okkal sérelmeket keltő hibáinkat is számon tartva, s ezekből okulva, az elmúlt kilencven esztendő küzdelmeiben az összefogás példáiból, a nemzeti megújulás eredményeiből erőt merítve, a nemzeti összetartozás erősítésén munkálkodjanak".

Az idézett részben a Jobbik Magyarországért Mozgalom három képviselője, Balczó Zoltán, Gyöngyösi Márton és Szávay István mindössze egy zárójeles betoldást kívánt tenni,[35] miszerint a nemzeti tragédiáról az oktatás keretében is szükséges megemlékezni. Rövid indokolással támasztották alá nézetüket: „[…] hogy a jövendő nemzedékei számára biztosított legyen a kollektív emlékezet helyreállítása, a történelmi tények és azok máig ható következményeinek széles körű megismerése." Bár említettem, hogy az Alkotmányügyi bizottság egy kivétellel egyetlen módosítást sem támogatott, Balczóék elképzelésének volt hatása, mint azt egy országgyűlési határozat kapcsán alább látni fogjuk.

Hillerék szintén egy új mondatrészt toldottak volna be, kiemelve, hogy a nemzeti összetartozás erősítésén túl „a magyarsággal együtt élő nemzetek közötti megértés és békés együttélés" erősítése hasonlóképpen szükséges. Indokolásuk „külön értékelhető" pozitívumként említi, hogy a beterjesztett szövegben

> „»a más nemzetek tagjaiban okkal sérelmet keltő hibáinkra« is utalás történik, bár nem világos, hogy ezt mire értik a tervezet benyújtói. Meg kellene fogalmazni azt is, hogy az Országgyűlés arra biztat minden magyart, hogy ismerjen meg más magyarokat, ezzel téve mindennapi tapasztalattá a nemzet sokszínűségét, valamint ismerje meg a magyarokkal együtt élő nemzeteket is."

Hillerék álláspontját szem előtt tartva Lendvai a negyedik szakaszt szintén átfogalmazta. A „nemzeti tragédiára mindörökké emlékezve" fordulatból a mindörökké szó törlését javasolta, továbbá ahhoz az „annak sebeit kölcsönös jó szándékkal begyógyítani törekedve" mondatrészt még hozzáfűzte volna.

[35] T/39/1. Módosító javaslat. Indokolással. https://www.parlament.hu/irom39/00039/00039-0001.pdf

Ezenkívül a képviselőnő szerint nem „az elmúlt kilencven esztendő küzdelmeiben az összefogás példáiból, a nemzeti megújulás eredményeiből", hanem „az összefogás és az értelmes együttműködés példáiból" kellene erőt meríteni. (Megjegyzem: az „értelmes" jelző az emléktörvény emelkedett stílusába aligha illik bele.) Végül be kívánta emelni azt, hogy „a nemzetek nyelvének, kultúrájának szabad fejlődése, a Kárpát-medence népeinek gyarapodása és együttélése lehet záloga Európa és a térség békéjének, országaink boldogulásának." Ennek érdekében nyilvánítanák június 4-ét „a Nemzeti Összetartozás és a Kárpát-medencei Megbékélés Napjává".

A tömérdek módosító javaslat már-már azzal fenyegetett, hogy a törvény június 4-re nem jelenhet meg. Ezért annak elfogadására 2010. május 31-én a Házszabálytól való eltéréssel került sor: a zárószavazás napján döntöttek a módosító indítványokról.[36] A törvény szövege csak 2012 januárjától változott meg annyiban, hogy az új Alaptörvény miatt abból törölték az államformát megjelölő „Magyar Köztársaság" szavakat, illetve abban az Alkotmány kifejezés Alaptörvényre lett módosítva.[37]

Nézetem szerint el lehetett volna kerülni a teljesen parttalanná vált vitát, ha az emléktörvényt sokkal rövidebbre és tényszerűbbre fogalmazzák. Elég lett volna egy párszoros preambulumban a trianoni békediktátum aláírásának az évfordulójára utalni, továbbá a területveszteségünket négyzetkilométerben, népességveszteségünket pedig lélekszámban szenvtelenül megadni. Ezután néhány párszoros számozott szakaszban statuálható lett volna a magyarság összetartozása, június 4-nek a Nemzeti Összetartozás Napjává nyilvánítása, esetleg beilleszthető lett volna még egy rövid utalás a kisebbségek jogait biztosító nemzetközi szabályozás minden államtól elvárható betartására.

Említettem fentebb, hogy Balczó, Gyöngyösi és Szávay módosító javaslata nem volt mindenben eredménytelen: még 2010 októberében az iskolai Nemzeti Összetartozás Napja bevezetéséről, a magyarországi és a külhoni magyar fiatalok közti kapcsolatok kialakításáról és erősítéséről a közoktatásban, valamint a Magyarország határain kívül élő magyarság bemutatásáról országgyűlési határozat jelent meg.[38] Emlékezzünk vissza: Hillerék is felvetették egyik indo-

[36] T/39/11. A Házbizottság javaslata a Házszabálytól való eltérésre. https://www.parlament.hu/irom39/00039/00039-0011.pdf T/39/14. 2010. évi … törvény a Nemzeti Összetartozás melletti tanúságtételről. (A köztársasági elnöknek aláírásra megküldött törvény szövege.) https://www.parlament.hu/irom39/00039/00039-0014.pdf

[37] 2011. évi CCI. törvény egyes törvények Alaptörvénnyel összefüggő módosításáról, 364. § a), b). https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100201.TV

[38] 101/2010. (X. 21.) OGY határozat az iskolai Nemzeti Összetartozás Napja bevezetéséről, a magyarországi és a külhoni magyar fiatalok közti kapcsolatok kialakításáról és erősítéséről

kolásukban, hogy az Országgyűlésnek biztatnia kellene minden magyart, hogy ismerjen meg más magyarokat. Határozatában az Országgyűlés a Kormányt egy olyan iskolai emléknap bevezetésének előkészítésére kérte fel a folyó tanévtől, amelyen az iskolákban megemlékeznek a trianoni döntésről. Másrészt a Kormánnyal egy országos programot is készíttetett, hogy minden közoktatásban tanuló magyar fiatal legalább egyszer állami támogatással eljuthasson a környező országok magyarlakta területeire, valamint minél több külhoni magyar diák látogathasson el az anyaországba cserekapcsolatok keretében. Ezenkívül előirányozta, hogy a 2012. év végéig jöjjön létre mint anyanyelvi, oktatási, közművelődési intézmény és módszertani központ a Magyarság Háza.

Újabb emléktörvény már nem készült Trianon centenáriuma alkalmából, viszont 2019-ben napvilágot látott egy másik országgyűlési határozat a 2020. évnek a nemzeti összetartozás évének nyilvánításáról.[39] Ebben az Országgyűlés „[…] a történelmi Magyarország területét szétdaraboló és a magyar nemzet harmadát idegen államok fennhatósága alá szorító, 1920. június 4-én aláírt békediktátum…" centenáriumára emlékezve ismét utalt a békediktátum által okozott politikai, gazdasági, jogi és lélektani problémák máig tartó megoldatlanságára, de egyben a külhoni magyarság megmaradásába vetett hitét is kifejezte. Az Országgyűlés elkötelezte magát, hogy mind határokon belül, mind kívül támogatja olyan rendezvények szervezését, valamint oktatási anyagok és filmalkotások készítését, amelyek erősítik a magyarság országhatárok feletti összetartozásának tudatát, továbbá előmozdítja olyan kiállítások, konferenciák szervezését és ismeretterjesztő anyagok létrehozását, amelyek a Kárpát-medencei magyarság megmaradásáért folytatott küzdelmeit, valamint a magyarság kulturális, tudományos, gazdasági és sportsikereit bemutatják. Ezenkívül az Országgyűlés kinyilvánította azt is, hogy szorgalmazza egy olyan új közép-európai együttműködés megteremtését, amellyel a nemzeti kirekesztés, jogfosztás és korlátozás múltbeli örökségén túl lehet lépni.

a közoktatásban, valamint a Magyarország határain kívül élő magyarság bemutatásáról. https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a10h0101.OGY

[39] 18/2019. (VI. 18.) OGY határozat a 2020. év nemzeti összetartozás évének nyilvánításáról. https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A19H0018.OGY

6. A hűség és a hazatérés falvai

A hűség falvairól szóló 2014. évi CIII. törvény[40] javaslatát a Fidesz – Magyar Polgári Szövetség részéről Hende Csaba és Ágh Péter 2014 novemberében nyújtotta be,[41] az előterjesztőkhöz utóbb Gyopáros Alpár is csatlakozott szintén a Fidesz–MPP színeiben.[42] A törvényjavaslatot még az évben, nem sokkal karácsony előtt megszavazta az Országgyűlés, így született meg a Trianon centenáriuma előtti utolsó trianoni vonatkozású emléktörvény.[43]

E rövid és jól kodifikált jogszabály preambulumból, valamint hatálybaléptető rendelkezéssel együtt három számozott szakaszból áll. Preambuluma mindenekelőtt kifejezi az elismerést és a hálát: „az Országgyűlés fejet hajt a nyugat-magyarországi területek elszakítása ellen 1921-ben kibontakozó fegyveres küzdelem résztvevői és az 1922. évi népszövetségi döntést kikényszerítő falvak lakosainak bátor magatartása előtt, amellyel kivívták településeik Magyarországhoz tartozását…"

A Jobbik Magyarországért Mozgalom három képviselője, Novák Előd, Szávay István és Bana Tibor a preambulumot azzal kívánta kiegészíteni,[44] hogy az Országgyűlés hajtson fejet a Rongyos Gárda harcosai előtt is. Ezt egyetlen mondattal indokolták: „ha fejet hajtunk a bátorságuk előtt, akkor bátran néven is kell nevezni a Rongyos Gárdát." Az Országgyűlésnek a Nemzeti összetartozás bizottsága[45] azonban Pánczél Károly elnöklete alatt a módosító javaslatot nem támogatta, és a Jobbik álláspontját az előterjesztő képviselője sem osztotta.[46] Az eredeti szövegezés nézetem szerint is helyesebb: habár a Rongyos Gárda tevékenységének a kérészéletű Lajtabánság kikiáltásában, illetve annak nyomán

40 2014. évi CIII. törvény a hűség falvairól. https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1400103.tv

41 T/2188. Képviselői önálló indítvány. Indokolással. https://www.parlament.hu/irom40/02188/02188.pdf

42 Előterjesztői csatlakozás képviselői önálló indítványhoz. Szerelve a T/2188. számú képviselői önálló indítványhoz.

43 T/2188/6. 2014. évi … törvény A hűség falvairól. (A köztársasági elnöknek aláírásra megküldött törvény szövege.) https://www.parlament.hu/irom40/02188/02188-0006.pdf

44 T/2188/3. Módosító javaslat. Indokolással. https://www.parlament.hu/irom40/02188/02188-0003.pdf Továbbá: T/2188/5. Fenntartás kérése nem támogatott módosító javaslatról. (Vona Gábor frakcióvezető.) https://www.parlament.hu/irom40/02188/02188-0005.pdf

45 Ld. T/2188/1. Bizottság kijelölése tárgysorozatba-vételről való döntésre. https://www.parlament.hu/irom40/02188/02188-0001.pdf T/2188/2. Tárgysorozatba vétel. https://www.parlament.hu/irom40/02188/02188-0002.pdf

46 T/2188/4. A Nemzeti összetartozás bizottsága jelentése a hűség falvairól szóló törvényjavaslat (T/2188. szám) részletes vitájáról. Melléklet: a Nemzeti összetartozás bizottsága állásfoglalása a hűség falvairól szóló, T/2188. számú törvényjavaslathoz benyújtott T/2188/3. számú képviselői módosító javaslatról. https://www.parlament.hu/irom40/02188/02188-0004.pdf

Sopron térségében a népszavazás elrendelésében elvitathatatlan volt a szerepe, az önszerveződő fegyveres csoport nem riadt vissza a félterrorista módszerektől sem. Erre Simon József római katolikus papnak a különös kegyetlenség extrém fokát elérő kivégzése lehet példa, akinek Prónay Pál különítményesei még az áldásosztó ujjait is lemetszették mielőtt felakasztották a Tanácsköztársaság alatt kifejtett tevékenysége miatt.[47] Ezenkívül véleményem szerint a módosító javaslat érzelmi indíttatású válasz lehetett arra is, hogy 2013 júliusában a Magyar Gárda Hagyományőrző és Kulturális Egyesületet és a Magyar Gárda Mozgalmat feloszlató jogerős ítélet ellen beadott kérelmet elutasította az Emberi Jogok Európai Bírósága is.

A törvény első szakaszában „az Országgyűlés az 1922-es népszövetségi döntést kikényszerítő helyi lakosok tántoríthatatlan bátorságát örök emlékezetül törvénybe iktatja," a másodikban pedig „[…] Szentpéterfa, Ólmod, Narda, Felsőcsatár, Horvátlövő, Vaskeresztes és Pornóapáti községeknek a »Leghűségesebb Falu« (*»Communitas Fidelissima«*) címet adományozza." A korabeli eseményeket a törvényjavaslathoz készült viszonylag terjedelmes indokolás általános része eleveníti fel.

Ez mindenekelőtt megállapítja, hogy az 1920. június 4-én aláírt trianoni békediktátum „történelmünk egyik legsúlyosabb tragédiája". A törvényjavaslat szűkebb tárgyára nézve pedig az a felütése, hogy a békekonferencia az önrendelkezési jog figyelmen kívül hagyásával döntött a nyugati területsáv elcsatolása mellett, holott a hagyományosan magyarhű Vas megyei német és horvát nemzetiségeknél – a „zömmel német és horvát ajkú magyaroknál" – alig jelentkeztek elszakadási törekvések. Mivel az Ausztriának ítélt területek átadását meg akarták akadályozni, fegyveres küzdelem bontakozott ki. Ezután az indokolás utal az 1921 októberében Velencében aláírt osztrák–magyar megegyezésre, majd arra, hogy a Népszövetség Tanácsa tíz Ausztriához csatolt község Magyarországhoz való visszatéréséről határozott 1922 szeptemberében. Így a következő év első hónapjaiban visszakerült hazánkhoz Kis- és Nagynarda (ma: Narda), Alsó- és Felsőcsatár (ma: Felsőcsatár), Magyar- és Németkeresztes (ma: Vaskeresztes), továbbá Horvátlövő, Pornóapáti, Ólmod és Szentpéterfa.

[47] Tóth Károly: Krisztus Jézus árulója (Száz éve gyilkolták meg Simon Józsefet). https://nepszava.hu/3057266_krisztus-jezus-aruloja-szaz-eve-gyilkoltak-meg-simon-jozsefet A kivégzett katolikus papról Hamburger Jenő röntgenorvos, a Tanácsköztársaság egyik földművelésügyi népbiztosának Latinka-balladája is megemlékezik: „A nádasdi erdőszélen / tizenkét sír sorban, szépen. / Vörösöket temetnek. / A tiszt urak mulatoznak, nevetnek. / »Állj elő, hát, Szalma János, / te is Farkas komisszáros.« / – Szól a báró Prónay – / »Mehettek már Marcaliba / Simon paphó' meggyónni!«" A vers egy 1959-es diafilmen: http://diafilm.osaarchivum.org/public/index.php?fs=109

Megjegyzem, hogy Ólmodért és Szentpéterfáért Magyarország Rendek (Liebing) és Rőtfalva (Rattersdorf) településeket cserélte el.

Az általános indokolás külön bekezdésében rögzítették, hogy kik voltak azok a „felvilágosult szellemű és hazafias gondolkodású, a megtorlás veszélyét is vállaló emberek", akik a magyar hazához tartozás érvényesülését elősegítették. E névsor meglehetősen bő:

> „[…] az események során meggyilkolt Pataki Ferenc pornóapáti plébános, a letartóztatott nagynardai Kuntár József plébános, a magyarsága miatt életveszélybe került Osztovits István németlövői plébános, a zaklatásoknak kitett szentpéterfai Strassner József esperes, Szilágyi Imre vaskeresztesi plébános, továbbá Hergovich Márton ólmodi, Verhás István nagynardai, Polyák András csatári, Pehm András horvátlövői, Paukovits János magyarkeresztesi, Fixl Mátyás németkeresztesi, Schmidt József pornóapáti községi bírók, Kausz Gyula szombathelyi ügyvéd, Németh János szentpéterfai községi tanító, a közéleti szerepvállalásukról ismert Fehér Alajos ólmodi és Wachter Ede pornóapáti vendéglősök."

A jogalkotás szempontjából azonban helyeselni lehet, hogy e tizenhat fős névsor nem a törvénybe került be.

Az említett településekkel szemben az eredetileg Csehszlovákiához került Somoskő és Somoskőújfalu községek visszaadásáról nem törvény, hanem 2017-ben a hazatérés falvairól megjelent országgyűlési határozat emlékezett meg.[48] Ebben az Országgyűlés elismerte

> „[…] azt a páratlan erőfeszítést, amelyet dr. Krepuska Géza professzor, Lipthay B. Jenő, a salgótarjáni Rimamurányi Vasmű Rt. igazgatója és dr. Auer Pál jogi szakértő, továbbá neves és ismeretlen nevű társaik fejtettek ki az 1920-as trianoni döntéssel Csehszlovákiához csatolt Somoskő és Somoskőújfalu települések Magyarországhoz való visszacsatolása végett…"[49]

[48] 31/2017. (XII. 13.) OGY határozat a hazatérés falvairól. https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A17H0031.OGY&txtreferer=00000001.txt

[49] Ld. ehhez: Hollósi Gábor: A somoskői bazalt ügye. A II. számú genfi jegyzőkönyv a nemzetközi jogi szolgalmak fényében. *Iustum Aequum Salutare,* 2014/2. 173–183.

Az Országgyűlés továbbá kimondta, hogy „[…] Somoskő és Somoskőújfalu települések 1924. február 15-én megvalósult Magyarországhoz való visszacsatolását örök emlékezetül határozatba iktatja, és Somoskő és Somoskőújfalu településeknek a »Hazatért falu« (*»Pagi ad Patriam reversi«*) címet adományozza." Nézetem szerint problémás, hogy országgyűlési határozatban történt meg a címadományozás, az országgyűlési határozat ugyanis nem jogszabály.[50] Helyesebb lett volna tehát emléktörvényt alkotni, nem szólva arról, hogy így míg a nyugat-magyarországi eseményeket törvény, addig az észak-magyarországit csak kevésbé elegáns országgyűlési határozat rögzíti.

7. Összegzés

Mindenekelőtt az öt bemutatott törvény keletkezési időpontja érdekes, hiszen közülük a legelső még az 1920-as évek elején született, a többi négyet viszont már az új évezredben, 2010 környékén fogadták el. Az utóbbi tényből megállapítható az is, hogy Trianon törvényi emlékezete inkább a békediktátum aláírásának kilencvenedik évfordulója, mintsem annak centenáriuma táján jelentkezik. Az újabb törvények közül még a Gyurcsány-kormányok idején szavazták meg az első kettőt, de már az Orbán-kormányok idején keletkezett a két következő, így azok több politikai irányzathoz köthetők.

A Trianon-emléktörvények további jellegzetessége, hogy azok egyetlen kivétellel nem 1920. június 4-hez, a békediktátum aláírásának napjához fűződnek. A jogalkotó egy 1919-es balassagyarmati, egy 1920. augusztusi szomoróci, egy 1921-es soproni, illetőleg a hűség falvai tekintetében egy 1921–1922-es évekbeli eseményt örökített meg, amiből jól látható, hogy túlsúlyban vannak a békediktátum aláírása utáni időszakba tartozó, valamint a nyugat-magyarországi történések. Mindazonáltal részben rontja a statisztikát, hogy az észak-magyarországi Somoskő és Somoskőújfalu 1924. évi hazatérésének emlékét csak országgyűlési határozatba foglalták, ami nem volt következetes jogalkotói magatartás.

Első benyomásra talán meglepő lehet, de a Trianon-emléktörvények jellemzően pozitív eseményeket örökítenek meg. Ez alól a Nemzeti Összetartozás melletti tanúságtételről szóló természetesen kivétel, ám címében még ez is tükröz egyfajta önsajnálatot elutasító szemléletet. E kivétellel e törvények sikereket

[50] Nem jogszabály jelenleg sem az Alaptörvény T) cikkének (2) bekezdése értelmében. https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100425.atv#lbj17ided81

elért helyi mozgalmak emlékét hagyják az utókorra, így frazeológiájukból jól kiérezhető a hála és a büszkeség hangja. Érdemi rendelkezésként az érintett településeknek különböző címeket adományoztak, amelyek többségét fejezetcímekként használtam fel munkámban. A címadományozásokban a soproni népszavazást megörökítő törvény volt a mintaadó, ugyanakkor elgondolkodtató, hogy a többi Trianon-emléktörvény megalkotására a Horthy-korszakban még nem került sor.

Végül, a Nemzeti Összetartozás mellett tanúságot tevő törvényről külön kell szólni, hiszen az a Trianon-emléktörvényeknek nemcsak kivételes, hanem legfontosabb eleme is. Lényeges, hogy a békediktátum szövege 1921-ben be lett cikkelyezve,[51] felesleges lett volna tehát, hogy nemzeti tragédiánkra a jogtárban újabb törvény emlékeztessen. Csak helyeselni lehet a jogalkotó eljárását, hogy a törvény címében a Trianonra utalás helyett inkább megfogalmazta a nemzeti összetartozás gondolatát. Igaz, így címe alapján e jogszabályt még emléktörvénynek sem lehet tekinteni,[52] hiszen következtetni sem lehet belőle arra, hogy abban történelmi eseményt kívántak volna megörökíteni. Talán épp ebben az esetben lehet atipikus emléktörvényről beszélni. E törvény ismertetésekor a módosító indítványok fényében mutattam rá, hogy javaslati anyagának tárgyalása során milyen heves volt a kormánypárti és az ellenzéki összecsapás: szembeállították a magyar nemzeti érzést a szomszéd népek érzékenységével, illetve az európaiság gondolatával, továbbá vallásossága is – immár a közelgő alkotmányozás árnyékában – éles ideológiai vitát generált.

[51] 1921. évi XXXIII. törvény az Északamerikai Egyesült Államokkal, a Brit Birodalommal, Franciaországgal, Olaszországgal és Japánnal, továbbá Belgiummal, Kínával, Kubával, Görögországgal, Nikaraguával, Panamával, Lengyelországgal, Portugáliával, Romániával, a Szerb-Horvát-Szlovén Állammal, Sziámmal és Cseh-Szlovákországgal 1920. évi június hó 4. napján a Trianonban kötött békeszerződés becikkelyezéséről. https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=92100033.tv

[52] Az emléktörvény olyan törvény, amely megörökíti valamely jelentős történelmi esemény vagy kimagasló érdemeket szerzett személyiség emlékét. Igazságügyi Minisztérium: Módszertani útmutató a jogszabályszerkesztéshez. *Magyar Közlöny,* különszám. (1999. június 28.) 56. A jogszabályt az emléktörvények közé sorolja: Izsák-Somogyi i. m. 276., 112. tétel.

POLGÁROK, KATONÁK, HÓDÍTÓK

Közjogi kérdések a római köztársaság hadseregszervezési rendszerében

Kelemen Miklós*

A római polgárok vagyoni helyzete alapján intézményesített hadseregszervezés és politikai rendszer középpontjában a hadköteles és anyagi értelemben fegyverképes polgárkatona állt, aki rendelkezett azzal a vagyonnal, amely lehetővé tette, hogy fedezze saját katonáskodásának költségeit.[1] A rómaiak gondolkodásában a megfelelő vagyoni helyzet – az anyagi teljesítőképesség mellett – az elkötelezettség és megbízhatóság biztosítékát is jelentette. Ahogyan azt Gellius is szemléletesen magyarázza: a családi vagyont *(„res pecuniaque familiaris")* az állam vonatkozásában biztosítéknak és zálognak *(„obsidis vicem pignerisque")* tekintették, amely a haza iránti szeretet és megbízhatóság *(fides)* alapkövét *(firmamentum)* képezte (Gell. *Noct. Att.* 16, 10, 11).

1. A hadkötelesek önköltségviselése

A hagyomány Servius Tullius római király (Kr. e. 578–534) nevéhez köti azokat a (bizonyíthatóan csak a Kr. e. V. század második felétől kezdve működő) új intézményi kereteket, melyek révén egyszerre lett új alapokra helyezve a hadseregszervezés és a hadseregszervezés alapján álló politikai rendszer. Az új szisztéma a politikai rendszer vonatkozásában intézményesítette a római polgá-

* Egyetemi docens, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi- és Nemzetközi Tanulmányok Kar.

1 Keith Hopkins: *Conquerors and Slaves.* Cambridge, Cambridge University Press, 1978. 1–8.; John Rich: The Supposed Roman Manpower Shortage of the Later Second Century B. C. *Historia,* Vol. 32., N. 3. (1983) 287–331.; Lukas de Blois: *The Roman Army and Politics in the first century before Christ*. Amsterdam, J. C. Gieben, 1987. 22.

rok vagyon szerinti beosztását, az így meghatározott öt osztály *(classis)* rendszerével váltva fel az addigi patriarchális kereteket. Az új gyakorlat kifejezésére szerveződött meg a politikai jogok gyakorlásának is keretéül szolgáló katonai alapú népgyűlés *(comitia centuriata)*, intézményesítve a római állam politikai és hatalmi viszonyait egyaránt döntően meghatározó hadseregközösséget.[2]

Az egyszerre politikai-, hadkiegészítési- és igazgatásfinanszírozási rendszernek tekinthető besorolás keretei között a római polgárok közötti különbségtétel elsődleges szempontját a vagyonukat tekintve katonáskodásra képes polgárok, az *'assidui'* és a vagyoni szempontból nem katonaképes *'capite censi'* (csupán 'fejével számba vettek') csoportjának megkülönböztetése jelentette – előbbiekre korlátozva a katonának besorozható, sorozással *(dilectus)* katonának állítható személyek körét.[3]

Ugyancsak a Kr. e. 5. század közepétől intézményesült (vélhetően a *censor* hivatalának 443-ban bizonyított bevezetésével) a hadseregfinanszírozás alapjául szolgáló vagyoni rangsorolás, a cenzus, amely a katonai kiadások további forrása, a későbbiekben bevezetett hadiadó *(tributum)* meghatározásának is alapjává vált. A vagyonfelmérést jelentő cenzus – mint a polgárok vagyoni összeírása és egyes társadalmi csoportokba sorolása – nemcsak vagyoni kategorizálást jelentett, de kifejezésre juttatott egy erkölcsi ítéletet, valamint a személyes megbízhatóság értékelését is. Ez a vagyonbecsléssel összefüggő erkölcsi megítélés utóbb a *censor*ok által intézményesített „erkölcsfelügyelet" *(regimen morum)* révén még kifejezettebbé vált.[4] Nem véletlenül utal, Sallustiust idézve, Gellius (Gell. *Noct. Att.* 16, 10, 16) arra, hogy a vagyoni határokat el nem érő osztályok *(„capite cenos plerosque")* tagjainak besorozása a hadseregbe (Marius által Kr. e. 107-ben) nem az „ősi szokások" *(mos maiorum)* szerint történt.[5]

A Servius Tullius nevéhez kapcsolt politikai rendszer vagyon szerinti rangsorolásának egyik elsődleges törekvése az lehetett, hogy összhangba hozza az egyes társadalmi csoportok vagyoni helyzetére visszavezethető fegyverzeti

---

2 Michael J. Taylor: The Centuriate Assembly before and after the Reform. *The American Journal of Philology*, Vol. 78. (2014) 337–354.; Hugh Last: The Servian Reforms. *Journal of Roman Studies,* Vol. 35. (1945) 30–48.

3 Gary Forsythe: The Army and Centuriate Organization in Early Rome. In: Paul Erdkamp (szerk.): *Companion to the Roman Army*. Wiley-Blackwell, 2007. 24–41.

4 Nadja El Beheri: A regimen morum a magistratus és a senatus között. In: Könczöl Miklós (szerk.): *Törvényszéki retorika, jogászi érvelés.* Budapest, Pázmány, 2016. 53.; Deli Gergely: Észrevételek a jogi felelősség fogalmáról. A censori regimen morum mint a felelősségre vonás intézménye. *Iustum Aequum Salutare,* 2007/2. 163.; Hegyi György: *Mos és res publica. Politikai kultúra a köztársaságkori Rómában.* Budapest, Gondolat, 2018. 89–90.

5 Sallust. *Iug.* 86, 2–4: *„ipse interea milites scribere, non more maiorum neque ex classibus, sed uti quoiusque lubido erat, capite censos plerosque."*

és harcászati kívánalmakat és a társadalom minél nagyobb részét sikerüljön integrálni a hadseregszervezés rendszerébe. Ebben a rendszerben az önmagát felfegyverző római polgár vagyoni helyzete és fegyverzetének ebből következő minősége határozta meg a katonai alakulatok minőségét is. A római hadseregszervezés ezen első változata tehát követte a polgárhoplitákra építő görög városok hadseregszervezési hagyományait, mivel (némi leegyszerűsítéssel) annál jobb katona volt egy polgár, minél jobb fegyverekkel tudta magát felszerelni.

Az osztályba soroláshoz szükséges legalsó vagyonhatár alatt állókkal összefüggésben tesz további megkülönböztetést Gellius fentebb is hivatkozott forráshelye (Gell. *Noct. Att.* 16, 10, 10). Gellius – a jogtudós Paulusra hivatkozva – a vagyoni határt el nem érő római polgárok körén belül élesen megkülönbözteti a *proletarii* és a *capite censi* körét. Ezen distinkció szerint az V. *classis* 1500 *as* vagyoni cenzusát el nem érő polgárok voltak a *proletarii*, míg az ennél is alacsonyabb szint, a 375 *as* vagyonnal sem rendelkező, valóban vagyontalan réteg a *capite censi* (Gell. *Noct. Att.* 16, 10, 10). Hadkiegészítési szempontból a két csoport nem tűnik különbözőnek, mivel mindkét személyi kört csak a legnehezebb védelmi veszélyhelyzetben vették számításba **(***„nisi in tumultu maximo scribebantur”* – Gell. *Noct. Att.* 16, 10, 11).

Az egymással való összevetésben ugyanakkor a *proletarii* egykor, vagyona és rangja szerint, magasabb társadalmi szintet jelentett *(„ordo honestior aliquanto et re et nomine”)* a *capite censi*-hez képest, akiknél az elnevezésben is visszatükröződik, hogy vagyonuk alapján nem, csak személyükben, fejenként *(capite)* lettek felvéve a cenzusba. A *proletarii* körébe tartozókat az állam számára „nehéz időkben”, amikor a katonakorú ifjúságnak szűkében voltak *(„asperis reipublicae temporibus, cum iuventutis inopia esset”)* behívták *(legebantur)* a hadseregbe *(„in militiam tumultuariam”)* és az állam költségén adtak nekik fegyvereket (*„armaque is sumptu publico praebebantur”* – Gell. *Noct. Att.* 16, 10, 13).

A forrás alapján talán tehetünk egy olyan megállapítást, hogy a rendes sorozás *(dilectus)* keretét túllépő rendkívüli hadiállapotnak és védelmi veszélyhelyzetnek *(tumultus)* is több fokozata létezett. Első körben, egyfajta tartalékként, a *proletarii* körét mozgósították, őket hívták be a hadseregbe, mivel ők „vagyoni és rangbéli” megbecsültségüket tekintve *(„et re et nomine”)* méltóak voltak a katonáskodásra, mégha a fegyverzetük megvásárlását lehetővé tevő vagyoni adottsággal nem is rendelkeztek.[6] A *capite censi* körében ugyanakkor ez a

[6] Emilio Gabba: *Republican Rome, the Army and the Allies.* (transl. by P. J. Cuff). University of California Press, 1976. 6–10.

megbecsültség hiányzik, vagyis a katonáskodás erkölcsi és anyagi feltételei sem teljesülnek.

A vagyoni *centuriá*kra épülő rendszer utóbb annyiban mégis továbbfejlesztette a görög-etruszk mintájú hoplitahadseregek szervezési módszereit, hogy – szemben az etruszkok által is alkalmazott „görögös" falanxszal – a magát teljes fegyverzetű sorgyalogosként felszerelni nem tudó vagyoni osztályok (az I. *classis*, vagyis a szűk értelemben vett *classici*) körén kívül eső polgárait is bekapcsolta a hadsereg – falanxhoz hasonlítható – standard egységét jelentő légióba.

Ahogy az egyes politikai csoportok fegyverzetét tartalmazó, Liviustól ránk maradt előírásból (Liv. 1, 43) következtethetünk: a IV. és V. vagyoni osztályba tartozók csupán könnyűgyalogságként tudták magukat felfegyverezni. Nagy valószínűség szerint a II. és III. *classis* tagjaiból lettek a falanxharcászathoz képest ugyancsak új elemnek számító könnyűfegyverzetű, de pajzsos és közelharcot vívó sorgyalogság, a *hastatus*ok alakulatai a későbbiekben.

osztály	hadrend	sisak	pajzs	páncél	fegyver	kard
I. classis	**falanx első sorai**	sisak	kerek pajzs	mellvért, lábvért	lándzsa	kard
II. classis	**falanx hátsó sorai**	sisak	téglalap pajzs	lábvért	lándzsa	kard
III. classis	**falanx hátsó sorai**	sisak	téglalap pajzs	-	lándzsa	kard
IV. classis	könnyűgyalogság	-	(téglalap pajzs)	-	lándzsa, gerely	-
V. classis	könnyűgyalogság		-	-	parittya, gerely	-

A 4. század harcászati és taktikai változásai már minden főbb elemében felváltották a falanxharcászatra emlékeztető korábbi felállásokat. A *manipulus*okra épülő nyitott hadrendű légió és hadrend két elemében érintette különösen a hadrend alakulását. Egyrészt a legjobb egységek a falanx első sorai helyett a csatarend főerői és tartalékai lettek, akik rendszerint csak a csata második vagy harmadik fázisában kapcsolódtak be a küzdelembe. Lényeges, hogy a *manipulus*ok légiójának már állandó része a könnyűgyalogos kontingens, amely a latin háborúk (Kr. e. 341–338) idejéből ismert („liviusi") rendszerben még megoszlott a 300 fős (első sorok előtt harcba vetett) *leves* és a 900 fős (hátsó sorokat erősítő) *rorarii* csapatai között (Liv. 8, 8). A „polübioszi" légióban viszont már egységesen a *velites* elnevezést viselik a könnyűfegyverzetűek, összesen 1200 fős állománnyal (Polyb. 6, 22).

vagyoni osztály	légió beosztás	fegyverzet (védőfelszerelés)	vagyoni-taktikai beosztás
I. classis	**2-3. sor**	pajzs+teljes védőfegyverzet	princeps, triarius
II. classis	**1. sor**	pajzs+könnyű védőfegyverzet	hastatus
III. classis	**1. sor**	pajzs+könnyű védőfegyverzet	hastatus
IV. classis	előcsatározó, utóvéd	könnyűgerely, parittya	leves, rorarii, velites
V. classis	előcsatározó, utóvéd	könnyűgerely, parittya	leves, rorarii, velites

Ahogyan arra Polybios is rámutat: csak a legvagyonosabb I. *classis* tagjai rendelkeztek megfelelő mellvérttel, a többiek csupán hispán rövid kardot *(gladius)*, hosszú ovális pajzsot *(scutum)*, bronzsisakot, és egy fél lábvértet viseltek két nehéz hajítódárdával, ún. *pilum*mal (Polyb. 6, 23).[7] A legszegényebb polgárokat tömörítő és legegyszerűbben felfegyverzett előcsatározók *(leves)* és utóvédek *(rorarii)* valószínűleg a második pun háború során, Kr. e. 211 körül váltak állandó és meghatározott létszámú részévé a standard légiónak, mint előcsatározók *(velites)*, mintegy 1200 fős állománnyal. A Livius csataleírásában (Liv. 8, 8) még gyengén felfegyverzett, kérdéses megbízhatósággal rendelkező tartalékosok *(accensi)* a későbbiekben, mint fegyvertelen vagy gyéren felfegyverzett állomány (talán, mint egyfajta tartalékosok) csatlakoztak a légiók hadrendjébe.

Az állami sorozás, a *dilectus* számos kiemelendő, minőségteremtő sajátossága között rá kell mutatnunk arra is, hogy az egyes polgárok vagyoni helyzet és katonai beosztás szerint megválasztott „önfelfegyverzése" állami támogatással és tisztviselői felügyelet mellett valósult meg. Ennek folyamán nemcsak a kiválasztást, de az egyes polgárok ezt követő, besorolás szerinti alakulatnak megfelelő felfegyverzését is ellenőrizték. A sorozótiszti feladatokkal megbízott katonai *tribunus* egyenként felkereste az egyes kiválasztott polgárok otthonát és ellenőrizte annak saját fegyverzetét, felmérve, hogy képes-e magát alakulatának megfelelően felszerelni. Amennyiben hiány volt a polgár saját tulajdonában álló fegyverzetében, intézkedett a megfelelő mennyiségű és minőségű fegyverzet beszerzése érdekében (Polyb. 6, 26, 1).

Korszakunk végéig jelezhető a római hadseregszervezésnek az a törekvése, hogy a *manipulus*okba osztott sorgyalogság valamennyi egységét a teljes

[7] M. C. Bishop – J. C. N. Coulston: *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome.* Oxford, Oxbow, 2006. 50–72.

fegyverzettel rendelkező *princeps* és *triarius* katonák módjára szereljék fel és az önerőből csak I. *classis* tagjai által előteremthető páncélzattal valamennyi felsőbb (I-III.) *classis* vagyoni osztálya rendelkezzen. Erre csak a pénzügyi lehetőségek ugrásszerű bővítését hozó „zsákmányháborúk" korának hadisarc jellegű bevételei teremtenek majd lehetőséget, a Kr. e. 2. századra.

A római sorgyalogos fegyverzete valamivel egyszerűbb és talán olcsóbb is volt, mint a 'klasszikus' görög hoplita fegyverzete, de az általánosításokkal nagyon óvatosnak kell lennünk ezen a téren is, különösen, hogy a római harcászat nagy újtásait elhozó Kr. e. 4. századra már a görög világban is meghaladják a klasszikusnak nevezhető falanxharcászatot és mind a thébai, mind a makedón 'reformfalanxok' könnyített páncélzattal és kisebb pajzzsal felszerelt sorgyalogosokból szerveződnek. Amennyiben mégis a 'klasszikus hoplita' fegyverzetét vesszük alapul, kijelenthető, hogy az jóval összetettebb volt a római sorgyalogosénál, emellett a mellvért, lábvért minősége és kidolgozottsága, nemkülönben a sisak megválasztása akár többszörösére is növelhette a hoplita katona teljes fegyverzetének költségeit.

Ugyancsak nagy elővigyázatossággal alkalmazhatóak az elsőre kézenfekvőnek tűnő átváltási arányok (1 *drachma*=1 *denarius*=10 *as*) a görög és római pénznemek között. A szakirodalomban közölt számadatok szerint egy hoplita felszerelése legalább 75-100 *drachmá*ba (~75-100 *denarius*) került, de ez az érték elérhette a 300 *drachmá*t is.[8]

Az is elmondható, hogy a római légiók felfegyverzése államilag sokkal ellenőrzöttebb volt, így nagyobb gondot fordítottak az olyan egységes és költségtakarékosan előállítható fegyverekre, mint a 'Montefortino' sisak, a hosszúpajzs *(scutum)* és a hispán kard *(gladius)*. A római légionáriusok fegyverzetében talán jellemzőbbnek tekinthető az arcot, nyakat és orrot nem védő (vagy csak bőrlemezzel takaró), olcsóbb 'Montefortino' típusú sisak, mint a görög hoplita esetében jellemzőbbnek tűnő korinthoszi, melynek etruszk változatát a rómaiaknál csak az elitalakulatot jelentő *triarius*ok viselték általánosan. A felsőtestet teljesen befedő görög mellvérthez *(linothorax)* képest (amelynek értéke szintén nagyon sokféle lehetett annak kidolgozottsága szerint) ugyancsak olcsóbbnak tűnik a római *hastatus*ok (és talán *princeps*ek) között általánosan rendszeresített, mellhez és háthoz csatolható fémlemez *(kardioplylax)*. Ebben a körben kell ugyanakkor rámutatnunk arra is, hogy például a klasszikus falanx példaképének tekintett spártai hadseregben is széles körben alkalmazták a nyitott,

[8] Victor Davis Hanson: *The Western Way of War. Infantry Battle in Classical Greece*. Berkeley–Los Angeles–London, University of California, 2009. 294–297.

arcvédőt nem tartalmazó, olcsóbb 'Pülosz' sisakot. Ugyancsak az ellenpéldák sorában említhető, hogy a Kr. e. 3. századi thébai-boiótiai hadseregekben a polgárokból álló gyalogság jelentős részben ovális pajzsot *(thyreos)* hordott és az így felszerelt gyalogság *(thyreaphoroi)* is ugyanolyan szerves része volt a haderőnek, mint a kisméretű *pelté*-pajzsot vivő könnyűgyalogság *(peltophoroi)* vagy a falanxhopliták.[9] Amennyiben mégis tehetünk egy óvatos becslést, a római légionárius fegyverzetének költségét a görög hoplita értékének felénél, nagyjából 35-50 *drachma (denarius)* között állapíthatjuk meg.

2. A vagyonfelmérésen alapuló önköltségviselés (cenzus, centuria)

A római polgárok vagyonbecslését és vagyoni helyzet szerinti besorolását jelentő cenzust *(census)* a hagyomány – a *centuriá*k szerinti népgyűlés és hadsereg megalkotásához hasonlóan – Servius Tullius (Kr. e. 578–534) király nevéhez kapcsolja. A cenzus egyszerre jelentett népszámlálást, és a polgárok vagyoni helyzetének felmérését, amely nemcsak a római polgár hadszervezetben betöltött helyét, de a népgyűlésen gyakorolható jogait és a fizetendő adójának mértékét is meghatározta.

Livius vonatkozó leírása egyenesen a „békés idők legnagyobb alkotásaként" *(„ad pacis longe maximum opus")* és mint a „birodalom legüdvösebb intézményét" *(„rem saluberrimam tanto futuro imperio")* jellemzi a vagyoni cenzust és az annak alapján történő közteherkivetés rendszerének megalkotását, amely éppen azért intézményesült, hogy a polgárok vagyoni helyzetüknek megfelelően *(„pro habitu pecuniarum")* járuljanak hozzá egy-egy hadjárat költségeihez (Liv. 1, 42, 5).

A cenzus eljárásának lényegét az egyes polgárok vagyoni alapú számbavétele és lakóhely szerinti besorolása jelentette. Vagyonuk alapján osztották be az egyes polgárokat a *centuriá*kba szervezett népgyűlés, a *comitia centuriata* öt osztályának *(classis)* egyikébe, azon belül a hadköteles *iuniores* (17 és 45 év közöttiek), valamint a tartalékos, de hadra fogható *seniores* (45 év fölötti polgárok) csoportjaiba.

A számba vett személyeket emellett besorolták valamelyik római lakó-, szavazó- és sorozókörzet, ún. *tribus* soraiba is. A vagyoni jellegű *classis* és

[9] Louis Rawlings: Army and Battle During the Conquest **of** Italy (350–264 bc). In: Paul Erdkamp (szerk.): *Companion to the Roman Army*. Wiley-Blackwell, 2007. 55.

a lakóhely szerinti *tribus*ba történő besorolás alapozta meg a politikai jogok gyakorlását, valamint az annak alapjául szolgáló két népgyűlésen: a *comitia centuriatá*n és a *comitia tributá*n való részvétel lehetőségét és kereteit is, továbbá az állami sorozás, a *dilectus* lebonyolítását. A cenzus által megalapozott besorolás milyensége természetesen komoly hatással volt a polgárok jogállására, hiszen a vagyonosabb osztályokba tartozás, valamint a különböző városi körzetekbe való besorolás alapvetően meghatározta a politikai jogok tényleges gyakorlásának esélyeit és feltételeit. A besorolást végző *censor*ok jelentős mozgástérrel, sőt: kifejezetten széles (sokszor önkényes) mérlegelési lehetőségekkel rendelkeztek az egyes polgárok jogait meghatározó, látszólag adminisztratív jellegű feladatuk elvégzése során.

Előfordulhatott, hogy egy polgárt büntetésül alacsonyabb vagyoni osztályba soroltak be, mint ahova tényleges vagyona alapján tartozott, a fizetendő adóját azonban az adott osztálytól eltérően mégis magasabb mértékben határozzák meg (Liv. 4, 24, 7). Azt is megtehették, hogy fikciót alkalmazva egyes vagyontárgyak értékét azok tényleges értékétől eltérően állapítsák meg, amivel megnövelték az adófizetési kötelezettséget. A „*censor*i önkény" inkább szélsőségesnek, mint jellemzőnek tekinthető esete volt, amikor a Kr. e. 184-ben *censor*rá választott Marcus Porcius Cato arra utasította a számlálóbiztosokat, hogy a tizenötezer *as*nál többet érő női ékességek, ruhák és kocsik értékének tízszeresét írják be a jegyzékbe. A húszévesnél fiatalabb rabszolgákat ugyancsak tízszeresére kellett felbecsülniük, és a fizetendő adót is ennek alapján határozták meg (Liv. 39, 44, 2).

A *censor*ok nemcsak a vagyoni osztályokba, de a választókörzetekbe, *tribus*okba történő besorolás körében is széleskörű döntési jogosítvánnyal bírtak, hiszen a *tribus*ok közül bármelyikbe besorolhatták az érintett polgárt. A felszabadítottak *(libertini)* besorolása például időnként problémát okozott, mivel választójoggal rendelkeztek és nagy számuk miatt befolyásolhatták a szavazások eredményét. Ennek korlátozására őket általában csak a négy, nagy létszámú városi *tribus*ba vagy azok sorsolással kiválasztott egyikébe sorolták be (Liv. 4, 24, 7; 9, 46, 11). Hasonló célt szolgált a Rómában tartózkodó, ezért szavazójoggal rendelkező latin szövetséges polgárok „alkalmi szavazási besorolása" egy-egy *tribus*ba az éppen felmerülő politikai érdekek alapján.

Lényegében a cenzus által kijelölt keretek között szerveződött a római hadsereg is, tekintetbe véve, hogy ennek alapján került meghatározásra a polgárok hadkötelezettsége és az azzal összefüggő további kötelező vállalásaik is. A római polgárok cenzus alapján kialakított száma megadta a hadkötelezett férfiak számát és a római állam ebből levezethető katonai potenciálját is. A cenzus során megtett vagyonbecslés határozta meg az egyes polgárok hadkötelezettséggel

összefüggő vagyoni kötelezettségét, és a saját katonáskodásuk költségeihez való hozzájárulás, a katonai önköltségviselés összegszerűségeit is. Mivel a *comitia centuriata* osztályaiba, a *classis*okba való besorolás szabta meg, hogy milyen fegyverzettel kell a polgároknak besorozásuk esetén a hadseregbe bevonulniuk, ez a beosztás lényegében meghatározta, hogy az egyes polgároknak milyen mértékben kell osztozniuk saját felszerelésük, katonáskodásuk költségeiben, vagyis a római állam háborús kiadásaiban. A polgárok katonáskodási önköltségviselését a költségtérítéses zsold, a *stipendium* Kr. e. 406. utáni bevezetésével ugyan az állam is támogatta, ugyanakkor a római polgárok egészen a korszak végéig (Marius Kr. e. 107-es *consul*lá választásáig) elsősorban maguk voltak kötelesek a cenzusok által megszabott keretek között fegyverzetükről, katonáskodásuk idején viselt előírt felszerelésükről gondoskodni.

3. A költségtérítéssel korrigált önköltségviselés (stipendium)

A rendelkezésünkre álló források alapján[10] mind a korábbi, mind az újabb szakirodalomban általánosan elfogadott, hogy a római állam első ízben Veii ostromakor, Kr. e. 406-ban fizetett zsoldot katonáinak.[11] Az eseményről tudósító forráshelyből (Liv. 4, 59, 11) az is kiolvasható, hogy ez a zsold *(stipendium)* elsősorban nem javadalmazást jelentett, hanem a katonáskodás költségeihez való hozzájárulás fizetését közpénzből *(de publico)*, mivel azelőtt mindenkinek saját vagyonából *(de suo)*, közkötelezettségként *(munere)* kellett katonáskodnia.[12]

Az etruszk város csaknem tízéves ostroma (406–396) során bevezetett juttatás felmerülő hadászati célokat is szolgálhatott, mivel így kívánták fenntartani a

---

10 Liv. 4, 59–60. Ld. még: Diod. 14, 16, 5; Plut. *Cam.* 2, 7.

11 Livy 4.59.11; 4, 59–60. A zsoldfizetés és fegyverzet-taktika összefüggésére: Liv. 8, 8, 3; Diod.14, 16. Ld. még Henry Michael Denne Parker: *The Roman Legions*. Oxford, Oxford University, 1928. 11.; George Watson: The Pay of the Roman Army, the Republic. *Historia,* Vol. 7. (1958) 114.; Tim Cornell: *The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264 BC).* London, Routledge, 1995. 187.; John Rich: Warfare and the Army in Early Rome. In: Paul Erdkamp (szerk.): *Companion to the Roman Army.* Wiley-Blackwell, 2007. 18.

12 A *stipendium* köztársaságkori funkciójának költségtérítés jellege a szakirodalomban egységesen elfogadott. Ld. pl. Parker i. m. 11.; Wolfgang Kunkel: *Staatsordnung und Staatspraxis der römischen Republik. Zweiter Abschnitt: Die Magistratur.* München, C. H. Beck, 1995. 512.; Michael J. Rainer: *Römisches Staatsrecht. Republik und Prinzipat.* Darmstadt, Wissentschaftliche Buchgesellschaft, 2006. 92.; Henry C. Boren: Studies Relating to the Stipendium Militum. *Historia,* Vol. 32. (1983) 428.

város ostromának folyamatosságát és megakadályozni a katonáskodó polgárok hazatérését. Korábban rendszerint csak tavasztól-őszig – nagyjából fél éven át – folytak harcok,[13] mivel a javarészt földművesekből rekrutálódott katonaságot haza kellett engedni a birtok körüli munkák elvégzésére. A hadműveletek téli szünete ugyanakkor lehetővé tette a védőknek, hogy feltöltsék készleteiket, így az ostrom akár évekig is elhúzódhatott.

A költségtérítés bevezetése különösen kedvező fogadtatásra talált, Livius szavaival: „a nép még sohasem fogadott ekkora örömmel semmiféle intézkedést." (Liv. 4, 60, 1). Később azonban aggályok is felmerültek, elsősorban az állandó hadsereg megteremtését célzó lehetőségek miatt. A téli tábor létrehozása, a zsoldfizetés és a hadjárati időszakon túlnyúló állandó hadsereg alkalmazását jelentő folyamatos háború jogcímét *(„continuatae militiae causam")* politikai indíttatásból hevesen bírálták, mondván, hogy a katonáskodó polgárokat ezzel kivonják a közügyekből és a közügyekben való részvétel lehetőségéből (Liv. 5, 2, 5).

A római polgárhadsereg a (költségtérítés jellegű) zsold rendszeres fizetésével nem lett zsoldoshadsereg: az állami forrásból fizetett kiutalások csupán kompenzálták a személyenként nagyjából 1500-4000 *as* értékű fegyverzetet viselő, vagyoni helyzetük alapján katonaképes *(assidui)* polgárokat. Az állandó jellegű, *consul*i hadsereg létrejötte mégis felvetett számos „alkotmányos aggályt" a későbbiekben. Példaként idézhetjük azt az eseményt, amikor a 357-es év egyik *consul*ja Cnaeus Manlius a táborban tartózkodó seregével szavaztatott meg egy törvényjavaslatot, amit a *senatus* is jóváhagyott. Mivel a törvény jelentős bevételt tett lehetővé az állam számára, a néptribunusokat nem is maga a jogszabály, hanem a döntéshozatalnak ezen példája rettentette meg. Halálbüntetést indítványoztak arra, aki a jövőben a Városon kívül tart katonai népgyűlést, hiszen így a *consul*ok hűségére felesküdött katonákkal *(„per milites iuratos in consulis verba")* még a nép számára végzetes döntést *(„perniciosum populo")* is meg lehetne a jövőben szavaztatni (Liv. 7, 16, 8).

A *stipendium* bevezetése szoros összefüggésben állt azzal a – hagyományosan Camillus nevéhez kötött – hadseregszervezési változással is, amely módosította a Servius Tulliushoz kötött rendszer önköltségviselésre épülő hadseregszervezési elveit: az állam immáron költségtérítés formájában hozzájárult a katonáskodás költségeihez a rászoruló polgárok vonatkozásában.[14] A

[13] Ez a féléves hadászati időszak akár a *dictator* fél éves rendkívüli jellegű hivatali idejét is inspirálhatta. Ld. Liv. 9, 34; 23, 22; Cic. *leg.* 3, 3, 8.

[14] Adrian Keith Goldsworthy: *The Punic Wars*. London, Cassel & Co, 2000. 44–52.

„költségtérítéssel korrigált önköltségviselés" rendszere tette lehetővé az egyes polgárok vagyoni helyzettől eltérő katonai egységekbe sorolását, végső soron a hagyományos falanxrendszerű felállás felváltását a klasszikusnak nevezhető *manipulus*okba szervezett hadrendre és a „polübioszi légióra". A *manipulus*-hadrend, valamint az újszerű taktika alapvető fegyverének számító hosszú, ökölle fogott pajzs, a *scutum* és a *stipendium* bevezetése közötti összefüggést Livius is jelzi (Liv. 8, 8, 3).

A *stipendium* összegszerűségéről tudósító elsődleges forrásunkban Polybios görög pénznemben, *obolosz*ban és *drachmá*ban adja meg a zsold napi összegét, amit az összeg nagyágát római összefüggéseiben jobban kifejező római fizetőeszközök, az *as* és a *denarius* értékeire váltanak át a szakirodalmi feldolgozások. A zsold értékének pénzben történő kifejezése nem jelentette a zsold pénzben történő fizetését, hiszen Kr. e. 406-ban a rómaiak még nem használtak vert pénzt, ugyanakkor a vert pénz hiánya sem jelentett fizetőeszköz nélküli hadseregfinanszírozást. Ebből következően elképzelhető, hogy a tényleges juttatás természetben (gabona, vagyontárgyak) vagy a fizetőeszközként használt levágott ércdarabban is történhetett az *as*ban megadott értékben.[15] Lényeges továbbá, hogy az *as* kezdetben súlymérték volt (1 *as* = 327,453 g), majd a nagyjából ilyen súlyú, öntéssel készült és jelzéssel ellátott rézdarabot látták el ezzel az elnevezéssel. Az *as* egyszerű és kisértékű réz „váltópénzzé" válása a Kr. e. 3. században következett be (a rómaiak tiszta ezüstpénzt Kr. e. 269-ben, aranypénzt pedig Kr. e. 206-ban vertek először). Ekkor 4 *as* tett ki egy ezüst *sestertius*t, 10 *as* pedig egy ezüst *denarius*t.

A „kompenzációs zsold" összegének meghatározásához kiindulópontként szolgáló Polybios adatai (Polyb. 6, 39, 12) szerint a gyalogosoknál napi 2 *obolosz*, a *centurió*k gyalogsági tisztjeinél 4 *obolosz*, míg a lovasoknál napi 1 *drachma* (6 *obolosz*) volt a zsold összege. Amennyiben ezeket az összegeket megpróbáljuk római pénznemekben is meghatározni, a *drachma* és a *denarius* egymáshoz viszonyított arányszámai mentén kaphatjuk meg az első adatokat.

Az átváltás leginkább kézenfekvő lehetősége szerint a Polybios által jelölt *drachma* a görög földön legelterjedtebb attikai *drachmá*t jelentette, melynek súlyát és értékét Solon állapította meg (rendesen 4,25 gramm). 6 ezer attikai *drachma* adott ki egy – a nagyobb összegek meghatározására leggyakrabban használt mértékegységet jelentő – euboiai *talentum*ot. Az attikai *drachma* és a *denarius* közötti egyenlő váltással 2 *obolosz* 1/3 *drachmá*t és 1/3 *denarius*t

[15] Michael Hewson Crawford: *Coinage and Money Under the Roman Republic: Italy and the Mediterranean Economy.* London, University of California, 1985. 1–17.; Rich (2007) i. m. 18.

ért, ami az *as* és a *denarius* közötti 10-es váltással számolva 3,3 *as*t jelentett naponta.

	obolosz/ nap	as/nap (attikai dracma)	denarius /nap	denarius /év	as/nap (aiginai drachma)
gyalogos	2	3,3	1/3	120	4
tiszt (centurio)	4	6,6	2/3	240	8
lovas	6	10	1	360	12

Ha a szakirodalomban bevett 1 *drachma*=1 *denarius*=10 *as* átváltási ráta szerint számolunk, ennek alapján a gyalogosok napi zsoldja 3 és 1/3 *as*, az éves juttatása pedig 120 *denarius* körüli összeget tehetett ki. A lovasok a gyalogosok zsoldjának háromszorosát, napi egy *drachmá*t (egy *denarius*t) kaptak.[16] Ez a juttatás nem számított különösen nagy fizetségnek: egy képzett munkás például 12 *as*t keresett naponta (Cic. *Rosc.* 10, 28), egy görög fizikai munkás napi fél *drachmá*t (fél *denarius*, 5 *as*). A rómaihoz hasonló polgárkatona jó példáját szolgáltató athéni hoplita a római gyalogos háromszorosát, napi 1 *drachmá*t (1 *denarius*t) kapott a peloponnészoszi háborúban (Kr. e. 431–404), a perzsa szolgátban álló görög zsoldosok, vagy a hellenisztikus háborúk zsoldosai ennél is többet gyűjthettek be.

A római katonáknak juttatott költségtérítés jellegű zsold már a köztársasági időkben is funkcionálhatott egyfajta „számlaként", amelyből a tábori *quaestor*ok időről-időre levonták a katonának juttatott gabona, ruházat és kiegészítő fegyverzet értékét (Polyb. 6, 39, 14). A zsoldszámláról (vagy „számlazsoldból)" eszközölt költségtérítéses levonás *(deductio)* értékeit a szakirodalmi számítások a Polybios által meghatározott ellátmány után évi 20 és 60 *denarius* közötti értékre teszik (élelmezés, illetve ruházat és fegyverek).[17]

Polybios ellátmányra vonatkozó adatai szerint a gyalogos katonának juttatott gabona 2/3 atticai *medimnus* (4 római *modius*) havonta, a lovasoké 7 *medimnus* árpa és 2 *medimnus* búza (Polyb. 6, 39, 13). A szövetségesek lovasai valamivel kisebb ellátmányt kaptak – 5 *medimnus* árpa és 1 és 1/3 *medimnus* búza (Polyb. 6, 39, 14).[18] Mindez azért lényeges, mert a szövetséges katonák *(socii)*

16 Crawford i. m. 146–147.

17 Boren i. m. 435–436.

18 1 attikai *medimnus*=6 *modius* (1 *modius*=8,73 liter).

nem részesültek költségtérítésben, a szövetséges egységek katonái nem kaptak *stipendium*ot, így az ő esetükben az egyetlen juttatás az élelmezési ellátmány és a lovasoknak járó takarmánypótlék volt.

A szakirodalom egyetért abban, hogy a köztársaság korának kisbirtokos polgárkatonája egészen biztosan nem gazdagodott meg a *stipendium*ból, sőt vélhetően félretenni sem tudott a *stipendium* (levonás után még megmaradó) juttatásából, így azt tényleges rendeltetésében nem fizetségnek, csupán élelmezési- és felszerelési térítésnek *(Verpflegs- und Ausrüstungsbeitrag)* kell tekintenünk.[19]

A *stipendium* kezelése és intézése körében meg kell még említenünk a hadvezér melletti pénzügyi feladatokra létrehozott tisztviselők, a városi *quaestor*ok mintájára szervezett „tábori" *quaestor*ok *(quaestores ad ministeria belli)* szerepét. Livius Kr. e. 421-re, vagyis röviddel a *stipendium* rendszeresítése elé teszi a hivatal bevezetését (Liv. 4, 43, 4). A tábori *quaestor*ok, a városiakhoz hasonlóan, a *consul*ok, később más hadvezérek segítségére voltak rendelve, kifejezetten azok háborús pénzügyi feladatinak könnyítésére. Ezen minőségükben legfőbb feladatuk a sikeres hadjárat anyagi feltételeinek biztosítása (Liv. 23, 15, 15, Cic. *Verr.* 2, 1, 13, 36) azon belül is a rendszeres kifizetések, így a *stipendium* kifizetése és kezelése (Liv. 23, 41, 7). A feladatkör ilyen természetű kialakítására tekintettel a katonáknak fizetett legfontosabb juttatás, a *stipendium*-költségtérítés felett nem a hadvezér, hanem a tábori *quaestor* rendelkezett Róma és a *senatus* érdekeinek képviseletében és nem a hadvezér 'embereként'. Még határozottabban fogalmazva: a tábori *quaestor* – az ellátmány adminisztrálásán túl – kifejezetten ellenőrizte is a hadvezér-*magistratus*t a katonai juttatások vonatkozásában, ami a *stipendium* és a *deductio* adminisztrálása mellett az oly nagy jelentőségű hadizsákmány felügyeletét is jelenthette. A tábori *quaestor* kezelte a hadizsákmányról összeállított számadást *(ratio)*, és az abból kifizethető jutalomjellegű juttatásokat a katonák számára –– megakadályozva, hogy a hadvezér népszerűsége és hatalma növelésére használja az ellenségtől zsákmányolt vagyontárgyakat. Jól példázza a feladatkör fontosságát, hogy amikor a 2. pun háborúban Manlius hadvezér pacifikálta *Sardiniá*t és elfoglalta Cornus városát, a várostól hadisarcként kért (zsoldra való) pénzt (a forrásban: *stipendium*) a tábori *quaestor*oknak adta át. Ezzel párhuzamosan a zsákmá-

[19] J. Kromayer – G. Veith: *Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer.* München, C. H. Beck, 1928. 329.: „[…] der Sold ist demnach grundsätzlich nicht als Lohn für geleistete Dienste, sondern als Verpflegs- und Ausrüstungsbeitrag zu verstehen." Sara Elise Phang: *Roman military service: ideologies of discipline in the late Republic and early Principate*. Cambridge–New York, Cambridge University, 2008. 166.

nyolt gabonát a (Róma város élelmiszer-ellátását is felügyelő) *aedilis*eknek, a foglyokat pedig a (városi igazságszolgáltatást is vezető, egyben hadvezéri jogú *magistratus*t jelentő) *praetor*nak bocsátotta rendelkezésére (Liv. 23, 41, 7).

A tábori *quaestor* intézmény jelentőségét alátámasztandó utalhatunk még arra is, hogy a költségtérítés-jellegű *stipendium* (egyes szövegekben: *aes militare*) olyan kötelező juttatás volt, amelyet jogi úton, végrehajtási jellegű, kifejezetten kiváltságos követelések behajtását lehetővé tevő *pignoris capio* eszközével *(legis actio per pignoris capionem)* is követelhettek a katonáskodó polgárok a *tribunus aerarii* állami tisztviselőjétől (Gell. *Noct. Att.* 6, 10, 2). A költségtérítéses zsoldhoz hasonlóan volt követelhető a lovas katonák lóvásárlását és lóellátását biztosító *aes equestre* és az *aes hordearium* is (Gai. 4, 27)

4. Az állami ló: felszerelés vagy státusz-szimbólum?

A legvagyonosabb polgárokból szervezett fegyvernem estében ellentmondásosnak tűnhet a felfegyverzéshez rendelkezésre bocsátott állami hozzájárulás és az ezen körben is biztosított (összegszerűségében a gyalogosok juttatásának háromszorosát kitevő) *stipendium*. A teljes juttatás Livius szerint magába foglalta az állam által „kiutalt" lovat *(equus publicus)*, pontosabban a ló megvételéhez szükséges pénzt *(aes equestre)*, amely nem kevesebb, mint 10 000 *as*t tett ki. A lovasoknak emellett járt lótartási díjként *(aes hordearium)* évi 2000 *as* juttatás is (Liv. 1, 43, 9).

A leggazdagabb polgárok számára lehetővé tett lovas katonai szolgálatot „állami lóval" történő ellátása társadalmi vonatkozású megtiszteltetésnek, kitüntetésnek számított, ez a kiemelés a lótartással összefüggő juttatásokban, az állam anyagi támogatásában is kifejezésre jutott. A kiosztott lovak állami tulajdonban maradtak, „használatuk" ellentételezése (az ún. *vectigalia*) itt nem adófizetési kötelezettséget jelentett: a lóval teljesített szolgálat az állami tulajdonban álló vagyontárgy sajátos gyümölcsöztetéseként nyert értelmet, pontosabban annak az a része, amelyre az állam igényt tartott. A hadjáratok szüneteiben a ló a magánszemély használatában maradt, de ha a lovas szolgálati kötelezettsége véget ért, az állami lovat vissza kellett szolgáltatni. Ugyanezzel a következménnyel járt, ha más olyan ok merült fel, melyre tekintettel valakit büntetésből kizártak a lovas szolgálat lehetőségéből vagy – éppen ellenkezőleg – továbblépett a magasabb rangnak számító szenátori rendbe.

A szolgálati idő lejárta mellett számos egyéb – gyakorlati és elvi jellegű – szempontok alapján időről időre felülvizsgálták az állami ló igénybevételének

indokoltságát, mindezt a *censor* által végzett sajátos – a toborzás, vagyonbecslés és erkölcsfelügyelet *(regimen morum)* elemeit ötvöző – eljárásban. A *censor*i döntés irányulhatott arra is, hogy a lovasszolgálatra kötelezettnek az állami ló megvonásával, tehát saját költségen tartott lóval kell ellátnia szolgálatát.

Az állami ló használatának kitüntetésként és társadalmi rangként való számon tartása tükröződik abban, hogy a használat jogát a *censor* meghatározott időközönként ellenőrizte. Ilyenkor a vagyoni cenzus mellett az ugyancsak *censor* által felügyelt gyakorlati ellenőrzés (pl. a lovas vagy az állami ló hadrafoghatósága) és „erkölcsfelügyeleti" (*mos maiorum* alapján álló) megítélés is része volt a lovas szolgálatra való alkalmasságnak. Az első körbe tartozott, ha a *censor* a polgár testi alkalmatlansága (pl. túltápláltság) miatt döntött a ló elvétele mellett (Gell. *Noct. Att.* 6, 22, 1–2), a ló gondozásának elhanyagolása viszont már az utóbbi szempontrendszert is érvényesíti (Gell. *Noct. Att.* 4, 12, 2). Előbbi nem vont maga után *censor*i büntetést és tekintélyvesztést, utóbbi viszont igen, vagyis a ló elvétele egyben *censor*i megrovással *(nota)*, az elhanyagolást *(incuria)* jelentő 'rossz gondozás' minősítésével *('inpolitiae' notabatur)* is összekapcsolódott (Gell. *Noct. Att.* 4, 12, 2.). Az erkölcsi jellegű elvárások miatti kívánnivalók hiánya körében értelmezhető még, amikor a lovag szemtelen, közerkölcsnek *(mos)* nem megfelelő válasza *(„reverens responsum relatusque")* is közrejátszott a büntetés kiszabásában (Gell. *Noct. Att.* 4, 20, 11).

A lovagrendből való kirekesztés *(equum adimere)* gyakran járt együtt a rendi tagságot kifejező ló elvételével. Első alkalommal, Kr. e. 252-ben, több mint négyszáz fiatal lovagtól vették el lovukat, és a legalacsonyabb osztályba taszították őket, mert megtagadták a közmunkákhoz való hozzájárulásukat. A *censor*ok a harmadik makedón háborúban, Kr. e. 169-ben foganatosított átfogó vizsgálatok során is „igen kemény ellenőrzést" *(„aspera censura")* tartottak, melynek során sok lovagtól elvették a lovát (Liv. 43, 16).

5. A rendkívüli hadiadó (tributum)

A költségtérítés forrását jelentő rendkívüli hadiadó *(tributum)* már az első királyok korában ismert, Servius Tullius királyhoz kapcsolt reform azonban az addig személyenként *(viritim)* fizetett közterhet is a polgárok vagyoni besorolásához, a cenzushoz igazította. A *tributum* alapját az ugyancsak Servius Tullius nevéhez fűzött cenzus képezte, melynek fő célja az volt, hogy a vagyonos polgárok *(assidui)* vagyoni helyzetük szerint *(pro habitu pecuniarum)* járuljanak hozzá az állam költségeihez (Liv. 1, 42, 5). A *stipendium* bevezetéséhez

hasonlóan Kr. e. 406-tól kezdve szedett hadiadó rendkívüli jelleggel kivetett közteher volt: csak olyankor rótták ki, ha az államkincstárban nem volt elegendő pénz a hadjárat finanszírozására, szerencsés esetben vissza is fizették azt a zsákmányból vagy hadisarcból. A Servius Tullius-féle rendszerben a rendkívüli hadiadó is a vagyonosokat terhelte, vagyis éppen azt a személyi kört érintette, amely személyes hadkötelezettséggel (és önmaga felfegyverzésével) is tartozott a római államnak. A hadiadó tehát – éppúgy, mint a fegyverzet költségeinek viselése – a vagyonos és katonaképes polgárok (az ún. *assidui*) hozzájárulása volt a háború költségeihez.

A *stipendium* biztosítására bevezetett éves egyenes adó mértéke az illető polgár vagyonának (amit a cenzori vagyonbecslések alapján határoztak meg) egy ezreléke volt *(tributum simplex)*, amit normál esetben egy hadjáratra szedtek be, azaz gyakorlatilag minden évben, de csak egy alkalommal. Ahogyan arra az újabb szakirodalom is rámutat – ez a fajta hozzájárulás nem igazi adó, inkább a görög területekről származó, gyakorlatba vett közfeladatokhoz való anyagi hozzájárulás *(leiturgia)* gyakorlatával rokonítható. Összege a polgár vagyoni helyzetétől függően 1 *as* körül lehetett minden 1000 *as* után – az összeg megítélésénél érdemes tudnunk, hogy egy hadi felszerelés költsége 1500-4000 *as* között volt. Több hadjárat szükségessége esetén ill. védelmi veszélyhelyzetben *(tumultus)* azonban lehetőség volt ennek a kétszeri *(tributum duplex)* ill. háromszori *(tributum triplex)* kivetésére is. Erről az emelésről *senatus* döntött, ahogyan a hozzájárulás lehetőség szerinti visszafizetéséről is.

A hadiadó beszedését az államkincstár *tribunus*ai *(tribuni aerarii)* végezték, vagyis ennél a nagy jelentőségű adónemnél nem alkalmazták az adóbérlők útján történő beszedés lehetőségét. A *tribuni aerarii* működéséről keveset tudunk, így éppen azt nem tudjuk pontosan megítélni, hogy tevékenységük mennyire volt alárendelve a pénzügyekért felelős *quaestor*oknak vagy ők is a pénzügyekben vezető szerepet játszó *senatus* koordinációja alatt álltak.

A hadkiegészítés, sorozás és hadiadó egymást kiegészítő rendjét adja vissza a második pun háború egyik győzelmét jelentő, Capua elfoglalását követő eseményeket bemutató liviusi leírás. Az események elmondása elsősorban nem a római hadszervezet bemutatását célozza, hanem a rómaiak capuaiakkal és campaniaiakkal szemben érzett engesztelhetetlen csalódásának és megvetésének kifejezését. A Hannibal mellé álló, áruló város hűtlenségét példázza, hogy a rómaiak mindössze két embert találtak alkalmasnak arra, hogy kegyelmet kaphasson, a többieket, mint „karthágóiként viselkedőket" ítéltek el. A várost sújtó büntetések keretében a város kötelességévé tették a háború szükségleteit támogató minél teljesebb hozzájárulást és teherviselést:

„A sicilia- és campaniabeliek eltávozása után megtartották a sorozást *(dilectus)*. Miután összeszedték a sereget, tárgyalni kezdtek a hajóslegénység kiegészítéséről *(de remigum supplemento)*. De mivel erre nem akadt elég ember, s ekkoriban az állampénztárban sem volt pénz megvásárlásukra és eltartásukra, a *consul*ok közhírré tették, hogy akárcsak korábban, a magánosok kötelesek – fölbecsült vagyonuk és társadalmi helyzetük arányában *(ex censu ordinibusque)* – a hajóslegénységet kiállítani *(remiges darent)*, s annak zsoldjáról és harmincnapi ellátásáról *(cum stipendio cibariisque dierum triginta)* gondoskodni." (Liv. 26, 35, 4–6. – Muraközy Gyula fordítása).

A szöveg tanúsága szerint tehát a város által teljesítendő háborús kötelezettségek fajtái és sorrendje a következőképpen alakult:

1. A sorozás *(dilectus)*, melynek során az alkalmas férfiakat besorozzák a szövetséges seregtestekbe;
2. A hadkiegészítés vagy pótsorozás *(supplementum)* önkéntesekből – ebben az esetben a flotta hajóslegényei *(remiges)* közé. A *supplementum* körébe tartozó önkéntes újoncok nem tudták magukat felfegyverezni, azok mozgósítása esetén az államnak kellett a fegyverzetet, katonáskodás költségeit biztosítani. Mivel mindez ebben a helyzetben fel sem merülhetett (amellett, hogy megfelelő számú önkéntes sem ajánlkozott), a hadkiegészítés „harmadik köre" is realizálódott.
3. A hiányzó újonclétszámot kötelező katonaállítás keretében kellett kipótolni úgy, hogy mind a vagyonosoknak vagyoni és rendi besorolásuk alapján *(ex censu ordinibusque)* kellett egyrészt katonát állítani, másrészt a katonák költségtérítéses zsoldját *(stipendium)* és harminc napra való ellátmányát *(cibaria)* biztosítani, kifizetni.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a „hadiadó" kötelezettségét csak fenntartásokkal tekinthetjük adónak, inkább olyan közterhet jelentett (közelebb állva a görög *leiturgia* gyakorlatához), amely a polgárok vagyoni hozzájárulását foglalta magába az állam rendkívüli jellegű és éppen nem finanszírozható háborús költségeihez, ezen belül is nevesítve: kifejezetten a katonák felfegyverzését és eltartását biztosító *stipendium*-költségtérítés kifizetéséhez. Ezt támasztja alá, hogy a katonáskodó polgár a *tributum*ot beszedő állami tisztviselőktől *(tribuni aerarii)* követelhette a neki járó *stipendium* kifizetését egy kifejezetten privilegizált követelés behajtását lehetővé tevő végrehajtási eljárás, a *legis actio per pignoris capionem* formájában (Gai. 4, 27–28).

A *tributum* „célhoz rendelt" jellege mellett hangsúlyozandó hitelszerű funkcióját jelzi, hogy egy-egy sikeres és bőséges zsákmányt hozó hadjárat után a *tributum*ot visszatérítették. Így fizették vissza pl. Veii elfoglalását követően a gall betörés idején a matrónák által közcélra átadott arany árát Kr. e. 388-ban (Liv. 6, 4, 2). Mivel a római hódítások történetének első igazán nagy hadizsákmányát Veii elfoglalása jelentette, ekkor – a szabad zsákmányszerzésen túl is – annyi zsákmány került Rómába, hogy az árverésen befolyt pénzből lehetőség volt a visszatérítésre, sőt még kultikus aranytárgyak készítésére is futotta. Másik példa szerint Kr.e. 184-ben Cn. Manlius Vulso hatalmas hadizsákmánnyal járó asiai hadjáratát követően – a katonáknak osztott bőséges jutalmak, és dupla *stipendium* kifizetésén túl – arra is volt lehetőség, hogy a diadalmenetben vitt pénzből visszafizessék a hadiadót, sőt a *quaestor*ok minden ezer *as* után „pontosan és gondosan" *(„cum fide et cura")* kifizették a huszonöt és fél *as* kamatot is (Liv. 39, 7, 1-2). Ebben a megközelítésben a *tributum* nem is igazán adó, inkább egyfajta állam számára teljesítendő 'kényszerkölcsönnek' tekinthető.

A háborús hozzájárulás jelleget támasztja alá, hogy a *senatus* egy hatalmas hadizsákmánnyal záruló hadjárat, a makedónok legyőzését követően Kr. e. 167-ben döntött úgy, hogy felfüggeszti a polgároktól megkövetelt hadiadó, a *tributum* beszedését és a továbbiakban nem tart igényt a hadseregfinanszírozás ezen forrására, mivel a hadsereg katonáinak fizetett *stipendium*-költségtérítés biztosítása a polgárok által befizetett *tributum* nélkül is megoldható.[20]

6. Záró gondolatok

Ahogyan azt láttuk, az állami hadseregszervezés Rómában nemcsak a tulajdonképpeni fegyveres erő megszervezését és összeállítását foglalta magába, hanem egy folyamatos 'háborús védelmi helyzet' állami szinten intézményesült nagyszabású feladatrendszerét jelentette. A római köztársaságban az 'állandó hadsereg nélküli állami hadseregszervezés' és 'háborúviselés' *(bellum gerere)* jelentette az állami intézmények által ellátandó elsődleges közfeladatot. Az évente felülvizsgált, légiókból szervezett hadsereg összetétele a sorozások alkalmával folyamatosan változott, a parancsnoki tisztségek is igazodtak az állami főtisztviselők évenkénti változásához. A sorozás *(dilectus)* során nemcsak új hadsereget *(novus exercitus)* gyűjtöttek, de elbocsátásban *(missio)* is

[20] Claude Nicolet: *Tributum: Recherches sur la fiscalité directe sous la république romaine.* Bonn, Rudolf Habelt, 1976. 87–91.

részesítették a katonák egy részét a felmerülő hadi helyzetnek és stratégiának megfelelően. A parancsnoki kar sem képezett egy állandó testületet, hanem a városi *magistratus*ok éves választása alkalmával kijelölt politikus főtisztviselők (*consul*ok és *dictator*), valamint a népgyűlés *(comitia centuriata)* által választott (katonai *tribunus*ok alkotta) főtiszti kar parancsnokságára épült.

A római hadügyek vonatkozásában mindezek alapján célszerűbbnek tűnik a 'háborúszervezés' vagy 'hódításszervezés' kifejezés használata, ami a szűk értelemben vett hadseregszervezés mellett magába foglalta – többek között – a diplomácia, a háborús erőforrásbővítés és hadseregbővítési célú integráció számos elemét is (pl. városalapítás, szövetségi rendszer koordinálása).

A római hadseregközösség államának – a filozófiai vagy állambölcseleti értelemben kevert alkotmányként *(mikté politeia)* kifejezett *res publicá*nak[21] – harmonikus működése elsősorban azon alapult, hogy a három meghatározó közhatalmi intézmény (népgyűlés, *senatus*, *magistratus*ok) egymást kiegyenlítve és kiegyensúlyozva rendelkeztek a háborúszervezéshez kapcsolódó jogkörök felett. A rendszert realizáló alapintézmények: a polgárok állami tisztviselő *(censor)* általi vagyoni besorolása (cenzus), a hadseregközösségből hadsereget formáló sorozás *(dilectus)*, továbbá az állami főtisztviselők (*consul*ok, *dictator* vagy katonai *tribunus*ok) által betöltött hadseregparancsnoki tisztségek, lényegében már a királyságot követő évtizedekben felállításra kerültek és intézményesültek.

A hadseregközösség képviseletét kifejező *comitia centuriata* és a vezérkart jelentő *magistratus*ok között – állandóságára és befolyására tekintettel – leginkább a *senatus* vállalta magára a koordináció feladatát, melynek keretében, sokszor egyfajta háborús vezérkarként, megszabta a hadseregszervezés és háborúszervezés legfontosabb elvi kereteit is. Nem véletlen, hogy a köztársasági hadtörténet talán legfontosabb forrását jelentő Polybios is hosszan taglalja a *senatus* államigazgatásban és hadseregszervezésben játszott vezető szerepének okait és jogi kereteit (Polyb. 6, 12–17). A *senatus*i hadseregszervezés kompetenciáinak sorában egyértelműen az állami pénzügyek feletti kontroll kerül elsőként megjelölésre (Polyb. 6, 13). Ahogyan arra a szerző rámutat, a *consul*ok kivételével egyik *magistratus* sem utalhatott például állami pénzt, csak a *senatus* jóváhagyásával. A *senatus* joga kerül hangsúlyozásra a főparancsnoki tisztséget jelentő *consul*ok kiválasztásában (Polyb. 6, 12), sőt: kifejezetten megfogalmazást nyer, hogy a hadsereget vezető *consul*ok „semmit nem tehetnek a

[21] Hamza Gábor: Cicero De re publicája és az antik állambölcselet. In: Hamza Gábor – Nótári Tamás: *Mit hoz a múlt? Jog és kultúrtörténeti tanulmányok I.* Budapest, Korona, 2006. 64.

senatus egyetértése nélkül" ideértve például a ruházat, zsoldfizetés vagy éppen a haditerv kérdéseit és kompetenciái is (Polyb. 6, 15, 4–5).

A hadizsákmány nagyságának ugrásszerű megnövekedése és a Kr. e. 2. századtól jelentkező zsákmányháborúk éppen a háborúszervezés *senatus*i jogosítványaiban eredményeztek később nagy jelentőségűnek bizonyuló változásokat. A háborúvállalkozások szervezését egyre jobban kisajátító hadvezér-*magistratus*ok, valamint a fővezéri tisztségeket és annak hasznait egyre látványosabban maguknak megszerző vezető családok mellett maga a hadsereg is elszakadt a hadseregközösségtől és a hadseregszervezési jogosítványok is folyamatosan „leváltak" a *senatus* jogköreiről.[22]

Az a – Marius Kr. e. 107-es *consul*i hivatalához kapcsolt – hadseregszervezési reform, melynek keretében a hadseregközösséghez nem tartozó, vagyontalan, népgyűlésben szavazati joggal nem rendelkező polgárokat is felvették a hadseregbe, annyiban tekinthető mérföldkőnek, hogy jogilag is lezárta a *hadsereg és a hadseregközösség elválásának* évszázados folyamatát. Azzal, hogy a hadsereget már nem elsősorban a *comitia centuriata* által intézményesített hadseregközösségből rekrutálták, a polgárokból álló 'nép' is megszűnt hadviselő közösség lenni, ezáltal kiüresedtek azok a politikai intézmények (leginkább a *comitia centuriata* népgyűlése), amely a hadseregközösség akaratát érvényesítették. A hadseregközösség megszűnésével értelemszerűen megszűntek azok a kontrollmechanizmusok is, amelyeket a hadseregközösség gyakorolt a tényleges hadsereg fölött és – tekintetbe véve, hogy ezeket a kiegyensúlyozó eszközöket a *senatus* realizálta a neki rendelt hadseregszervezési feladatkörök révén – magának a *senatus*nak is folyamatosan 'elkoptak' a hadseregszervezéssel összefüggő jogosítványai.

Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy a hadseregközösség megszűnésével a római állam a hadseregközösség *res publicá*jából a hadsereg köztársaságává vált, mivel a politikai jogokat megalapozó fegyverképesség már az állandó hadsereghez és nem a népgyűlés által kifejezett hadseregközösséghez kapcsolódott. A hadseregközösséget megillető, *senatus* által koordinált politikai jogosítványok rendszerét is a hadsereg feletti parancsnokság, a hadseregszervezés, valamint háborúszervezés jogosítványait megszerző rendes, majd rendkívüli felhatalmazásokkal bíró hadvezér-*magistratus*ok vették át úgy, hogy a római államszervezet még hosszú évtizedekig (sőt: évszázadokig) nem intézményesítette politikai szereplőként sem a hadvezéri hatalmat, sem a hadsereget.

[22] Alföldy Géza: *Római társadalomtörténet.* (ford: Borhy László) Budapest, Osiris, 2002. 54.

Mindez logikusan vezetett el a *res publicá*t Kr. e. 1. századra láthatóvá váló válságához.

Cicero ismert sorai szerint az állam, a *res publica* akkor lesz egyben a közösség ügye *(„res populi")* is, amennyiben nem az azt alkotó emberek bárminemű összeállása szerinti gyülekezeteként *(„non omnis hominum coetus quoquo modo congregatus")*, hanem olyan közösségként tud szerveződni, amely a jogi keretek tekintetében kialakított egyetértés és hasznosság egységében *(„iuris consensu et utilitatis communione")* áll össze (Cic. *rep.* 1, 39). Az eszméket és a pragmatizmust évszázadokon át állam javára összekötni képes római *res publica* rendszerében jól érzékelhetően a hadseregközösség felbomlásával szűnt meg a közösség és az állam közös célokban kialakított egyetértése *(concordia ominium)* és konszenzusa *(consensus omnium bonorum)*. A Marius első consulságától megfigyelhető, válság kezelésére tett ellentmondásos megoldási kísérletek – a sullai *dictatura*tól a triumvirátusokon át Augustus principátusáig – végső soron mind a hadsereg és a hadúri hatalom konszolidált bekapcsolását kísérelték meg a *res publica* hagyományos rendszerébe – változó sikerrel és maradandósággal. A római állam folyamatos terjeszkedését és erőforrásbővítését lehetővé tevő hadseregközösség állama mindazonáltal a Kr.e. 2. század zsákmányháborúit követően folyamatosan és végérvényesen elenyészett, nagyjából egy évszázaddal megelőzve *a res publica* kormányzati és politikai rendszerének lassú felbomlását.

RÉSZVÉNYTÁRSASÁGOK ÉS KORLÁTOLT FELELŐSSÉGŰ TÁRSASÁGOK A KÁDÁR-RENDSZERBEN

Egy cégjogtörténeti kutatás nem várt nehézségei

Képes György*

Magyarország jelenkori történelmét, mai alkotmányos és jogrendszerünket alapvetően határozza meg az a hihetetlenül sokrétű politikai és jogalkotási folyamat, amelyet közkeletűen rendszerváltó(oz/tat)ásnak nevezünk. Ennek egyik, nemcsak közjogi, hanem magánjogi és gazdasági szempontból is kiemelkedően fontos eleme a vállalkozás szabadságának érvényre juttatása volt, ami az 1988. évi VI. törvény (az első Gt.) 1989. január 1-ei hatálybalépésével következett ugyan csak be, csíráit (vagy talán gyökereit) azonban jóval, helyenként évtizedekkel korábban bekövetkezett fontos jogszabályi változásokban és az azokat meghatározó politikai, kormányzati döntésekben találhatjuk meg. A társadalmi és gazdasági rendszerváltás jobb megértését segítheti, ha e folyamat társasági jogi vetületét a forráskutatást és a korabeli jogtudományban kialakult álláspontokat is felhasználó jogtörténeti módszerrel vesszük vizsgálat alá, természetesen nem mellőzve a gazdaság, sőt a cég- (vállalat-) történet eredményeinek felhasználását sem.

1. A korszak áttekintése, a főbb jogszabályi változások jellegzetességei

Mint ismeretes, az első polgári törvénykönyvünk (1959. évi IV. törvény) hatálybaléptetéséről és végrehajtásáról rendelkező 1960. évi 11. tvr. (Ptké.) a korabeli

* Habilitált egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar.

jogtudományban vitatott módon – elsősorban a Külkereskedelmi Minisztérium kérésére[1] – hatályban tartotta az 1875. évi 37. tc. (Kt.) közkereseti társaságokra és részvénytársaságokra, valamint az 1930. évi 5. tc. (Kftt.) korlátolt felelősségű társaságra vonatkozó szinte valamennyi rendelkezését.[2] Ugyanakkor az államosításoktól és különösen a Magyar Népköztársaság Alkotmánya 1949. augusztus 20-ai kihirdetésétől kezdődően (melynek 6. §-a értelmében „Az állam vállalatai látják el a külkereskedelmet, valamint a nagykereskedelmet; az állam irányítja az egész kereskedelmi forgalmat") tőkeegyesítő jellegű kereskedelmi társaságok alapítása ténylegesen már csak az állam számára volt lehetséges, amivel csak nagyon kivételes esetekben élt.[3]

Elsősorban akkor került sor részvénytársasági alapszabály megállapítására, amikor egy meglévő jogalany státuszát próbálták valamilyen – jellemzően külgazdasági kapcsolatokkal összefüggő – megfontolásból ekként rendezni (ÁÉB Rt., IBUSZ Rt., MAHART), de különös módon hasonló okokból néhány új részvénytársaságot is létrehoztak egyedi kormányzati döntés alapján az 1950-es években (MKB Rt., MERT Rt., Magyar Rádiótársaság Rt., PRESTO Rt. – utóbbi ráadásul nem is új alapítás volt, hanem egy meglévő állami vállalat részvénytársasággá alakítása).[4] A Ptk. hatálybalépését követően viszont közel egy évtizedig egyet sem, hiába tette volna ezt a háború előtti kereskedelmi jogi jogszabályok tételes felsorolásával kifejezetten lehetővé a Ptké. A direkt tervutasításos, a gazdasági jogalanyok tervszerződéseinek szövevényével, jelentős

[1] A KkM részéről Katona Péter jogi osztályvezető 1959. szeptember 30-án írt levelében jelezte, hogy „a Kereskedelmi Törvényben számos olyan, a Polgári Törvénykönyvbe át nem vett rendelkezés van, melyeknek fenntartására a külkereskedelmi ügyletek tekintetében népgazdasági érdekből továbbra is szükség van". Dr. Katona Péter levele Dr. Tímár István részére, 1959. szeptember 30. (6. sz. irat). *A Ptk.-t végrehajtó és életbeléptető jogszabály előkészítéséhez beérkezett észrevételek.* IM Törvényelőkészítő Főosztályának iratai (1945-1979). MNL OL XIX-E-1-c-10026/1960-211-d, 404.

[2] A Kt. szövetkezetre vonatkozó rendelkezéseit már az 1947:11. tc. hatályon kívül helyezte, a betéti társaságot (és természetesen a Kftt. szerinti csendes társaságot) pedig nem tartották összeegyeztethetőnek a szocialista társadalmi renddel, mivel ott a beltag végez tevékenységet, a kültag pedig csak a tőkéjével, azaz kvázi a beltag munkaerejét „kizsákmányolva" vesz részt a társaságban. Sárközy Tamás: *A magyar társasági jog Európában – A társasági és konszernjog elméleti alapjai*. Budapest, HVG-ORAC, 2001. 44.

[3] Közkereseti társaságot kiskereskedők és kisiparosok az 1978. évi 4. tvr. hatálybalépéséig elvileg alapíthattak, de erre is csak rendkívül ritkán került sor. Kun Tibor: A társasági jog kialakulásának rövid története. In: Kun Tibor (szerk.): *A társasági törvény. Az 1988. évi VI. törvény, magyarázatokkal és iratmintákkal*. Budapest, Láng, 1988. 39.

[4] Ezekről bővebben ld. Képes György: Részvénytársaságok az 1950-es években. In: Deli Gergely et al. (szerk.): Ünnepi tanulmányok Horváth Attila 65. születésnapja tiszteletére. Budapest, Ludovika, 2024. 343–351. A PRESTO Külkereskedelmi Hirdető Vállalat részvénytársasággá való átalakításáról szóló, 1956. január 3-án kelt minisztertanácsi határozatot ld. MNL-OL-XIX-A-83-b 3018/1956.

részben az államigazgatási jog eszközrendszerén keresztül működtetett magyar gazdaságban ugyanis ennek a feltételei még nem voltak adottak.[5]

Az „új gazdasági mechanizmus" néven is ismert, a vállalkozásnak a korábbinál lényegesen nagyobb szabadságot biztosító gazdaságirányítási rendszer 1968. január 1-jén történt bevezetését követően azután, ha magánszemélyek számára nem is, de legalább az állami vállalatok és más „szocialista gazdálkodó szervezetek" számára lehetővé tették, hogy egymással kft. vagy rt. formájában társuljanak. Ennek jogi alapjait már a Ptk. módosításáról szóló 1967. évi 39. tvr. és az állami vállalatról szóló új, 11/1967. (V. 13.) Korm. rendelet megteremtette, sőt ez utóbbi jogszabály kifejezetten úgy rendelkezett, hogy közös vállalat csak részvénytársaság vagy korlátolt felelősségű társaság formájában alapítható. A pénzügyminisztérium és az igazságügy-minisztérium egy 1968-ban kiadott közös közleményben külön útmutatást is nyújtott a cégalapításhoz, amihez még alapszabály- (rt.) és társaságiszerződés-mintát (kft.) is közzétettek.[6]

Már az 1967. év végén megalakult az első négy részvénytársaság (BUDAVOX Rt., HUNGAGENT Rt., INDUSTRIA Rt., INTERCOOPERATION Rt.) és négy korlátolt felelősségű társaság (AGENTURA Kft., IMPORTTRADE Kft., MERCATOR Kft., ZENIT Kft.), majd 1968–1970 között további öt részvénytársaságot (BÉM Rt., GEOMINCO Rt., INTERAG Rt., VIDEOTON Ipari és Külkereskedelmi Rt., NOVEX Rt.) és szintén öt korlátolt felelősségű társaságot (Bányászati Ellátó és Szolgáltató Kft., UNIVERSAL Kft., ÁGKER Kft., Cooptourist Kft., Hőgyész és Vidéke Agrokémiai Kft.) alapítottak szocialista gazdálkodó szervezetek. A háború előtti időkből „megörökölt" – az államosítást csodálatos módon átvészelt – és az 1950-es években alapított társaságokkal együtt így már viszonylag jelentős számú ilyen cégformájú vállalat létezett Magyarországon. Persze ezek közül csak a külföldi tulajdonúak működtek valódi kereskedelmi társaságként.[7]

1970-ben megjelent az államszocialista korszak első „társulási" jogszabálya, az 1970. évi 19. tvr., amely több korabeli neves jogtudós, mindenekelőtt Eörsi Gyula javaslatának[8] megfelelően egy új, jogi személyiséggel rendelkező *sui*

---

5 A korszakról legújabban: Horváth Attila: *A szovjet típusú diktatúra alkotmány- és jogtörténete*. Budapest, Ludovika, 2024. 597–599.

6 301/1968. (IK 2.) IM–PM számú közlemény a közös vállalatok cégbejegyzéséről, ld. *Igazságügyi Közlöny,* 76. (1968/2., 1968. február 26.) 62–65.

7 Ilyen volt a Neusiedler Rt., az IBM Magyarországi Kft., a Haas és Czjzek Kft., a Phönix Acél Kft., a „Semperit" Kaucsuk Kft., az SKF Svéd Golyóscsapágy Rt., a Nemesacél Kereskedelmi Kft. és a Nemzetközi Hálókocsi és Idegenforgalmi Társaság. Iratanyagukat ld. MNL OL XIX-L-4-l-A-01, 68. doboz, 5–12. dosszié.

8 Eörsi Gyula: *A gazdaságirányítás új rendszerére áttérés jogáról*. Budapest, KJK, 1968. 208.

generis „közös vállalat" alakzatot is bevezetett, de – Eörsi ellenvetései ellenére – változatlanul fenntartotta azt a lehetőséget is, hogy a gazdasági társulás külön jogszabály (azaz a Kt. vagy az 1930. évi 5. tc.) alapján részvénytársaság vagy korlátolt felelősségű társaság formájában működjék. Ezeket a társulásokat „másodlagos vállalatoknak" nevezték, hiszen alapítóik csak már meglévő vállalatok, szövetkezetek lehettek.[9] Az 1970. évi társulási tvr. ugyanakkor – pénzügyminiszteri engedéllyel – külföldi jogi személyek részvételét is lehetővé tette ezekben a társulásokban. Utóbbiakat nevezték „vegyes vállalatoknak" (*joint venture)*,[10] melyekre nézve a részletszabályokat a 28/1972. (X. 3.) PM rendeletben tették közzé.

E jogszabály megerősítette, hogy a külföldi részvételű társulás akár az említett közös vállalati, akár valamelyik kereskedelmi társasági formában is létrejöhetett (a rendelet érdekes módon, talán egyszerű tévedés folytán még a közkereseti társaságot is nevesítette). A „vegyes vállalat" tehát a másodlagos vállalatok egy speciális kategóriája volt.[11] 1974–77 között négy, kifejezetten vegyesvállalati jellegű kft. (a svéd–magyar VOLCOM-HUNGARY Kft., a nyugatnémet–magyar SICONTACT Kft., az amerikai–magyar RADELCOR Kft. és a liechtensteini–magyar EMOTRONIC Kft.) alakult, de az 1972–77 közötti periódusban létrejött néhány részvénytársasági (EUROCOM Rt., Fuvarozási és Szállítmányozási Rt., VEPEX Fővállalkozási Iroda Rt.) vagy kft.-formájú (NÁDEX Kft., KERTFORG Kft.) belföldi gazdasági társulás is.[12]

Az 1977. évi átfogó Ptk.-módosítást (1977. évi IV. törvény) követően újabb társulási jogszabály készült (1978. évi 4. tvr.), amely viszont, legalábbis főszabályként, már a magyar–külföldi vegyes vállalatokra korlátozta a részvénytársaság vagy korlátolt felelősségű társaság alapításának lehetőségét. Külföldi részvétel nélküli társulásra már csak a *sui generis* alakzatokat (pl. a jogi személyiség nélküli új „gazdasági társaság" forma vagy a már ismert közös vállalat) volt szabad felhasználni, kivéve, ha a Minisztertanács ettől eltérően

---

9 Sárközy Tamás: Társulások. In: Szabó Imre (szerk.): Állam- és jogtudományi enciklopédia 2. (K–Z). Budapest, Akadémiai, 1980. 1651.

10 Mádl Ferenc: A vállalati szintű európai gazdasági együttműködés jogi mechanizmusáról. *Gazdaság- és Jogtudomány,* 1974/1–2. 206–207.

11 Nem könnyíti meg a korabeli szakirodalmat olvasók sorsát, hogy helyenként nemcsak a magyar–külföldi, hanem az állami–szövetkezeti vegyes tulajdonú vállalatokra is használták ezt a terminus technicust, ld. pl. Kiss Pál: *A mezőgazdasági és élelmiszeripari vállalatok együttműködésének lehetőségei és formái*. Budapest, Akadémiai, 1971. 81.

12 Nem kizárt, hogy több ilyen cég is alakult. A 60.451, 60.453 és a 60.456–60.458 cégjegyzékszámokhoz egyelőre sem a cégbírósági, sem a vállalati törzskönyvi adatokból nem sikerült cégnevet hozzárendelnem – a szerző megj.

rendelkezik. Már az új társulási tvr. hatálya alatt, 1979 novemberében jött létre az első, nem magyar többségi tulajdonú részvénytársasági *joint venture*, a ma is létező Közép-Európai Nemzetközi Bank Rt. (ma: CIB Bank Zrt.), 1980-ban megalakult továbbá „a szerencsejáték-tevékenység körében" a Casino Budapest Kft. 49%-os osztrák, illetve a gyógyszer-hatóanyag gyártás területén a B+Z Kft. 49%-os svájci részvétellel".[13]

Igen nagy sajtóvisszhangot váltott ki, amikor 1983 májusában a Minisztertanács – élve a társulási tvr. szerinti, fent említett felhatalmazással – jóváhagyta egy belföldi gazdálkodó szervezetek (bankok, szövetkezetek és állami gazdaságok) egész sora által külföldi részvétel nélkül alapított részvénytársaság, a NOVOTRADE Rt. megalakítását egy korábbi „gazdasági társaság", az AGENTCOOP GT alapjain.[14] A szenzáció fő oka az volt, hogy ez a vállalat nyilvános részvényjegyzést hirdetett, persze nem a lakosság (az még mindig nem volt megengedett), hanem a szocialista gazdálkodó szervezetek körében, ami ráadásul jelentős túljegyzéssel (50 millió helyett 120 millió forint) zárult.[15] A NOVOTRADE Rt.-re éppen e sajátosságok miatt a mai napig szokás némi túlzással úgy hivatkozni, mint „első", „első újkori" vagy „első valóságos" részvénytársaság.[16]

Az 1978. évi társulási tvr.-nek az 1980-as években két jelentős módosítása született. Az 1986. december 31-étől hatályos 1986. évi 34. tvr. megszüntette a tisztán belföldi közös vállalkozásokra vonatkozó tiltó szabályt, amit a Minisztertanács a társulási tvr. felhatalmazása alapján 1983-ban még csak egyedi jelleggel oldott fel. Megjegyzést érdemel, hogy az előkészítés alatt álló banki reform („kétszintű bankrendszer" bevezetése)[17] keretében már 1986-ban számos új, részvénytársasági formában alapított pénzintézet alakult (Budapest

[13] Mádl Ferenc: Beruházások és gazdasági társulások külföldiek részvételével Magyarországon. Állam- és Jogtudomány, 1982/2. 270–320. 302. A Casino Budapest Kft.-t Mádl Ferenc „Budapest Játékkaszinó Kft." néven, 49%-ban svájci tulajdonú vegyesvállalatként említi, ez azonban téves, a cég külföldi társalapítója az Österreichische Spielbanken Consulting AG volt. Az alapításról ld. Idegenforgalmi megállapodások Bécsben. Megalakult a Casino Budapest. *Világgazdaság,* 1980. október 18. 3.

[14] Kondor Gyula: Újszerű vállalkozás – tanulságokkal. *Népi Ellenőrzés,* 1983/12. 23. A 3106/1983. sz. MT határozatot közli: Fahidi Gergely: Vélemények a módosult társulási jogszabályról I. Milyen érzés rt.-nek lenni? *Világgazdaság,* 1987. február 3. 3.

[15] Várgedő Cs. Lajos: Tipizálás, szervezeti struktúrák és kisebbségvédelem a társasági jogban. *Állam- és Jogtudomány,* 1986/1. 152.

[16] Ld. pl. Antal László – Várhegyi Éva: *Tőkeáramlás Magyarországon*. Budapest, KJK, 1987. 70.; Borvendég Zsuzsanna: Az első részvénytársaság. *Magyar Idők,* 2018. szeptember 22. 12.; Halaska Gábor: Az első újkori részvénytársaság és vezetője. *Figyelő,* 2009. január 22. 42.

[17] Erről bővebben: Baló György – Lipovecz Iván: *Tények könyve '90*. Budapest, Ráció, 1990. 738–739.

Bank Rt., Országos Kereskedelmi és Hitelbank Rt., Magyar Hitelbank Rt., Mezőbank Rt.).

Az egy évvel később életbe lépő újabb módosítás (1987. évi 28. tvr.) pedig immár magánszemélyek és ezek jogi személyiséggel nem rendelkező társaságai számára is megengedte korlátolt felelősségű társaság alapítását, ha abban legalább egy jogi személy is részt vesz. (Részvénytársaságét még ez sem.) Az 1988. szeptember elején a kormány által az Országgyűlés elé terjesztett[18] és a törvényhozás által október 5-én elfogadott, nemcsak a magyar kereskedelmi jog fejlődése és a gazdasági szerkezetváltás, hanem az 1989–90. évi politikai rendszerváltozás szempontjából is meghatározó jelentőségű 1988. évi VI. törvény („a gazdasági társaságokról") aztán minden korlátozást feloldott. Mire ez a törvény 1989. január 1-jén hatályba lépett, már 116 olyan részvénytársaság és 451 olyan korlátolt felelősségű társaság működött (a még szocialista) Magyarországon, amelyek létesítő okiratát még az 1875. évi Kt. és az 1930. évi Kftt. alapján készítették el![19]

Az 1960 és 1989 közötti háromévtizednyi magyar történelem mind jogtörténeti, mind politikatörténeti szempontból két korszakra osztható. Az első, 1967 év végéig tartó rövidebb periódusban ténylegesen még a korábbi idők direkt tervutasításos gazdaságára épülő polgári jogi szabályok érvényesültek – bár ennek reformja időről időre, sőt valójában már 1953 júliusa, az első Nagy Imre-kormány hivatalba lépése óta[20] a kormányzat napirendjén volt. A második korszak viszont már az 1968. január 1-jével bevezetett új gazdaságirányítási rendszer és ennek politikai letükröződése, a köznyelvben „gulyáskommunizmusnak" nevezett puha diktatúra izgalmas, végül a teljes gazdasági–politikai rendszerváltozásba torkolló két évtizedét foglalja magában.[21]

Nemcsak politika-, hanem jogtörténeti szempontból is jellemző e bő húsz esztendőre a gazdasági reformoknak és azok mérséklésének az állampárt né-

---

18 75. számú törvényjavaslat a gazdasági társaságokról, 1988. szeptember. *Országgyűlési irományok*, 1985. évi IV. kötet. Budapest, Magyar Népköztársaság Országgyűlése, 1988.

19 Az adat forrása: Baló György – Lipovecz Iván: *Tények könyve '91*. Budapest, Ráció, 1991. 560.

20 Bossányi Katalin: Reformhullámaink. In: Baló György – Lipovecz Iván (szerk.): *Tények könyve '88.* Budapest, Computerworld–Móra, 1987. 733.; Teplán István: Gazdasági reformkísérletek Magyarországon (1953–1956). *Egyetemi Szemle,* 1981/4. 163–172.,164.

21 Sárközy (2001) i. m. 48. Bihari Mihály szavaival: „enyhített diktatúra", ld. Bihari Mihály: *Magyar politika, 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok*. Budapest, Osiris, 2005. 298., 303. és 337. Megjegyzendő, hogy a „gulyáskommunizmus" és „fridzsiderszocializmus" eleinte az új gazdasági mechanizmust és a szerintük azáltal gerjesztett (és nem az emberi természetből fakadó) „kispolgári" fogyasztási és „nyerészkedési" vágyat súlyos kritikával illető keményvonalas kommunista politikusok és politikai ideológusok által használt pejoratív kifejezések voltak. Ld. Romsics (2005) i. m. 451.

hány jelentős központi bizottsági döntéséhez kapcsolódó hullámzása,[22] amint az már a fent felsorolt törvények, törvényerejű rendeletek és egyéb jogszabályok évszámaiból is látszik. Az állami és szövetkezeti szféra új gazdasági mechanizmus (és az annak keretében kibocsátott új jogszabályok, kiemelten az 1970. évi társulási tvr.) által felélénkített vállalkozó kedvét, az „üzérkedést és harácsolást" már Kádár János 1972. február 11-ei moszkvai „Canossa-járását" követően visszafogták.[23] A szovjet vezetés támogatása mellett egy másik külső tényező, az 1973. évi olajárrobbanás és az annak nyomán az egész világon végigsöprő gazdasági válság is a reform ellenzőinek a pozícióját erősítette. Ilyen esetekben (a közelebbi múltból lásd: 2008) sokakban a kapitalista rendszer egésze szokott megkérdőjeleződni, holott épp a kapitalizmus szokott a leghatékonyabban reagálni a gazdasági válságokra.[24]

Az 1970-es évek első felében az új gazdaságirányítási rendszer, az „emberarcú szocializmus" magyar modelljének kidolgozói (Nyers Rezső, Fock Jenő, Fehér Lajos) kiszorultak a politikai vezetésből. 1977-től aztán újabb (1968-hoz képest moderáltabb, egyben részletesebben szabályozott) reformhullám következhetett, a Világbankhoz és a Nemzetközi Valutaalaphoz történt 1982. évi csatlakozást követően pedig Magyarország végérvényesen elindult előbb a „szocialistának" nevezett, majd a valódi piacgazdaság felé.[25] Az 1970-es évtized végétől új erőre kapó reformfolyamatban kiemelkedő volt az MSZMP KB 1978 áprilisában megválasztott új gazdaságpolitikai titkára, Havasi Ferenc és két kiváló tudós, az Árhivatalt 1957 óta vezető közgazdász, Csikós-Nagy Béla, valamint Sárközy Tamás jogászprofesszor szerepe.[26]

---

22 „Reformhullámaink", ahogy Bossányi Katalin nevezte. Ld. Bossányi i. m.

23 Horváth Attila idézi az MSZMP KB 1972. november 14–15-ei állásfoglalását: „A X. kongresszus kötelezte a végrehajtó szerveket: intézkedjenek a meg nem szolgált keresetek, az elharapózott üzérkedés és harácsolás lehetőségeinek felszámolására". Horváth i. m. 604.

24 James Fulcher: *Capitalism: A Very Short Introduction*. 2. kiadás. Oxford, Oxford University Press, 2015. (Lásd a 6., Crisis? What Crisis? c. fejezetet, amely a könyv 2. kiadásában már a 2008. évi pénzügyi válság tapasztalatait is összegzi.)

25 Németh Erika: A társasági jog történeti áttekintése, a vezető tisztségviselő felelősségének a szabályozása a szocialista államberendezkedéstől a gazdasági társaságokról szóló 1988. évi VI. törvényig. *Jog – Állam – Politika,* 2023/2. 88–94. Ld. még Bossányi i. m. 733–734.; Sárközy (2001) i. m. 44–45. és 195–209.

26 Az államszocialista kor új gazdasági mechanizmus bevezetését követő időszakának (1968–1989) gazdasági jogfejlődéséről kiváló – tömör, ám mégis minden lényeges kérdésre kiterjedő – összefoglalást nyújt Verebics János: Társasági jog az első Gt. előtt. *Gazdaság és Jog,* 2019/2. 1–5.; ld. még Rainer M. János: *A Kádár-rendszer (1956–1989)*. Budapest, Kossuth, 2010. 75.; Verebics János: „És még mi adtunk magának Kossuth-díjat" – Sárközy Tamás és az 1988-as Társasági törvény születése. *Gazdaság és Jog,* 2020/11–12. 2–9.

2. A kutatás nehézségei, a kereskedelmi társaságok nyilvántartásának anomáliái

2.1 A közhiteles cégnyilvántartás adatainak hézagossága

Kevéssé ismert,[27] ám annál érdekesebb tény, hogy a cégjegyzék mind a mai napig működő rendszerét nem az e sorok írója által ügyvédjelöltként még a napi gyakorlatban megtanult „Ctvr.", az első Gt.-hez kapcsolódó eljárásjogi szabályokat tartalmazó 1989. évi 23. törvényerejű rendelet hozta létre, hanem „a háborús események következtében elveszett, megsemmisült vagy használhatatlanná vált kereskedelmi cégjegyzékek pótlása, a kereskedelmi cégjegyzékek újraszerkesztése és az újraszerkesztett cégjegyzékek vezetésének szabályozása tárgyában" 1946 júniusában kiadott 36.000/1946. (VI. 25.) IM rendelet[28] (a szakma által bevett rövidítéssel: „Cr."),[29] amely elrendelte a cégjegyzékek „újraszerkesztését".

Ismerve a második világháború utáni évek jogtörténeti tendenciáit, akár azt is feltételezhetjük, hogy e rendeletnek volt egy, a gazdaság teljes állami irányítás alá vételét előkészítő célja is – a ténylegesen már nem működő cégek törlése, az aktívak teljes körű felmérése –, témánk szempontjából azonban ennél is fontosabb, hogy ez teremtette meg az egységes cégnómenklatúrát, egyebek mellett azt is előírva, hogy a részvénytársaságok sorszáma 40.001-től, a korlátolt felelősségű társaságoké 60.001-től kezdődjék [lásd a rendelet 25. § (1) bekezdését]. A 6/1967. (XII. 31.) IM rendelet aztán lazított ezen az előíráson és – az Igazságügyi Minisztérium jóváhagyásával – lehetővé tette az eltérő sorszámozást is, amivel egyes vidéki cégbíróságok éltek is.[30]

Feltételezve, hogy a törvényszékek az igazságügyi miniszter rendeletében foglaltaknak pontosan és hézagmentesen tettek eleget, azt gondolhatnánk, az 1946. június 30-át követően teljes körben letisztított cégjegyzék alapján nem okozhat gondot annak felmérése, hogy melyek voltak az 1946-tól napjainkig működő, létező – akár azóta törölt, akár máig aktív – részvénytársaságok és

---

27 Üdítő kivételt jelent: Apró Erzsébet: A bajai cégbíróság iratai. *Levéltári Szemle,* 2010/4. 12.

28 *Igazságügyi Közlöny,* 1946. június 30. 220–222.

29 Mikecz Gyula: *A cégbejegyzés jogi és gyakorlati kérdései*. Budapest, ELTE ÁJK Jogi Továbbképző Intézet, 1983. 82.

30 Mikecz (1983) i. m. 11–12. Mikecz Gyula megállapítja: „Vitatható ennek a rendelkezésnek a helyessége, mert ezzel megszűnt a számsorok országos egysége, amelynek következtében a cégjegyzék számából már lehetett tudni, milyen cégtípusról van szó. Ezzel szemben az is igaz, hogy a vidéki cégbíróságoknál nem látszott indokoltnak egy-egy cégtípusra 10 ezer szám biztosítása."

korlátolt felelősségű társaságok. Azonban, ha megpróbálunk ennek akár az IM Céginformációs Szolgálata által üzemeltetett ingyenes,[31] akár valamelyik előfizetéses (pl. Opten Cégtár)[32] cégadatbázisban utánanézni, döbbenten tapasztalhatjuk, hogy a 40.001-től és 60.001-től kezdődő cégjegyzékszámú, a Fővárosi Bíróság mint Cégbíróság (ma Fővárosi Törvényszék Cégbírósága) által bejegyzett illetve nyilvántartott cégek listája is igencsak hézagos.

A hiányok kitöltésében e sorok írója igénybe vette az egykori CompLEX CD Céghírek számítógépes kiadvány egyik korai (1996. január 31-ei lezárású) változatát is,[33] de még így is csak néhány, az online adatbázisokban nem szereplő cégjegyzékszámhoz tudott cégnevet hozzárendelni. Ráadásul teljesen esetleges, hogy szerepelnek-e adott esetben az 1940-es évek vége óta érintetlen – természetesen ma már töröltnek jelölt – társaságok az elérhető adatok között, vagy sem. Ennek az a kézenfekvő magyarázata, hogy amikor (1991-től)[34] számítógépre vitték a korábban tisztán papír alapú cégnyilvántartást, az akkor nem létezőnek ítélt cégek egy részének adatait – nyilván „munkakímélési" okból – figyelmen kívül hagyták. Ezáltal az online keresés rengeteg, korábban nyilvánvalóan létező, sorszámban túlhaladott cégjegyzékszámhoz ad hibaüzenetet („a megadott feltételekkel a cégnyilvántartásban nincs nyilvántartott adat").

Ami a számítógépes adatbázisokból mégis megállapítható, az egyrészt az, hogy a 40979. cégjegyzékszámú, a cégjegyzékből 2002. szeptember 12-én (!) törölt Pestszentlőrinci Ipartelepek Részvénytársaság az utolsó olyan, 1946. június 30-a előtt (1942-ben) alapított rt., amely annak ellenére szerepel ma is – törölt cégként – a nyilvántartásban, hogy a második világháború óta ténylegesen nem működik, másrészt hogy a 40993. cégjegyzékszámtól (egykori PRESTO, később DATORG Rt.) már többé-kevésbé koherensnek tűnik a rendszer, a sorszámok a cégbírósági bejelentések sorrendjében követik egymást (ezt megelőzően teljesen esetleges volt sajnos a cégek felvitele).

Igen nagy öröm a kutató számára, hogy ezen belül is a 40.995 (az 1967. november 30-án alakult BUDAVOX Rt.) és 41.004 (az 1979. november 9-én az MNB és számos nyugat-európai, valamint japán pénzintézet által Közép-Európai

[31] Teljes neve: „Igazságügyi Minisztérium Céginformációs és az Elektronikus Cégeljárásban Közreműködő Szolgálat", az adatbázis elérhetősége: https://www.e-cegjegyzek.hu/

[32] https://www.opten.hu/

[33] A szerző ezúton is köszönetet mond dr. Pajor Dávid ügyvéd úrnak ennek a (még az Országos Széchényi Könyvtár állományában sem fellelhető) CD-ROM-kiadványnak a beszerzésében nyújtott segítségéért.

[34] Ld. Budapest Főváros Levéltára által a BFL VII. 2. e. jelzethez készített állagszintű ismertetőt, http:// fond.bparchiv.hu/lny_ffcs_07.html

Nemzetközi Bank Rt. néven alapított, CIB Bank Zrt. cégnév alatt máig működő részvénytársaság) között nincsen egyetlen hiányzó sorszám sem. A korlátolt felelősségű társaságok esetében a 60.440-es sorszámtól (UNIVERSAL, 1986. január 1-jétől HUNIVERSAL Kft.) tekinthető viszonylag koherensnek a nyilvántartás, bár itt is vannak hiányok és furcsaságok is, e sorszámot megelőzően pedig mindössze öt, 1935 és 1948 között alapított kft. adatai érthetőek el. Ezek közül egyébként három (IBM Magyarországi Kft., Phönix Budapest Kft. és a korábbi Nemesacél, jelenleg voestalpine High Performance Metals Hungary Kft.) a mai napig jogfolytonosan működik!

2.2 A vállalati törzskönyv okozta további bizonytalanságok

Érdekes, hogy a korabeli szakirodalom és szaksajtó is bizonytalan volt abban a tekintetben, hogy valójában hány rt. és kft. létezik az országban. Sárközy Tamás egy 1970-ben megjelent cikkében megállapítja, hogy „16 közös vállalat működik – a tanulmány megírásának időpontjában – jelenleg hazánkban a VR [az állami vállalatról szóló 11/1967. (V. 13.) Korm. rendelet] alapján kereskedelmi társaság formájában, szinte azonos arányban rt.-k, illetve kft.-k".[35] 1978-ban Fábián Ferenccel közösen írt, A szocialista vállalat című könyvében ugyanő azt közli, hogy „16 olyan vállalat van, amelynek cégében szerepel az rt. megjelölés", illetve hogy „a vállalati nyilvántartásban 9 kft. szerepel".[36]

Azt is megjegyezték, hogy e 25 kereskedelmi társaság közül 17-nek (valamennyi kft.-nek és 8 részvénytársaságnak) az alapító okiratában szerepel utalás a közös vállalati jellegre. Adataikat saját közlésük szerint nem a cégbírósági nyilvántartásra, hanem a Pénzügyminisztérium Bevételi Főigazgatósága által vezetett vállalati törzskönyvre alapozták.[37] Ennek vezetését az állami vállalatok és egyéb állami gazdálkodó szervezetek egységes nyilvántartása céljából a 199/1950. (VIII. 6.) MT rendelet rendelte el. Igen ám, de a kötelező törzskönyvi nyilvántartásba vétel az 1970-es évek végéig csak az állami vállalatokra vonatkozott, azokra a (kivételesen) fennmaradt részvénytársaságokra nem, amelyeket nem minősítettek át állami vállalattá. Ez utóbbiakat nem kellett, sőt az 1950. évi

[35] Sárközy Tamás: A szocialista szervezetek társulásainak elvi alapkérdéseiről. Állam- *és Jogtudomány,* 1970/2. 326.

[36] Sárközy Tamás – Fábián Ferenc: *A szocialista vállalat. Vállalati társulások joga*. Budapest, Akadémiai, 1978. 129.

[37] Uo. 128.

MT rendelet szó szerinti értelmezésével nem is lehetett bejegyezni a vállalati törzskönyvbe!

A rendelet 6. § (1) bekezdése azt is kimondta, hogy „ha az állami vállalat olyan szervezeti alakban működik, amelynél a cégjegyzékbe való bejegyzés a vállalat megalakulásának előfeltétele, ezt a bejegyzést a vállalati törzskönyvbe való bejegyzés pótolja". Ez magyarázatot adhatna arra, ha az 1950 augusztusát követően részvénytársasági formában alapított állami vállalatok hiányoznának a cégjegyzékből (szerencsére nem hiányoznak), de arra nem, hogy az 1946. június 30-át követően elvileg teljes körben összeírt részvénytársaságok nem csekély része miért hiányzik. Utóbbi tény egyetlen magyarázata az lehet, hogy a nem létezőnek nyilvánított vagy más okból utólag törölt cégek számítógépes nyilvántartásba vételével 1991 után, a tömeges cégalapítások időszakában (a jogtörténész számára sajnálatos, de emberileg érthető módon) már nem akartak bajlódni.

Igen szerencsés körülmény ugyanakkor, hogy a külkereskedelmi vállalatok cégbejegyzéséről szóló 3/1961. (X. 21.) KkM rendelet előírta a külkereskedelemmel foglalkozó vállalatok cégjegyzékbe, mégpedig a Fővárosi Bíróság (ma Törvényszék) által vezetett lajstromba való bejegyzését. Ebből következően az 1961. október 21-e után külkereskedelmi tevékenységre alapított kereskedelmi társaságoknak már szerepelniük kellett a cégjegyzékben is, sőt Mikecz Gyula – jelenlegi ismereteink szerint az *egyetlen* korabeli fővárosi cégbíró! – szerint e vállalatokat „*csak* [kiemelés tőlem] a Fővárosi Bíróságnál vezetett cégjegyzékbe jegyezték be 1978-ig".[38]

A 24/1967. (XII. 15.) PM rendelet 1. §-a aztán megerősítette, hogy „a vállalatok egységes nyilvántartása céljából vállalati törzskönyvet kell vezetni", ráadásul a 3. § (1) bekezdése szerinti felsorolás e nyilvántartási kötelezettséget kifejezetten kiterjesztette a részvénytársasági formájú állami vállalatokra; az állami vállalatok belföldi társulásaira; valamint a „belföldi székhelyű vegyes (részben külföldi) érdekeltségű" cégekre is. Ennek köszönhetően az 1967. év végén és azt követően alapított részvénytársaságoknak és korlátolt felelősségű társaságoknak kivétel nélkül szerepelniük kellett a vállalati törzskönyvben (is), ha pedig külkereskedelmi tevékenységet végeztek, akkor a cégjegyzékbe (is) felvették őket. Érdemes megjegyezni, hogy a rendelet „részvénytársasági formájú állami vállalatokat" is említ – ezek *de iure* részvénytársaságok, *de facto* viszont ugyanolyan állami vállalatok voltak, mint az összes többi hasonló nagy állami gazdálkodó szervezet.

[38] Mikecz (1983) i. m. 9.

2.3 Egy érdekes forrás: a KSH nyilvántartása alapján kiadott „Adattár 1971”

Érdemes végül egy pillantást vetni arra az igen vaskos könyv formájában kiadott adattárra is („Adattár 1971”), amely az 1971. év végi állapot szerinti azon vállalatokat és szövetkezeteket sorolja fel tevékenységi köreik szerint csoportosítva, amelyek ebben az időpillanatban egységes statisztikai számjellel rendelkeztek és valamilyen gazdasági tevékenységet végeztek.[39] E kiadványban tizennyolc olyan vállalatot találhatunk, amely részvénytársasági formában működött. Ezek felét *de facto* állami vállalatként (a statisztikai számjel harmadik tagja: 11), másik felét pedig közös vállalatként (13-as kód) tartották nyilván.

Ez az adat sem felel meg a cégbíróságon nyilvántartott valamennyi részvénytársaságnak, mivel volt néhány inaktív rt. is, amelyeket „cégkeretként” tartottak nyilván, de ténylegesen nem működtek, vagy legalábbis önálló szervezeti egységként nem végeztek tevékenységet. „Cégkeret” fogalma alatt ekkoriban azt értették, ha egy régi cégforma fennmaradt ugyan a külső gazdasági kapcsolatokban, de a társaság (államosított) eszközállományát nem a részvénytársaság, hanem az annak romjain létrehozott állami vállalat kezelte és működtette – ilyen volt például a Richter Rt. (a Kőbányai Gyógyszerárugyár mellett)[40] vagy a Vadásztöltény-, Gyutacs- és Fémárugyár Rt. (a hasonló nevű nemzeti vállalat, később VIDEOTON mellett).[41]

Ezeken felül pedig volt néhány, már a 199/1950. (VIII. 6.) MT rendelet hatályba lépése előtt is létező részvénytársaság, amely nem került be a vállalati törzskönyvbe, holott tényszerűen gazdasági tevékenységet végett. Az egyik ilyen a Győr-Sopron-Ebenfurti Vasút (GYSEV) Rt. volt, amelyet viszont beválogattak az „Adattár 1971”-be, de nem jelezték a cégformát, holott ez az osztrák–magyar vegyesvállalat jogfolytonosan részvénytársaságként működött (és működik mind a mai napig). A társaság 1969-ben lejáró 90 éves vasúti koncessziójának meghosszabbítására irányuló 1965. évi közlekedés- és postaügyi miniszteri előterjesztés a részvénytársasági forma szükségességét azzal indokolta, hogy „az államosítások időpontjában a GYSEV és a Fertővidéki HÉV részvényei már a magyar állam tulajdonában voltak, továbbá mert a vasút államosítása, illetőleg

---

39 Adler Vilmos – Sebes Ferenc (szerk.): *Adattár 1971. A vállalatok és szövetkezetek gazdasági tevékenységének és egyéb adatainak gyűjteménye*. Budapest, Interpress, 1971.

40 Csontos Jolán et al: *A Richter Gedeon Rt. 100 éves története*. Budapest, Medicina, 2001. 248.

41 Kántor Balázs: „A látszat a fontos.” A Vadásztöltény- Gyutacs- és Fémárugyár Rt. feldarabolása és elsorvasztása. *ArchívNET,* 2013/2. https://tinyurl.com/snwfvd2d

a részvénytársasági forma megszüntetése Ausztria területén lévő vonalaink elvesztésével járt volna".[42]

Szerepel továbbá az „Adattár 1971"-ben kilenc korlátolt felelősségű társaság is. Ez a szám megegyezik ugyan a Sárközy–Fábián-könyv szerinti adattal, azonban ez csak véletlen egybeesés, ugyanis 1971–1978 között meg is szűnt és alakult is néhány kft. Utóbbi könyv megjelenésének időpontjáig (1978) mindenesetre legalább az alábbi kilenc, 1967-től kezdődően újonnan alapított külkereskedelmi részvénytársaságnak, valamint tizenegy, szintén újonnan létrehozott (külkereskedelmi vagy egyéb) gazdasági tevékenységet koordináló, közös- illetve vegyesvállalati jellegű kft.-nek kellett (volna) szerepelnie a vállalati törzskönyvben és a cégjegyzékben is:

40.995 és 41.003 közötti (részvénytársasági) cégjegyzékszámok:

- BUDAVOX Híradástechnikai Külkereskedelmi Részvénytársaság: 40.995
- INDUSTRIA Befektetési és Kereskedelmi Részvénytársaság: 40.996
- INTERCOOPERATION Kereskedelemfejlesztési Rt.: 40.997
- INTERAG Kereskedelmi Részvénytársaság: 40.998
- GEOMINCO Földtani és Bányászati Rt.: 40.999
- VIDEOTON Ipari Külkereskedelmi Részvénytársaság: 41.000
- HUNGAGENT Kereskedelmi Részvénytársaság: 41.001
- NOVEX Találmányfejlesztő és Értékesítő Külkereskedelmi Rt.: 41.002
- EUROCOM Külkereskedelmi Képviseleti Rt.: 41.003

60.440 és 60.450 közötti cégjegyzékszámok (kft.-k):

- UNIVERSAL Külkereskedelmi Korlátolt Felelősségű Társaság: 60.440
- Bányászati Ellátó és Szolgáltató Kft.: 60.441
- AGENTURA Korlátolt Felelősségű Társaság: 60.442
- MERCATOR Korlátolt Felelősségű Társaság: 60.443
- IMPORTTRADE Korlátolt Felelősségű Társaság: 60.444
- ZENIT Korlátolt Felelősségű Társaság: 60.445
- COOPTOURIST Magyar Szövetkezetek Utazási Irodája Kft.: 60.446

[42] Csanádi György közlekedés- és postaügyi miniszter 0043/19/1965. számú előterjesztése a kormány 3085/1965. számú határozatával kapcsolatban, MNL OL XIX-A-83-b-3085/1965, 85–89. 86. [az előterjesztés 2. oldala]. Csanádi György miniszter (1905–1974) nem azonos Csanádi György (1917–1986) jogászprofesszorral (a szerző megjegyzése). A GYSEV Rt. alapszabályát az 1973. június 15-én megtartott közgyűlésen egyébként átfogóan módosították, nem a Kt.-re, hanem a vasúttársaságot létrehozó korábbi (1872, 1874) törvényekre hivatkozva, ld. MNL OL XXIX-H-51-l. (GYSEV alapszabálya, 1973. június 15.)

– Állami Gazdaságok Kereskedelmi Kft. (ÁGKER Kft.): 60.447
– SICONTACT Kereskedelmi, Szolgáltató és Termelő Kft.: 60.448
– VOLCOM-HUNGARY Kft.: 60.449
– RADELCOR Műszerkereskedelmi Kft.: 60.450

A fenti felsorolásban szereplő, 60.441 és 60.446 cégjegyzékszámú társaságok adatai nem kerültek át az 1991-től számítógépen vezetett cégjegyzékbe, mivel ezek nem sokkal alapításuk után állami illetve közös vállalati formába (Bányászati Ellátó Vállalat illetve COOPTOURIST Magyar Szövetkezetek Utazási Közös Vállalata) alakultak át, így ezekre csak a jogutód vállalat cégadataiban elrejtett „nyomokból" lehet utólag következtetni. Mivel a Bányászati Ellátó és Szolgáltató Kft. már 1976–77 fordulóján átalakult és a COOPTOURIST átalakítása is előrehaladott állapotban volt már, a kilenc kft.-re vonatkozó, 1978-ban Sárközy Tamás és Fábián Ferenc által közölt adat helytállónak tűnik.[43]

Azt viszont ebből még mindig nem tudhatjuk, hogy hány „régi rendszerből örökölt" korlátolt felelősségű társaság létezett az 1970-es években, hiszen – ezek szerint – ezeket sem a vállalati törzskönyvben, sem a Központi Statisztikai Hivatal azon gazdaságstatisztikai adatai között nem tartották nyilván, amely alapján az „Adattár 1971" készült. Szerencsére azonban az 1980-ban elkészült, gazdasági társulások egyedi törzskönyve nevű nyilvántartásokba ezeket is felvették.[44] Még ennél is bizonytalanabb, sőt jelenleg kifejezetten lehetetlen feladatnak tűnik a részvénytársaságok pontos számának meghatározása, amire a szerzők a vállalati törzskönyvre hivatkozva 16-ot adnak meg, miközben az 1971. évi adattárban még 18 részvénytársaság szerepelt, amelyek közül csak egy, a Borsodi Ércelőkészítő Mű (BÉM) Rt. szűnt meg, még 1971. június 30-án.

A fenti listában felsorolt kilenc rt.-n kívül biztosan tudjuk (levéltári forrásból), hogy szerepelt a törzskönyvben a külkereskedelmi miniszter határozatával – az 1967. december 4-ei rendes közgyűlés határozatának megfelelően – a PRESTO Rt.-ből név- és tevékenységikör-változással 1968. január 1-jei hatállyal létrehozott DATORG Rt.,[45] valamint a Fuvarozási és Szállítmányozási

[43] Az 1977 októberében alakult KERTFORG Kft.-t 1978. január 11-én, az 1977 júniusában alapított EMOTRONIC Kft. pedig csak 1979. július 4-én jegyezték be a cégjegyzékbe (az ezzel kapcsolatos iratokat lásd a Cg. 01-09-060454 és Cg. 01-09-060455 számú cégek cégbírósági iratanyagában). Érdekes kérdés viszont, hogy miért hiányzik a 60.452 cégjegyzékszámon 1977. január 20-án bejegyzett Nádgazdasági Külkereskedelmi Kft (NÁDEX Kft), és persze hogy mely cégek voltak a 60.451 és 60.453 cégjegyzékszámok „birtokosai" – a szerző megj.

[44] Ld. a 7. számú lábjegyzetet.

[45] Törzskönyvi adategyeztető jelentés, 1971. február 25., MNL OL XXIX-G-26-11

Rt. is, amely 1975. június 26-án elvileg újonnan alakult,[46] valójában az 1919. decemberi alapítású Intercontinentale Szállítmányozási és Közlekedési Rt. cégjegyzékszámán (40.016) tartották nyilván.[47] Emellett a Sárközy–Fábián-könyv kéziratának leadásakor már ott kellett lennie a PM Bevételi Főigazgatóságán az 1976. november 5-én alapított és 1977. október 31-én nyilvántartásba vett VEPEX Fővállalkozási Iroda Rt. törzskönyvi kartonjának is.

- DATORG Külkereskedelmi Adatfeldolgozó és Szervező Rt.: 40.993
- Fuvarozási és Szállítmányozási Rt.: 40.016 (az Intercontinentale Rt. régi, 1919-es cégjegyzékszáma)
- VEPEX Fővállalkozási Iroda Rt.: 41.033 (1986. évi új, budapesti cégjegyzékszám)

Mindez azt jelenti, hogy amikor Sárközy Tamás és (vagy) Fábián Ferenc betekintett a Pénzügyminisztériumban a vállalati törzskönyvbe, ott tizenkét olyan, részvénytársasági formában működő vállalatot kellett találjon, amely a 24/1967. (XII. 15.) PM rendelet hatályba lépését követően, azaz közös vállalatként alakult. Ebből ugyanakkor az is következik, hogy négy olyan részvénytársaság is szerepelt a törzskönyvben, amely 1967 előtt alakult. A vállalati törzskönyvek levéltári állományának átnézését követően rögzíthető, hogy ez minden bizonnyal az alábbi négy rt. volt:

- CHINOIN Gyógyszer és Vegyészeti Termékek Gyára Rt.: 40.080
- MAHART Magyar Hajózási Részvénytársaság: 40.095
- IBUSZ Idegenforgalmi, Beszerzési, Utazási és Szállítási Rt.: 40.203
- Egyesült Izzólámpa és Villamossági Részvénytársaság: 40.970

Ezek közül Matolcsy György akkori pénzügyminisztériumi osztályvezető-helyettes a Heti Világgazdaság 1985. október 26-ai számában megjelent cikkében[48] hármat meg is nevez, hangsúlyozva, hogy csak „nevükben" voltak részvénytársaságok, valójában minden tekintetben úgy működtek, mintha állami vállalatok lettek volna: a TUNGSRAM Rt.-t (1983. december 31-éig Egyesült Izzó), a MAHART-ot és az IBUSZ Rt.-t. Csakhogy Matolcsy ezt is írja: „Magyarországon az 1875. évi kereskedelmi törvény, valamint az 1978-as társulási törvény alapján 21 részvénytársaság működik",[49] és ugyanezt az adatot

[46] Egyedi vállalati törzskönyvét lásd: MNL OL XIX-L-4-l-A-01, 36. doboz, 574. dosszié.

[47] Ld. a 01-10-040016 számú cég (Fuvarozási és Szállítmányozási Rt.) cégtörténetét az Opten adatbázisban, www.opten.hu (letöltés: 2025.07.22.)

[48] Matolcsy György: Részvénytársaságok: mozgósítási terv. *Heti Világgazdaság,* 1985/43. 51–52.

[49] Uo.

(„Magyarországon 1985-ben 21 rt. működött") közli a 2009-ben megjelent Levéltári kézikönyv is.[50] Ezek szerint 1978-ban tizenhat, 1985 októberében pedig huszonegy részvénytársaság működött a PM által a törzskönyvbe is bejegyzett vállalatként Magyarországon? Ez azért tűnik különösnek, mert e két időpont között nem öt, hanem (legalább) hét új részvénytársaságot alapítottak:

- Közép-Európai Nemzetközi Bank Rt. (CIB): 41.004, alapítás: 1979.11.09.
- ECONOSERVICE Rt.: 41.014, alapítás: 1982.05.19.
- NOVOTRADE Rt.: 41.020, alapítás: 1983.12.20.
- HungaroSwiss Budapest Rt.: 41.021, alapítás: 1984.11.12.
- TUNGSRAM-Schréder Világítóberendezések Rt.: 41.022, alapítás: 1983.06.16.
- Általános Vállalkozási Bank Rt.: 41.028, alapítás: 1985.09.25.
- Club Tihany Rt. (jelenleg ismeretlen cégjegyzékszám),[51] alapítás: 1984.09.10.

Mivel a korábbiakban azonosított tizenhat, a vállalati törzskönyvben 1977. év végén nyilvántartott részvénytársaság egyike sem szűnt meg 1985-ig, még a 41.005–41.013 és 41.023–41.027 közötti hiányzó cégjegyzékszámokat figyelmen kívül hagyva is azt kell feltételeznünk, hogy nem minden új alapítású rt. került bejegyzésre a törzskönyvbe, holott az 59/1979. (XII. 24.) PM rendelet 2. § (3) bekezdése szerint, „ha a gazdálkodó szervezetet jogszabály rendelkezésénél fogva a cégjegyzékbe is be kell jegyezni [a részvénytársaság kétségkívül ilyen cégforma], *a törzskönyvi nyilvántartásba vétel a cégjegyzékbe való bejegyzés előfeltétele*".

Mikecz Gyula 1983-ban a Jogi Továbbképző Intézet számára írt jegyzetében ezzel kapcsolatban azt írja, hogy „a Fővárosi Bíróság mint Cégbíróság" (lényegében tehát ő maga) csak akkor jegyez be törzskönyvi nyilvántartásba vételre kötelezett vállalatokat, ha azok a bejegyzési kérelmükhöz csatoltan vagy hiánypótlási felhívásra igazolták törzskönyvi bejegyzésük megtörténtét.[52] A fenti listában szereplők közül ez talán a nem fővárosi székhelyű Club Tihany

[50] Bán Péter – Körösmezei András: Gazdasági szervek a XVIII. századtól napjainkig. In: Körmendy Lajos (szerk.): *Levéltári kézikönyv*. Budapest, Osiris–Magyar Országos Levéltár, 2009. 237.

[51] Jelenlegi cégjegyzékszáma Cg.19-10-500016, az előzmények azonban egyik cégadatbázisból sem rekonstruálhatóak. A részvénytársaság 1984. szeptember 10-én alakult, és már hírt ad róla: Benedek István Gábor: Komplex-példák. Jó üzletek, új módszerek. *Népszabadság,* 1984. november 27. 5.

[52] Mikecz (1983) i. m. 20.

Rt. és az 1985 őszén alapított ÁVB Rt. esetében elmaradhatott, és így jöhetett ki a korábbi 16-hoz képest a Matolcsy György által közölt 21-es adat?

Az mindenesetre egészen biztosan tudható, hogy 1978-ban és 1985-ben is sokkal több részvénytársaság szerepelt a cégjegyzékben (amely szép számmal tartalmazott a Pénzintézeti Központnál felszámolás alatt álló, már évtizedek óta nem működő társaságokat is – ezekről Mikecz Gyula igen megengedően azt írja, hogy ilyen „már alig van")[53] és végzett ténylegesen is tevékenységet Magyarországon. Tudvalevő ugyanis, hogy nemcsak a Matolcsy György által példálózó jelleggel megnevezett három *de facto* állami vállalat (IBUSZ, MAHART, TUNGSRAM) működött „papíron" részvénytársasági formában 1985-ben, hanem számos további ilyen cégformájú vállalkozás is. Ezek közül kettőt az „Adattár 1971" fel is sorolt: a CHINOIN Rt.-t (amely szintén *de facto* állami vállalat volt) és a minden tekintetben klasszikus részvénytársaságként működő, osztrák–magyar (állami) vegyes tulajdonban lévő GYSEV Rt.-t.

A MAHART-tal párhuzamosan fennmaradt különálló, részvénytársasági alakzatú hajózási vállalatként (40.608) annak őse, a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság (MEFTER) is. A gyógyszeriparban a névlegesen részvénytársasági formában működő CHINOIN mellett a Kőbányai Gyógyszerárugyár is megtartotta – az állami vállalati forma mellett – „részvénytársasági cégkeretét", Richter Rt. néven (40.944). (Mint említettük, hasonló volt a helyzet a Vadásztöltény-, Gyutacs- és Fémárugyár Rt. esetében is, azonban annak 1972-ben elrendelték a felszámolását, így 1978-ban és azt követően már nem kellett figyelembe venni.) Azt is tudjuk továbbá, hogy az államszocialista korszakban mindvégig létezett, sőt ténylegesen a Kt. rendelkezései szerint működött hat, részben vagy egészben külföldi tulajdonú részvénytársaság is.

Az ausztriai vasútkoncesszióra és a magyar–osztrák kormányzati kapcsolatokra tekintettel részvénytársasági formáját megőrző GYSEV Rt. (40.573) mellett a szervesen hozzá kapcsolódó Fertővidéki Helyi Érdekű Vasút Részvénytársaság (FHÉV Rt., cégjegyzékszáma: 40.882) is megmaradt.[54] Érintetlenül vészelték át az államosítás teljes magyar gazdaságot megrengető megpróbáltatását a svéd SKF (AB Svenska Kullagerfabriken) golyóscsapágy-gyár és az osztrák Neusiedler AG papírgyár 100 százalékos tulajdonú magyar leányvállalatai (cégjegyzékszámuk: 40.485 illetve 40.570), a brüsszeli Compagnie Internationale des Wagons-Lits budapesti fióktelepeként működő,

[53] Uo. 52.

[54] Tóth Sándor: A Győr-Sopron-Ebenfurti Vasút rövid története. *Belvedere Meridionale,* 1996/3–4. 32.

de részvénytársasági cégjegyzékszámon nyilvántartott Nemzetközi Hálókocsi és Idegenforgalmi Társaság (40.333), valamint az SGS svájci cég Kontrollbüro Rt. nevű leányvállalata is (40.184).

Ezeken felül a banki-pénzügyi szektorban is találhatunk a háború előttről „örökölt" részvénytársaságokat. Az első rögtön maga a Magyar Nemzeti Bank volt, amelyet az 1924. évi 5. tc. részvénytársasági formában hozott létre (lásd a fenti törvénnyel kihirdetett Alapszabály 1. cikkének első mondatát), és amely e cégformát mindvégig megtartotta annak ellenére, hogy 1967-re sikerült 100 százalékos magyar állami tulajdont biztosítani benne.[55] Emellett folytatta tevékenységét a Magyar Ipari- és Kereskedelmi Ellenőrző Bank Rt. is, melynek neve 1952. július 18-án Általános Értékforgalmi Bank Rt.-re változott (40.631),[56] valamint két, a korabeli terminológia szerint „bankcsonkként" említett, az államosítást követően részvénytársasági formában fennmaradt pénzintézet,[57] a Sigma Rt. (1959-ig Omikron Rt., száma: 40.948) és az IMMOBILIA Rt. (eredeti neve: Locus Ingatlanforgalmi Rt., száma: 40.991) is aktívan működött tovább. (A többi „bankcsonkot" sem törölték még ekkor a cégjegyzékből, erre csak a 2000-es évek elején kerül majd sor.)

Mindezeken túl, amint a bevezetőben említettük, az 1950-es években is alakult három olyan új, részvénytársasági formájú állami vállalat, amely még az 1980-as évek első felében is létezett (MKB Rt., MERT Rt., PRESTO Rt. – utóbbi 1968-tól DATORG Rt. néven működött és az előzőekben már számításba vettük). Összefoglalva a fentieket, az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésekor és azt követően alakult, korábban felsorolt részvénytársaságokon felül – minimálisan (pontos adatot megadni, hézagmentes cégnyilvántartási adatok hiányában, sajnos jelen állapot szerint lehetetlen feladatnak tűnik) – még az alábbi részvénytársaságoknak is szerepelniük kellett az 1985. év végén legalább az egyik hivatalos vállalati nyilvántartásban (a Magyar Nemzeti Bankot kivéve, amellyel kapcsolatban már az 1924:5. tc. szerinti eredeti Alapszabály 111. cikke kimondta, hogy nem kell cégjegyzéket vezetni róla):[58]

– Kontrollbüro Általános Áruellenőrző Rt.: 40.184

---

[55] Vértesy László: Magyar banktörténet a reformkortól az államosításig. *Jogtörténeti Szemle,* 2007/4. 67.

[56] Kerekes György (szerk.): *Magyar pénzügyi és tőzsdei almanach 1990*. Budapest, MTV Kereskedelmi Főigazgatóság, 1990. 106.

[57] Kovács Tamás: Nem csonka bank(csonk)ok. *ArchívNET,* 15. (2015/6.), https://www.archivnet.hu/ gazdasag/nem_csonka_bankcsonkok.html (letöltés: 2024.01.19.)

[58] A lista nem a cégek alapítása, hanem az 1946 után újraszerkesztett cégjegyzék szerinti cégjegyzékszámok sorrendjében került összeállításra, az 1985. december 31-ei állapotot tükröző (azaz nem feltétlenül az eredeti alapítás szerinti) cégnevekkel.

– Nemzetközi Hálókocsi és Idegenforgalmi Társaság: 40.333
– SKF Svéd Golyóscsapágy Rt.: 40.485
– Neusiedler Papírkereskedelmi Rt.: 40.570
– Győr-Sopron-Ebenfurti Vasút Rt. (GYSEV Rt.): 40.573
– MEFTER Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt.: 40.608
– Általános Értékforgalmi Bank Rt.: 40.631
– Fertővidéki Helyi Érdekű Vasút Rt. (FHÉV Rt.): 40.882
– Richter Gedeon Vegyészeti Gyár Rt.: 40.944
– Sigma Részvénytársaság: 40.948
– Magyar Külkereskedelmi Bank Rt.: 40.952
– „MERT" Minőségi Ellenőrző Részvénytársaság: 40.975
– IMMOBILIA Részvénytársaság: 40.991

Ha csak ezt a tizenhárom, 1985-ben adatokkal alátámaszthatóan ténylegesen létező részvénytársaságot adjuk hozzá a Matolcsy György által említett huszonegy rt.-hez, máris összesen harmincnégy (az ÁVB Rt.-vel és a Club Tihany Rt.-vel együtt harminchat) ilyen vállalatot kapunk. Ez még akkor is jelentősen meghaladja azt a számot, amelyet az említett publikációkból ismerünk, ha figyelembe vesszük, hogy a törzskönyvben nem minden, a cégjegyzékbe részvénytársaságként felvett vállalatot tartottak nyilván.

3. Kitekintés: az egységes cégnyilvántartás szükségességének felismerése

A 199/1950. (VIII. 6.) MT rendelet hatályba lépését megelőzően – mint már utaltunk rá – nem volt kötelező a vállalati törzskönyvi bejegyzés, és a rendelet ezt utólagosan sem írta elő a nem állami vállalatokra. A rendelet 6. § (1) bekezdése szerint a törzskönyvi nyilvántartásba vétel a cégbejegyzést is pótolta. A 3/1961. (X. 21.) KkM rendelet külkereskedelmi vállalatok esetében kötelezően előírta a cégjegyzékbe való bejegyzést, de azon a szabályon nem változtatott, hogy a törzskönyvi bejegyzésre is szükség van, sőt utóbbit a 24/1967. (XII. 15.) PM rendelet 1. §-a, valamint 3. § (1) bekezdésének a), b) és d) pontjai a részvénytársasági formában működő állami vállalatok mellett a 11/1967. (V. 13.) Korm. rendelet 38. §-a szerinti kereskedelmi társasági (rt. vagy kft.) formában működő közös vállalatokra és a részben külföldi érdekeltségű ú.n. vegyes vállalatokra is kiterjesztette.

A 24/1967. (XII. 15.) PM rendelet 12. § (5) bekezdése szerint mindazon esetekben, amikor a jogszabály „a keletkezés, illetve a változás hatályosságát a cégbejegyzéshez köti, a hatályossághoz, a törzskönyvbe való bejegyzés mellett, a cégjegyzékbe való bejegyzés is szükséges”.[59] Az 59/1979. (XII. 24.) PM rendelet 5. § (5) bekezdése ezt a szabályt megerősítette.

A vállalati nyilvántartás megkettőződése[60] (kötelező törzskönyvi bejegyzés és főszabályként opcionális, de sok esetben mégis kötelezőként megmaradt cégbírósági nyilvántartásba vétel) okozta anomáliákra Mikecz Gyula fővárosi bírósági cégbíró már 1975-ben felhívta a figyelmet, az általa Szilbereky Jenő igazságügyminiszter-helyettes felkérésére a Polgári Törvénykönyv felülvizsgálatához igen nagy szakmai alapossággal elkészített egyik úgynevezett „problematikában” (címe: „A cégjegyzék szerepe a jogi személy keletkezésénél és működésében”).[61] A megkettőződés okát abban látta – és ez igen érdekes adalék a korabeli joggyakorlattal kapcsolatban a jogtörténész kutató számára –, hogy bár az eredeti elképzelések szerint a cégjegyzéket kivezették volna és helyét teljeskörűen a vállalati törzskönyv vette volna át, „a nyugati külkereskedelem érdekei” ennek ellentmondtak, ugyanis a külföldi partnerek ragaszkodtak a bíróság által kiállított cégkivonatokhoz.[62]

A cégjegyzék így tovább élt, sőt – ahogy Király Kornélia fogalmaz 2020-ban az Országos Bírósági Hivatal pályázatára írt tanulmányában – „1968-tól, az új gazdaságirányítási reform miatt az ügyforgalom [még] növekedett is.”[63] Az új gazdasági mechanizmus társulási jogát megalapozó 1970. évi 19. tvr. 3. § (2) bekezdése ráadásul úgy rendelkezett, hogy a 11/1967. (V. 13.) Korm. rendelet 38. §-a alapján részvénytársaság vagy korlátolt felelősségű társaság formájában létrehozható közös vállalatok nem a vállalati törzskönyvbe, hanem a cégjegyzékbe történt felvételükkel tekintendők létrejöttnek, azaz esetükben nem a törzskönyvi (államigazgatási), hanem a cégjegyzéki (bírósági) nyilvántartásba

59 Mikecz (1983) i. m. 19.

60 A szövetkezeti nyilvántartással együtt megháromszorozódása – a szerző megjegyzése.

61 Mikecz Gyula: A cégjegyzék szerepe a jogi személy keletkezésénél és működésében. Kézirat, Budapest, 1975. MNL OL XIX-E-1-c-0921-d, 121–147. (A kézirat korábban letölthető volt a http://impp.mhk.hu/document/view/id=35 linkről, de sajnos ez már nem működik – a szerző megjegyzése.)

62 Mikecz (1975) i. m. 122. [a kézirat 2. oldala]; 1983-ban a Jogi Továbbképző Intézet jegyzeteként megjelent könyvében az 1950–1967 közötti időszak kapcsán a(z államosításokkal összefüggő) jóvátételi kérdésekre is hivatkozik, ld. Mikecz (1983) i. m. 9.

63 Király Kornélia: Kógencia és diszpozitivitás a Polgári Törvénykönyv jogi személyekre vonatkozó szabályozásában a bírói gyakorlat tükrében. In: *Mailáth György Tudományos Pályázat 2020. Díjazott dolgozatok*. Budapest, Országos Bírósági Hivatal, 2020. 86.

vételnek van konstitutív hatálya. E szerteágazó szabályozás ismeretében Mikecz Gyula az általa 1975. július 15-én összeállított „problematikában" úgy foglalt állást, hogy egy olyan egységes nyilvántartásra lenne szükség, amelyet bíróságok vezetnek.[64]

A maga korában páratlan szakmai tapasztalatokkal rendelkező fővárosi cégbíró észrevételeit azonban olyan mértékben hagyták figyelmen kívül, hogy az 1980. július 1-jétől hatályos 59/1979. (XII. 24.) PM rendelet nemhogy megszüntette, hanem még meg is erősítette a vállalati törzskönyv és a cégjegyzék kettősségét, azon belül is a törzskönyv elsődlegességét. A változás kezdetére 1986. január 1-jéig kellett várni, amikor hatályba lépett a bírósági cégnyilvántartásról szóló 1985. évi 16. tvr. Még ez sem vezetett be egységes nyilvántartást, de megerősítette a cégbíróságok szerepét és megteremtette a mai cégeljárás alapjait. E jogszabályt a Gt. (1988. évi VI. törvény) 1989. január 1-jei hatályba lépésével egyidejűleg több ponton módosította az 1988. évi 28. tvr., majd a következő évtől – a folyamatban lévő ügyekben is – teljes körben felváltotta a Ctvr. (1989. évi 23. tvr.), amely végre megszüntette a törzskönyvi és cégjegyzéki nyilvántartás párhuzamosságát,[65] a gazdálkodó szervezetek és adataik változásainak regisztrációját a megyei bíróságok mellett működő cégbíróságok kizárólagos hatáskörébe utalva. Úgy, ahogy azt a 2012. január 2-án, élete 91. évében elhunyt[66] Mikecz Gyula cégbíró már 1975-ben javasolta!

64 Mikecz (1975) i. m. 133. [a kézirat 13. oldala].

65 A vállalati és cégnyilvántartás 1980-as évekbeli fejlődésének részletes áttekintését lásd: Eperjesi Zoltán: A cégjog történeti fejlődése. *Gazdaság és Jog,* 2019/2. 19–20.

66 *Magyar Nemzet,* 2012. január 21. (Dr. Mikecz Gyuláné hirdetése a halálozási rovatban.) 18.

MAGYAR JOGTÖRTÉNETI ADALÉKOK SZENT GELLÉRT LEGENDÁIBAN

László Balázs*

1. Bevezetés

Szent István kora a magyar jogtörténet kutatói számára nem csupán a főhatalom gyakorlásának megváltozott formája és a jogi értelemben vett állam kialakulásának kezdeteit tükröző közjogi berendezkedés miatt kiemelkedő jelentőségű. Hasonlóan fontos tény az is, hogy első királyunk korából maradtak fenn az első olyan saját írásos forrásaink, amelyek a közhatalmi működés során keletkeztek. Ezek nem mások, mint Szent István első (1024–1025 körüli) és második (vélhetően 1030–1038 közötti) – a jogirodalom által szokásosan dekrétumként azonosított – törvénye,[1] valamint a neki tulajdonított, elsődlegesen a címzett egyházi vagy szerzetesrendi intézménynek juttatott királyi adományt, igazgatási és gazdasági jogosítványokat taglaló kiváltságlevelek.

E szokásosan privilégiumnak nevezetett királyi oklevelekről áttekintő képet ad Karácsonyi János, aki hat dokumentumot – a ravennai adománylevelet, a pannonhalmi kiváltságot, a pécsi és a veszprémi püspökségek, valamint a pécsváradi apátság alapítóleveleit, továbbá a veszprémvölgyi monostor görög nyelvű, Kálmán király átiratában fennmaradt alapítólevelét – tart hitelesnek, négyet pedig – a nyitrai adománylevelet, a bakonybéli apátság alapítólevelét, valamint a zalavári apátság két alapítólevelét – koholmánynak.[2] Ehelyütt azonban azt is meg kell jegyezni, hogy az oklevelek esetleges formálisan hamis

* Megbízott oktató, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar.

1 Béli Gábor: Árpád-kori törvényeink. *JURA,* 2000/1–2. 35.

2 Karácsonyi János: *Szent-István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Diplomatikai tanulmány.* Budapest, M. Tud. Akadémia Történelmi Bizottsága, Franklin-Társulat, 1891. 15.

volta nem feltétlenül jelent tartalmi hamisságot.[3] Előfordulhat ugyanis, hogy a tényleges alapításra vagy rendelkezésre valóban az oklevélben foglaltak szerint, de oklevél kiadása nélkül került sor, vagy az eredeti oklevél eltűnése miatti utólagos koholmánnyal állunk szemben. Az alapítások ténylegességét az oklevelek vizsgálata mellett például a régészet kutatási eredményei igazolhatják vagy cáfolhatják.

A királyi jogalkotás, lényegében a korabeli törvényhozás termékeinek tekinthető dekrétumok és privilégiumok csekély száma és az a tény, hogy e kevés forrásban felismerhető magatartási szabályok a XI. század első harmada életviszonyainak is nyilvánvalóan csak a töredékét fedik le, szükségszerűen ráirányítja a figyelmet az e korban keletkezett vagy későbbi, de e korszakról szóló írott forrásokra is. Ilyen, alaki jogforrásnak nem minősülő, de a Szent István korabeli jog megismerésének forrásaként használható dokumentumok lehetnek a geszta- és krónikairodalom termékei, a király- és egyéb legendák, valamint Szent István Intelmei.

2. Szent István korának leíró forrásai

A krónikák, geszták, legendák és az Intelmek közös jellemzője – a dekrétumokkal és privilégiumokkal szemben – az, hogy nem rendelkeznek normatív jelleggel, lényegében sajátos műfajú irodalmi alkotásoknak tekinthetők. Az uralkodónak a társadalmi-hatalmi berendezkedésben elfoglalt központi szerepéből adódóan azonban e művekben is több ponton felismerhetők a királyi hatalomgyakorlás egyes mozzanatai.

Minthogy a krónikák általában hosszabb időszakot – akár évszázadokat – ölelnek át, tartalmuk kevésbé koncentrálódik egyetlen uralkodó cselekedeteire. A műfaj egyik legismertebb példája, Anonymus mester *Gesta Hungarorum*a pedig éppen Szent István uralkodásának kezdetével zárul, arról mindössze annyit közölve, hogy „Boldog István király az élet igéit hirdette és a magyarokat keresztelte”.[4]

A Szent István nevében íródott, királytükörnek tekinthető Intelmek célja kifejezetten a helyes uralkodói magatartás, az isteni törvényeknek és a szokás(jog)nak megfelelő hatalomgyakorlás kritériumainak leírása. Szent István legendái –

[3] Bónis György: *István király.* Budapest, Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, 1956. 92–93.

[4] Katona Tamás (szerk.): *Anonymus: Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről.* Budapest, Magyar Helikon, 1977. 132–133.

és a királylegendák későbbi példája, Szent László legendái – pedig főhősük jeles cselekedeteit mutatják be. Ha más-más céllal is születtek, e források lényegében egyaránt a keresztény király eszményképét írják le.

A királylegendák mellett a műfaj további képviselői közül Szent Imre herceg, Szent Gellért püspök és Szent Margit legendáira ugyancsak igaz, hogy főhősük családi vagy politikai kapcsolat révén szorosan kapcsolódik valamelyik magyar királyhoz – előbbi kettőé éppen Szent Istvánhoz –, így az ő életüknek, cselekedeteinknek leírását is átszövik olyan történetek, amelyekben a királyi hatalomgyakorlás is megmutatkozik.

A krónikák, geszták, legendák és az Intelmek (jog)történeti forrásként történő felhasználása során nem hagyható figyelmen kívül, hogy nem jogi erejű parancsokat tartalmaznak, és hogy megalkotásuk során szerzőik nem is a korabeli jogi berendezkedés szabatos leírását célozták. Műfajuk, elbeszélő, nevelő, a jeles keresztényi cselekedeteket kiemelő vagy kultuszteremtő rendeltetésük mellett tartalmukat erőteljesen befolyásolhatta keletkezésük korának aktuális társadalmi és politikai közege is. Például Szent István korának megismerése tekintetében ugyanis az Intelmek kivételével egyik sem tekinthető egykorú forrásnak, maguk is egyéb forrásokat felhasználó, de azok mellett a közemlékezetre és – alighanem – szerzőik képzelőerejére építő művek, de akár a szerzőikhez közel álló társadalmi, politikai csoportok törekvései is visszaköszönhetnek bennük. Egymással és egyéb forrásokkal – különösen a korabeli dekrétumok és privilégiumok tartalmával – történő összevetésük útján azonban értékes adalékokkal szolgálhatnak a korai magyar királyság működésének megismerésében.

A krónikák, geszták, az Intelmek és a legendák – köztük Szent Gellért legendái – történeti (és jogtörténeti) forrásértékének ambivalens jellegét jól foglalja össze az e források magyar nyelvű kiadásában közreműködő Érszegi Géza megállapítása: „A legendák szerzőinek és az Intelmek írójának szándékától mi sem állt távolabb, mint az, hogy történelmi forrást írjanak az utókor számára. Művük mégis azzá lett.”.[5]

3. Szent Gellért legendái és azok forrásértéke

Szent Gellért legendái egy rövidebb és egy hosszabb változatban maradtak fenn, ezek keletkezése és egymáshoz való viszonya azonban máig nem tisztázott.

[5] Csóka J. Gáspár – Érszegi Géza – Kurcz Ágnes – Szabó Flóris: *Árpád-kori legendák és intelmek.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983. 11.

Bár példának okáért Szent István három legendájának pontos keletkezési ideje sem ismert, az nagy valószínűséggel kijelenthető, hogy a legkorábbi a röviddel a szentté avatást megelőzően vagy az után keletkezett nagy legenda,[6] míg ennél későbbi és biztosan a szentté avatás utáni a kis legenda, amely éppen előbbire utalhat vissza azzal a felhívással, hogy „bár forgathatjátok ugyanezen tárgy hiteles első szövegét, olvassátok mégis ezt a rövidebbet".[7] Az e két forrást is lényegében magában foglaló harmadik, bizonyos Hartvik püspök által jegyzett legenda szövege pedig maga árulja el, hogy keletkezése Kálmán király uralkodásának idejére tehető.[8]

Ezzel szemben Szent Gellért úgynevezett 'kis' és 'nagy' legendáinak keletkezésérők még ennyit sem tudunk. Egyes kutatók szerint – Szent István legendáihoz hasonlóan – a nagy legenda lehet (a XI–XII. századi szépprózákra jellemző nyelvezete alapján is[9]) a korábbi, feltehetőleg XII. századi alkotás, a kis legenda pedig ennek későbbi, liturgikus célra készült kivonata.[10] Az ezzel ellentétes nézet szerint pedig a kis legenda keletkezett korábban, míg a nagy legenda annak XIV. századi regényes kiszínezése.[11]

Mindkét szövegváltozat utal főhősének Szent László korában történt szentté avatására, ami azt mutatja, hogy a szövegek – vagy legalább egyes részeik – bizonyosan a kanonizálás után, tehát legkorábban 1083-ban keletkezhettek. Szintén mindkét szöveg említi az ország Szent István általi, Szűz Máriának történt felajánlásának történetét. Minthogy ennek legkorábbi ismert leírása Szent István legkésőbbi, Hartvik püspök által Kálmán uralkodásának idején írt legendájában található,[12] így e szövegrészek keletkezése s legkorábban e korszakra tehető. A nagy legenda fennmaradt szövegének végén pedig arról is olvashatunk, hogy 1361-ben Károly Róbert özvegye, Erzsébet királyné kibővíttette és megajándékozta Szent Gellért egykori monostorát Marosváron, továbbá megemlékezik a forrás Erzsébet királyné 1381-ben bekövetkezett haláláról is.[13] Utóbbi körülmény látszólag azt a nézetet erősíti, hogy a nagy legenda – vagy annak legalább eme szövegrésze – valóban (legkorábban) a XIV. században ke-

6 Uo. 187.

7 Uo. 16.

8 Stephanus Ladislaus Endlicher: *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana.* Sangalli, Scheitlin & Zollikofer, 1849. 163.

9 Csóka–Érszegi–Kurcz–Szabó i. m. 209.

10 Magyar Zoltán: Epikus hagyományok Szent Gellértről. *Honismeret*, 2025/1. 153.

11 Csóka–Érszegi–Kurcz–Szabó i. m. 208–209.

12 Endlicher i. m.185.

13 Uo. 233–234.

letkezhetett, a forráskutatások eredményei azonban egyértelműen arra mutatnak rá, hogy a nagy legenda nem eredeti szövegváltozatában maradt az utókorra, hanem annak jelenleg ismert szövegében az eredetihez képest későbbi, legalább egyes részleteiben XIV. századi átfogalmazások és kiegészítések is találhatók.[14]

Minthogy tehát Szent Gellért legendái egyes szövegrészeinek keletkezési ideje pontosan nem ismert, így a történettudomány annak megítélése során is nehézségekbe ütközik, hogy a forrás keletkezésének korabeli, illetve a legendák keletkezése és a bennük leírt események közötti időszak egyes társadalmi jelenségei vagy a szerző érdekköreinek igényei – ahogy arra Bónis György például az Intelmek kapcsán rámutat[15] – milyen irányban és mértékben szűrődhettek be e forrás eseményleírásaiba.

A legendák – illetve egyes részeik – keletkezési idejével kapcsolatos bizonytalanságból nyilvánvalóan következik a szerző(k) pontos beazonosításának lehetetlensége is. E vonatkozásban is tehető azonban néhány óvatos megállapítás. A kor viszonyait – az írástudás alapvetően egyházi körökre koncentrált létezését – és a legendák műfaját, rendeltetését tekintve ésszerűen és gyakorlatilag bizonyossággal kijelenthető, hogy a szerző egyházi írástudó volt. A legendák tartalma és – amint az alábbiakban majd kifejtésre kerül – elbeszéléseiknek a korabeli dekrétumok rendelkezéseivel történő összevetése azt is megerősíti, hogy a szerző alapvetően ismerte – még ha helyenként vegyítette is a Szent István korabeli és későbbi – magyarországi hatalmi, társadalmi viszonyokat, tényleges származásától függetlenül tehát hazánkban huzamosabb ideig tartózkodó és tevékenykedő egyházi személy lehetett. A királyság hatalmi berendezkedésének alapvető ismerete mellett továbbá Szent Gellért legendáinak egyes részeiből – amint erre részben már utaltam – még konkrét hivatkozások hiányában is alappal következtethetünk arra, hogy a szerző ismert és felhasznált egyes hazai, alapvetően irodalmi jellegű forrásokat is műve elkészítéséhez. Az e körben konkrétan beazonosítható források mellett Kristó Gyula felveti még egy esetleges Gellértről szóló, XI. századi őslegenda, illetőleg a csanádi káptalan valamiféle feljegyzésinek esetleges felhasználását is.[16] Karácsonyi János Szent Gellért életrajzának megírásakor két XI. századi csanádi kanonokok feljegyzéseiről tesz említést.[17]

---

14 Csóka–Érszegi–Kurcz–Szabó i. m. 209.

15 Bónis i. m. 137–139.

16 Kristó Gyula: A Szent Gellért-legenda és Szent István Intelmei. *Vigilia,* 1999/11. 844.

17 Karácsonyi János: *Szent Gellért csanádi püspök és vértanú élete.* Budapest, Szent István Társulat, 1925. 3.

Pintér Jenő – aki egyébként Szent Gellért nagyobb legendájának keletkezését a XIII. századra teszi[18] – a kis legendát a csanádi püspökség valamelyik, a XI. század végén működő papjának tulajdonítja, cáfolva ugyanakkor azokat a nézeteket, miszerint e forrás szerzője Gellért püspök magyarországi térítőtársa, a nagy legendában név szerint is említett, de ismeretlen származású Valter szerzetes lett volna.[19]

Az sem tagadható, hogy a legendák a tudományosan nem bizonyítható természetfeletti jelenségek, csodák tételezésén túl is – műfajukból eredően – erősen idealizált képet festenek főhősük életéről és – minthogy főhősük éppen valamelyik uralkodó vagy az uralkodóhoz közel álló személy – a királyi hatalomgyakorlásáról is. Tartalmuk összeállítása során pedig egyéb leró források mellett a szerzőjüket személyes tapasztalás helyett főleg közvetett és nehezen ellenőrizhető, szóbeli (szájhagyományon alapuló) források – és esetleg a jóindulatú képzelőerő – segíthették. Egy nemrég megjelent tanulmányban Magyar Zoltán is rámutat, hogy Szent Gellért legendáinak szerzője „személyes értesüléseit hagiografikus toposzokkal egészítette ki, azaz nemzetközileg elterjedt, internacionális folklórelemeket és narratívtípusokat adaptált" műve főhősének személyére.[20]

Megint más esetekben éppen a legendék hallgatásából (is) következtethetünk arra, hogy a főhősükre vonatkozó, valamely másik forrásból merített adatok valósága megkérdőjelezhető. A történeti irodalom például – a *Deliberatio Gerardi Moresanae ecclesiae episcopi supra hymnum trium puerorum* (Gellértnek, a marosi egyház püspökének értekezése a három ifjú énekéről)[21] címmel fennmaradt teológiai értekezése mellett – olykor Szent Gellért püspöknek tulajdonítja a Szent István nevében összeállított Intelmeket is,[22] valójában azonban máig tisztázatlan, hogy annak ki volt a szerzője.[23] De ide kapcsolódnak a Révay József által az 1930/31-ben ünnepelt Szent Imre-év alkalmából megjelent legendáskönyvben elbeszélt történetek is, amelyekben Szent Gellért püspök az

---

18 Pintér Jenő: *Magyar irodalom története: tudományos rendszerzés I. A magyar irodalom a középkorban.* Budapest, Stephaneum, 1930. 170.

19 Uo. 170–171.

20 Magyar i. m. 153–154.

21 Karácsonyi Béla – Szegfű László (ford. és kiad.): *Deliberatio Gerardi Moresanae aecclesiae episcopi svpra hymnum trium pverorum. Elmélkedés: Gellért, a marosi egyház püspöke a három fiú himnuszáról.* Szeged, Scriptum, 1999. 1–765.

22 Márki Sándor: *Magyar középkor.* Budapest, „Élet" Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság, 1914. 148.

23 Thoroczkay Gábor: *A középkori Magyarország. Állam és ideológiák.* Budapest, ELTE BTK, 2020. 74.

Intelmek fejezeteit olvastatja az ifjú Szent Imre herceggel, és amelyről maga a szerző is elismeri, hogy az „saját invenciójából származik".[24] Ezzel szemben Szent Gellért legendái sem az Intelmek megírását, sem Szent Imre herceg oktatását nem tulajdonítják a mártír püspöknek, és utóbbi történésre Szent Imre herceg legendái sem utalnak.[25]

Megint más történetek, amelyeknek a főhőse ugyancsak Szent Gellért püspök, valamely lokális népi hagyományban maradtak fenn, miközben a legendákban nem szerepelnek. Ilyen például a gyergyói Cengellér telep nevének eredetével kapcsolatos székely népmonda, amely szerint a tatárok elől menekülő Szent Gellért itt lelt csodás módon menedékre egy földig hajoló fűzfa oltalmában.[26] Egy másik, balatonkiliti hagyomány szerint pedig a mártír püspök a Kiliti melletti Jódipuszta kőtemplomában celebrálta utolsó miséjét.[27]

Szent Gellért legendáinak a Szent István korabeli királyi hatalomgyakorlás és jog megismerési forrásaként történő vizsgálata és értékelése során tehát feltétlenül figyelembe kell venni azt, hogy a legendák történetleírásának hitelessége a korabeli dekrétumokhoz és privilégiumokhoz, de még az Intelmekhez képest is óvatosabban kezelendő. A leírt események valóságának és pontosságának elfogadhatóságát illetően óvatosságra intő fenti körülmények ellenére a legendák mégsem értéktelen források az állam- és jogtörténeti kutatások szempontjából.[28] A jog tekintetében aligha releváns misztikus elemek zárójelbe tétele mellett ugyanis feltételezhető, hogy a legendákban leírt egyéb eseményeknek legalább részben van valós tényalapja. Bizalommal gondolhatjuk azt is, hogy a legendák szerzői is igyekeztek bizonyos mértékig korhű történelmi közegben megjeleníteni az általuk leírt történeteket, és így a szövegekből kiolvasható jogintézmények, jogi jelenségek többé-kevésbé reálisan tükrözhetik első királyunk korát. E feltevések ellenőrzésére pedig leginkább az egyéb – igaz, csekély számú – korabeli forrásokkal történő tartalmi összevetés szolgálhat és kell, hogy szolgáljon.

---

24 Révay József: *Árpádok virága: Szent Imre herceg.* Budapest, Franklin-Társulat, 1929. XIII–XIV., 183–184., 200–201., 205–206., 234–236., 253–255.

25 Endlicher i. m. 193–201.

26 Gál Péter József: *Szent László: Magyarországnak édes oltalma.* Budapest, Kairosz, 2017. 185. Idézi: Magyar i. m. 155.

27 Jankó János: *A balaton-melléki lakosság néprajza.* Budapest, M. Földrajzi Társaság Balaton-Bizottsága, 1902. 67. Idézi: Magyar i. m. 155–156.

28 Kristó Gyula: *Tanulmányok az Árpád-korról.* Budapest, Magvető, 1983. 368.

4. Szent Gellért legendáinak (köz)jogi utalásai

Az eddig előrebocsátottak figyelembevételével, és a korai magyar királyság időszakának – azon belül is leginkább Szent István korának – jogi megoldásaira mutató utalásokat keresve Szent Gellért kis és nagy legendájában, megállapítható, hogy elsősorban közjogi jelenségekkel találunk kapcsolódásokat.

A XI. század elején kiépülő erősen – gyakorlatilag teljesen – centralizált királyi hatalom mellett nyilvánvaló, hogy a Magyarországon magas egyházi méltóságig jutó Szent Gellért püspök a korszakban jelentősnek mondható egyházkormányzati, ekként politikai pályáját csakis a regnáló Szent István király akaratával egyezően futhatta be. Az úgynevezett személyes királyság jellegadó ismérve – az uralkodó és alattvalói, különösen pedig a király és az ország előkelői közötti személyes jellegű hatalmi viszony[29] – alapján pedig az is nagy bizonyossággal kijelenthető, hogy Szent István és az ő uralma alatt letelepedő és magas egyházi méltóságot viselő Gellért között – valamikor és valamilyen formában – valóban kellett lennie személyes ismeretségnek, közvetlen interakciónak is. Nem meglepő ezért, hogy Szent Gellért legendáinak (köz)jogi tárgyú utalásai leginkább a királyi hatalomgyakorlás mozzanataihoz kapcsolódnak.

A másik visszatérően érintett jogi tárgykör Szent Gellért legendáiban a főhős által viselt egyházi méltóság okán – és részben a királyi hatalomgyakorlás mozzanataival átfedő módon – a kiépülő magyar keresztény egyházi szervezetet, illetőleg az egyházi előkelők, méltóságviselők jogállását érintő eseményleírások sora.

4.1. A királyi hatalomgyakorlás megnyilvánulásai

Szent Gellért legendáiban a királyi hatalomgyakorlásra tett első utalások annak elbeszélésében olvashatók, hogy a velencei származású férfiú hogyan és miért érkezett Szent István országába, majd miként maradt is ott. A kis legenda rövidebb leírása szerint Gellért Pannónián át a Szentföldre tartott, azonban miután előbbi helyre megérkezett, „az igaz keresztény király, István" országában visszatartotta és vigyáztatta őt. E forrás erősen azt az érzetet kelti az olvasóban, hogy Gellért nem saját elhatározásából maradt a magyarok között, hanem azok

[29] Bónis György: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban.* Budapest, Osiris, 2003. 86., 90–91.

királya – lényegében az urasága alá vont terület feletti territoriális joga alapján – kényszerítette erre.

Ezzel szemben a nagy legenda elbeszélése sokkal árnyaltabb. Eszerint ugyanis még a Szentföldre utazásának korai szakaszában Ossero apátja, Rasina (egyes értelmezés szerint Razin vagy szerzetesi nevén Gaudentius, pannonhalmi apát[30]) tanácsolta Gellértnek, hogy a Szentföld helyett a magyarokhoz menjen, mert ott van rá nagyobb szükség. A szerzetes pedig már ekkor eltökélte magában, hogy követi az apát tanácsát. Ezt követően – Karácsonyi János szerint 1015 májusának első napjaiban[31] – Pécsett találkozott Gellért az ottani püspökkel, Mórral és annak vendégével, Anasztáz váradi apáttal, akiknek – elmondásuk szerint – a király előzőleg már megparancsolta, hogy minden jövevényt fogadjanak be, és akiket alkalmasnak ítélnek, azokat egyenesen az ő személye számára „fenntartsák". Végül a személyes találkozásuk során maga Szent István győzte meg Gellértet arról, hogy maradjon az ő országában, és már ekkor neki adta a marosvári püspökséget.

Ez utóbbi történetet azonban maga a nagy legenda is tovább árnyalja, ennek során pedig a királyi hatalomgyakorlás újabb vetületei kerülnek előtérbe. Kiderül ugyanis a király szándékának leírásából, hogy a marosvári püspökség valójában ekkor még nem létezett, a tisztség, illetve annak érdemi gyakorlása helyett legfeljebb annak ígéretét, esetleg a cím viselését kínálhatta fel Szent István, mert – ahogy arra a nagy legenda másutt is utal – Marosvár és környéke ekkor még Ajtony uralma alatt állt.[32] Mindez pedig – jóllehet, a legendák alig tartalmaznak pontos időpont-megjelöléseket – a méltóságviselők személye alapján történő korszak-meghatározás mellett Gellért Pannóniába érkezésének idejét is segít behatárolni annyiban, hogy az még Ajtony legyőzése előtt történt.

Ugyancsak az Ajtonnyal kapcsolatos leírásokban ismerhető fel a királyi hatalomgyakorlás – jogi szempontból pedig a királyi előjogok – körébe tartozó két példa, amikor a nagy legenda Ajtony terhére rója, hogy az a király sóját a Maroson megvámoltatva, illetve görög szertartású monostort alapítva királyi jogokat bitorolt. Ehelyütt a regálé jövedelmek egyik legkorábbi típusát képező, jelentőségében szinte a pénzverés monopóliumához mérhető[33] királyi sómonopólium[34] körébe tartozó vámmentességre, valamint az uralkodó egyházszerve-

30 Karácsonyi (1925) i. m. 39–41.

31 Uo. 48–50.

32 Kristó (1999) i. m. 846.

33 Karácsonyi (1925) i. m. 70.

34 Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László: *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1975. 145–146.

zési jogára – továbbá annak hátterében a központi hatalom ideológiai alapjának meghatározása iránti igényre[35] – utalást láthatunk. A monostoralapítás kapcsán azonban megjegyzendő, hogy a Pécska és Szemlak közötti, a XIV. század elején is még Ajtony monostorának nevezett intézményt más források szerint Ajtony bukása után emeltették nemzetségének tagjai, mintegy engesztelésképpen.[36]

Szent Gellért nagy legendájában olvashatjuk azt is, hogy Ajtony legyőzése után Szent István annak területeit az Ajtonyt legyőző Csanád vezérnek adta, és őt a terület ispánjává tette. Ez a történet egyértelmű utalás első királyunk országépítő tevékenységének egyik fontos szegmensére, a királyi vármegyék alapítására, ami a királyi akaratnak az ország minden részében történő érvényesítését célozva és a királyi várbirtok-rendszer szervezetére rátelepítve lényegében a korai és kezdetleges (állam)igazgatás dekoncentrált szerveinek megjelenését eredményezte.[37] Csanád vezér története pedig azt a gondolatot is táplálja, miszerint egyes megyék az első ispánjukról kaphatták a nevüket.[38]

A király egyházkormányzati hatalmára utalnak Szent Gellért legendáinak a főhősük püspökké tételéről szóló leírásai. Mindkét forrásban az olvasható, hogy Szent István az ellenségeinek legyőzését követően visszahívta Gellértet önkéntes remeteségéből. Ezt követően a kis legenda szerint „püspöki süveggel felékesítve elküldte, hogy prédikáljon a népnek", míg a nagy legenda szerint a király az általa tervezetett tizenkét püspökséget kívánta betölteni, a Marosvárra kiszemelt Gellértnek pedig megígérte, hogy megélhetésére az ispánokkal a néptől tizedet szedet a gabonából. Arról aztán már egyhangúlag számol be mindkét szövegváltozat, hogy a Marosváron felállított csanádi püspökséget a király bőkezű adományokkal gazdagította.

A fentiekben mindenekelőtt felismerhető a XI. század elején még valóban a király által gyakorolt invesztitúra joga.[39] Hogy Szent István szándéka valóban tizenkét püspökség felállítására irányult-e, ez egy évezred távlatából aligha

[35] Deér József: *Pogány magyarság keresztény magyarság.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938. 79.; Holub József: *A magyar alkotmánytörténelem vázlata I. A legrégibb időktől a mohácsi vészig.* Pécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.-T., 1944. 33–35.

[36] Karácsonyi (1925) i. m. 69.

[37] Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I.* Budapest, Athenaeum Irod. és Nyomdai R. Társulat, 1899. 57–58.; Zsoldos Attila: Szent István vármegyéi. In: Kristó Gyula (szerk.): *Államalapítás, társadalom, művelődés.* Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2001. 49., 51.

[38] Karácsonyi (1925) i. m. 80–81.

[39] Degré Alajos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet. Készült: Dr. Degré Alajos egyetemi tanár 1950/51. tanévben tartott előadásai nyomán.* (Szerk.: Béli Gábor) Pécs, Publikon – PTE ÁJK, 2009. 107.

igazolható vagy cáfolható teljes bizonyossággal, mindenesetre a – világi és egyházi – történelemtudomány ténylegesen tíz püspökség felállítását tulajdonítja első királyunknak. A nagy legendában Szent Gellértre konkretizáltan és prózaian körülírt tized intézményének működése az Árpád-kor korai dekrétumaival összevetve egyértelműen igazolható, ahogy az is, hogy annak beszedésében a király vidéki tisztviselői közreműködtek.[40] A csanádi püspökség király általi, adományokkal történő gazdagítása pedig – noha erre vonatkozó Szent István korabeli oklevél nem maradt fenn – az Árpád-kor egészét tekintve illeszkedik az okleveles forrásokkal is igazolható gyakorlatba, miszerint keresztény egyházának vagyoni fundamentumát alapvetően a magyar király biztosította ebben a korszakban.[41]

4.2. Az egyházi szervezet és az egyháziak jogállása

A király egyházzal kapcsolatos rendelkezései és intézkedései mellett Szent Gellért legendáiban több utalást találunk arra vonatkozóan is, hogy a magyar keresztény egyház szervezetének fokozatos kiépítése során az uralkodó által egyházi méltóságra emelt személyek milyen további egyházkormányzati feladatokat láthattak el.

A kis legenda elbeszélése szerint ugyanis maga Gellért volt az, aki – miután Szent István püspöki süveggel ékesítette fel – a Maros folyó partján felépíttette az utóbb marosinak nevezett székesegyházat (míg Karácsonyi János szerint ugyanitt Csanád ispán monostort is alapított[42]), abban oltárt állíttatott és két embert rendelt annak állandó szolgálatára – a folyamatos tömjénezésre –, de más városokban is templomokat emelt. A nagy legenda a városok és falvak templomainak felépíttetése mellett beszámol a temetők felszenteléséről is. Mindezek arra utalnak, hogy a Szent István által elrendelt – és részben első királyunk fennmaradt törvényeiből is kiolvasható[43] – egyházszervezés végrehajtásában, illetve annak irányításában ténylegesen közreműködtek a király egyházi méltóságviselői.

---

40 Endlicher i. m. 323., 332–333.

41 László Balázs: A királyi jog a Szent István korabeli jogforrásokban. In: Homoki-Nagy Mária (szerk.): *FORVM: Publicationes Doctorandorum juridicorum X.* Szeged, SZTE ÁJTK, 2020. 124–125.

42 Karácsonyi (1925) i. m. 76–77., 79., 81.

43 László i. m. 124–125.

A nagy legenda több története betekintést enged az egyház és az egyház vezetőinek mindennapi működésébe is. E forrás szerint például Gellért – immár mint marosi püspök – nagy számban keresztelte az elébe járuló nemeseket és közembereket, gazdagokat és szegényeket. Továbbá a megtérteknek hozzá küldött fiait a tudományokban taníttatta és ehhez megfelelő házat is biztosított számukra. Tanulmányaik végeztével aztán pappá szentelte őket és rájuk bízta egyházmegyéje plébániáit. Utóbbi leírás a király főkegyúri jogának tiszteletben tartása mellett a magasabb méltóságot viselő egyházi vezetők személyzeti jogosítványainak meglétét, az egyház belső igazgatásának meglehetős autonómiáját tükrözi. Ugyancsak a nagy legenda említi, hogy Szent Gellért püspök a hatalma alá tartozó és általa nyilvánvalóan bűnben talált kanonokokat megfosztotta javadalmaiktól, ami pedig az egyházi vezetők fegyelmi-fenyítési jogkörére utal.

A kis legenda egyik – egy házi malomban dolgozó szolgáló jutalmazásáról beszámoló – történetének bevezető mondata mellékesen megemlíti, hogy a leírt esemény idején Gellért püspök „valakinek védelmére a királyhoz igyekezett". Ugyanezt az esetet elmeséli a nagy legenda is azzal a kiegészítéssel, hogy utóbb Szent Gellért a királyhoz érkezve kegyelmet eszközölt ki egy súlyos bűnnel vádolt nemes embernek, amire ezt megelőzően egész sereg nemes sem volt képes. E leírásból nem derül ki egyértelműen, hogy a király szűkebb értelemben vett bírói működéséről, vagyis ítélkező tevékenységéről vagy egy másik bíró által marasztalt személynek utólag adott tényleges uralkodói kegyelemről van-e szó. Kiolvasható azonban a történetből a nemeseket és a magasabb egyházi méltóságot viselőket megillető jogosultság, miszerint bejárással rendelkeznek a királyi udvarba, illetőleg hogy a király valamely fontosabb döntés meghozatala során esetenként és saját belátása szerint kikérte egyes – világi és/vagy egyházi – méltóságviselőinek tanácsát. Szent Gellért legendáiból tehát lényegében azt olvashatjuk ki, hogy a püspök maga is Szent István legszűkebb bizalmi körébe tartozhatott, a még csak kezdetlegesen intézményesült királyi tanács tagja lehetett.

4.3. Egyéb jogi jelenségek

A nagy legenda szerint Szent Gellért és Szent István király első találkozására Fehérváron került sor, amikor is Mór pécsi püspök és Anasztáz váradi apát oda magukkal vitték Gellértet a király által a Boldogságos Szűz évenkénti ünnepe alkalmából szokásosan a püspökök és apátok társaságában tartott ünnepségre. A helyszín azonossága és az ünnepnapok naptári közelsége miatti esetleges áthal-

lás – és a Karácsonyi János által kategorikus bizonyossággal állított kapcsolat[44] – ellenére teljes megalapozottsággal nem jelenthető ki, hogy ez a történet összefüggésbe lenne hozható a királyi elnöklettel éppen Szent István ünnepéhez igazítottan tartott fehérvári törvénynapokkal. Utóbbiak intézményesülése ugyanis a korszakból fennmaradt oklevelek alapján a XII. század közepétől mutatható ki,[45] de kialakulása ésszerűen is aligha lenne korábbra tehető, mint első királyunk 1083-ban történt szentté avatása. Mindenesetre jóhiszeműen feltételezve, hogy a legendák szerzője nem a Szent István ünnepén tartott fehérvári gyűlést kívánta alaptalanul visszavetíteni Szent Gellért Magyarországra érkezésének időszakára, a történetben annak bizonyítékát láthatjuk, hogy egyes – alapvetően egyházi – ünnepek alkalmával már a királyság legkorábbi időszakában sor kerülhetett királyi elnöklettel, az egyházi és esetleg világi méltóságviselők jelenlétében tartott gyűlésekre. E gyűlések pedig – minthogy már ekkor is lényegében az ott megjelenni jogosultak közül kerülhettek ki a királyi tanács tagjai is – rendszeres vagy eseti jellegüktől függetlenül alkalmasak lehettek az uralkodó által jelentősebbnek tartott kérdések megtárgyalására és döntések meghozatalára, illetve azok kihirdetésére is.

A nagy legenda egy másik anekdotája szerint, amikor a Csanád ispán által a bitófához vezettetett egyik bűnös a béklyóiból megszökve a marosvári Boldogságos Szűz monostorába menekült, a halálos büntetéstől megmenekült ugyan, de élete végéig annak a monostornak a harangozója lett. E történetben az ispáni joghatóság vagy legalább (büntetés)végrehajtási feladat mellett a középkori deliktuális jog különös intézménye, a főbb egyházi létesítmények – és a királyi udvar – által nyújtott menedék joga ismerhető fel. Hogy a jelenség valóban létezett már Szent István korában is, azt – inverz módon – első királyunk második dekrétumának az a rendelkezése is bizonyítja, miszerint a király vagy az ország ellen pártot ütőnek, vagyis lényegében a hűtlenségi deliktumot elkövetőnek[46] a templom nem nyújthat menedéket.[47] A legendában leírt eset egyébként – ahogy arra már Szabó Flóris is rámutatott[48] – Szent László úgynevezett harmadik dekrétumának vonatkozó rendelkezésével mutat feltűnő hasonlóságot, miszerint ha a lopást elkövető szabad ember a templomba menekül, akkor – a rá vonatkozó rendes büntetés, vagyis az akasztás helyett –

44 Karácsonyi (1925) i. m. 54.

45 Degré i. m. 112.

46 László i. m. 121.

47 Endlicher i. m. 323.

48 Csóka–Érszegi–Kurcz–Szabó i. m. 214.

annak az egyháznak a szolgája lesz, amely menedéket nyújtott számára.[49] Igaz, a legenda konkrétan nem nevezi tolvajnak a történetben szereplő bűnöst, hanem az elkövetett cselekményre a bitófára utalásból lehet következtetni – legalábbis Szent László korától kezdve, míg Szent István második törvénye még csak a harmadik ízben lopást elkövető szabad embert rendelte halállal büntetni.[50] Mindezekre tekintettel ehelyütt megint csak úgy tűnik, hogy a legendák szerzője a Szent László korában részletesen rögzített szabályt vetítette vissza Szent Gellért püspök és Szent István király korára.

Minthogy Szent Gellért túlélte Szent Istvánt, a mártír püspök legendáiban az első királyunk korát követő évek közjogi viszonyait tükröző történeteket is olvashatunk. A kis és a nagy legenda egybehangzóan számol be arról, hogy Szent István halálát követően (Orseolo) Pétert koronázták királlyá, és neki Pannónia főemberei esküvel fogadtak hűséget. Arról egyik forrás sem számol be részletesebben, hogy Péter trónra kerülésében mekkora szerepe lehetett a Szent István nagy legendájában és a Hartvik-féle legendában is megírt, első királyunk által az ország püspökeinek és világi nagyjainak tett meghagyásnak,[51] illetve az ország előkelői tényleges választásának.

Ugyancsak megemlékezik Szent Gellért mindkét legendája arról, hogy Pétertől az egyik országnagy elbitorolta a trónt, majd egyebek mellett arra vetemedett, hogy saját (királyi) tanácsának legtisztesebb embereit karókkal és husángokkal agyonverette. Érdekesség azonban, hogy amíg a kis legenda egyszer sem nevezi nevén a trónbitorlót, addig a nagy legenda közli Aba (Sámuel) nevét és azt is, hogy Aba a palota ispánjának tisztségét (vagyis lényegében a nádori méltóságot) viselte Péter első uralkodásának idején. Egyformán számol be továbbá mindkét szövegváltozat arról is, hogy Aba húsvét ünnepére kíséretével együtt megjelent Marosváron, és ott Gellért püspökkel kívánta megkoronáztatni magát, azonban miután Gellért ezt megtagadta, a többi jelenlévő püspök tette a trónbitorló fejére a koronát.

Még későbbi, immár a főhősük halálát követő, közelebbről Szent László korabeli eseményről számolnak be Szent Gellért legendái a püspök szentté avatásának leírásakor. Eszerint a kanonizálásra a magyar király akaratából és elnökletével, az ország nemesinek részvételével tartott gyűlés keretében, az Apostoli Szentszék követének jelenlétében került sor.

---

49 Endlicher i. m. 343.

50 Uo. 322.

51 Csóka–Érszegi–Kurcz–Szabó i. m. 33., 48.

5. Összegzés

A Szent István korabeli hazai jogi berendezkedés vizsgálata során elsődlegesen a királyi jogalkotás termékeire, első királyunk dekrétumaira és privilégiumaira támaszkodhatunk. E források – lényegében a korszakból írásban fennmaradt törvények – csekélyebb száma és a bennük fellelhető szabályok által lefedett társadalmi és jogi viszonyok szűkebb palettája miatt azonban nem hagyhatók figyelmen kívül az első királyunk uralkodásának idején keletkezett, illetve az egészben vagy részben e korszakot tárgyaló további, változatos műfajú, alapvetően nem normatív jellegű írásművek, így a krónikák, a legendák és a Szent Istvánnak tulajdonított Intelmek sem.

Szent Gellért legendáinak jogtörténeti szempontú vizsgálata során is nyilvánvalóvá válik, hogy azok szerzőjének (szerzőinek) szándéka elsődlegesen nem a Gellért (és – kortársak lévén – Szent István) korabeli jogi és társadalmi viszonyok szabatos leírására irányult. A legendák mindkét fennmaradt szövegváltozata lénygében a főhősük szerzetesi, egyházi működését középpontba állító, hagiografikus elemekkel átszőtt életrajz. Mint ilyenek, a legendák szép számban tartalmaznak empirikus úton nem igazolható elemekkel is feldíszített történetleírásokat.

Ugyanakkor a legendák mégsem tekinthetők minden részletükben fikciónak. Megalkotásuk körülményeinek – különösen szerzőjük személyének és a pontos keletkezési idejüknek – ismeretlen volta ugyan megnehezíti valóságtartalmuk értékelését, de tartalmuk alapján igazolható, hogy nem egyszerűen egyedi szerzői fantázia vagy népköltés útján keletkeztek, hanem a korai magyar királyságban ismert írott és nem írott forrásokra (is) alapoznak. Éppen e forrásokkal – például további legendákkal és dekrétumokkal – történő összevetésük mutatja meg, hogy olykor Szent Gellért koránál későbbi, feltehetően a szerző(k) működésének korában élő és ismert társadalmi és jogi jelenségek is beszűrődhettek az egyes történeteikbe.

Mindezeket a szempontokat szem előtt tartva azonban Szent Gellért legendái – az Árpád-kor további nem normatív jellegű írott forrásaihoz hasonlóan – az egyház- és kultúrtörténeti jelentőségük mellett kellő mérséklettel társadalom- és jogtörténeti tekintetben is önálló forrásértékkel bíró alapanyagként használhatók az Árpád-kor kutatói számára.

A FELFEDEZÉSEK JOGI KÖRNYEZETE ÉS A SPANYOL INDIÁK JOGÁLLÁSA A 16–17. SZÁZADBAN

Spanyol gyarmatok? Vagy mégsem? [*]

Liktor Zoltán Attila[**]

„E por quel dicho reyno de Granada e las Yslas de Canaria e las Islas e Tierra Firme del Mar Oçéano, descubiertas e por descobrir, ganadas e por ganar, han de quedar yncorporados en estos mis reynos de Castilla e León, segund que en la bulla apostólica a nos sobrello conçedida se contiene"
(Isabel la Católica, 1504)

1. Bevezetés

Az 1492-es esztendő meghatározó a (spanyol) történelemben, hiszen három olyan esemény kapcsolódik hozzá, amely spanyol világbirodalom kialakulását jelentősen elősegítette. Az egyik a *reconquista* beteljesítése, amikor az iszlám, mint szervezett politikai hatalom közel nyolcszáz esztendő (711–1492) után megszűnt az Ibériai-félszigeten. A másik a kulturális-vallási egység, a római katolikus vallás kizárólagosságának előmozdítása, amely a korona mellett a spanyol világbirodalom egyik legfontosabb összetartó ereje lett.[1] A harmadik

[*] A Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-24-4 kódszámú Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

[**] Megbízott oktató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar. ORCID: https://orcid.org/0009-0006-2097-324X

[1] 1492-ben a zsidókat, majd 1502-ben a muszlimokat kötelezte Izabella a katolikus hit felvételére, erről rövid tanulmányt írtam, ld. Recuperata fuit Hispania. *Jogtörténeti Szemle,* 2024/1. 18–28. Nagyon érdekes, hogy ekkor adták ki a kasztíliai nyelv(tan)könyvet, amely a mórok és az afrikai hódítás miatt az ottani leendő alattvalók számára készült, ld. Adelaida Sagarra

pedig Kolumbusz (Cristóbal Colón) útja, az Újvilág felfedezése, amelynek köszönhetően a spanyolok erőt vetíthettek ki az óceánokon túlra, úgy Amerikában, mint Ázsiában is. A hazai jogi karok egyetemes állam- és jogtörténeti stúdiumainak tematikája között a négy kontinensre kiterjedő spanyol világbirodalom alkotmány- és jogtörténete (talán szűk kivétellel) ma nem (igazán) szerepel. A hazai közoktatásban a kora újkori spanyol történelem leginkább a földrajzi felfedezések, a világgazdaság kialakulása és az azzal összefüggésbe hozott 'gyarmatosítás' kapcsán kerül elő. A közgondolkodásban és a (nemzetközi) szakirodalom döntő részében is az *Indiák* – ahogyan az eredeti forrásokban szerepel: *las Indias* – mint spanyol 'gyarmatok' (*'colonies'*) jelennek meg. A *'colonies'* a kora újkorban ismert és használt jogi terminus a francia, angol, holland (jog)forrásokban. A 'gyarmat' és a 'gyarmatosítás' fogalmakra számos definíció létezik, bár ezek főként a 19–20. századi felfogást tükrözik. A francia, angol, holland gyarmatok esetében jól látszik, hogy ezek olyan leigázott, katonai megszállás alatt álló, alávetett területek, amelyek nem váltak Franciaország, Anglia, Hollandia részévé. E gyarmatok 'őslakossága' nem vált francia, angol, holland alattvalóvá, sőt azokat sok esetben vagy rabszolgasorba veti vagy kiirtja a megszálló hatalom, vagy ha erre nem kerül is sor, a megszállók és a helyi 'őslakosság' között nincs keveredés. E gyarmatok erőforrásait a megszálló idegen hatalom jelentős részben elvonja a saját javára anélkül, hogy abból, vagy cserében saját forrásból az 'őslakosság' javára, ottani közcélra (számottevően) fordítana. De vajon megállja-e a helyét e 'gyarmat' és 'gyarmatosítás' fogalom a spanyol Indiák vonatkozásában? Ha megnézzük a legfontosabb primer (jog) forrásokat, így a releváns pápai bullákat, a spanyol uralkodók felfedezőkkel és 'hódítókkal' kötött egyezségeit, a spanyol uralkodók törvényeit és (vég)rendeleteit, az alkirályoknak, kormányzóknak adott instrukcióit, vajon alá lehet-e támasztani azon állítást, amely 'spanyol gyarmatokról' és 'gyarmatosításról' beszél? Vagy egészen másról van szó? E tanulmány szűk keretei között a (spanyol) felfedezések jogi környezetét és az Indiák jogállását kívánom vázolni a 16–17. század vonatkozásában az elsődleges források tükrében, illetve az uralkodók felfogásában, nem pedig a jelenkori értelmezések mentén, hiszen az szétfeszítené e dolgozat kereteit. Az olyan kérdések, mint az Indiák kormányzata, az indiánok jogállása, vagy a jogfilozófiai kérdések tárgyalása külön írást igényelnének.

Gamazo: Elio Antonio de Nebrija y Juan Rodríguez de Fonseca: de la gramática a la cartografía al servicio de la Reina. *Revista de estudios colombinos,* No. 2. (2006) 29–40.

2. A pápai adományok jogalapja és a VI. Sándor pápa-féle bullák (1493)

A földrajzi felfedezéseket a portugálok kezdték Afrika nyugati partjai mentén még a 15. század első felében,[2] a spanyolok csak jóval később tudtak abba bekapcsolódni. A spanyol világbirodalom létrejötte kapcsán két spanyol (valenciai) származású egyházfő szerepét kell kiemelni, akinek családi mítosza, kulturális háttere, személyes (hely)ismerete a jogászi műveltség mellett döntő befolyással volt stratégiai gondolkodására, politikájára, különösen azon kortárs pápákéhoz képest, akik Közép- vagy Észak-Itáliából származtak és nem voltak személyes vagy lényegi ismereteik az ibériai viszonyokról.[3] Alonso de Borja, a későbbi III. Kallixtusz pápa (1455–1458) a léridai egyetem jogászprofesszora volt mielőtt a diplomáciába és a nemzetközi politikába lépett. Még az aragón király tanácsosaként óriási szerepe volt a nyugati egyházszakadás felszámolásával Aragóniában a 15. század első harmadában, ami stratégiai fontosságú volt. Pápaként már a spanyol uralkodók mórokkal szembeni fellépését ösztönözte, döntő súlya volt az oszmánok közép-európai terjeszkedésének megállításában, a keresztes sereg szervezésével és küldésével a nándorfehérvári diadalban. Értette az afrikai térfoglalás fontosságát az ibériai hatalmak és így a kereszténység számára, a portugál koronának adott kiváltságok mérföldkőnek számítottak, bár ennek tárgyalása külön tanulmányt igényelne. Unokaöccse, Rodrigo már a bolognai egyetemen tanult, ahol 1456-ban jogi doktorátust szerzett, amely tudást és a nagybátyja mellett megélt tapasztalatot később nagyban hasznosította. Bíborosként még a kasztíliai és az aragón korona stratégiai jelentőségű dinasztikus egyesítésében (Kasztíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd házasságának törvényesítésében) játszott közre, VI. Sándor néven pápaként (1492–1503) pedig már az Újvilág portugálok és spanyolok közti felosztásáról dönthetett.

A földrajzi felfedezések nyomán feltáruló Újvilág pápai donációja azt a középkori egyházi jogfelfogást követte, amely a constantinusi adománylevélre[4] vezette vissza a pápai adományozás jogalapját, hiszen a pápák az 'apostoli hatalom teljességére', a 'krisztusi helytartóságra' hivatkoztak. A középkor

---

2 Anthony R. Disney: *A History of Portugal and the Portuguese Empire*. Vol II. Cambridge University Press, 2009.

3 A Borgia pápák jelnetőségéről a Jogtörténeti Szemlében megjelent fentebb hivatkozott cikkben bővebben írtam, de ld. még Susanne Schüller Piroli: *Los papas Borgia Calixto III y Alejandro VI*. Valencia, 1991. 27.

4 Piti Ferenc: A Constantinus-i adománylevél. Donatio Constantini – VIII. sz. Szeged, JATE, 1995.

folyamán számos ilyen bullát kiadtak az egyházfők, a legismertebb talán (Hódító) Vilmos normandiai herceggel kapcsolatos, aki 1066-ban Angliát II. Sándor pápa felhatalmazása nyomán hódította meg.[5] Amikor a Johannita lovagok megostromolták Rodoszt a 14. század elején, V. Kelemen pápához fordultak adomány(levél)ért, aki azt meg is adta.[6] A 14. század derekán egy francia–spanyol nemes – egyébként az egyik középkori spanyol uralkodóház leszármazottja – VI. Kelemen pápától kért és kapott felhatalmazást arra, hogy a Kanári-szigeteket elfoglalhassa.[7] A portugálok 1415-ben átkeltek Afrikába, a foglalásra jogosító pápai adományok Afrika nyugati partjainak fokozatos portugál felfedezése nyomán a 15. században igencsak megszaporodtak.[8] Idővel a technikai fejlődés azt is lehetővé tette, hogy a nyílt óceánon is lehessen hajózni, a portugálok 1488-ban már a Jóreménység-fokot is átlépték. Afrika partjain telepeket, erődöket építettek, sőt az 1480-as évektől a portugál címerrel faragott hatalmas kőoszlopokat *(padrão)* emeltek számos helyen, így hirdetve a portugál fennhatóságot.[9] A pápai adományok közül a VI. Sándor pápa által, a Cristóbal Colón nyugati felfedezőútjáról való visszatérését követően, 1493-ban kiadott okleveleket citálom.

Az első adománylevélben *(Inter caetera)* a pápa egyértelműen a középkori felfogás szerint „teljes apostoli hatalmával" adta a spanyol uralkodóknak (Izabella és Ferdinánd) és örököseiknek az újonnan felfedezett területeket, azok minden joghatóságával, tartozékaival, városaival, falvaival stb. A pápa kikötötte, hogy csak Kasztília és León alattvalói foglalhatják el azokat, mindenki mást eltiltott azok birtokbavételétől.[10] Később a spanyol király törvényben erő-

---

5 Catherine Morton: Pope Alexander II and the Norman Conquest. *Latomus,* Vol. 34., No. 2. (1975) 362–382.

6 Anthony Luttrell: The Hospitallers at Rhodes, 1306–1421. In: Kenneth M Setton – Harry W. Hazard (szerk.): *A History of the Crusades. Volume III: The Fourteenth and Fifteenth Centuries*. Madison–London, University of Wisconsin Press, 1975. 278–313.

7 Luis de la Cerda 1344-ben kapta meg a felhatalmazást, ld. *Monumenta Henricina*. Vol I. Coimbra, 1960. 207–214.

8 Pius Onyemechi Adiele: *The Popes, the Catholic Church and the Transatlantic Enslavement of Black Africans 1418–1839*. Hildesheim–Zürich–New York, Georg Olms Verlag, 2017.

9 Disney i. m. 36.

10 „quando fuerint per nuntios et capitaneos vestros inventae aliquae praedictarum insularum, auctoritate omnipotentis Dei nobis in beato Petro concessa ac vicariatus Yhesu Christi qua fungimur in terris, cum omnibus illarum dominiis civitatibus, castris, locis et villis, juribusque et jurisdictionibus ac pertinentiis universis, vobis haeredibusque et successoribus vestris, Castellae et Legionis regibus, in perpetuum tenore praesentium, donamus, concedimus, et assignamus, vosque et haeredes ac successores praefatos illarum dominos cum plena libera et omnimoda potestate, auctoritate et jurisdictione facimus, constituimus et deputamus; decernentes nihilominus per hujusmodi donationem, concessionem et assignationem nostram

sítette meg, hogy bármely kasztíliai vagy leóni részt vehet a felfedezésekben, aki nincs eltiltva az Újvilágba való kimeneteltől,[11] idegen korona alattvalója azonban nem.[12] A jogosítvány kötelességhez volt kapcsolva: „az idegen népek szent katolikus hitre való térítéséhez", amely tehát egy missziós küldetéssel, sőt kötelességgel járt, ezért a spanyolok második útjukra (1493) már szerzeteseket is vittek magukkal.[13] A törvények később ki is mondták, hogy minden hajón, amely az Újvilágba indul, legalább két klerikus személy is jelen legyen.[14]

Sándor pápa egy világos határvonalat is húzott, amely meghatározta azt a területet, amit a spanyolok birtokba vehettek,[15] hiszen a másik jogosított hatalom a portugál korona volt. Az év során még további két bullát adott ki a pápa, amely kiegészítette az előzőt. Az *Eximiae devotionis* kezdetű bullában megerősítette, hogy azokat a kiváltságokat, amelyeket az elődei a portugál királyoknak adtak, azokat a spanyol uralkodók is élvezzék a saját joghatóságuk alá tartozó területeken.[16] A *Dudum siquidem* kezdetű bullában pedig úgy fogalmazott, hogy

nulli christiano principi, qui actualiter praefatas insulas aut terras firmas possederit usque ad praedictum diem nativitatis domini nostri Yhesu Christi, jus quaesitum, sublatum Intelligi posse aut auferri debere". A bullák teljes latin szövegét és annak angol nyelvű fordítását közli Samuel Edward Dawson: *The Lines of Demarcation of Pope Alexander VI and the Treaty of Tordesillas A.D. 1493 and 1494*. Toronto, 1899. 530.

11 „él procure, que sea gente limpia de de toda raza de moro, judío, herege, ó penitenciado por el Santo Oficio, y no de los prohibidos de pasar á las Indias por las ordenanzas y despáchensele Cédulas sobre lo susodicho", ld. *Recopilación de las leyes de los Reynos de las Indias*. Madrid, 1681. Libro IIII, Título III, Ley IIII. A törvény szerint zsidók és mórok nem mehettek (volna) ki az Indiákra, aminek az a magyarázata, hogy a korona el akarta kerülni azt, hogy ugyanazokkal a kihívásokkal kelljen szembe néznie, mint a félszigeten, ld. Mercedes García-Arenal: Moriscos e Indios. Para un estudio comparado de métodos de conquista y evangelización. *Chronica Nova,* Vol. 20. (1992) 157.

12 *Recopilación*… Libro IIII, Título I, Ley III.

13 Szászdi León-Borja István: Isten első szava az Újvilágban. *Világtörténet,* 2016/2. 183–210.

14 *Recopilación*… Libro IIII, Título II, Ley III (1556).

15 „fabricando et constituendo unam lineam a polo artico, scilicet septemtrione, ad polum antarticum, scilicet meridiem, sive terrae firmae et insulae inventae et inveniendae sint versus Indiam aut versus aliam quamcumque partem: quae linea distet a qualibet insularum quae vulgariter nuncupantur de los Azores et Cabo-verde centum leucis versus occidentem et meridiem, ita quod onmes insulae et terrae firmae repertae et reperiendae, detectae et detegendae, a praefata linea versus occidentem et meridiem per alium regem aut principem christianum non fuerint actualiter possessae usque ad diem nativitatis domini nostri Yhesu Christi proxime praeteritum, a quo incipit annus praesens MCCCCLXXXX. tertius", ld. Dawson i. m. 530.

16 „nos volentes etiam, prout dignum et conveniens existit, vos haeredesque et successores vestros praedictos non minoribus gratiis, praerogativis, et favoribus prosequi, motu simili, non ad vestram vel alterius pro vobis super hoc oblatae petitionem instantiam, sed de nostra mera liberalitate ac eisdem scientia et apostolicae potestatis plenitudine, vobis ac haeridibus vestris praedictis, ut in insulis et terris per vos seu nomine vestro hactenus repertis hujusmodi et reperiendis in posterum omnibus et singulis gratiis, privilegiis, exemptionibus, libertatibus,

minden szigetet és szárazföldet birtokba vehetnek, amelyek *India* nyugati, déli vagy keleti régióiban vannak.[17] A pápai felosztással azonban a portugál uralkodó elégedetlen volt, ezért a spanyol uralkodópárral egyezkedésbe kezdett, aminek eredményeként módosították is a felosztást.

3. A spanyol és a portugál korona osztozkodása

A Sándor pápa által meghatározott felosztást tehát a spanyolok és a portugálok nem sokkal később (1494) egy szerződéssel[18] (Tordesillas) némileg megváltoztatták a portugálok javára, ami lehetővé tette, hogy a portugálok ne csak Afrikában és Ázsiában, hanem Dél-Amerika keleti partjain (Brazília) is foglalhassanak el területeket. A szerződést Sándor pápa soha nem hagyta jóvá, hiszen abban szuverén döntésének megsértését látta, majd csak utóda, II. Gyula pápa tette meg (1506) azt.[19] Az 1493-ban kiállított bullák még azt megelőzően keltek, hogy a portugálok déli-keleti irányba hajózva Afrika megkerülésével elérték volna (1498) Indiát, illetve, hogy rájöttek volna arra, hogy a spanyolok nyugati irányban nem India keleti részébe jutottak el, hanem egy addig ismeretlen kontinenst fedeztek fel. A mai Brazília területére sem portugál, hanem spanyol felfedezők léptek (1500) először.[20] A Borgia pápa által meghirdetett szent év (1500) alkalmával Rómába zarándokló hívek között tudósok is érkeztek, köztük a Bolognában tanult lengyel Kopernikusz, aki a spanyolok és a portugálok felfedező útjainak hírei után ekkor mutatta be VI. Sándor pápa és más tudósok/művészek előtt a heliocentrikus világkép elméletét a pápai udvarban.[21] A portu-

facultatibus, immunitatibus, litteris et indultis rcgibus Portugalliae concessis hujusmodi", ld. Dawson i. m. 536.

17 „cum omnibus et singulis in eisdem litteris contentis clausulis ad omnes et singulas insulas et terras firmas inventas et inveniendas, ac detectas et detegendas, quae, navigando aut itinerando versus occidentem aut meridiem hujusmodi sint vel fuerint aut apparuerint, sive in partibus occidentalibus vel meridionalibus et orientalibus et Indiae existant, auctoritate apostolica, tenore prsesentium in omnibus et per omnia, perinde ac si in litteris praedictis de eis plena et expressa mentio facta fuisset, exiendimus pariter et ampliamus", ld. Dawson i. m. 538.

18 Luis Antonio Ribot García – Adolfo Carrasco Martínez – Luis Adão da Fonseca (szerk.): *El Tratado de Tordesillas y su* época. Junta de Castilla y León, 1995.

19 *Alguns documentos do Archivo Nacional da Torre do Tombo* ácerca *das navegações e conquistas portuguezas publicadas por ordem do governo de Sua Magestade Fidelissima ao celebrar-se a comemoração quadricentenaria do descobrimento da America*. Lisboa, Imprensa Nacional, 1892. 142–143.

20 Adelaida Sagarra Gamazo: Diego de Lepe, codescubridor de Brasil: un lepero en la Tierra Firme del Mar Océano. *Andalucía en la historia,* No. 75. (2022) 20–23.

21 Schüller Piroli i. m. 187.

gálok már az 1510-es években felfedeztek és elfoglaltak Ázsia déli-keleti részén stratégiailag és kereskedelmileg egyaránt fontos szigeteket.[22] A portugál udvarból elszegődő, a spanyol udvar szolgálatába álló (portugál) Magellán (Fernão de Magalhães) földkörüli felfedező útja[23] (1519–1522) a spanyol és a portugál korona szükségszerű érdekütközését hozta Ázsiában. A nyugati irányú spanyol és a keleti irányú portugál terjeszkedés nem a 'végtelenbe' futott, hanem előbb-utóbb elkerülhetetlenül találkozott egymással, csak a 'hol' kérdését nem tudták megválaszolni, a találkozási pont végül a Maluku-szigeteknél volt.[24] A Sándor pápa-féle bullák, illetve a tordesillasi szerződés alapján megoldhatatlan lett volna a joghatóság kérdése ott, ezért szükség volt egy ázsiai határvonal kijelölésére is. A rendkívül szoros dinasztikus összeköttetésben[25] lévő két hatalom közötti viszonyt hosszútávon és megnyugtatóan kellett rendezni, amelyre végül is egy szerződésben (Zaragoza, 1529) került sor. Ennek értelmében a spanyol korona – pénzért cserében – lemondott a portugál korona javára a Maluku-szigetekről.[26] A felosztást jórészt betartották a felek a következő évszázadokban, bár a portugálok jóval nyugatabbra mentek Amerikában (Brazília), a spanyolok pedig Ázsiában (Fülöp-szigetek) mint ahogyan a tordesillasi és a zaragozai megállapodás engedte volna,[27] a jogi környezetet majd a 18. század második felében újabb szerződések után igazították a fizikai valósághoz.

---

22 Roger Crowley: *Spice – The 16th Century Contest that Shaped the Modern World*. New Haven–London, Yale University Press, 2024.

23 Károly spanyol király és római császár (1518/20–1556) szerződést kötött vele, ld. Eduardo Andrades Rivas: Notas sobre las capitulaciones del almirante Fernando de Magellanes. *Derecho Público Iberoamericano,* No. 23. (2023) 131–145.

24 Miguel Pino Abad: La disputa castellano-portuguesa sobre las islas Molucas: Carolvs. De Flandes a Yuste. Carlos de Gante una figura poliédrica: homenaje a Marion Reder Gadow. In: Friedrich Edelmayer – Domingo Murcia Rosales – Pedro Luis Pérez Frías – Francisco Toro Ceballos (szerk.): *Marion Reder Gadow*. 2024. 655–666.

25 A két uralkodóház között az 1520-as évek derekán csak tovább erősítette az összeköttetést a Habsburg-Avis kettős házasság. 1525-ben III. János portugál király Katalin spanyol infánsnővel, 1526-ban Károly spanyol király pedig Izabella portugál infánsnővel lépett frigyre.

26 *Tratados internacionales de España, Carlos V – Tratados con Portugal*, Madrid, 1978.

27 Miguel Pino Abad: El Tratado de Zaragoza de 22 de abril de 1529 como anticipo a la conquista de Filipinas. In: Manuela Fernández Rodríguez (szerk.): *Guerra, derecho y política: Aproximaciones a una interacción inevitable*. 2014. 25–44.

4. A spanyol uralom törvényessége az Indiákon az uralkodók felfogásában

A spanyol korona az apostoli szentszéki adományra hivatkozott, illetve az ahhoz kapcsolt hittérítő misszióra, mint kötelességre, olvassuk az Indiák Törvénykönyvében.[28] A spanyolokkal szembenálló hatalmi érdekek azonban megkérdőjelezték a pápai donáció jogalapját, amelynek következtében megindult a vita, már az 1510-es, 20-as években művek születtek a kérdés kapcsán,[29] bár ennek elemzése külön tanulmányt igényelne, itt csupán utalok rá. Sőt, nemcsak a vita, idővel a francia, majd az angol, illetve később a holland (kalóz)hajók és gyarmatosítók is megjelentek az Újvilágban, ennek tárgyalása ugyancsak külön tanulmányt igényelne. Még Aragóniai Ferdinánd kormányzósága idején – részben az indiánokkal szemben elkövetett jogsértések, kegyetlenkedések miatt –, az indiánok jogait elsőként átfogóan rendező burgosi törvények (1512) után kialakítottak egy formulát *(requerimiento)*, amelyet az újonnan felfedezett területen élőknek tolmácsok útján kihirdettek, ezzel adva a helyiek tudtára, hogy innentől fogva ők a spanyol korona alattvalói. Ebben felhívták őket arra, hogy békésen vessék alá magukat a spanyol koronának, vegyék fel a katolikus hitet, és figyelmeztették őket arra, hogy ellenállás esetén akár fegyverrel is érvényt szereznek a pápai adománynak. Minthogy számos helyen és alkalommal fegyveres összecsapásokra, konfliktusokra került sor, Károly császár már az 1520-as évek elején rendelkezett arról, hogy lehetőleg békés eszközökkel kell az indiánokat rábírni a hódolatra, és csak a legvégső esetben lehet fegyverhez nyúlni. Ha utóbbira sor került, akkor az Indiák Tanácsának (az Indiák ügyeiben illetékes, legfelsőbb kormányzati szerv) tett haladéktalan jelentésben az összecsapáshoz vezető okokat és a körülményeket is meg kellett jelölni.[30] A spanyol

[28] „Porque el fin principal, que nos mueve á hacer nuevos descubrimientos es la predicacion, y dilatacion de la Santa Fe Católica, y que los Indios sean enseñados, y vivan en paz y policía", ld. *Recopilación*… Libro IIII, Título I, Ley I.

[29] Ld. pl. Martin Ferdnandez de Enciso: *Suma de Geografía*, 1519.; Miguel de Ulzurrun: *Catholicum opus imperiale regiminis mundi*. 1525.

[30] „Establecemos y mandamos, que no se pueda hacer, ni haga guerra á los Indios de ninguna Provincia para que reciban la Santa Fe Católica, ó nos dén la obediencia, ni para otro ningun efecto; y si fueren agresores y con mano armada rompieren la guerra contra nuestros vasallos, poblaciones, y tierra pacífica, se les hagan ántes los requerimientos necesarios una, dos y tres veces, y las demas, que convengan, hasta atraerlos á la paz, que deseamos, con que si estas prevenciones no bastaren, sean castigados como justamente merecieren, y no mas; y dádanos la obediencia, la apostataren y negaren, se proceda como contra apóstatas y rebeldes, conforme á lo que por sus excesos merecieren, anteponiendo siempre los medios suaves y pacíficos á los rigurosos y jurídicos. Y ordenamos, que si fuere necesario hacerles guerra abierta y formada, se nos dé primero aviso en nuestro Consejo de Indias, con las causas y motivos que hubiere

uralom jogosságát valló jogtudósok érvei – mint a pápai bullák törvényessége, a hittérítés kötelessége, az Indiák, mint 'uratlan jószágok' elmélete, a foglalás joga, illetve az, hogy az indiánok (egy része) által a „természet és az isteni rend ellen elkövetett bűneik"[31] miatt méltatlanná váltak a terület uralmára – az uralkodók gondolkodására is hatottak.[32] A törvényekben már az 1520-as évektől fogva előkerül az, hogy az alkirályok, kormányzók gondoskodjanak a bálványok eltávolításáról, a pogány áldozati helységek lerontásáról, az indiánokat pedig súlyos büntetés terhe alatt tiltsák el a bálványimádástól, az emberhús evésétől, még akkor is, ha az foglyoké vagy háborúban elesetteké volna is, és mindattól, ami a katolikus hit és a természet rendje ellen valók.[33]

A spanyol uralkodókat nagyon is érdekelték az Indiák viszonyai, az alkirályoknak címzett instrukciókban részletes leírásokat, lehetőség szerint rajzokat kértek a főbb városokról, kikötőkről, partokról, ezek távolságáról.[34] A felfedezőknek tolmácsokat kellett magukkal vinniük azért, hogy információt szerezzenek az újonnan fellelt törzsek életformája, szokásai, hiedelemvilága, áldozatai, esetleg írásbelisége felől, arról, hogy van-e ott fűszer, nemesfém, drágakő stb. Ahogyan arról is, hogy milyen a kormányzatuk, van-e királyuk, azt választják vagy örökléssel kapja a hatalmat, vagy éppenséggel, hogy milyen adót fizetnek.[35] A spanyol korona például az adófizetést az uralom elismeréseként értelmezte, mondván, hogy az indiánok, amikor adót fizettek régi uraiknak, azzal egyben az uralmat is elismerték.[36] Az első konkvisztádor-történetíró,

para que Nos proveamos lo que mas convenga al servicio de Dios nuestro Señor, y nuestro", ld. *Recopilación...* Libro III, Título IIII, Ley VIIII (1523).

31 A 16. századi szemtanúk krónikái, levelei, beszámolói nagyon gazdag leírást adnak arról, amit a spanyolok ott láttak és tapasztaltak, mint a kanibalizmus, tömeges emberáldozatok, sodomia, vérfertőzés, gyermekprostitúció stb., erről nemrég jelent meg rövid összefoglaló írásom, ld. „Az indiánokkal bánjanak jól és igazságosan" – A spanyol korona társadalom- és valláspolitikája az Indiákon a 16–17. században. In: Koncz István – Szova Ilona (szerk.): *A jövő felé vezető újabb tudományos lépcsőfokok*. Budapest, PEME, 2025. 193–205.

32 Ramón María Serrera: *La América de los Habsburgo (1517–1700)*. Sevilla, Editorial Universidad de Sevilla, 2019. 48.

33 „Ordenamos y mandamos a nuestros Vireyes, Audiencias, y Gobernadores de las Indias, que en todas aquellas Provincias hagan derribar y derriben quitar y quiten los Ídolos, Ares, y Adoratorios de la Gentilidad, y sus sacrificios, y prohiban expresamente con graves penas á los Indios idolatrar y comer carne humana, aunque sea de los prisioneros y muertos en la guerra, y hacer otras abominaciones contra nuestra Santa Fé Católica, y toda razon natural, y haciendo lo contrario, los castiguen con mucho rigor", ld. *Recopilación*… Libro I, Título I, Ley VII (1523).

34 *Instrucciones que se dieron al virrey de Nueva España don Antonio de Mendoza*, art. 8.

35 *Recopilación*… Libro IIII, Título I, Ley VIIII.

36 „es cosa justa y razonable que los Indios que se pacificaren y reduxeren á nuestra obediencia y vasallage, nos sirvan y dén tributo en reconocimiento del señorío y servicio, que como

Gonzalo Fernández de Oviedo a mai Kolumbia területén tapasztalt állapotokról már az 1520-as években készült írásában részletesen beszámolt.[37] A spanyol korona uralmának legitimációját az uralkodók még egy évszázaddal később is arra alapozták, hogy mindent az indiánok javára tettek.[38] A spanyol korona uralmát az Indiákon isteni kegyelemnek tartották az uralkodók,[39] a festőművészet is ezt a felfogást adta vissza,[40] a pápai bullák nyomán pedig egyértelműen missziós kötelességnek és felelősségnek is tekintették.[41] Azt, hogy komolyan is vették e kötelességüket, bizonyítja, hogy az egykori azték, inka fővárosokban és más jelentős helyeken az Indiákon már a 16. század derekán az indiánok tömegesen vesznek részt katolikus ünnepeken,[42] amit a festőművészet számos alkotása megörökített.

---

nuestros súbditos y vasallos deben, pues ellos tambien entre sí tenian costumbre de tributar a sus Tecles y Principales", ld. *Recopilación*… Libro VI, Título V, Ley I (1523).

37 „Las diferencias sobre que los indios riñen y vienen a batalla son sobre cuál tendrá más tierra y señorío, y a los que pueden matar matan, y algunas veces prenden y los hierran, y se sirven de ellos por esclavos, y cada señor tiene su hierro conocido; y así, hierran a los dichos esclavos, y algunos señores sacan un diente de los delanteros al que toman por esclavo, y aquello es su señal. Los caribes flecheros, que son los de Cartagena y la mayor parte de aquella costa, comen carne humana, y no toman esclavos ni quieren a vida ninguno de sus contrarios o extraños, y todos los que matan se los comen, y las mujeres que toman sírvense de ellas, y los hijos que paren (si por caso algún caribe se echa con las tales) cómenselos después; y los muchachos que toman de los extraños, cápanlos y engórdanlos y cómenselos". Gonzalo Fernández de Oviedo: *Sumario de la natural historia de las Indias*. Toledo, 1526. 123.

38 „antes en todo sean tratados, mirados y favorecidos como vasallos nuestros, castigando con rigor á los que lo contrario hicieren, para que con esto los Indios entiendan la merced que les deseamos hacer, y conozcan que haberlos puesto Dios debaxo de nuestra proteccion y amparo, ha sido por bien suyo, y para sacarlos de la tiranía y servidumbre en que antiguamente vivían", ld. *Recopilación*… Libro II, Título II, Ley VIIII (1636).

39 „Nuestro Señor ha sido seruido hazerme en poner devaxo de mi corona y señorío tantas y tan largas prouincias como son las de Yndias", ld. José Ignacio Conde – Javier Sánchez: Las instrucciones reales al primer gobierno de Don Luis de Velasco. *Estudios de historia novohispana,* No. 20. (1999) 139.

40 Nagyon érdekes, hogy e jogi felfogás mentén a perui művészeti alkotások még a 18. század elején is úgy ábrázolják a spanyol uralmat, hogy Krisztus a világot a pápának és a spanyol és portugál királynak adta át. A festmény nem véletlenül XIII. Gergely pápát (1572–1585) és II. Fülöp spanyol és portugál királyt (1556/1580–1598) ábrázolja, hiszen 1580 után valósult meg az ibériai unió (a spanyol és a portugál korona perszonális uniója a Habsburgok jogara alatt), amely helyzet még inkább ezt az érzetet kelthette.

41 „Segun la obligacion y cargo con que somos Señor de las Indias ninguna cosa deseamos mas que la publicacion y ampliacion de la Ley Evangélica y la conversion de los Indios á nuestra Santa Fe Católica", ld. *Recopilación*… Libro II, Título II, Ley VIII (1636).

42 Juan Chiva Beltrán: El Corpus y el Imperio hispánico. Autoridades, naturales y usos de la devoción al cuerpo de Cristo. In: Víctor Minguez – Ínmaculada Rodriguez (szerk.): *La Piedad de Casa de Austria*. Valencia, 2018. 73.

5. A spanyol felfedezések és 'hódítások' jogi környezete

A spanyol uralkodók a 15. században több olyan felhatalmazást is adtak magánszemélyeknek, amely a Kanári-szigetek birtokba vételére vonatkozott.[43] IV. Henrik kasztíliai király halála után, húga, Izabella infánsnő, valamint Henrik vitatott legitimitású leánya, Johanna támogatói között kirobbant az örökösödési háború. A konfliktusba (1474–1479) a portugál korona Johanna oldalán avatkozott be – bár mindkét riválisanyja portugál hercegnő volt –, de végül Izabella kerekedett felül. A konfliktust lezáró béke az Atlanti-óceánra, illetve Afrika keleti partjaira vonatkozóan is kikötést tartalmazott, ott mindent a portugál korona birtokának ismert el, egyedül a Kanári-szigetek felett engedte át a joghatóságot Kasztília részére.[44] Ennek azért van jelentősége, mert ez alkalmasnak tűnt arra, hogy elvágja a spanyolokat attól, hogy nyugati irányban próbáljanak meg hajózni. Cristóbal Colón az 1470-es években először a portugál udvarban próbálkozott azzal, hogy nem déli-keleti irányban Afrika megkerülésével, hanem nyugati irányba hajózva próbálná meg elérni Indiát, de az ötletét nem karolták fel. Ezt követően a spanyol udvarban tett több kísérletet, hogy elfogadják az elméletét és finanszírozzák a merész felfedezőútját, de részben a portugálokkal kötött béke(okmány) megszegésétől is tartva, illetve a közben a mórok ellen meginduló granadai háború elhúzódása miatt erre évekig nem került sor. A híres felfedezések és 'hódítások' hosszú sorából három kiemelkedő példát vázolok, Colón, Cortés és Pizarro esetét, amelyen keresztül jól megvilágítható a korona hozzáállása a felfedezések és hódítások közhatalmi jellegéhez.

VI. Sándor pápa adománylevele is utal az expedíciók megindulásának akadályaira, a mórok elleni háborúra, megvalósítására és fő céljára, a hittérítésre.[45] A spanyol udvarban Colón befolyásos támogatókat talált, így az uralkodópár

[43] Rafael Diego Fernández Sotelo: *Capitulaciones Colombinas (1492–1506).* El Colegio de Michoacán, 1987. 103.

[44] Leandro Martínez Peñas – Manuela Fernández Rodríguez: *La guerra y el nacimiento del Estado Moderno Consecuencias jurídicas e institucionales de los conflictos* bélicos *en el reinado de los Reyes Católicos.* Valladolid, Asociación Veritas para el Estudio de la Historia, el Derecho y las Instituciones, 2014. 59.

[45] „Sane accepimus quod vos, qui dudum animo proposueratis aliquas insulas et terras firmas remotas et incognitas ac per alios hactenus non repertas quaerere et invenire, ut illarum incolas et habitatores ad colendum Redemptorem nostrum et fidem catholicam profitendam reduceretis, hactenus in expugnatione et recuperatione ipsius regni Granatae plurimum occupati, hujusmodi sanctum et laudabile propositum vestrum ad optatum finem perducere nequivistis. Sed tandem, sicut Domino placuit, regno praedicto recuperato, volentes desiderium adimplere vestrum, dilectum filium Christoforum Colon, virum utique dignum it plurimum commendandum ac tanto negotio aptum, cum navigiis et hominibus ad similia instructis, non sine maximis laboribus et periculis ac expensis destinastis, ut terras firmas et insulas remotas

gyóntatóját (Hernando de Talavera), a királyi kincstartót (Luis de Santángel), illetve pénzváltókat és bankárokat, akiknek döntő szerepe volt első útjának finanszírozásában is.[46] A reconquista beteljesítése (1492) után az uralkodópár már szabadabban cselekedhetett, és elfogadva Colón javaslatát és kérelmét, addig ismeretlen nyugati területekre vonatkozó egyezséget kötöttek vele (Santa fé, 1492) még azt megelőzően, hogy az elindult volna nyugati irányba az óceánon át. A megállapodás szerint Colónt (és örököseit is) a felfedezendő, elfoglalandó szigetek és szárazföld admirálisává, alkirályává és kormányzójává tették.[47]

A spanyol uralkodópár tehát egyértelműen Kasztília részének tekintette az Indiákat, teoretikusan már azt megelőzően is, hogy a spanyol hajók elindultak volna a felfedezőútra. Az 1492-es megállapodást szűkebben értelmezve Colón úgy magyarázta, hogy az uralkodópár neki adta a privilégiumot, hogy expedíciókat indítson az óceánon túlra, és az ott felfedezendő területek alkirálya legyen, és e közjogi állását örökíthesse utódai számára is. Az uralkodópár azonban a tágabb értelmezést vallotta, és már a századfordulón számosan kaptak felhatalmazást arra, hogy újabb és újabb expedíciókat indíthassanak, még Izabella és Ferdinánd kimondták, hogy csak királyi engedély birtokában lehet felfedezőútra menni.[48] Cristóbal Colón örökösei később még évtizedekig pereskedtek (eredménytelenül) azért, hogy az 1492-es megállapodás szűkebb értelmezéséhez visszatérhessenek.[49] A Colón család nem kapta vissza közjogi

et incognitas hujusmodi per mare, ubi hactenus navigatum non fuerat, diligenter inquirerent" Dawson i. m. 529.

46 István Szászdi León-Borja: Dos nuevos documentos para el conocimiento de la intervención de Luis de Santángel en el descubrimiento de las Yndias. *Estudios de historia de España,* No. 8. (2006) 163–174.

47 „Primeramente que vuestras altezas como Sennores que son de las dichas mares oceanas fazen desde agora al dicho don Christoual Colon su almirante en todas aquellas islas y tierras firmes que por su mano o industria se descubriran o ganaran en las dichas mares oceanas para durante su vida y despues del muerto a sus herederos e successores de uno en otro perpetuamente con todas aquellas preheminencias e prerrogativas pertenecientes al tal officio e segund que don alfonso enriquez, quondam, almirante mayor de castilla e los otros sus predecessores en el dicho officio lo tenian en sus districtos", ld. Capitulaciones de Santa Fé (1492), Fernández Sotelo i. m. 301–303.

48 „Ordenamos y mandamos, que ningunos nuestros súbditos y vasallos de estos Reynos y Señoríos, ni otros qualesquier extrangeros de ellos, sean osados de ir sin nuestra especial licencia y mandato á descubrir por el Mar Océano ninguna Provincia de la Tierrafirme de todas nuestras Indias é Islas adyacentes, descubiertas, y por descubrir, pena de que el que contraviniere, por el mismo hecho, sin otra sentencia y declaracion, haya perdido y pierda el Navío ó Navíos, mercaderías, bastimentos, armas, pertrechos, y otras qualesquier cosas que llevare", ld. *Recopilación*… Libro IIII, Título II, Ley I (1501).

49 A jogvita egyik alapkérdése volt, hogy a santa fé-i megállapodás az királyi privilégium, amelyet az uralkodó egyoldalúan bármikor visszavonhat, vagy egy kétoldalú szerződés, amit

állását, az alkirályságot, de hatalmas birtokokat tarthatott meg, sőt Diego Colón özvegye – egyébként az uralkodóval rokonságban álló –, María Álvarez de Toledo elérte az udvarban, hogy fia, Luis Colón y Álvarez de Toledo örökletes nemesi címet *(duque de Veragua)* kapjon a koronától. A korona nem engedte 'privatizálni' az Újvilágot, és az Indiák státusát a pápai bullák eredeti, kifejezett szándékához mérten közjogi jellegűnek tartotta meg. Méghozzá erősen egyházi kontroll alatt,[50] ami kulcsfontosságúnak bizonyult a későbbiekben, hiszen mindig esetről esetre kellett az uralkodótól kérni engedélyt arra, hogy felfedezőútra indulhassanak és elfoglalhassanak területeket a korona nevében. Még Izabella királynő elrendelte (1503) a Szerződések Háza *(Casa de Contratación)* felállítását Sevilla városában, amely innentől fogva évszázadokig a legfontosabb intézmény volt a félsziget és az Indiák közötti flották, expedíciók, kereskedelem és személyi forgalom állami bonyolításában, szervezésében és felügyeletében.[51] A finánctőke azonban már a kezdetek kezdetén megpróbált a spanyol és a portugál hatalom farvizén közvetlen hasznot húzni a felfedezésekből.[52] Ennek egyik leglátványosabb példája az volt, amikor a bajorországi bankházak felé eladósodott császár a mai Venezuela területét koncesszióba adta Bartholomäus Welser bankárnak, de azt később vissza is vonta.[53]

A 16. századi nagy 'hódítások' – bár az uralkodó e kifejezést kerülendőnek tartotta, helyette a 'békítés' *(pacificacion)* és 'letelepítés' *(poblacion)* kifejezéseket szorgalmazta, ami a foglalás békés jellegét jobban kifejezte[54] – legfőbb szervezői kasztíliai nemesek voltak, akik közül többen ismerősek voltak a jogtudományokban is.[55] Hernán Cortés közép-amerikai felfedező útjára és az aztékok *(mexicas)* elleni hadjáratára a kubai kormányzó nem adott

egyoldalúan nem lehet módosítani vagy visszavonni. Ld. Gustavo Villapalos: La naturaleza procesal de los pleitos colombinos. *Anuario Jurídico II–III,* 1977. 285–305.

50 Enríque Fernandez-Prieto Domínguez: D. Juan Rodríguez de Fonseca delegado regio en los auntos de Indias (1493–1524). *Hidalguía: la revista de genealogía, nobleza y armas,* No. 268–269. (1998) 435–447.

51 Ramón María Serrera Contreras: La Casa de la Contratación en el Alcázar de Sevilla (1503–1717). *Boletín de la Real academia Sevillana de Buenas Letras: Minervae Baeticae,* No. 36. (2008) 133–168.

52 Ezzel kapcsolatban ld. Hermann Kellenbenz: *Die Fugger in Spanien und Portugal bis 1560.* 1990.; K. S. Mathew: *Indo-Portuguese Trade and the Fuggers of Germany*. Manohar, 2020.

53 Jules Humbert: *L'occupation allemande du Vénézuéla au XVIe siècle, période dite des Welser (1528–1556).* Bordeaux–Paris, Feret & fils – A. Fontemoing, 1905.; Juan Friede: *Los Welser en la conquista de Venezuela*. Caracas, Ediciones Edime, 1961.

54 *Recopilación*… Libro IIII, Título I, Ley VI.

55 Francisco López de Gómara: *Historia General De Las Indias. Vida De Hernán Cortés*. Madrid, 1553. 324.

engedélyt, sőt kifejezetten megtiltotta. Cortés és társai ezért a törvényre (las Siete Partidas) hivatkozva egy önálló várost (Veracruz) és azzal együtt önálló önkormányzatot *(cabildo)* alapítottak a szárazföldön, amelynek főkapitányává és főbírójává Cortést választották meg, és amelyre a kubai kormányzó joghatósága így már nem terjedt ki.[56] Cortés, miután sikerült megszerveznie az aztékok által elnyomott indián törzsek körében az aztékok elleni fellépést (1519), és a spanyol uralmat stabilizálni (1521), kitalálta Új-Spanyolországot (*Nueva España*), amiről a királynak küldött leveleiben már az 1520-as évek elejétől kezdve következetesen beszél.[57] A császár válaszlevelében méltatta Cortést és társait, intve is őket, hogy különösen nagy gondot fordítsanak arra, hogy az ottani indiánokat tanítsák és oktassák, hogy megismerhessék a katolikus hitet, ami az uralkodó legfőbb óhaja.[58] Károly császár Cortést Új-Spanyolország kormányzójává és főkapitányává *(nuestro Gobernador é Capitan General de la Nueva España)* nevezte ki, császártól kapott címerében a kétfejű császári sas mellett megjelenik három korona, amely a három utolsó azték uralkodót szimbolizálja, és a vízre épült azték főváros, Tenochtitlan képe is. Cortést riválisai rendre próbálták megbuktatni, feljelenteni, bepanaszolni az udvarban, aki végül arra kényszerült, hogy visszatérjen a félszigetre (1528), ahol azonban sikerült személyes meghallgatást kieszközölni a császárnál, és tisztázni magát a váda(skodáso)k alól. Az uralkodó Cortésnek márki *(Marqués del Valle de Oaxaca)* titulust adományozott,[59] e mellett további felfedezésekre és hódításokra adott neki engedélyt.[60] Az ebből adódó esetleges konfliktusok elkerülése érdekében az uralkodó később törvényben mondta ki, hogy egyik kormányzó se

---

56 *Colección de documentos inéditos para la historia de España*. Tomo IV, Madrid, 1844. 5.

57 „Con la presente envío á vuestra Cesárea Majestad larga y particular relacion de las cosas subcedidas en esta *Nueva España*, que por órden es tercera, despues que yo á ella vine, y la poblé y conquisté con los trabajos y peligros que por ella y por las otras vuestra Alteza puede mandar ver, la que envío juntamente con los oficiales de vuestra Majestad, que á todo ó lo mas se han hallado presentes", ld. *Colección de documentos...* Tomo I, Madrid, 1842. 12.

58 „porque lo tengo por cosa grande y señalada y en que espero que nuestro Señor será muy servido y su santa fe católica ensalzada y acrecentada, que es nuestro principal deseo", ld. uo. 97.

59 „que agora y de aquí adelante vos podais llamar, firmar é titular, é os llamedes é intituledes Marques del Valle, que ahora se llamaba Guajaca como en la dicha merced va nombrado, é por la presente vos hacemos é intitulamos Marques del dicho Valle llamado Guajaca", ld. uo. 108.

60 „Primeramente vos damos licencia, poder y facultad para que por Nos y en nuestro nombre y de la corona Real de Castilla podais descubrir, conquistar é poblar cualesquier islas que hay en el mar del Sur de la dicha Nueva España que esten en su paraje, y todas las que fallárades hácia el poniente de ella, no siendo en el paraje de las tierras en que hoy hay proveidos Gobernadores", ld. uo. 109.

avatkozzon be más már meglévő kormányzóságok ügyeibe.[61] Cortés rendkívül tehetséges szervező volt, akinek önállósodásától tartva, már Közép-Amerika nagyrészének felfedezése és meghódítása, illetve a váda(skodáso)k további felerősödése után az uralkodó végül úgy döntött, hogy átszervezi a terület kormányzatát. Új-Spanyolország élére az egyik legbefolyásosabb arisztokrata családból származó Antonio de Mendoza személyében alkirályt állított (1535), ahol Cortésnek már semmilyen közjogi funkció nem jutott a kormányzásban.[62] A közhatalomból kiszorult Cortés visszatérve az udvarba újabb kihallgatást kért az uralkodótól, aki azonban már nem volt hajlandó fogadni. Innentől kezdve Új-Spanyolország élén mindig az uralkodó által kinevezett alkirály állt.

Francisco Pizarro – Cortésnek egyébként anyai ágról rokona –, már az 1500-as és 1510-es években különböző, az Antilláktól délre induló expedíciókban vett részt, ahol a kontinensen átkelve a spanyolok kijutottak a Csendes Óceánra is.[63] Már ekkor kósza hírek keringtek egy titokzatos, hatalmas és gazdag déli birodalomról. Az 1520-as években tett első kísérletek után Pizarro visszatért Spanyolországba, ahol az uralkodótól kért engedélyt, hogy expedícióra indulhasson és meghódíthassa Perut, amelyről addig leginkább csak mendemondákat ismertek a spanyolok. Pizarro, rokona, az ekkor szintén az udvarban tartózkodó Cortés befolyásával elérte, hogy személyesen fogadja őt a császár, aki már éppen Itáliába készült. Károly császár még rábólintott az ötletre, de a felhatalmazást tartalmazó toledói kapitulációkat már a hitvese, Izabella császárné, mint kormányzó írta alá, Pizarro az egyezség értelmében Peru elöljárója, kormányzója és főkapitánya lett élete végéig.[64] A Pizarro kíséretében tartózkodó egyházi személyt (Hernando de Luque) pedig Tumbes püspökének és a „perui indiánok egyetemes védelmezőjének" tette meg a császár(né).[65] Az expedícióra Pizarro

---

61 *Recopilación*… Libro IIII, Título I, Ley XIII (1530).

62 Arthur Scott Aiton: *Antonio de Mendoza, First Viceroy of New Spain*. Duham, Duke University Press, 1927. 34.

63 José Antonio del Busto Duthurburu: *Francisco Pizarro el marques gobernador*. Madrid, Ediciones Rialp, 1966.

64 „yten entendiendo ser complidero al seruiçio de dios e nuestro e por onrrar vuestra persona e por vos favorescer prometemos de vos fazer nuestro governador e capitan general de toda la dicha prouincia del peru e tierras e pueblos que al presente ay e adelante oviere en todas las dichas dozientas leguas por todos los dias de vuestra vida", „vos fazemos merced de titulo de nuestro adelantado de la dicha prouinçia del peru e asy mismo del oficio de alguazil mayor de ella todo ello por los dias de vuestra vida", ld. *Cedulario del Perú, siglos XVI, XVII y XVIII (1529–1534)*. Tomo I, Lima, 1944. 19.

65 „otro sy es nuestra merced Acatando la buena vida y dotrina de la persona del dicho don Hernando de Luque de le presentar a nuestro muy santo padre por obispo de la ciudad de Tumbez que es en la dicha provincia e governacion del peru con los limites e diocesis que por

magával vitte (unoka)testvéreit is, Pizarro kormányzó – Cortéshez hasonlóan – márki címet kapott a császártól, bár a konkrét hely megjelölése nélkül, amit majd csak később pontosítottak *(Marquesado de la Conquista)*,[66] családi armálisát pedig Peru meghódítására emlékeztető szimbólumokkal egészítette ki később.[67] A spanyolok között azonban hatalmi harcok robbantak ki Peruban, Francisco Pizarro (†1541) maga is gyilkosság áldozata lett, kormányzói és főkapitányi tisztét korábbi társa, majd ellensége, ifjabb Diego de Almagro (†1542) önkényesen foglalta el, akit Gonzalo Pizarro hívei később elfogtak és kivégeztek. Az Indiák viszonyait átfogóan rendező Új Törvények *(Leyes Nuevas, 1542)* végrehajtására a császár egy arisztokratát (Blasco Núñez de Vela) nevezett ki perui alkirálynak. Gonzalo Pizarro azonban ebbe nem nyugodott bele,[68] a császár döntését semmibe véve önkényesen felvette a kormányzói és főkapitányi méltóságot, az alkirályt pedig egy összecsapás során (1546) emberei meg is ölték. A császár Pedro de la Gasca személyében olyan éles helyzetekben kipróbált, tapasztalt diplomatát küldött Peruba, aki végül is letörte a Gonzalo Pizarro (†1548) vezette lázadást és rendet teremtett.[69] Az uralkodó – la Gasca javaslatára[70] – Antonio de Mendoza (†1552) addigi új-spanyolországi alkirály személyében kinevezte a második perui alkirályt.[71] Ezt követően az uralkodó akarata érvényesült Peruban is. Az alkirályok jogállásának tárgyalása ugyancsak külön tanulmányt igényelne.

Mindhárom esetben, Colón, Cortés és Pizarro példáján is látható, hogy a korona határozottan lépett fel azon törekvések ellen, hogy egy-egy család örökös jogon bírhasson ilyen fontos közjogi méltóságot vagy akár túlzottan önállósodjon, és így azzal fenyegesse a spanyol koronát, hogy az új területeket elszakítja tőle. Ugyanezt a felfogást látjuk később, a 17. században is, Juan de Oñate 1623-ban új-mexikói elöljárósága *(adelatado)* élethosszig való viselése tárgyában

nos con autoridad appostolica le seran señalados y entre tanto que vienen las bullas del dicho obispado le fazemos protector vniversal de todos los yndios de la dicha provincia", ld. uo. 19.

66 Del Busto Duthurburu i. m. 244.

67 Pedro Cordero Alvarado: *El escudo de armas de Francisco Pizarro reflejo de la conquista del Perú*. Madrid, 1999. 27.

68 Ana Laura Drigo: Tentativas jurídicas de legitimación del proyecto pizarrista en Perú (1544–1548). *Fronteras de la historia: revista de historia colonial latinoamericana,* No. 11. (2006) 331–353.

69 Juan Cristóbal Calvete de Estrella: *Rebelión de Pizarro en el Perú y vida de D. Pedro Gasca*. Madrid, Imprenta y Fundición de M. Tello, 1889.

70 *Colección de documentos...* Tomo XLIX, Madrid, 1866. 248.

71 Aiton i. m. 189.

adott be kérvényt az Indiák Tanácsához, amit az nem támogatott.[72] Az Indiák státusának közjogi jellegéhez tehát végig ragaszkodtak a Habsburgok, ahol az uralkodó akarata érvényesült, nem véletlen, hogy törvényben rögzítették, hogy az újonnan felfedezett területet kizárólag a király nevében vegyék birtokba.[73] A király a fülöp-szigeteki hódítások (1560-as évek) után már átfogó rendelkezéseket adott ki (1573) az Indiákra és az új hódításokra vonatkozóan, amelynek első cikkelyében eltiltott minden királyi engedély nélküli hódítást akár vízen, akár szárazföldön.[74] Azt, hogy az Indiák királyságai élén alkirályokat látunk, nem jelenti azt, hogy azok alacsonyabb rendű státusok lettek volna, mint a spanyol birodalom európai államai, hiszen a 16–17. század során ezek döntő részének (Aragónia, Valencia, Katalónia, Navarra, Portugália vagy Nápoly) élén is alkirályok álltak, míg egy másik részét (Németalföld vagy Milánó) gubernátorok kormányozták a főként Kasztíliában tartózkodó király nevében.[75] Az Indiák tehát még kormányzati struktúrájukban is a spanyol uralkodók európai országaihoz hasonultak.

6. Az Indiák jogállása a spanyol birodalomban

Katolikus Izabella királynő testamentumában (1504) úgy rendelkezett – a pápai donációra hivatkozva –, hogy az új területek, amit a spanyolok felfedeznek, azok mind Kasztília és León részei legyenek.[76] Nem sokkal később

[72] Barbara de Marco – Jerry Craddock: *Juan de Oñate Requests that his Title of Adelantado of New Mexico be Confirmed in Perpetuity 1623*. UC Berkeley, Research Center for Romance Studies, 2015.

[73] „Ordenamos á los Cabos, Capitanes y las demas personas que descubrieren alguna Isla ó Tierra firme, que en saltando en tierra tomen posesion en nuestro nombre, haciendo los autos que convinieren, los quales traygan en pública forma y manera que hagan fé", ld. *Recopilación*… Libro IIII, Título II, Ley XI (1568).

[74] „Ninguna persona de qualquier estado y condiçion que sea haga por su propia autoridad nueuo descubrimiento por mar ni por tierra ni entrada nueua poblacion ni rancheria en lo que estuuiere descubierto o se descubriere sin licencia y prouission o de quien tuuiere nuestro poder para la dar so pena de muerte y de perdimiento de todos sus bienes para nuestra camara", ld. Art. 1, *Transcripción de las Ordenanzas de descubrimiento, nueva población y pacificación de las Indias dadas por Felipe II, el 13 de julio de 1573, en el Bosque de Segovia, según el original que se conserva en el Archivo General de Indias de Sevilla*. Madrid, Ministerio de Vivienda, Servicio Central de Publicaciones, 1973.

[75] Manuel Rivero Rodríguez: *La edad de oro de los virreyes. El virreinato en la Monarquía Hispánica durante los siglos XVI y XVII*. Madrid, 2011.

[76] „E por quel dicho reyno de Granada e las Yslas de Canaria e las Islas e Tierra Firme del Mar Oçéano, descubiertas e por descobrir, ganadas e por ganar, han de quedar yncorporados en

kelt kodicillusában pedig külön, hosszasan rendelkezett az Indiákról és az indiánokról is, saját alattvalóinak mondva őket.[77] A korona a kezdetektől fogva kiemelten figyelt arra, hogy az indiánokkal bánjanak jól a spanyolok, a jogsértésekkel szemben pedig igyekezett határozottan fellépni, a visszaéléseket, súlyos törvénytelenségeket, amit egyének elkövettek, a korona nem elhallgatta, hanem igyekezett orvosolni azokat.[78] Colón több utat is megtett oda-vissza, az ellenségei, irigyei azonban bevádolták az udvarban azzal, hogy nem tartotta meg a pápai bulla és a korona szándékát, az indiánokkal való jó bánásmódot. Az uralkodó, miután ezek a vádak a tudomására jutottak, harmadik útján letartóztatta Colónt (1500), megfosztotta alkirályi méltóságától, és bár tisztázta magát, közjogi állását már nem kapta vissza. Akár valós sérelmek miatt, akár politikai érdekből távolították el méltóságából, a korona ezzel a saját politikai mozgásszabadságát sokkal szélesebben fenntarthatta. Ahogyan újabb és újabb területeket fedeztek fel és foglaltak el a spanyolok, ezek viszonyait, jogállását, utólag mindig rendezték az uralkodók, már az 1500-as és 1510-es években különböző kormányzóságokat (Veragua majd Castilla de Oro, Cuba stb.) hoztak létre. Az Indiákat soha nem tartották 'gyarmatoknak' a spanyol uralkodók, a törvényeikben erre utaló kifejezést (*'colonia'*) nem találunk. Egyértelműen államnak és királyságnak *(Estados y Reynos de las Indias)* tekintették, a királyi titulatúrájukban a felfedezésektől kezdve kifejezetten ezeknek a területeknek a

estos mis reynos de Castilla e León, segund que en la bulla apostólica a nos sobrello conçedida se contiene", ld. *Testamento y codicillo de Isabel la Católica*.

77 „por quanto al tiempo que nos fueron conçedidas por la sancta Sede Apostólica las Yslas e Tierra Firme del Mar Oçéano, descubiertas e por descubrir, nuestra prinçipal yntençión fue, al tienpo que lo suplicamos al papa Alexandro Sexto, de buena memoria, que nos hizo la dicha conçessión, de procurar de ynduzir e traer los pueblos dellas e les conuertir a nuestra sancta fe cathólica, e enbiar a las dichas Islas e Tierra Firme prelados e religiosos e clérigos e otras personas doctas e temerosas de Dios, para ynstruir los vesinos e moradores dellas en la fe cathólica, e les enseñar e doctrinar buenas costunbres, e poner en ello la diligençia deuida, segund más largamente en las letras de la dicha conçessión se contiene, por ende suplico al rey mi señor muy afectuosamente, e encargo e mando a la dicha prinçesa, mi hija, e al dicho prínçipe, su marido, que así lo hagan e cunplan, e que este sea su prinçipal fin, e que en ello pongan mucha diligençia, e no consientan nin den lugar que los yndios, vesinos e moradores de las dichas Yndias e Tierra Firme, ganadas e por ganar, reçiban agrauio alguno en sus personas ni bienes, mas manden que sean bien e justamente tratados, e si algund agrauio han reçebido lo remedien e provean por manera que no se exçeda en cosa alguna lo que por las letras apostólicas de la dicha conçessión nos es iniungido e mandado", ld. *Testamento y codicillo de Isabel la Católica*.

78 „Grandes daños, agravios, y opresiones reciben los Indios en sus personas, y haciendas, de algunos Españoles, Corregidores, Religiosos, y Clérigos en todo género de trabajo. […] No basta lo que está proveido, y ordenado para remedio de tantos malos, encargamos y mandamos a los Vireyes y Presidentes Gobernadores que […] averigüen y castiguen los excesos y agravios que los Indios padecieren", ld. *Recopilación…* Libro VI, Título X, Ley II.

királya *(rey de las Indias, islas y Tierra firme del Mar Océano)*, természetes ura és szuverénje *(Señor natural y soberano de aquellas Provincias)* cím jelent meg következetesen a Kasztília, Aragónia, Jeruzsálem stb. titulus mellett. Nagyon érdekes, hogy még az indián törzsfőnököknek *(caciques)* sem engedték meg az úr *(señor)* címzés használatát a spanyol uralkodók, mivel az felfogásukban sértette a királyi tekintélyt.[79] Sőt, arról is rendelkeztek, hogy minden hivatalos iraton, amelyet a nevükben adnak ki, a királyi címek között pontosan mit kellett feltűntetni, és abban az *Indiák királya* is benne foglaltatott.[80]

A Szentszék az Indiákat egyértelműen Kasztília és León királyságaiba kívánta beilleszteni, abból a többi spanyol királyságok (Aragónia, Valencia, Katalónia) nem részesültek.[81] A Katolikus Királyok még VI. Sándor pápától megkapták az ottani dézsmaszedés jogát[82] (1501) és felhasználásának kötelezettségét arra, hogy az Indiákon templomokat építsenek. Még az 1500-as években megalapítják az első érsekséget (1504) Santo Domingo-n, sőt megkapják Rómától a főkegyúri jogot[83] (1508) is. Az Indiák egyházszervezetének tárgyalása külön tanulmányt igényelne. Károly – anyja, Johanna királynő melletti – kasztíliai társuralkodói felavatási esküjében (1518) és később barcelonai tartózkodása (1519) során is szól az Indiák jogállásáról, méghozzá azokat teljes egészében Kasztília

[79] „Prohibimos á los Caciques, que se puedan llamar, ó intitular Señores de los Pueblos, porque así se conviene a nuestro servicio, y preeminencia Real", ld. *Recopilación*… Libro VI, Título VII, Ley V (1538).

[80] „que en todas las Provisiones y títulos que despacharen en nuestro nombre, hagan poner los títulos en la forma siguiente. Don N. por la gracia de Dios, Rey de Castilla, de Leon, de Aragon, de las Dos Sicilias, de Jerusalen, de Navarra, de Granada, de Toledo, de Valencia, de Galicia, de Mallorca, de Sevilla, de Cerdeña, de Córdoba, de Córcega, de Murcia, de Jaen, de los Algarves, de Algecira, de Gibraltar, de las Islas de Canaria, de las Indias, Islas y Tierra firme del Mar Océano; Archiduque de Austria; Duque que de Borgoña, de Bravante y Milan; Conde de Abspurg, de Flandes, de Tirol, y de Barcelona; Señor de Vizcaya, y de Malina", ld. *Recopilación*… Libro II, Título I, Ley VIII (1581).

[81] Juan Manzano: ¿Por qué se incorporaron las Indias a la Corona de Castilla? *Revista de Estudios Políticos,* Vol. I. (1941) 104.

[82] „Ecclesiis in dictis Insulis erigendis, per vos et successores vestros præfatos, de vestris et eorum bonis dote sufficiente, ex qua illis præsidentes earumque Rectores se commode sustentare, et onera diotis Ecclesiis pro tempore incumbentia perferre, ac cultum divinum ad laudem omnipotentis Dei debite exercere, juraque Episcopalia persolvere possint, Decimam hujusmodi percipere et licite ac libere valeatis, auctoritate Apostolica, tenore præsentium, de specialis dono gratiæ indulgemus", ld. *Colección de Bulas, Breves*...(1879) i. m. 21.

[83] „absque eorumdem Ferdinandi Regis et Joannæ Reginæ ac Regun Castellæ et Legionis pro tempore existentium consensu, erigi aut fundari possint; et cum, expediat eidem Regi, Ecclesiis et Monasteriis præfatis, personas fidas et gratas et acceptas præesse, jus Patronatus et præsentandi personas idoneas, tam ad Metropolitanas, quam alias cathedrales Ecclesias erectas, et pro tempore erigendas, et alia quæcumque Beneficia ecclesiastica, infra annum a die illorum vacationis computandum", ld. *Colección de Bulas, Breves*...(1879) i. m. 24.

koronájába már bekebelezve említi. E szerint az Indiákat, mint Kasztília koronájának részét soha, semmilyen jogcímen nem lehetett elválasztani attól, sem részben sem egészben.[84] Ugyanezt a rendelkezését Cortés új-spanyolországi hódításai után nem sokkal később (1523) az új területek vonatkozásában is megerősítette azzal, hogy úgy kell tekintetni, hogy e rendelete oly erővel bír, mintha a Cortesben (kasztíliai rendi gyűlés) kihirdetett törvény lenne.[85] Diego Maxizcatzin tlaxcalai kormányzót az 1530-as évek derekán a császár személyesen (audiencián) fogadta, és ennek alkalmával hasonló szellemben erősítette meg Tlaxcala közjogi státuszát és a kasztíliai koronához való tartozását, annak elidegeníthetetlenségét.[86] A császár Antonio de Mendoza alkirálynak adott instrukcióiban (1535) megismételte, hogy az Indiák örökkön örökké a királyi korona része kell, hogy maradjon, azokat semmi időben, semmi körülmények között nem lehet sem elidegeníteni sem elválasztani tőle.[87] Az uralkodók a későbbiekben is következetesen fenntartották ezt a jogfelfogást, miszerint „egy

[84] „Por la donacion de la Santa Sede Apostólica y otros justos y legítimos títulos, somos Señor de las Indias Occidentales, Islas y Tierra firme del Mar Océano, descubiertas, y por descubrir, y estan incorporadas en Nuestra Real Corona de Castilla. Y porque es nuestra voluntad, y lo hemos prometido y jurado, que siempre permanezcan unidas, para su mayor perpetuidad y firmeza, prohibimos la enagenacion de ellas. Y mandamos, que en ningun tiempo puedan ser separadas de nuestra Real Corona de Castilla, desunidas, ni divididas en todo, o en parte, ni sus Ciudades, Villas, ni Poblaciones, por ningun caso, ni en favor de ninguna persona. Y considerando la fidelidad de nuetros vasallos, y los trabajos que los descubridores, y pobladores pasáron en su descubrimiento y poblacion, para que tengan mayor certeza y confianza de que siempre estarán y permanecerán unidas á nuestra Real Corona, prometemos y damos nuestra fe y palabra Real por Nos, y los reyes nuestros sucesores, de que para siempre jamas no serán enagenadas, ni apartadas en todo, ó en parte, ni sus Ciudades, ni Poblaciones por ninguna causa, ó razon, ó en favor de ninguna persona; y si Nos, o nuestros sucesores hiciéremos algna donacion, ó enagenacion contra lo susodicho, sea nula, y por tal la declaramos”, ld. *Recopilación…* Libro III, Título I, Ley I (1519).

[85] „queremos y mandamos que tenga fuerça y vigor de ley y pragmatica sancion, como si fuera hecha y promulgada en Cortes generales: por la qual prometemos y damos nuestra fee y palabra real, que agora y de aquí adelante en ningun tiémpo del mundo la dicha nueua España no sera enagenada, ni la apartaremos de nuestra Corona real nos, ni nuestros herederos, ni sucessores en la dicha Corona de Castilla, sino que estara y la ternemos como a cosa incorporada en ella: y si es necesario de nueuo la incorporamos y metemos, y mandamos, que en ningun tiempo pueda ser sacada ni apartada, ni enagenada ni parte alguna, ni pueblo della por ninguna causa ni razon que sea, o ser pueda, por nos ni por los dichos nuestros herederos y sucesores”. *Cedulario Indiano.* Madrid, Imprenta Real, 1596. Libro I, 59.

[86] „Don Carlos, Por quanto don Diego Maxizcatzin Gouernador de la ciudad y prouincia de Tlaxcala, en nombre de la dicha prouincia, concejos y pueblos della, nos suplico, que acatando los seruicios que nos han hecho, y que hasta agora ha estado la dicha prouincia en nuestra cabeca, fuessemos seruidos de no la enagenar ni sacar de la Corona Real de Castilla, o como la nuestra merced fuesse”. *Cedulario Indiano.* Madrid, Imprenta Real, 1596. Libro I, 60.

[87] „que entera e perpetuamente deven quedar en nuestra cabeça y de nuestra corona Real para que ni aora ni en tiempo alguno se puedan enagenar ny apartar della”, ld. *Instrucciones...* i. m. art. 8.

koronából valók Kasztília és az Indiák királyságai".[88] Csak zárójelben, röviden érdemes megjegyezni, hogy az angol[89] vagy a francia uralkodók[90] titulatúrájában nem jelentek meg a tengerentúli területek, mivel azokat egyértelműen, expressis verbis gyarmatoknak *(colonies)* tekintették – volt, amit még annak sem, például a britek Ausztráliát egyenesen fegyenctelepnek (penal colony) használták –, nem pedig a koronájuk részének. A tizenhárom észak-amerikai brit gyarmat képviselői a Declaration of Independence elfogadásakor (1776) is ekként (colonies) utaltak saját magukra.[91] Ezt a gyarmattartó felfogást még a 'felvilágosodás' gondolatait magában foglaló 1791-es forradalmi francia alkotmány szövege is világosan tükrözte.[92] A Holland Köztársaság államfője, a *'Stadhouder'*[93] sem viselt semmiféle titulust, amely a gyarmatokat, mint Hollandia részét jelenítette volna meg. A brit uralkodónak csak a 19. század vége felé 'jutott eszébe' felvenni az *'Empress of India'* uralkodói címet, miután a Brit Kelet-Indiai Társaság politikája miatt kirobbant milliós lélekszámú áldozatot követelő szipojlázadás (1857/58) után a brit korona arra 'kényszerült', hogy 'átvegye' a területet a Társaságtól.[94]

A spanyol uralkodók, a gyarmatosító hatalmakkal ellentétben a kezdetektől fogva alattvalóknak *(vasallos)* nevezték az indiánokat, csakúgy, mint a spanyolokat is, amely felfogás a 17. században is töretlenül állt.[95] Károly császár már az 1530-as években akként rendelkezett, hogy az Indiákra vonatkozó külön törvények hiányában vagy azok hézagaiban Kasztília törvényeit kell alkalmazni az

---

88 *Recopilación*… Libro II, Título II, Ley XIII (1636).

89 „Charles the Second, by the Grace of God, King of England, Scotland, France, and Ireland, Defender of the Faith, &c", ld. *Charters Granted To The East-india Company, From 1601; also the treaties and grants, made with, or obtained from, the princes and powers in India, from 1756 to 1772*. London, East-India Company, 1773.

90 „Louis, par la grâce de Dieu roi de France et de Navarre", ld. *Le Code Noir,* Paris, 1685.

91 „[…] in the Name, and by Authority of the good People of these Colonies, solemnly publish and declare, That these United Colonies are, and of Right ought to be Free and Independent States". The Declaration of Independence, adopted by the Second Continental Congress on July 4, 1776.

92 *Constitution de 1791*, Titre VII, Article 8. „Les colonies et possessions françaises dans l'Asie, l'Afrique et l'Amérique, quoiqu'elles fassent partie de l'Empire français, ne sont pas comprises dans la présente Constitution".

93 Herbert Harvey Rowen: *The Princes of Orange: the Stadholders in the Dutch Republic*. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 1988.

94 Royal Titles Act (1876), ld. https://tinyurl.com/3c6eb3vu

95 „Entre las materias, que mas importan para servicio de Dios nuestro Señor conservacion, y aumento de los Estados de las Indias, es el amparo, y buen tratamiento de los Indios, y que sean bien gobernados, y mantenidos en paz, y justicia, como vasallos de esta Corona", ld. *Recopilación*… Libro III, Título XIIII, Ley XV (1618).

Indiákon, különösen a 13. századi Siete Partidas törvénygyűjteményt és a toroi törvényeket (1505), amelyek a magánjog számos kérdését átfogóan szabályozták.[96] A Siete Partidas elnevezésű hatalmas középkori törvénykönyv Gregorio López, az Indiák ügyeiben járatos tudós, tanácsos által glosszált nyomtatott változata még a császár életében elkészült (1555), azt az Indiákon egészen a 19. századig, a modern kódexek megalkotásáig használták. Sőt azt is meghagyta a császár, hogy azokat a régi helyi szokásokat, amelyek nem ütköznek a spanyol jogrendbe, és nem ellentétesek a katolikus hittel, azokat megtarthassák.[97] Kasztília törvényszékeinek eljárásrendjét és formaságait kellett alkalmazni az Indiák királyi törvényszékein is.[98] Az első (királyi) törvényszék felállítását még Aragóniai Ferdinánd kormányzó rendelte el (1511), Diego Colón (†1526) alkirályi hatalmát ellensúlyozandó, bár a tényleges felállítására csak az alkirály halála után került sor,[99] a királyi törvényszékek jelentős részét az Indiákon az 1560-as évekre felállították.[100] Az Indiák Tanácsa olyan törvénytervezeteket volt köteles előkészíteni, amelyek a lehető legjobban hasonlítottak a kasztíliai törvényekre.[101] Ha megnézzük a közigazgatást, a bíróságokat, az önkormányzatokat az Indiákon, akkor azt látjuk, hogy egyértelműen a spanyol mintát viszik ki, és azt a helyi, speciális viszonyokra alakítva honosítják meg. Ennek

96 „Ordenamos y mandamos, que en todos los casos, negocios y pleytos en que no estuviere decidido, ni declarado lo que se debe proveer por las leyes de esta Recopilacion, ó por Cédulas, Provisiones, ú Ordenanzas dadas, y no revocadas para las Indias, y las que por nuestra órden se despacharen, se guarden las leyes de nuestro Reyno de Castilla, conforme á la de Toro, así en quanto á la substancia, resolucion y decision de los casos, negocios y pleytos, como á la forma y órden de substanciar", ld. *Recopilación*… Libro II, Título I, Ley II (1530); nagyon érdekes, hogy már a 16. századból végrendeletek maradtak fenn indiánoktól nemcsak spanyol, de a különböző törzsi nyelveken is, amelyet kétnyelvű jegyzők készítettek, ld. Pablo Rodríguez: Testamentos de indígenas americanos siglos XVI–XVII. *Revista de História,* Vol. 154., N. 1. (2006) 16.

97 „Ordenamos y mandamos, que las leyes y buenas costumbres, que antiguamente tenian los Indios para su buen gobierno y policía, y sus usos y costumbres observadas y guardadas despues que son Christianos, y que no se encuentran con nuestra Sagrada Religion, ni con las leyes de este libro, y las que han hecho y ordenado de nuevo se guarden y executen", ld. *Recopilación*… Libro II, Título I, Ley IIII (1555).

98 *Recopilación*… Libro II, Título XV, Ley XVII (1570).

99 *Recopilación*… Libro II, Título XV, Ley II (1526).

100 Serrera i. m. 184.

101 „Porque siendo de una Corona los Reynos de Castilla, y de las Indias, las leyes y órden de gobierno de los unos, y de los otros deben ser lo mas semejantes y conforme que ser pueda, los de nuestro Consejo en las leyes y establecimientos, que para aquellos Estados ordenaren, procuren reducir la forma y manera del gobierno de ellos al estilo y órden con que son regidos y gobernados los Reynos de Castilla y de León en quanto hubiere lugar, y permitiere la diversidad y diferencia de las tierras y naciones", ld. *Recopilación*… Libro II, Título II, Ley XIII (1584).

tárgyalása ugyancsak külön tanulmányt igényelne. Ha megnézzük ezeket a törvényeket, akkor egyértelmű, hogy az Indiák teljes mértékben a korona része volt a tengerentúlon, de részben eltérő társadalmi és kulturális viszonyokkal, és ez indokolta a külön, speciális jogalkotást. Az uralkodók törekedtek arra, hogy a jogalkalmazók ismerjék azt a jogot, amit alkalmazniuk kell, ezért a kormányzóknak minden év elején a jogalkalmazók számára fel kellett olvastatniuk a jogszabályokat.[102] Már a 16. század végén számos jogszabály, törvény, rendelet, stb. nyomtatásban megjelent, sőt elkészült egy hatalmas, átfogó gyűjtemény is, amelyet a 17. században újabbak követettek, a jogszabályokat a *Recopilación* gyűjteményben mintegy negyven esztendő kompilációs munkálatait követően rendezték egységes szerkezetbe a század vége felé.[103]

7. Összegzés helyett…

Ha áttekintjük a legrelevánsabb jogforrásokat az Indiák jogállása tárgyában, így a pápai bullákat, a szerződéseket, az uralkodói törvényeket és rendeleteket, az alkirályoknak adott instrukciókat, akkor arra a kérdésre, hogy gyarmatok voltak-e az Indiák, a tengerentúli spanyol területek, a válasz egyértelműen nem. Az uralkodók felfogásában egyértelműen a spanyol (kasztíliai) korona részei voltak, ugyanolyan jogi státusszal mint az európai országaik, élükön alkirályokkal, kormányzókkal. A külön jogalkotást pedig az eltérő társadalmi és kulturális viszonyok igényelték. Az egyes felfedezők és konkvisztádorok kísérleteivel szemben, amelyek az Újvilág kisajátítására irányultak, a korona határozottan, ha kellett katonai erővel lépett fel, és nem hagyta, hogy azokat

[102] „Mandamos que los Gobernadores de nuestras Indias y sus Tenientes hagan leer las Ordenanzas en sus gobernaciones, por lo ménos una vez al principio de cada año, y asistan los susodichos y los demas: Ministros de la Republica, y los Escribanos y procuradores, para que sepan y entiendan lo que está ordenado y proveido para su buen gobierno y administracion de justicia, y que se guarde y cumpla, y los Escribanos de gobernacion las lean y pongan por auto en forma que haga fe, de que así se ha executado", ld. *Recopilación*… Libro II, Título I, Ley XXXVI (1574).

[103] Ld. többek között: *Leyes y ordenanzas nuevamente hechas por Su Magestad, para la gouernacion de las Indias, y buen tratamiento, y conseruacion de los Indios.* Madrid, Casa de Francisco Sanchez, 1585.; *Ordenanzas reales del Consejo de las Indias.* Madrid, Casa de Francisco Sanchez, 1585.; *Ordenanças reales, para la Casa de la Contratacion de Seuilla, y para otras cosas de las Indias. Y de la nauegacion y contractacion dellas.* Madrid, Casa de Francisco Sanchez, 1585.; *Sumarios de la Recopilación General de Leyes de las Indias,* Madrid, 1596.; *Sumarios de la recopilacion general de las leyes, ordenanças, provisiones, cedulas, instrucciones, y cartas acordadas.* Madrid, Impressos por Iuan Gonçalez, 1628.; *Recopilación de las leyes de los Reynos de las Indias.* Madrid, 1681.

a területeket és népeket a korona joghatósága alól kivonják. Jól látható, hogy a nagy felfedezők és hódítók kezdetben mind magas közjogi állást kaptak a koronától (Colón alkirály, Cortés és Pizarro pedig kormányzók lettek), ezeket azonban az uralkodó – 'önállósodásuktól' tartva – később elvette tőlük, azt nem tudták örökletessé tenni, nemesi titulusaikat és hatalmas birtokaikat az Indiákon azonban megtarthatták.

A HARMADIK HÁGAI NEMZETKÖZI MAGÁNJOGI KONFERENCIA ÉS A MAGYAR HÁZASSÁGI JOG*

Nagy Péter**

1. A harmadik hágai nemzetközi magánjogi konferencia eredményei

Pasquale Stanislao Mancini a nemzetközi magánjog tudományának egyik meghatározó művelője volt. Az ő munkásságához köthető annak a szemléletnek az elterjedése a 19. század második felében Európában, hogy az egyes jogrendszerek közötti összeütközésekkel foglalkozó nemzetközi magánjogi kodifikáció államok közötti konzultáció útján is megvalósítható.[1] Az 1873-ban genfi Nemzetközi Jogi Intézet *(Institute of International Law)* alapításában mind Mancini, mind pedig a tudományszak egy másik jelentős képviselője, Tobias Michael Carel Asser is részt vett. A két tudós a közös törekvések megvalósítása érdekében együtt dolgozott egészen Mancini Olaszország külügyminiszteri tisztségéről történő lemondásáig, majd 1888-ban bekövetkezett haláláig. Mancini erőfeszítései azonban az egyes államok, különösen Franciaország és az Észak-Német Konföderáció közötti feszültségek miatt nem hoztak eredményt.

A Nemzetközi Magánjogi Intézet már az 1880-as oxfordi ülésén is foglalkozott a családjogi kérdésekkel, de az első igazán jelentős eredmények az 1890-es évek elejéig várattak magukra. A Mancinivel közös törekvést és szemléletet

* A tanulmány az FK 142771 számú projekt keretében a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a Fiatal Kutatói Kiválósági Program finanszírozásában valósult meg.

** Egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar.

1 Kecskés László: *A polgári jog fejlődése a kontinentális Európa nagy jogrendszereiben*. Budapest, HVG-ORAC, 2013. 475.

Asser vitte tovább.[2] A fordulópontot az jelentett, amikor 1891-ben az Asserrel személyes jó kapcsolatot is ápoló Gijsbert van Tienhoven került a holland külügyminiszteri székbe, ezzel jelentős támogatót nyerve az évtizedes törekvésekhez. Alig egy évvel később, 1892-ben küldte ki a németalföldi kormány az első konferenciameghívókat. Ehhez egy emlékiratot *(Mémoire)* is csatoltak, amely összegezte a nemzetközi magánjog addig tett lépéseit és kijelölte azokat a területeket, amelyen a legfontosabbnak tartották a tárgyalást.[3]

Eszerint először azokat a jogviszonyokat illetően kellett egyezségre jutni, amelyek a problémákkal leginkább terheltek voltak. Így került az első témakörök közé a jogsegély kérdése, majd pedig a házassági és családjog, valamint az öröklési jog egyes aspektusai. „Mind általánosabban érezhető, hogy szükség van szabatos és egységes szabályokra a törvények összeütközéseinek kiegyenlítése végett, különösen a személyjog, a családjog és az öröklési jog tekintetében, valamint a polgári eljárás némely részeire nézve."[4]

1893. szeptember 12-től 27-ig tartották az első konferenciát, ahol a legfontosabb feladat az volt, hogy meghatározzák azokat a kérdéseket, amelyekkel a későbbiekben alaposabban foglalkozni kívántak. Általános elvként azt határozták meg, hogy azokat a problémákat teszik a tanácskozás tárgyává, amelyek rendezése a gyakorlat szempontjából a leginkább időszerűnek tűnik. Ennek két oka volt. Egyrészt úgy gondolkodtak, hogy a nemzeti kormányok tartózkodnak a nemzetközi magánjogi elvek jogszabályi rendezésétől, így a konkrét kérdések felől történő megközelítés nagyobb sikert ígért. Másrészt a gyakorlati problémák megoldására való törekvés jobban elősegíthette azt is, hogy a köztudatban rögzüljön a törekvés fontossága. Ezért az 1894. szeptember 13-án tartott ülésen az alábbi területeket választották ki: a házassági jog, a jogügyletek alaki kérdései, az öröklési jog és a polgári eljárási szabályok. A zárójegyzőkönyv szövegezésénél a jogügyletek alakiságának ügyét végül elvetették. A másik három tárgy helyet kapott a záró-jegyzőkönyvben, amelynek első pontja „A házasságokra vonatkozó rendelkezések" lett.[5]

---

2 Kecskés i. m. 476.; Tevékenységük és törekvéseik a magyar szakirodalomban elsőként Dell'Adami Rezső dolgozta fel A nemzetközi magánjog haladása című tanulmányában. Dell'Adami Rezső: A nemzetközi magánjog haladása. *Magyar Jogászegyleti Értekezések,* 1888/4. 1–44.

3 Tőry Gusztáv a harmadik konferencia tevékenységével foglalkozó munkájában teljes terjedelmében közli az emlékirat magyar fordítását. Ld. Tőry Gusztáv: *A hágai harmadik nemzetközi magánjogi konferenczia határozatairól*. Budapest, Grill Károly cs. és kir. Udvari Könyvkereskedése, 1901. 8–11.

4 Uo. 8.

5 Uo. 11–14.

Kevesebb mint egy évvel később, 1894. június 25-től július 13-ig ülésezett a második hágai nemzetközi magánjogi konferencia. A meghívott államoknak előzetesen megküldött programtervezetben öt témakört határoztak meg. Az elsőbe tartoztak a házassággal foglalkozó kérdések, mint a házasság következményei a házasfelek személyére és vagyonára nézve, a házasság felbontása és érvénytelenítése és az ágytól és az asztaltól való elválasztása. Második csoportba a gyámság és gondnokság kérdései tartoztak, még a harmadik a polgári eljárásjogi kérdések, mint a külföldiek belföldiekkel egyenlő elbánásban részesítése, a perbeli biztosíték, valamint a szegényjog. A negyedik csoport a csődjog, ötödik pedig az öröklési joggal foglalkozott. A megnyitót követően Asser, aki a konferencia elnöki posztját is betöltötte, öt határozati javaslatot terjesztett elő, amelyek közül egy a gyámsággal foglalkozott, négy pedig a polgári eljárásjog, illetve a csődjog bizonyos kérdéseit tárgyalta. Az öt előkészítő bizottság javaslatait tíz teljesülésen vitatták meg és öt tervezetet készítetek. A zárójegyzőkönyv a házassági jog területén három témakörrel foglalkozott, egyrészt a házasság érvényességének előfeltételeivel, a házasság következményei a feleség és a gyermekek személyi állapotára, valamint a házasság felbontása és az ágytól és asztaltól való elválasztásával.[6]

A konferenciák első gyakorlati sikerét a polgári eljárásjogi kérdésekről szóló egyezmény jelentette, amelynek a magyar jogrendszerbe való beillesztését a polgári jogsegély tárgyában Haagában létrejött nemzetközi egyezmény beczikkelyezéséről szóló 1899. évi XIII. törvénycikk valósította meg.[7]

Tőry Gusztáv miniszteri tanácsost 1899-ben a magyar kormány azzal a feladattal bízta meg,[8] hogy vegyen részt Magyarország képviseletében a konferencia tanácskozásain Korizmics Antal, az alexandriai vegyes főtörvényszék tanácsosa után, aki az első két konferencián képviselte az országot.[9]

A németalföldi régens királynő 1897. február 20-i rendeletével királyi bizottságot szervezett a nemzetközi magánjog kodifikálására. Ez a bizottság készítette elő a harmadik hágai nemzetközi magánjogi konferencia programjának tervezetét a korábbi konferenciák megállapodásai alapján. Három témakört

6 Uo. 15.

7 1899. évi XIII. törvénycikk a polgári jogsegély tárgyában Haagában létrejött nemzetközi egyezmény beczikkelyezéséről. Az egyezmény születését rögzíti: Tőry i. m. 16–18.

8 Bódiné Beliznai Kinga: Tőry Gusztáv – Kodifikátor és kúriai elnök (1857-1925) In: Bódiné Beliznai Kinga (szerk.): *A Kúria és elnökei: IV. Bibliotheca Curiae.* Budapest, HVG-ORAC, 2016. 11–51.

9 MNL OL W 12 Miniszterelnökségi levéltár – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1867-1944). 1900. 01. 24. 2. pont.; 1899. 01. 11. 5. pont.

határoztak meg. Az elsőbe a házasságra vonatkozó kérdések tartoztak,[10] a második a gyámság a harmadik pedig az öröklési jog egyes kérdéseit ölelte fel az első két konferencián meghatározott prioritásoknak megfelelően.[11] A tervezetekkel megkeresték a második tanácskozásokon részt vevő államokat, egyúttal arra kérve őket, hogy gyűjtsék össze a hazai joguk szerinti házassági akadályokat.[12] Erre a felkért államok mind válaszoltak is.

Az 1900. május 29-én harmadik alkalommal Hágában összeülő konferencia minden tagja egy gyűjtemény formájában kapta meg a résztvevő országok területén hatályban lévő házassági akadályokról készített anyagot, valamint (többek között) Ausztria és Svédország erre érkezett észrevételeit is. Az előre meghirdetett és az időközben felvett témakörök megtárgyalására négy bizottságot hoztak létre. Az első a házassági joggal foglalkozott, ennek volt a tagja Tőry Gusztáv is, aki ezen kívül a konferencia egyik alelnöki posztját is betöltötte.[13] A második grémium az öröklési joggal foglalkozott, harmadik a gyámság és gondnokság kérdéseit járta körbe, míg a negyedik a csődjogot vette górcső alá azzal a céllal, hogy milyen kérdések formájában tárgyalják a következő konferencia alkalmával. Június 18-ig a konferencia összesen tíz teljes ülést tartott, amelyen a bizottságok javaslatait tárgyalták meg. A házassági joggal foglalkozó bizottság két egyezménytervezetet (a házasság érvényességéről, illetve a házasság felbontásáról, valamint az ágytól és asztaltól való elválásról) és három határozati javaslatot készített.[14] A tanácskozás eredményeként négy megállapodástervezet született.[15] Az első a házasság érvényességének előfeltételeire vonatkozó törvények összeütközéseinek kiegyenlítésével foglalkozott, a második a házasságok felbontására, valamint az ágytól és asztaltól való elválásra vonatkozó törvények és a kapcsolódó bíráskodásban támadó összeütközések feloldására törekedett, míg a harmadik egyezmény a kiskorúak gyámságának szabályozására vonatkozott. A negyedik tervezet az öröklési joggal foglalkozott.

---

10 A házasság érvényességének előfeltételei, a házasság következményei a feleség és a gyermekek személyi állapotára, és a házasfelek vagyonára. Ide tartozott még a házasság felbontása és az ágytól és az asztaltól való elválasztás, ennek hatása a házasfelekre és vagyonukra.

11 A törvényes öröklés, a végrendeletek és a halál esetére s ajándékozás.

12 Résztvevő országok: Németország, Ausztria, Magyarország (külön képviselettel), Belgium, Dánia, Spanyolország, Franciaország, Olaszország, Luxemburg, Németalföld, Portugália, Románia, Oroszország, Svédország, Norvégia, Svájc. Ld. Tőry i. m. 107–108.

13 Uo. 109.

14 1. A házasság következményeiről a feleség és a gyermekek személyi állapotára; 2. a házasság következményeiről a házasfelek vagyonára; 3. a házasság felbontásnak, valamint az ágytól és asztaltól való elválásnak következményeiről.

15 Tőry (1901) i. m. 18–22.

Az igazságügyminiszter, Plósz Sándor 1901. június 12-i minisztertanácson előadta, hogy a tervezetek aláírásához a horvát-szlavón bán is hozzájárult. A házassággal foglalkozó egyezményeket „mihelyt a magyar országgyűlés politikai viszonyai engedik", a gyámságról szóló tervezetet pedig azonnal elfogadhatónak tartotta. Az öröklési joggal foglalkozó egyezményt illetően úgy nyilatkozott, hogy várakozó álláspontot kellene elfoglalnia Magyarországnak. A házassági egyezményekkel kapcsolatban pedig megállapította, hogy azokra a fő elvekre épült, mint a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvény is, amely a külföldön kötött házasságokat és a külföldiek házasságait is szabályozta.

> „Ilyen és hasonló egyezmények kötésére már maga az 1894:XXXI. t. cz. is utal, midőn 120. §-ában kimondja, hogy »államszerződéseknek a házassági jogviszonyra vonatkozó intézkedései akkor is irányadók, ha a jelen törvény határozataitól eltérnek«. Eltekintve attól, hogy e tervezetek elfogadásával a magyar házassági törvényben foglalt nemzetközi jogi alapelvek nyernének Európa-szerte elismerést, az első két tervezetnek álamszerződések erejére emelése főképen azért bírna nagy jelentőséggel, mert elejét venné a megkötendő egyezmények alá eső államok közt annak, hogy ugyanaz a házasság az egyik országban érvényesnek, a másikban érvénytelennek, az egyik országban felbontottnak, a másikgban fennállónak legyen tekinthető, és így elejét venné annak is, hogy a feleknek, valamint a tőlük leszármazó gyermekeknek személyes, úgyszintén vagyonjogi és más viszonyai homlokegyenest ellenkező elbírálásban részesüljenek aszerint, amint az egyik vagy a másik ország bíróságai elé kerülnek. E fontos igazságügyi érdekek hangsúlyozása mellett megemlítendő még, hogy a házassági joggal foglalkozó két előző tervezet országgyűlési tárgyalása esetleg fölébreszthetí a vallási érzékenységet, habár ezek a tervezetek a vallási felfogással is számolnak, mert lehetőleg messze elmennek abba az irányban, hogy lehetővé tegyék a csatlakozást még azokra az országokra nézve is, melyeknek házassági joga és házassági bíráskodásra vallási jellegű. Önként felmerült tehát a kérdés, vajjon nem volna-e czélszerű, ha a magyar kormány az I. és II. tervezetttel szemben csak a küszöbön álló képviselőválasztások után foglalna állást, amidőn a politikai pártalakulások már ismeretesekké lesznek."

Ezek alapján az igazságügyminiszter kérte és megkapta a minisztertanács felhatalmazását az első három egyezmény[16] aláírására,[17] így a hágai követ a ratifikáció fenntartása mellett 1902. június 12-én Hágában ezt meg is tette Ausztria, Belgium, Franciaország, Luxemburg, Magyarország, Németország, Németalföld, Olaszország, Portugália, Románia, Spanyolország, Svájc és Svédország képviselőivel együtt. Az aláíró országok közül hét a következő két évben ratifikálta is és a megerősítő okiratokat Hágában le is tették,[18] így 1904. július 31-én hatályba is léptek.[19] A harmadik konferencián részt vett államok közül az egyezményeket csak Oroszország, Dánia és Norvégia nem írta alá. Részükre a csatlakozás lehetőségét 1904. december 31-ig nyitva hagyták.[20] Az öröklési joggal foglalkozó egyezménnyel szemben a minisztertanács várakozó álláspontra helyezkedett és a németalföldi kormány utóbb – tekintettel azokra az ellenvetésekre, amelyeket több más állam is megfogalmazott – azt újabb tárgyalás végett a IV. konferencia programjába is felvétette.

2. Külön egyezmény tervezete Magyarország és Ausztria között

Magyarországon az igazságügyminiszter már 1903-ban kérte a minisztertanács felhatalmazását arra, hogy az aláírt három nemzetközi egyezmény becikkelyezésére vonatkozó törvényjavaslatokat – az uralkodó engedélyével – az

[16] A tervezetek szövege: MNL OL K 255-1903-12. 4794. Az igazságügy-miniszter átirata a pénzügyminiszter részére. 1903. december 23.

[17] MNL OL, W 12 Miniszterelnökségi levéltár – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1867-1944) 1901.06.12. 18. ülés, 24. napirendi pont, A hágai nemzetközi magánjogi egyezmények.

[18] Az aláíró államok közül az egyezményeket Németország, Belgium, Franciaország, Luxemburg, Németalföld, Románia és Svédország 1904. június 1-én, Olaszország és Svájc pedig 1905. július 17-én ratifikálta. Spanyolország pedig csak a kiskorúak gyámságáról szólót. Tőry Gusztáv: *A hágai negyedik nemzetközi magánjogi konferenczia határozatairól*. Budapest, Grill, 1905. 5–6.

[19] Kluzsinszky Károly: A hágai IV. nemzetközi magánjogi értekezlet munkálatai. *Jogállam,* 1904/8. 612–617.

[20] MNL OL, W 12 Miniszterelnökségi levéltár – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1867–1944) 1903. december 31., 46. ülés, 14. napirendi pont, A hágai nemzetközi magánjogi egyezményekről, úgy mint a házasság érvényességének előfeltételeire vonatkozó törvények összeütközéseinek kiegyenlítésére szolgáló egyezmény; a házasságok felbontására, valamint az ágytól és asztaltól való elválásra vonatkozó törvények és az ily tárgyú bíráskodás terén támadható összeütközések kiegyenlítésére szolgáló egyezmény; a kiskorúak gyámságának szabályozását célzó egyezmény becikkelyezéséről szóló törvényjavaslatok bemutatása (IM).

Országgyűlés elé terjeszthesse, amint azt a politikai viszonyok megengedik.[21] Plósz Sándor igazságügyminiszter 1904. január 4-én kérelmezte a „legfelsőbb engedélyt",[22] mégis hosszú évekig nem született meg az egyezményekről szóló törvény.[23] Ennek több oka is volt. Egyrészt a házassági ügyekkel az 1904-ben összehívott negyedik nemzetközi magánjogi konferencia is foglalkozott. A program szerint a kapcsolódó súlyponti kérdések a házasság hatásai a feleség személyi állapotára és a házastársak vagyonára, valamint a házasság felbontásának, valamint az ágytól és asztaltól való elválásnak hatásai voltak.[24] A konferencia házassági joghoz kapcsolódó eredményeit rögzítő egyezményt 1905. július 17-én Németország, Franciaország, Olaszország, Németalföld, Portugália, Románia és Svédország aláírta. Magyarország – tekintettel a politikai viszonyokra – egyik egyezményt sem írta alá. Polónyi Géza igazságügyminiszter a minisztertanács 1906. május 15-i ülésén úgy nyilatkozott, hogy a házasságra vonatkozó egyezmények aláírást illetően a várakozó álláspontra való helyezkedést javasolja, ugyanis olyan joganyagról volt szó, amely néhány elszórt rendelkezést leszámítva a szorosabb értelembe vett Magyarország területén nem volt egységesen kodifikálva. Polónyi megfogalmazása szerint „ismeretlen, hogy a magyar törvényhozás az említett joganyagot jövőben miképpen fogja rendezni", ezért célszerűbb függőben tartani.[25]

A kérdés elhúzódásának volt egy másik fontos oka is. A kormány 1904. május 3.-i ülésén Plósz Sándor igazságügyminiszter jelezte, hogy a nemzetközi egyezmények a törvénybe iktatás és a ratifikáció megtörténtével kötelezők lesznek ugyan egyfelől a magyar állam és Ausztria, másfelől a többi szerződő államok között, de külön intézkedés nélkül nem lennének kötelezők Magyarország és Ausztria között. Ezért szükségesnek tartotta, hogy a magyar és az osztrák kormány erről külön tárgyaljon. Az 1902-ben Hágában aláírt nemzetközi egyezményekhez az európai kontinens államainak legnagyobb része hozzájá-

21 MNL OL, W 12 Miniszterelnökségi levéltár – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1867–1944) 1903. december 31., 46. ülés, 14. napirendi pont.

22 MNL OL, W 12 Miniszterelnökségi levéltár – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1867–1944). 1906. május 15., 32. ülés, 8. napirendi pont, A nemzetközi jog kodifikálására hivatott hágai konferenciák megállapításai (IM).

23 Soós László (szerk.): *Magyar Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1867–1918. A Khuen-Héderváry és a Tisza kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei, II. kötet*. A Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 56. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 2018. 469–470.

24 Tőry (1905) i. m. 7–8.

25 MNL OL, W 12 Miniszterelnökségi levéltár – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1867-1944). 1906. május 15., 32. ülés, 8. napirendi pont.

rult. Mivel az említett egyezményekben foglalt kikötések annál „értékesebbek" voltak, minél nagyobb területen voltak hatályban, ezért egyrészt a magyar állam, másrészt Ausztria érdeke is az volt, hogy a három egyezményben tárgyalt jogviszonyokat illetően ugyanazon elbánásban részesítsék egymást, mint azokat az államokat, amelyek a nemzetközi egyezményekhez hozzájárultak.

Az igazságügyminiszter az osztrák igazságügyminisztériumot vezető miniszterelnökkel egyetértve azt tartotta célszerűnek, hogy a hágai egyezményeknek Magyarország és Ausztria közti kiterjesztése iránt a két ország kössön egymással egy egyezményt. Ehhez a magyar kormány és a horvát-szlavón bán is hozzájárult.

Kiemelt jelentőségű volt ennek az egyezménynek a megvalósítása, ugyanis fontos közjogi kérdéseket is felvetett, úgy mint Magyarország és Ausztria viszonya a nemzetközi szerződéseket illetően.[26] Nyitott kérdés volt az is, hogy ha a magyar és az osztrák kormány megállapodik, hogy ebben a tárgyban egyezményt köt, a felek joga lesz eldönteni azt is, hogy a saját törvényhozásától előzetesen kívánnak-e felhatalmazást kérni az egyezmény megkötésére vagy pedig utólagosan kérik a törvényhozásától az egyezmény jóváhagyását. Az osztrák kormány az Ausztriában követett korábbi eljárás szerint felhatalmazási törvényt akart ebben a tárgyban az osztrák Birodalmi Tanácstól kieszközölni.[27] A magyar igazságügyminiszter viszont inkább az utólagos becikkelyezés mellett volt, mert a többi szerződő államokkal kötött hágai egyezményt is az aláírás után akarták becikkelyezni, és mert már volt korábban példa arra, hogy Ausztriával kötött egyezményt utólagosan cikkelyeztek be.[28]

A minisztertanács hozzájárult az egyezménytervezet kidolgozásához, valamint ahhoz, hogy „a törvényes alapot" becikkelyezés útján teremtse meg

---

[26] A kérdés magyar álláspontjához ld. Polner Ödön: *Magyarország és Ausztria közjogi viszonya: történeti kifejlődésében és jelen alakjában*. Budapest, Singer és Wolfner, 1891. 159–168., Magyarország és Ausztria viszonyának befolyása a két állam külső állására és jelentkezésére című fejezetet. Az 1900-as évek eleji kérdésekhez és problémákhoz: Szabó Szilárd: Magyarország nemzetközi jogalanyiságának kérdése az 1907. évi gazdasági kiegyezés kapcsán. *Jogtörténeti Szemle,* 2012/1. 57–61. Jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy Magyarország nemzetközi jogalanyiságát részletesen elemezzük, ez a kérdés egy önálló tanulmány tárgyát képezhetné.

[27] A téma szempontjából fehér foltot jelent a kérdés osztrák nézőpontja, amelynek egyik fő oka, hogy az ebben a korszakban keletkezett osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyvek jelentős része az 1927-es bécsi igazságügyi palota leégése miatt elpusztult. A fennmaradt iratok alapján lehetséges lenne az osztrák kormányzat főbb motivációk megismerése.

[28] 1899. évi XLVI. törvénycikk a magyar korona országainak pénzügyminister és a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok pénzügyminister között a bélyeg- és közvetlen illetékek, fogyasztási bélyeg és dijak iránt létrejött egyezményről.

az igazságügyminiszter miután „itteni törvényhozási gyakorlatnak a kötött egyezményeknek becikkelyezése felel meg”.[29]

A kérdés azonban csak két év múlva, több miniszterváltást követően került újra a kormány asztalára. Polónyi Géza igazságügyminiszter a már korábban említett 1906. május 15-i ülésen utalt vissza még Plósz Sándor minisztersége alatt hozott kormányhatározatra. Egy novemberi ülésre pedig már azzal a fontos hírrel érkezett, hogy folynak tárgyalások Magyarország és Ausztria között az egyezményről. Az előadó miniszter bemutatta a tárgyalások folytán létrejött egyezményt is, amelyet a tervek szerint a két kormány nevében a két miniszterelnök ír alá. A minisztert felhatalmazták arra, hogy ezt az egyezményt aláírathassa és becikkelyezés végett a király engedélye után a javaslatot beterjeszthesse az országgyűlés elé.[30] Alig egy hónappal később eredményt hozott az évek óta tartó folyamat, 1906. december 12-én az osztrák miniszterelnök, Max Wladimir von Beck írta alá az egyezmény, december 30-án pedig a magyar miniszterelnök, Wekerle Sándor.

Az egyezmény szövege szerint a három hágai egyezményt a magyar szent korona országai és a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok közt „megfelelő értelemben nyer alkalmazást”. A házasságra vonatkozó törvények összeütközéseit rendező egyezményt illetően abban is megállapodtak, hogy a császári és királyi diplomáciai és konzuli tisztviselők a házasságkötéseknél csak akkor voltak jogosultak a magyar törvényhozás szerint való közreműködésre, ha a vőlegény magyar állampolgár és a menyasszony osztrák állampolgár volt. Ezenkívül azt is meg kellett állapítani, hogy a tervezett házasságkötés az osztrák törvények szerint a házasság érvényességének anyagi kellékei tekintetében akadályba nem ütközik.[31] Az egyezményről szóló magyar törvény indokolásának utolsó mondata egy másik fontos aspektust is kiemelt: „[e]z a nemzetközi jogi természetű egyezmény, amelyet Magyarországnak, mint független államnak kormánya kötött Ausztria kormányával, a megkötés formájánál fogva élesen feltünteti hazánk külön államiságát és van szerencsém azt, erre való tekintettel

[29] Soós i. m. 528–529.

[30] MNL OL W 12 Miniszterelnökségi levéltár – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1867–1944). 1906.11.14.; 1906. november 14., 50. ülés, 15. napirendi pont, A Magyarország és Ausztria között házassági és gyámsági ügyekben kötendő egyezményről szóló törvényjavaslat országgyűlés elé terjesztése.

[31] 1906-358. Törvényjavaslat az 1902. évi junius hó 12-én Hágában aláírt három nemzetközi egyezménynek egyfelől a magyar szent korona országai, másfelől a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok közt megfelelő értelemben való kölcsönös alkalmazásáról szóló egyezmény beczikkelyezés tárgyában. *1906. évi május hó 19-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának irományai.* XI. kötet. Budapest, Pesti Könyvnyomda-részvény-társaság, 1907. 255–257.

is, elfogadásra ajánlani."[32] Ez pedig az egyezmények elfogadását kiemelten fontossá tette. Fontos azt is megjegyezni, hogy a törvények indokolásai jelentős részben a fent bemutatott minisztertanácsi jegyzőkönyvekben megőrzött érveket használták fel, azokat helyenként szó szerint átvéve.[33]

A képviselőház igazságügyi bizottsága is amellett, hogy szükségesnek és kívánatosnak nevezte az egyezményt, azt is kiemelte, hogy azt Magyarország mint független és önálló állam Ausztriával mint független és önálló állammal kötötte, ez pedig Magyarország önálló államiságának és önálló szerződési jogának első teljes kifejezését jelentette.[34]

Az országgyűlés (ahogyan alább részletesen is bemutatom) a hágai egyezményekkel együtt 1907-ben elfogadta az osztrák–magyar egyezményt, de a becikkelyezése végül nem került, mert az eredeti három hágai egyezmény sohasem lépett hatályba Ausztriában, így pedig azt a két ország viszonyára sem lehetett kiterjeszteni.[35]

3. Az egyezmények a magyar országgyűlés előtt

Az igazságügyminiszter, Polónyi Géza magyar országgyűlésnek 1907. január 16-án nyújtotta be a nemzetközi egyezményekről szóló törvények tervezetét.[36]

---

[32] Uo. 257.

[33] Uo. 256.

[34] 1906-423. A képviselőház igazságügyi bizottságának jelentése „az 1902. évi junius hó 12-én Hágában aláírt három nemzetközi egyezménynek egyfelől a magyar szent korona országai, másfelől a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok közt megfelelő értelemben való kölcsönös alkalmazásáról szóló egyezmény beczikkelyezéséről" szóló törvényjavaslatra nézve. *Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának irományai.* XII. kötet. Budapest, Pesti könyvnyomda Részvénytársaság, 1907. 167.

[35] MNL OL W 12 Miniszterelnökségi levéltár – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1867–1944) 1910. július 29. 34. napirendi pont. A házasságok érvényességére, felbontására, valamint a kiskorúak gyámságára vonatkozó egyezmény kötése Ausztriával.

[36] 1906-355. Törvényjavaslat a házasság érvényességének előfeltételeire vonatkozó törvények összeütközéseinek kiegyenlitése végett az 1902. évi junius hó 12-én Hágában kötött nemzetközi egyezmény beczikkelyezése tárgyában. *1906. évi május hó 19-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának irományai.* XI. kötet. Budapest, Pesti Könyvnyomda-részvény-társaság, 1907. 194–217.; 1906-356. Törvényjavaslat a házasságok felbontására, valamint az ágytól és asztaltól való elválásra vonatkozó törvények és az ily tárgyú biráskodás terén támadható összeütközések kiegyenlitése végett az 1902. évi junius hó 12-én Hágában kötött nemzetközi egyezmény beczikkelyezése tárgyában. Uo. 228–249.; 1906-357. Törvényjavaslat a kiskorúak gyámságának szabályozása végett az 1902. évi junius hó 12-én Hágában kötött nemzetközi egyezmény beczikkelyezése tárgyában. Uo. 240–255.; 1906-358. Törvényjavaslat az 1902. évi junius hó 12-én Hágában aláírt három nemzetközi egyezménynek egyfelől a magyar szent korona országai, másfelől a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok

A törvényhozás elé csak a házasságokra vonatkozó törvények összeütközéséről, a bontásáról és az ágytól és asztaltól való elválasztást tárgyaló, valamint a kiskorúak gyámságára vonatkozó tervezetek, valamint a fenti kérdéseket Ausztria és Magyarország között rendező egyezmény került, az eredetileg a konferencián tárgyalt öröklési jogi tervezet – a minisztertanácsi ülésen meghatározott stratégia értelmében – nem.

A február 25-én tartott képviselőházi igazságügyi bizottsági ülésen született jelentések mindegyike támogatta a javaslatokat.[37] A bizottság kiemelte, hogy a javaslatok a házassági törvény eredeti szándékával megegyeznek „törvényjavaslatra nézve a beczikkelyezendő egyezmény rendelkezései a lehetőséghez képest tekintettel vannak és alkalmazkodnak az 1894: XXXI. t.-czikkben foglalt házassági törvényünk rendelkezéseihez", ugyanakkor ezzel egyenértékű érvként merült fel a törvények közjogi vonatkozása: „ezen egyezmény megkötésénél Magyarország önálló államiságának és önálló szerződési jogának még teljes mértékben érvény nem szereztetett, mindazonáltal az egyezmény aláírásával más, régebben kötött egyezményekhez képest e tekintetben is örvendetes haladás mutatkozik"[38]

közt megfelelő értelemben való kölcsönös alkalmazásáról szóló egyezmény beczikkelyezés tárgyában. Uo. 255–257.

37 1906-420. A képviselőház igazságügyi bizottságának jelentése „a házasság érvényességének előfeltételeire vonatkozó törvények összeütközéseinek kiegyenlitése végett az 1902. évi junius hó 12-én Hágában kötött nemzetközi egyezmény beczikkelyezéséről" szóló törvényjavaslatra nézve. *Az 1906. évi május hó 19-ere hirdetett Országgyűlés Képviselőházának irományai*. XII. kötet. Budapest, Pesti könyvnyomda Részvénytársaság, 1907. 164.; 1906-421. A képviselőház igazságügyi bizottságának jelentése „a házasságok felbontására, valamint az ágytól és asztaltól való elválásra vonatkozó törvények és az ily tárgyú biráskodás terén támadható összeütközések kiegyenlitése végett az 1902. évi junius hó 12-én Hágában kötött nemzetközi egyezmény beczikkelyezéséről" szóló törvényjavaslatra nézve. Uo. 165.; 1906-422. A képviselőház igazságügyi bizottságának jelentése „a kiskorúak gyámságának szabályozása végett az 1902. évi junius hó 12-én Hágában kötött nemzetközi egyezmény beczikkelyezéséről" szóló törvényjavaslatra nézve. Uo. 166.; 1906-423. A képviselőház igazságügyi bizottságának jelentése „az 1902. évi junius hó 12-én Hágában aláirt három nemzetközi egyezménynek egyfelől a magyar szent korona országai, másfelől a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok közt megfelelő értelemben való kölcsönös alkalmazásáról szóló egyezmény beczikkelyezéséről" szóló törvényjavaslatra nézve. Uo. 167.; 1906-423. A képviselőház igazságügyi bizottságának jelentése „az 1902. évi junius hó 12-én Hágában aláirt három nemzetközi egyezménynek egyfelől a magyar szent korona országai, másfelől a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok közt megfelelő értelemben való kölcsönös alkalmazásáról szóló egyezmény beczikkelyezéséről" szóló törvényjavaslatra nézve. Uo. 167.

38 1906-420. A képviselőház igazságügyi bizottságának jelentése „a házasság érvényességének előfeltételeire vonatkozó törvények összeütközéseinek kiegyenlitése végett az 1902. évi junius hó 12-én Hágában kötött nemzetközi egyezmény beczikkelyezéséről" szóló törvényjavaslatra nézve. Uo. 164.

A tervezetek 1907. március 6-án kerültek az országgyűlés képviselőháza elé, ahol elsőként a házasság érvényességének előfeltételeire vonatkozó törvények összeütközéseinek kiegyenlítéséről szóló javaslatot tárgyalták.[39] Az előadó, Heinrich Antal hangsúlyozta, hogy különböző európai országokban a házasságokat illetően sok tekintetben ellentétes szemlélet uralkodik, és

> „a nemzetközi jogbiztonság szempontjából, különösen a házasság valláserkölcsi és állami nagy jelentőségénél fogva ugy az egyén, mint az állam és a társadalom legfontosabb érdekeit közelről érintik és veszélyeztetik. Az egyezmény rendelkezéseinek hatályba lépte esetén lehetővé teszi azt, hogy egy bizonyos házasság érvényességének kérdése a szerződő államok között a lehetőséghez képest egy és ugyanazon egyöntetű elbánásban és elbírálásban részesüljön, vagyis az egyezmény e tekintetben a nemzetközi jog terén határozott nagy haladást jelent."

Magyarországnak ehhez egyezményhez való hozzájárulása – álláspontja szerint – egyáltalán nem volt aggályos, mivel a magyar házassági törvény szerint az államszerződéseknek a házassági jogviszonyokra vonatkozó intézkedései akkor is irányadók, ha a házassági törvény rendelkezéseitől eltérnek.[40] Az egyezmény rendelkezései a lehetőséghez képest alkalmazkodtak a törvény rendelkezéseihez, sőt egyes rendelkezéseit a magyar házassági törvény vonatkozó rendelkezéseire való tekintettel vettek be az egyezménybe.[41]

A tervezet vitáján Günther Antal igazságügyminiszter is felszólalt, aki támogatta a törvény elfogadását és azt egy újabb lépésként értékelte a nemzetközi magánjog kodifikációja terén, „épen olyan matériákban, a melyekben a jogbizonytalanság a legjobban érezhető és a legrettenetesebb következményekkel jár." A nemzetközi magánjog történetével kapcsolatos nézeteit ismertetve megjegyezte, hogy noha az európai jogtudomány szerint az a középkori Itáliában született, az ő véleménye az, hogy a magyar jogfejlődés már ezen a területen is megelőzte a külföldi jogtudósokat.

> „Legelső törvényünk, Szent István dekrétumának első könyve már megemlékezik az idegenek consuetudojáról, amelyet respektálandónak

[39] *Országgyűlés képviselőházának naplója*. VII. kötet. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Könyvnyomdája, 1907. 154.

[40] 1894. évi XXXI. törvénycikk a házassági jogról, 120. §.

[41] Előadó Heinrich Antal. *Országgyűlés képviselőházának naplója*. VII. kötet. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Könyvnyomdája, 1907. 155.

> tart és hozzáteszi, hogy ezen respektusból származik a korona fénye. Fiát egyenesen arra tanítja, hogy ezt is szem előtt tartsa azért: »ut corona tua ab omnibus augusta habeatur«. […] A mi Tripartitumunk, midőn külföldi forrásokból merít, valósággal a magyar géniuszt juttatja érvényre a jogalkotás terén. Láthatjuk, hogy ugyanabban az időben, midőn minden népnél a lex patriae abban a szűk és szoros értelemben érvényesül, a mely az alattvalóknak leigázására alkot jogot, a magyar Tripartitum bevezetésében Verbőczy azt mondja, hogy a törvénynek magasabb rendeltetése van. Ez a törvényeknek elvi általánosítása az egész világra, a mi már magában foglalja azt a gondolatot, hogy törvényeket nem azért alkotnak, hogy szűk területen a polgárok ellen érvényesüljenek, hanem azért, hogy megteremtsék azt a jogközösséget, a mely a törvényeknek igazi benső értékét és erejét képezi.”[42]

Günther a közjogi vonatkozásokat illetően kiemelte, hogy a három hágai és az Ausztriával kötött egyezmények becikkelyezésével egy újabb előrelépés nyert kifejezést a magyar közjog terén. „Nem teljes a haladás, de haladás van és ki kell jelentenem, hogy ez t. hivatali elődömnek az érdeme. […] A hágai konferenciának az a megállapodása, illetőleg az az egyezmény, a mely az 1899: XIII. t.-czikkbe van beiktatva, még igy van aláírva: »Pour la Monarchie Austro-Hongroise«, ezekben az egyezményekben jobban kifejezésre jut a magyar államiság, mert a mostani aláírás a következő: »Pour l’Autriche et pour la Hongrie«. Ezeket az egyezményeket Magyarország, mint külön állam, Ausztriával, mint külön állammal kötötte meg azt a nemzetközi egyezményt, a mely most beczikkelyezésre vár.” Ezt követően az összes vonatkozó javaslatot elfogadta a képviselőház.[43] Az osztrák–magyar egyezmény képviselőházi tárgyalásánál pedig az érvek között már leginkább az önálló államiság és önálló nemzetközi szerződési jog elismerése dominált, mintsem az évtizedes problémákat okozó házassági jogi összeütközések orvoslása.[44]

A főrendiházi közjogi és törvénykezési bizottságának véleményében,[45] valamint a főrendiház 1907. március 16-i tárgyalásán már a közjogi hatásokat

---

42 Uo. 155–156.

43 Uo. 156–157.; 167.

44 Uo. 167.

45 A törvényjavaslatok: 325–328. szám alatt. *1906. évi május hó 19-ére hirdetett Országgyűlés Főrendiházának irományai. VI. kötet.* Budapest, Pesti Könyvnyomda-részvény-társaság, 1907. 349–422.; A főrendiházi közjogi és törvénykezési bizottságának véleményei: 344–347. szám alatt. Uo. 463–465.

emelték ki hangsúlyosabban. Prónay Dezső felszólalásában kiemelte, hogy a nemzetközi egyezmények megkötésénél arra kell a legnagyobb hangsúlyt fektetni, hogy minden esetben Magyarország önálló államiságának a kifejezésére legalkalmasabb szavakat és megjelöléseket használják és elkerüljenek minden olyan megfogalmazást, ami külföldön fenntarthatná azt a téves hitet, hogy Magyarország nem önálló és független ország és nem bír az önálló teljes mértékben államisággal.[46]

Magyarországon 1911. november 22-én léptek hatályba az egyezmények. A két házassági egyezmény végül Belgiumban, Franciaországban, Luxemburgban, Németalföldön, a Németországban, Olaszországban, Portugáliában, Romániában, Svájcban és Svédországban lépett hatályba. Ausztria egyik nemzetközi egyezményt sem léptette hatályba, míg Spanyolország a két házassági egyezményt nem erősítette meg.[47]

4. Az egyezmény sorsa az első világháborút követően

Az első világháborút megelőző időszakban egyre világosabbá vált, hogy a korábbi pozitív várakozásokkal ellentétben Ausztriában sosem lépnek hatályba az egyezmények. Dolenecz József az 1915-ben a Religio hasábjain *A házasság felbonthatatlansága és a hágai egyezmény* címmel megjelent tanulmányában úgy fogalmazott, hogy

> „Ausztria annyira ragaszkodik ahhoz, hogy az ott kötött házasság felbontható ne legyen és ahhoz még a hágai egyezmény folytán se lehessen hozzáférni, hogy inkább a magyar állam függetlenségének, állami önállóságának a nemzetközi vonatkozásban oly eklatáns kidomborításához hozzájárult, hogy Magyarország, quasi mint Ausztriától a külügyi vonatkozásban is separált államhatalom, külön kössön meg egy nemzetközi egyezményt.”[48]

---

[46] *Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett Országgyűlés Főrendiházának Naplója.* I. kötet. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., 1907. 162–163.

[47] 1911 október 31-én 6326/1911. M. E. sz. a. kelt rendeletét az egyezmények hatálybalépése tárgyában. *Igazságügyi Közlöny,* 20. évf. 1911/11. 327–328.

[48] Dolenecz József: A házasság felbonthatatlansága és a hágai egyezmény. *Religio,* 1915/4. 259.; Nagy Péter: Az 1902-es hágai egyezmények és a magyar jogtudomány a 20. század elején. In: Czine Ágnes (szerk.): *60 Studia in honorem Andrea Domokos*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, 2024. 257–266.

1914-ben, az első világháború kezdete előtt nem sokkal Franciaország mindhárom egyezményt felmondta.[49] Magyarországot illetően az egyezmények gyakorlati alkalmazását jelentős mértékben megakadályozta trianoni békeszerződés, amelynek 217. cikke úgy fogalmazott, hogy a szerződés életbelépésétől kezdve az abban foglalt rendelkezések fenntartásáig „a volt Osztrák-Magyar Monarchia által kötött gazdasági vagy szakszerű jelleggel bíró többoldalú szerződések, egyezmények és megegyezések közül Magyarország és az illető Szerződő Félként szereplő Szövetséges és Társult Hatalmak között csupán az itt és a következő cikkekben felsoroltak nyernek alkalmazást". A felsorolás csupán a kiskorúak gyámsága tárgyában kötött egyezményt tartotta meg.[50]

Az 1923. november 28-án kelt hágai jegyzőkönyv a házassággal foglalkozó két egyezményt, valamint a kiskorúak gyámságáról, valamint a teljeskorúak gyámságára vonatkozólag 1905. július 17-én Hágában kelt és az 1912. évi LII. törvénycikkbe iktatott egyezményeket nyílt egyezménnyé alakította.[51]

A házassági egyezmények Magyarország és Románia között a magyar-román polgári jogsegély és magánjogi egyezmény 3. cikkének első és második pontja értelmében újból hatályban van.[52]

1929-ben Belgium felmondta a két házassági egyezményt, Magyarország és Olaszország között pedig diplomáciai jegyzékváltás útján jött létre megállapodás arra nézve, hogy a világháború folyamán magyar-olasz viszonylatban hatályát veszített két hágai egyezmény a két állam között újból alkalmazandó.

---

49 MNL OL W 12 Miniszterelnökségi levéltár – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1867–1944). 1914. 08. 17. 7. pont.; 4985/1914. M. E. sz. rendelet a házassági törvényekre és a kiskorúak gyámságára vonatkozólag az 1902. évi június hó 12-én Hágában kelt s az 1911:XXI, XXII. és XXIII, törvénycikkekbe iktatott három nemzetközi egyezménynek Franciaország részéről történt felmondásáról. *Rendeletek Tára,* 1914. 1401–1402.

50 1921. évi XXXIII. törvénycikk az Északamerikai Egyesült Államokkal, a Brit Birodalommal, Franciaországgal, Olaszországgal és Japánnal, továbbá Belgiummal, Kínával, Kubával, Görögországgal, Nikaraguával, Panamával, Lengyelországgal, Portugáliával, Romániával, a Szerb-Horvát-Szlovén Állammal, Sziámmal és Cseh-Szlovákországgal 1920. évi június hó 4. napján a Trianonban kötött békeszerződés becikkelyezéséről, 217. cikk.

51 1926. évi XX. törvénycikk a házasság érvényességéről, a házasság felbontásáról és a kiskorúak gyámságáról 1902. évi június hó 12-én Hágában kötött s az 1911:XXI., XXII. és XXIII. törvénycikkbe iktatott, valamint a teljeskorúak gyámságára vonatkozólag 1905. évi július hó 17-én Hágában kelt és az 1912:LII. törvénycikkbe iktatott négy nemzetközi egyezményhez az 1923. évi november hó 28. napján Hágában letett négy Jegyzőkönyv becikkelyezése tárgyában; A m. kir. igazságügyminiszternek és a m. kir. belügyminiszternek 48.201/1926.I. M. számú rendelete, a hágai magánjogi egyezmények módosításáról szóló 1926:XX.törvénycikk végrehajtása tárgyában. *Magyarországi rendeletek tára.* 60. évf., 1926. 566.

52 1925. évi VI. törvénycikk a polgári jogsegély és a magánjog körébe tartozó egyes kérdésekre vonatkozólag Romániával kötött, 1924. évi április 16-án Bukarestben kelt Egyezmény becikkelyezése tárgyában, 3. cikk.

A házasság érvényességére vonatkozó nemzetközi egyezmények 1929 elején egyrészt Magyarország, másrészt Luxemburg, Németalföld, a Németország, Olaszország, Románia, Svájc és Svédország között volt érvényben. A házasság felbontására vonatkozó egyezmény Svájcot illetően 1929. június 1-én hatályát veszítette.[53] 1929. június 25-én csatlakozott Lengyelország és Danzig szabad város a házassági összeütközésekről szóló nemzetközi egyezményekhez.[54]

Németország és Svédország öt évvel később, 1934. június 1-ére mondta fel a házasságok felbontásáról, valamint az ágytól és asztaltól való elválásról szóló nemzetközi egyezményt, így azok tehát csak Luxemburg, Németalföld, Olaszország és Románia, Lengyelország és Danzig szabad város között maradtak hatályban.[55]

Az 1950-es évek elejére a hágai házassági egyezmények tovább veszítettek a jelentőségükből. Az ágytól és asztaltól való elválasztást kivezették a magyar jogrendszerből, a többi rendelkezés csak Lengyelország, Románia, Olaszország, Hollandia és Luxemburg viszonylatában volt érvényben.[56] a házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi IV. törvény 5–6. §-a foglalkozott a házaságok nemzetközi vonatkozásaival,[57] valamint a magyar állampolgárnak külföldi állampolgárral való házasságkötéséről, valamint külföldiállampolgárok örökbefogadásáról szóló 1957. VI. törvény is tartalmazott néhány kapcsolódó szabályt.[58] Az egyezmények lassan teljesen elveszítették jelentőségüket, formálisan azonban Magyarországon több mint 60 évig hatályban maradtak, csupán 1974-ben mondta fel azokat a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa.[59]

---

53 A m. kir. igazságminiszternek 10.883/1929.I. M. számú rendelete, a házasságérvényességére és a házasságfelbontására vonatkozó hágai nemzetközi egyezmények tárgyában. *Magyarországi rendeletek tára,* 63. évf., 1929. 446–448.

54 Az egyezmények Lengyelország és Danzig szabad város, másfelől Magyarország és az egyezményekben részes többi szerződő állam között 1929. augusztus 25-én léptek hatályba. A m. kir. igazságügyminiszternek 57.280/1929.1. M. számú rendelete, Lengyelország és Danzig szabad város csatlakozásáról, a házasság érvényességére és a házasság felbontására vonatkozó hágai nemzetközi egyezményekhez. *Magyarországi rendeletek tára,* 63. évf., 1929. 1657.

55 A m. kir. igazságügyminiszternek 12.302/1934.1. M. számú rendelete, az 1911:XXII. törvénycikkbe iktatott hágai házasságjogi egyezménynek Németország és Svédország részéről történt felmondása tárgyában. *Magyarországi rendeletek tára,* 68. évf., 1934. 425–426.

56 Vitányi Béla: A nemzetközi vonatkozású házassági perekkel kapcsolatos kérdések. *Jogtudományi Közlöny,* 1954/4. 127–135.

57 1952. évi IV. törvény a házasságról, a családról és a gyámságról. *Magyar Közlöny,* 1952/48. 461.

58 1957. VI. törvény magyar állampolgárnak külföldi állampolgárral való házasságkötéséről, valamint külföldiállampolgárok örökbefogadásáról. *Magyar Közlöny,* 1957/64. 377–378.

59 Az igazságügyminiszter 4/1974. (V. 30.) IM számú rendelete egyes hágai többoldalú nemzetközi egyezmények felmondásáról. *Magyar Közlöny,* 1974/38. 370.

5. Összegzés

A hágai nemzetközi magánjogi konferencia a különböző országok magánjogi összeütközéseinek feloldásában rendkívül fontos szerepet játszott.

Nagy remény fűződött az egyezményekhez, különösen az Ausztria és Magyarország közötti megállapodáshoz, mivel a két ország közötti házassági összeütközések feloldhatatlannak látszódtak. Ausztriában azonban sosem léptek hatályba az egyezmények, ami kezdettől fogva problémákat okozott, illetve a korábbiak továbbra is megoldatlanok maradtak.

Az egyezmények azért sem válthatták be a hozzájuk fűzött reményeket, mert a 20. század eseményei gyökeres változásokat hoztak, amelyek a szerződő államok összetételét is sokszor érintették. A monarchia utódállamainak egy jelentős része nem fogadta el az egyezményeket, ugyanakkor a térségben jelentkező kollíziós magánjogi problémák jelentős kihívást jelentettek évtizedeken keresztül, mivel néhány államban akár öt-hat különböző házassági jog is előfordulhatott. A környező országok jelentős részének nem voltak korszerű nemzetközi kollíziós normái, a hágai egyezmények ezt az űrt pedig nem tudták betölteni.

INTERDISZCIPLINÁRIS TERMÉSZETJOGI DISZKURZUS

Kutatási eredmények egy nemzetközi együttműködésből I.

Petrasovszky Anna*

„Jus naturale est dictatum rectae rationis [...].” [1]
Hugo Grotius: De iure belli ac pacis, 1625

1. Bevezetés: témakörök áttekintése, módszertani és elméleti keret

A természetjog modern kori értelmezése és történeti vizsgálata új megvilágításba helyezheti a közép- és kelet-európai jogfejlődés sajátos dinamikáját. Jelen tanulmány azt a kérdést járja körül, hogy e régióban milyen szerepet töltött be a természetjog a felvilágosodás eszméinek közvetítésében és az állami jogrendszerek normatív és intézményi alapjainak kiépítésében. A diszkurzus középpontjába a természetjogot helyeztük, mivel ez a gondolatrendszer a 18-19. század során – különösen az oktatás és közigazgatási képzés révén – kulcsszerepet játszott a modern állam- és jog alapfogalmainak megértésében és elterjesztésében. A természetjog nem pusztán elméleti háttérként szolgált, hanem gyakorlati jelentőséggel is bírt a jogi oktatásban és a közhivatalnoki elit képzésében.

A projekt célja, hogy interdiszciplináris megközelítésben tárja fel a természetjog intézményesült oktatásának regionális eltéréseit és közös vonásait.[2] A

* Egyetemi docens, Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar.

1 Hugo Grotius: De iure belli ac pacis, Libri Tres, *Liber I.*, Caput I. *1.1.10.* In: James Brown Scott (szerk.): *The Classics of International Law.* Carnegie Institution of Washington, 1913. 11. https://archive.org/details/hugonisgrottiide010grotuoft/page/10/mode/2up?view=theater

2 A kutatás részeredményeit a *Network Natural Law 1625-1850* kutatócsoport által 2019-ben, Erfurtban szervezett, Kelet-Európára fókuszáló workshop folytatásának tekinthető, amely

természetjogi oktatás jelentősége különösen az egykori egyházi kézben lévő, majd állami irányítás alá vont egyetemeken, akadémiákon vált nyilvánvalóvá, ahol e tantárgy bevezetése a jogászképzés és a közigazgatási reformok egyik eszközévé vált, tekintettel arra, hogy az oktatás tartalma és célja szoros összefüggést mutatott az állami közigazgatás modernizációs törekvéseivel.

A tanulmány röviden bemutatja az osztrák mintát követő csehországi, magyar, horvát, valamint a sajátos utat járó lengyel–litván és nyugat-oroszországi jogi fakultásokon oktatott természetjog dimenzióit, röviden bemutatva az egyes országokban végzett kutatások legfontosabb eredményeit.

A kutatás interdiszciplináris megközelítést alkalmaz, ötvözve a jogtörténeti, eszmetörténeti és intézménytörténeti elemzéseket. A természetjog oktatásának vizsgálata során kiemelt figyelmet érdemel a korabeli tantervek, egyetemi reformok, oktatási rendeletek és professzori életművek rövid áttekintése. Elméleti keretként tehát a természetjog klasszikus és modern értelmezései szolgálnak, különös tekintettel a felvilágosodás kori normatív gondolkodásra és az állameszmény változására. A vizsgálat azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a természetjogot ne önmagában, hanem funkcionális kontextusban, a jogi oktatás és közigazgatási képzés szolgálatában értelmezze. Ebből adódóan az összehasonlító elemzés lehetővé tette az egyes nemezti jogfejlődési utak hasonlóságainak és eltérésinek feltárását.

A kutatás nemcsak a tartalmi struktúrákra, hanem az oktatás céljaira és társadalmi beágyazottságára is koncentrál. A természetjog oktatásának vizsgálata különösen alkalmas annak feltérképezésére, hogy az miként formálta a jogászi és hivatalnoki elit gondolkodását az állam és a jog kapcsolatáról. A módszertani

immár a 18. századi felvilágosodás reformjainak korszakára összpontosít. E korszakban a természetjogot – mint az állam és társadalmi reformok elméleti hátterét – a reformáló monarchiák az egyetemeiken intézményesítették, majd e tudományos diskurzust fokozatosan gyakorlati jogalkotási eszközzé alakították. Hasonló fejlemények Kelet- és Közép-Európa több térségében is megfigyelhetők, ahol a természetjogi gondolkodás az akadémiai környezetből kiindulva közvetlen hatást gyakorolt a kodifikációs folyamatokra. Ahogy Knud Haakonssen megfogalmazta: „Összefoglalva, a kora újkori természetjog mindenekelőtt egy politikai okokból intézményesített akadémiai tudományág volt." (Knud Haakonssen: Eraly Modern Natural Law Theories. In: George Duke – Robert P. George (szerk.): *The Cambridge Companion to Natural Law Jurisprudence.* Cambridge University Press, 2017. 79.) A workshop középpontjában a természetjog és a kapcsolódó diszciplínák felsőoktatási intézményekben való intézményesülése, a természetjog szerepe az első szisztematikus jogi kódexek kialakításában, valamint a természetjogi érvelés felhasználása a felvilágosodás kori reformdiskurzusokban áll. A vizsgálat fókuszterületei a Habsburg Monarchiára, a Lengyel–Litván Unióra és a mai Ukrajna, az egykori cári Oroszország nyugati felének térségére terjednek ki. https://east-central-rights.com/clanek.php?artkey=ece-990022-5500

sokszínűség biztosítja, hogy a jogelméleti tradíciók és intézményi gyakorlatok közötti összefüggések komplex módon táruljanak fel.

A természetjog eszmerendszerének elemzése nem csupán történeti érdeklődést elégít ki, hanem a jelenkori közép- és kelet európai régiók jogi kultúráinak mélyebb értelmezését is elősegítheti. A természetjog oktatásának összehasonlító vizsgálata lehetőséget teremt a közép- és kelet-európai jogi kultúrák kölcsönhatásainak mélyebb megértésére, így ebben a tanulmányban a közös örökségünk feltérképezéséhez kívánok hozzájárulni.

2. A természetjog reneszánsza és integráló szerepe a közép- és kelet-európai jogi identitásban

Az utóbbi évtizedekben a természetjog iránti tudományos érdeklődés ismét megerősödött, részben az európai jogi kultúrák közös alapjainak keresése, részben pedig a jogállamiság melletti újabb elköteleződés okán. A természetjog – történeti és elmélet mélysége révén – olyan összekötő keretet kínál, amely képes párbeszédet teremteni a kontinentális, angolszász és kelet-európai joghagyományok között. Alapelvei – így az emberi méltóság, az igazságosság vagy az egyéni jogok védelme – a jogi modernitás eszmei tartópillérei lettek, és aktív szerepet játszottak az önkényuralmi és feudális rendszerek lebontásában. A felvilágosodás korában a természetjog nem csupán elmélet volt, hanem a jog racionalizálásának és kodifikációjának szellemi iránytűjeként is működött. Ezen hagyomány öröksége napjainkban is érzékelhető az európai alkotmányos gondolkodásban és az emberi jogok univerzális érvényességére vonatkozó jogi diskurzusokban.

A 18-19. századi természetjogi gondolkodók nemcsak filozófiai mintákat, hanem államelméleti és intézményi modelleket is kínáltak a nemzeti jogrendszerek fejlődéséhez. A projekt egyik alapvető kiindulópontja, hogy a közép- és kelet-európai régiókban ezek az eszmék nem pusztán átvételre kerültek, hanem sajátos módon beépültek a nemzeti jogi identitás kialakulásába. A Habsburg Birodalom központosított jogi és oktatási reformjai lehetővé tették, hogy a természetjog egyfajta transznacionális tudásként terjedjen el az egyes egyetemeken, akadémiákon. A kutatásban dán, osztrák, cseh, szlovák, magyar, ukrán, francia és horvát kutatók vizsgálják a természetjogi gondolkodók munkásságát, valamint azok oktatási és társadalmi recepcióját. A projekt fókuszában nem csupán a tantárgyi jelenlét áll, hanem a természetjogi gondolkodás politikai és morális reflexiói is, különösen az autoriter rendszerek kritikája szempontjából.

Jó példája ennek a természetjog eszméinek újjáéledése a csehországi bársonyos forradalom idején, ahol az emberi jogok és az igazságosság nyelvezete újra természetjogi inspirációkat hordozott. A természetjog így nem csupán történeti konstrukció, hanem olyan élő hagyomány, amely képes értelmezni és bírálni a jelen kihívásait.

3. Természetjog a gyakorlatban – intézmények, tantervek és elméletek a régió egyetemein

3.1. Csehország – A természetjogi oktatás prágai modellje és habsburg gyökerű integrációja

A természetjog csehországi oktatástörténetének felvázolásában Ivo Cerman munkássága meghatározó. Cerman, a Dél-Csehországi Egyetem (University of South Bohemia in České Budějovice) történész professzora a habsburg egyetemi reformok és a felvilágosodás kori jogi oktatás szakértője. Kutatásai révén részletes képet kapunk arról, hogy miként épült be a természetjog oktatása a prágai Károly Egyetem tanrendjébe[3] és hogyan illeszkedett mindez a birodalmi oktatáspolitika szélesebb összefüggéseibe. Cerman kimutatta, hogy a természetjogi tanszéket Prágában kísérleti jelleggel 1748-ban alapították meg, megelőzve a hasonló bécsi intézkedéseket. A prágai tapasztalatok képezték az alapját annak, hogy 1753-ban a bécsi egyetemen is. létrehozzák a természetjog oktatásának intézményes kereteit.[4]

A habsburg jogi fakultások tantervi struktúrája alapján a természetjogi oktatást két külön tanszék végezte: az egyik, természetjogi magánjogi tanszékként az egyének közötti természetjogi kapcsolatokat, a másik közjogi tanszékként az állampolgárok és az államhatalom közötti jogviszonyokat *(civilis nexus)* tárgyalta. E kettéosztás már önmagában jelzi, hogy a természetjog nem csupán erkölcs-filozófiai kérdésként, hanem az állami rend gyakorlati szervezési elve-

[3] Ivo Cerman: Nicolaus Ignaz Königsmann: Natural Law in Prague Before 1752. *Grotiana,* Vol. 41., No. 1. (2020) 177–197. https://doi.org/10.1163/18760759-04101009 Ebben a tanulmányában a szerző a természetjog korai megjelenését vizsgálja a prágai egyetem oktatásában, bemutatja azokat a szellemi áramlatokat és vitákat, amelyek megelőzték a természetjog intézményesülését az egyetemi képzésben.

[4] Ivo Cerman: The Chair of Natural Law in Prague (1748–1775). In: Gábor Gángó (szerk.): *Early Modern Natural Law in East-Central Europe, Series: Early Modern Natural Law: Studies &Sources, Volume: 5.* Brill, Leiden-Boston, 2023. 164–190. https://doi.org/10.1163/9789004545847

ként is jelentőséggel bírt. Cerman vizsgálatai alapján közismert, hogy a prágai egyetemen – akárcsak más habsburg intézményekben – Karl Anton Martini tankönyveinek használata volt kötelező. Martini a természetjog oktatásának egyik vezéregyénisége volt, és munkái a birodalom valamennyi jogi fakultásán meghatározónak számítottak.

Martini koncepciója hűen követte a birodalmi előírásokat: Grotius és Pufendorf elméleteire épített, de azok gondolati rendszerét Szent Ágoston és Aquinói Szent Tamás tanításaival harmonizálta. Ez a szintetizáló törekvés különösen jól illett a katolikus habsburg államiszményhez, amely nem tagadta a felvilágosodás racionalizmusát, de erkölcsi és teológiai keretbe kívánta ágyazni azt. Martini jogelméleti érdeklődése a törvényes rendben lehetséges egyéni jogok logikai kapcsolatára irányult. A szabadság értelmezésében Aquinói Szent Tamás nyomán haladva a választás lehetőségét nem abszolút értelemben, hanem a közjóval összehangolt erkölcsi keretként tagadta meg. Ez az értelmezés a természetjogot nemcsak oktatási segédtudománnyá, hanem a hivatalnokképzés alapvető eszmei forrásává tette. Cerman rámutatott arra is, hogy a természetjogi oktatás Prágában szorosan illeszkedett a felvilágosult abszolutizmus közigazgatási célkitűzéseihez. Az egyetemi struktúra a lojalitás, a rendszerelvűség és az erkölcsi megalapozottság hármas értékrendjére épült. A természetjog ezzel nemcsak normatív keretet adott az állam működéséhez, hanem közvetlenül hozzájárult egy új hivatalnoki ethosz kialakításához is. A prágai modell példát mutatott arra, miként lehet az univerzális természetjogi elveket regionális oktatási gyakorlatba ültetni.[5]

A Cerman által feltárt források alapján jól rekonstruálható, hogy a természetjogi oktatás a Károly-Ferdinánd Egyetemen már a 18. század közepétől kedve nem izolált jelenség, hanem egy szélesebb tudáspolitikai és államreform-folyamat szerves része volt. A természetjog oktatásának csehországi helyzete azt is bizonyítja, hogy a természetjog nem külső eszmei importként jelent meg, hanem szorosan kapcsolódott a helyi oktatási és. politikai környezethez. A természetjog prágai egyetemen történő művelése nemcsak egy fejezet a jogi oktatás fejlődésében, hanem betekintést nyújt a korabeli állam és egyetemi élet viszonyának természetébe is. Ivo Cerman munkája mind ehhez nélkülözhetetlen forrásként szolgál, és a régió természetjogi hagyományainak újra értelmezéséhez is hozzájárul.

[5] Ivo Cerman: *The logical possibility of rights in Martini's natural law* című konferenciaelőadás, elhangzott a Natural Law and Enlightenment Universities in East-Central Europe címmel 2024. szeptember 19–20 között a Prágai Tudományos Akadémián megrendezett nemzetközi konferencián. https://east-central-rights.com/clanek.php?artkey=ece-990022-5500

3.2. Jog és identitás keresztútján: A természetjog horvátországi intézményesülése a felvilágosodás árnyékában

Horvátország esetében a természetjog oktatásának történeti feltárásába Ivana Horbec történész kutatásai jelentik a legfontosabb kiindulópont. Horbec munkájában Nikola Škrelc Lomnički munkásságát vizsgálva rekonstruálja a természetjog fokozatos bevezetését a zágrábi egyetemen és a horvát jogakadémiákon. Az oktatási reformfolyamatok hátterében az 1767-ben létrehozott Horvát Királyi Tanács állt, amely a bécsi központtól bizonyos mértékű autonómiát biztosított Horvátországnak. Škrelc Lomnički ennek a tanácsnak aktív tagja volt, és jogi, oktatáspolitikai kérdésekben is szerepet vállalt. A reformok elsődleges célja vidéki jogakadémiák létrehozása volt, többek között Varasdon, azonban ezek az elképzelések rövid időn belül meghiúsultak. A jezsuita rend 1773-as feloszlatása azonban lehetővé tette, hogy új szervezeti keretek között a zágrábi egyetem jogi kara megkezdhesse a természetjog oktatását.

A jogi karon az oktatást *ius naturae* és *ius publicum* tárgyköri bontásban szervezték meg, követve a habsburg jogi fakultásokon már bevált modellt. Az elsőként jelentkező természetjog-oktató Vincent Kalafatić volt, aki személyesen is kapcsolatban állt Škrelc Lomničkival – fennmaradt levelezésük a reformfolyamat fontos dokumentuma. Kalafatić arra törekedett, hogy az új tantárgy oktatása megfeleljen a korszak egységesített elvárásainak, de ugyanakkor figyelembe vegye a horvát jogi hagyományokat is. Az oktatási struktúra fokozatosan kapcsolódott a Habsburg Birodalom központosított jogi és közigazgatási rendszerébe, miközben megőrzött bizonyos lokális sajátosságokat. Horbec kutatásai szerint a természetjog nemcsak tantárgyként, hanem identitásképző tartalomként is működött a jogászképzés során.

A horvátországi eset különösen figyelemre méltó, mert jól példázza, hogyan fonódik össze az oktatási reform és a nemzeti jogfejlődés kérdése. II. József halálát követően Škrelc Lomnički szerepe újra előtérbe került: részt vett a magyar országgyűlés vitáiban, ahol kéziratos javaslatokban fogalmazta meg jogi álláspontját. Ezekben világosan támogatta azokat a magyarországi alkotmányos reformokat, amelyek a Habsburg országok rendi hagyományaival összeegyeztethetők voltak.

A természetjog tehát nemcsak oktatási, hanem politikai diskurzus tárgyává is vált Habsburgok fennhatóság alatt álló Horvátország és Magyar Királyság közéletében.

A zágrábi jogi fakultás példája megmutatta, hogy a természetjogi gondolkodás sem csupám normatív alapelveket közvetített, hanem élő kapcsolatban állt

a politikai reformtörekvésekkel is. Horvátország esetében tehát a természetjog bevezetése egyaránt jelentett tudáspolitikai modernizációt és alkotmányos nyitottságot. A reformok hátterében álló szereplők – köztük Škrelc Lomnički – nemcsak végrehajtói, hanem alakítói is voltak az új eszmei irányvonalaknak. Az oktatás szerkezete, a tankönyvek kiválasztása és a tanárok képzése egy közép-európai tudásrendszerbe való fokozatos beágyazódást tükrözött.[6] A horvát példa így érdekes tanulságokkal szolgál arra nézve, hogy miként lehetett a természetjogot integrálni egy politikailag sokszínű és részben önigazgatással bíró régióban. Horbec munkássága mindezt alapos forrásfeltárással és érzékeny értelmezéssel világítja meg, hozzájárulva a természetjog közép-európai befogadástörténetének mélyebb megértéséhez.

3.3. Eszmék harca a birodalom peremén: a természetjog útja a cári Oroszország nyugati felén

A természetjog eszméinek befogadása a cári Oroszországban hosszú és ellentmondásos folyamat volt, amelynek legfontosabb szakaszait Volodymyr Kyrychenko, a Kharkiv National University of Internal Affairs jogász kutatója tárta fel részletes elemzésében. Kyrychenko kutatása rávilágít arra, hogy a természetjog fogalmi készlete és értékrendje hogyan és milyen akadályok árán került bevezetésre az orosz jogi és oktatási rendszerbe, különösen a mai Ukrajna területére eső régiókban. A természetjog intellektuális és politikai sorsa egyben képet ad a birodalmi hatalom és a nyugati eszmerendszerek viszonyáról is.

A természetjogi gondolatok recepciója csak I. (Nagy) Péter reformjai után válhatott egyáltalán lehetségessé, amikor európai mintára modern felsőoktatási intézményeket hoztak légre a cári birodalom különböző pontjain. Ezek közül különösen is jelentős volt az 1805-ben alapított Harkovi Egyetem, amely az első ilyen intézmény volt a mai Ukrajna területén. Az egyetem szellemi orientációját a német filozófiai és jogi gondolkodás határozta meg, különös tekintettel a természetjog elméletére. A természetjog tanítása már az első években integrálódott a filozófiai képzésbe, elsősorban a német idealizmus hatására.

---

[6] Ivana Horbec: *Nikola Škrlec Lomnički and the Political and Cameral Science at Colleges in Habsburg Croatia,* című konferenciaelőadás, elhangzott a Natural Law and Enlightenment Universities in East-Central Europe címmel 2024. szeptember 19–20 között a Prágai Tudományos Akadémián megrendezett nemzetközi konferencián. https://east-central-rights.com/clanek.php?artkey=ece-990022-5500

A Harkovi Egyetem vezetése hamarosan meghívta a Jénai Egyetem egykori professzorát, a bencés szerzetesi múlttal rendelkező Johann Baptist Schad-ot, hogy a filozófia oktatásával megerősítse a tudományos színvonalat. Schad kurzusai középpontjába a természetjog kérdéskörök kerültek: az emberi méltóság, a lelkiismereti szabadság és az értelem autonómiája. Ezek az elvek azonban hamar szembe kerültek a hivatalos állami ideológiával. 1814-ben a birodalom közoktatásügyi minisztere, Alekszej Razumovszkij gróf, aggodalommal jelezt, hogy Schad nézetei túl radikálisak és összeegyeztethetetlenek az állami oktatás céljaival. A gondolatszabadságra és az egyéni lelkiismeretre épülő tanítási különösen kifogásolhatók voltak.

A nyomás hatására az új közoktatásügyi miniszter, A. M. Glolitsyn herceg javaslatára a Minisztertanács elbocsátotta Schad-ot, műveit betiltotta, és a természetjogi tananyag egyetemi használatát is megtiltotta. Ez a drasztikus beavatkozás egyértelműen jelezte, hogy a természetjog Schad professzor által alkalmazott eszméit veszélyesnek tekintették az autokratikus államrend szempontjából. 1833-ban cári rendelettel formálisan is betiltották a természetjog oktatását az egyetemeken, bár a filozófiai tanszékek fennmaradhattak, ám azok tevékenységét szigorú ellenőrzés alá vonták.

A 19. század közepre a természetjog háttérbe szorult, és csak a század végén kezdett ismét fokozatosan visszatérni a jogi oktatásba. Az újabb generációk már nem a politikai aktivizmus eszközeként, hanem inkább az etikai és elméleti jogfelfogás részeként próbálták meg újra értelmezni a természetjogot. Kyrychenko kutatásai különösen hangsúlyozzák, hogy a Harkovi Egyetem kulcsszerepet játszott a nyugati jogi eszmék keleti terjesztésében, még ha ezt a hivatalos politika részéről erős elutasítás kísérte. Schad példája jól illusztrálja, hogy a természetjog a korabeli Oroszországban nem pusztán elméleti kérdés volt, hanem politikai és ideológiai konfliktusok kereszttüzében állt. Schad professzor eltávolítása, valamint a tananyag megsemmisítése azt jelezte, hogy a természetjogi diskurzus a szabad értelmezés tere helyett a birodalmi kontroll áldozatává vált. Ennek ellenére a természetjogi hagyomány az egyetemi körökben tovább élt és hatott – olykor rejtetten, máskor explicit módon.

A cári Oroszország példája így különösen fontos a közép- és kelet-európai természetjogi recepció megértéséhez. A hivatalos ellenállás ellenére is kialakult egy olyan intellektuális átjáró, amelyen keresztül a természetjog eszméi eljutottak a birodalom peremterületeire is. Kyrychenko elemzései révén világosság

válik, hogy a természetjog története ebben a régióban nem a megszakítottság, hanem a rezisztencia és a folytonosság kettősségén keresztül értelmezhető.[7]

3.4. Természet és rend: a fiziokrata természetjog útja a Lengyel–Litván Unióban

A Lengyel–Litván Unió területén a természetjogi gondolkodás sajátos, fiziokrata változata talált termékeny talajra a 18. század második felében. A témát Thérence Carvalho francia kutató dolgozta fel impozáns alapossággal: 12 évnyi kutatás eredményeit összegezve mutatta be, hogyan váltak a fiziokrata eszmék a lengyel és litván politikai gondolkodás és oktatás meghatározó tényezőivé. Munkája egyértelművé teszi, hogy a természetjog nemcsak erkölcsi-filozófiai kérdés volt ebben a régióban, hanem konkrét politikai és gazdaságfilozófai reformtörekvések alapjai is.

A fiziokrata iskola, amely François Quesnay nevéhez fűződik, a természetjog „örökérvényű törvényeire" építette gazdaságfilozófiáját. E gondolatok szerint az emberi társadalom működését a természeti rend szabályozza, és minden mesterséges beavatkozás – különösen az állam részéről – torzító hatású. A mezőgazdaságot tekintették az egyetlen valódi jövedelemforrásnak, amely tiszta, „természetes" nyereséget termel. Ezért a fiziokraták követelték a gazdaság szabadságát a *laissez-faire, laissez-passer* elve alapján, vagyis a lehető legkisebb állami beavatkozást.

A természetes rend elméletének központi elemei az alapvető emberi jogok – tulajdon, szabadság és biztonság – védelme voltak, amelyeket a fiziokraták a civilizált társadalom alapjainak tekintettek. Politikailag olyan államszervezetet képzeltek el, amely ötvözi az erős központi hatalom stabilitását az adminisztratív decentralizáció rugalmasságával. Ezek az elképzelések a Lengyel–Litván Unió reformereinek figyelmét sem kerülték el.

Az 1760-as évektől kezdődően a fiziokrata gondolkodás elterjedt a lengyel–litván értelmiség és politikai elit körében. Különösen Ignacy Massalski és Joachim Chreptowicz voltak ennek élharcosai, akik franciaországi útjaik során ismerkedtek meg a fiziokraták tanításaival. Megpróbálták a természetjogi alapú

[7] Volodymyr Kyrychenko:*Opposition of Tsarism to the Spread of Ideas of Natural Law in the Universities of the Empire at the Beginning of the 19th Century* című konferenciaelőadás, elhangzott a Natural Law and Enlightenment Universities in East-Central Europe címmel 2024. szeptember 19–20 között a Prágai Tudományos Akadémián megrendezett nemzetközi konferencián. https://east-central-rights.com/clanek.php?artkey=ece-990022-5500

gazdasági és politikai elveket a nemzetközösség választott monarchiájához igazítani. A kapcsolat kölcsönös volt: francia szerzők, mint Baudeau és Lemercier de la Rivière, kifejezetten Lengyelország számára írták reformjavaslataikat.

A fiziokrata eszmerendszer terjesztése két fő irányban történet: elméleti és intézményi csatornákon keresztül. Az elméleti közvetítést olyan gondolkodók vitték végbe, mint Antoni Popławski, aki a pozitív jog és a természetjog összehangolására törekedett. Műveiben kiemelten foglalkozott a parasztság helyzetének javításával, valamint a nemesség és a korona közötti hatalmi egyensúly kérdésével. Az intézményi terjesztés másik fontos pillére az oktatás átalakítása volt.

A Nemzeti Oktatási Bizottság keretében a fiziokrata tanok beépültek az oktatási tananyagba, különösen a gazdasági és jogi képzésbe. Az egyetemeken olyan professzorok, mint Stroynowski és Kołłątaj, fiziokratikus jogelméletet oktattak, közvetlenül befolyásolva a jövő politikai és jogi elitjét. Ennek eredményeként 1791-ben, a május 3-i lengyel alkotmány II. cikke kifejezetten rögzítette a fiziokrata természetjog három alappillérét: a tulajdonhoz, a szabadsághoz és a biztonsághoz való jogot.

Bár a fiziokrácia, mint gazdasági elmélet, a 19. századra háttérbe szorult, jogfilozófiai hatása tovább élt. Ennek egyik jelen, hogy Franciszek Szaniawski, A Napóleon-féle törvénykönyv lengyel fordítója, munkáiban fiziokrata alapelvekre támaszkodott.

Thérence Carvalho kutatása alapján világos: a természetjog fiziokrata értelmezése a lengyel–litván térségben nemcsak szellemi divat volt, hanem konkrét politikai és jogalkotási hatásokat is kiváltott, amelyek évszázadokra nyomot hagytak a régió intézményrendszerében.[8]

4. Zárszó – természetjog és oktatás: hagyomány és alkalmazkodás a közép- és kelet-európai régióban

A természetjog oktatásának történeti áttekintése egyértelműen rávilágít arra, hogy a 18. század második felétől kezdődően Közép- és Kelet-Európa birodalmi térségeiben fokozatosan, de tudatosan épült be az oktatási és jogi

[8] Thérence Carvalho: *The teaching of physiocracy in Poland-Lithuania: between the renewal of natural law and the encouragement of enlightened reforms* című konferenciaelőadás, elhangzott a Natural Law and Enlightenment Universities in East-Central Europe címmel 2024. szeptember 19–20 között a Prágai Tudományos Akadémián megrendezett nemzetközi konferencián. https://east-central-rights.com/clanek.php?artkey=ece-990022-5500

struktúrákba ez az univerzalista jogelmélet. A természetjogot nem elszigetelt elméleti eszmeként értelmezték, hanem olyan normarendszerként, amely képes volt összekapcsolni a tradicionális rendi társadalom értékeit a az újkori modern állam igényeivel. A bemutatott kutatási eredmények azt mutatják, hogy a régió egyes államaiban – Csehországban, Horvátországban, a cári Oroszországban és a Lengyel–Litván Unióban – eltérő ütemben és hangsúllyal zajlott le ez az integráció, mégis közös mintázatok rajzolódtak ki.

A természetjog bevezetése jellemzően nem a spontán tudományos fejlődés eredményeként, hanem állami reformok, oktatáspolitikai döntések és nemzetközi szellemi hatások együttes eredőjeként történt. Fontos szerepet játszottak ebben azok a professzorok és reformpolitikusok, akik elkötelezettek voltak az európai szellemi áramlatok hazai alkalmazása mellett. A természetjogi tanszékek felállítása, a Grotius–Pufendorf–Martini–Aquinói Szent Tamás-féle elméleti vonal adaptálása, vagy a fiziokrata tanok oktatása mind azt mutatják, hogy a természetjog egyszerre volt elméleti hivatkozási alap és praktikus eszköz a társadalmi reformok megalapozásához.

A természetjog ebben az időszakban a társadalmi kohézió, a jogállamiság és az állami modernizáció közös nevezőjévé vált. Mindemellett a tanulmány arra is rávilágít, hogy a természetjogi oktatás sorsa nem volt mentes a politikai beavatkozásoktól. Ezt példázza például a cári Oroszországban Schad professzor eltávolítása, és a Schad által képviselt természetjog hivatalos betiltása. Azonban ezek az intézkedések sem tudták tartósan visszavetni a természetjogi gondolkodás elterjedését, amely mindig új formákban és értelmezési keretekben tért vissza.

A Lengyel–Litván Unió fiziokrata inspirációjú természetjog-felfogása jól példázza, hogyan lehetett a gondolkodást a gazdaságfilozófia és az alkotmányosság eszköztárával összekapcsolni. Különösen figyelemre méltó, hogy a természetjog alapján megfogalmazott alapjogok – tulajdon, szabadság, biztonság – nem csupán elméleti kategóriák maradtak, hanem jogalkotási dokumentumokban is rögzítést nyertek.

A tanulmány tehát egyfajta régiótörténeti panorámát nyújt, amelyben a természetjog nem egyszerűen eszmetörténeti kuriózumként, hanem az oktatás, a jogászképzés és a politikai reformok központi hivatkozási alapjaként jelent meg. A bemutatott példákból látható, hogy a természetjog szerepe tehát történeti értelemben is az volt, ami elméleti lényege: közvetítés a norma és a valóság *(sein* és *sollen)* között, az egyetemes és partikuláris között.

A kutatás ezen első szakasza azt a célt szolgálta, hogy megalapozza a további összehasonlító elemzéseket, különös tekintettel a később tárgyalandó

Magyarországi helyzetre. A bemutatott régiók példája azt sugallja, hogy érdemes folytatni a természetjog tanításának történeti feldolgozását, hiszen e vizsgálatok révén pontosabban érhetjük meg a közép- és kelet-európai jogi és politikai modernizáció mélyebb összefüggéseit. A tanulmány következő szakaszában e terek bevonásával válik teljessé az a kép, amelyben a természetjog nemcsak gondolat, hanem formáló erő is volt.

DIOCLETIANUS TETRARCHIÁJA ÉS KÖZJOGI REFORMJAI (284–305)

Pókecz Kovács Attila*

A *principatus* utolsó évtizedeinek válsága felszínre hozta a Római Birodalom kormányzati problémáit, amelyek közül az egyik legfőbb veszélyt az állam több részre való szakadása jelentette. A 3. század során többször előfordult, hogy a különböző területeken állomásozó római légiók egyidejűleg két vagy akár több személyt is megválasztottak *princeps*nek. A légiók Diocles, a 39 éves dalmát katonatiszt személyében 284. november 20-án új római császárt választottak. Az új uralkodó a C. Aurelius Valerius Diocletianus nevet vette fel. Az egyes birodalomrészek kiszakadásának megelőzése céljából Diocletianus előbb kettős hatalommá, *dyarchiá*vá, majd a későbbiekben négyes uralommá, *tetrarchiá*vá *(quattuor principes mundi*) alakította át a Római Birodalmat.[1] Ez utóbbi lényege abban állt, hogy a két főcsászár *(Agustus)* mellett két alcsászár *(Caesares)* uralkodása segítette elő a birodalom egységes kormányzásának megőrzését úgy, hogy a közöttük lévő kapcsolatot családi kötelékekkel – házaságokkal és örökbefogadásokkal – is igyekeztek megerősíteni. Tanulmányom terjedelmi keretein belül a diocletianusi *tetrarchia* komplex elemzésére nem vállalkozhatom, ezért csak annak közjogi jellegű kérdéseit kívánom górcső alá venni. Így a továbbiakban elsőként a Diocletianus által kialakított *tetrarchiá*t, majd az időszak közjogi reformjait mutatom be.

* Egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar.

1 André Chastagnol: *Le Bas-Empire*. Paris, Armand Colin, 1991. 12–15.

1. Diocletianus származása, a hatalom megszerzése, a tetrarchia jellege és ideológiája

A Diocletianus által kialakított sajátos kormányzati megoldás, a hatalom négy uralkodó által való gyakorlásának létrehozásához jelentős mértékben hozzájárultak a 3. század végét jellemző, gyorsan változó hatalmi viszonyok. Mielőtt Diocletiánus uralkodóként létrehozta a *tetrarchia* rendszerét, későbbi pályáját meghatározó katonai és politikai tapasztalatokra tett szert. Éppen ezért elsőként Diocletianus életpályáját, majd az új kormányzati rendszer, a *tetrarchia* a kialakítását, végül a diocletianusi *tetrarchia* jellegét és ideológiáját kívánom elemezni.

1.1. Diocletianus katonai és politikai pályafutása

Diocletianus felmenőiről, neveltetéséről keveset tudunk. Kortársa, Lactantius azt írta róla, hogy a császári trónról való lemondása után „visszatért hazájába", amiből arra következtethetünk, hogy dalmát származású lehetett.[2] Családjáról is keveset tudunk, egyes vélemények szerint egy írnok fia volt, mások szerint inkább Anullinus római szenátor felszabadítottja lehetett.[3] Feleségét Priscanak hívták, és egyetlen lánya volt, Valeria.[4] Halálának időpontja 311. december 3-a volt**,** ekkor 66–68 éves lehetett.[5] Forrásaink szerint december 22-én született a dalmáciai Diocleaban, az életkora körüli bizonytalanságok miatt a születési éve sem állapítható meg, de a 243-245 közötti időszakra eshetett.[6] Ugyancsak valószínűsíthető, hogy Gallienus[7] (253–268) lovasságot erősítő katonai reformjainak köszönhetően lépett be a hadseregbe, mivel az ilyen jellegű csapatoknál szolgálatot teljesítők elsősorban a dalmát származásúak közül kerültek ki.[8] A Historia Augusta megállapítása szerint Aurelianus (270–275) uralkodása idején

---

2 Lact. de mort. pers., 19.

3 Alexander Demandt: *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284-565 n. Chr.* München, C. H. Beck, 2007. 58.

4 Jacob Burckhardt: *Die Zeit Constantins desGrossen*. München, C. H. Beck, 1982. 26.

5 Timothy D. Barnes: Maxentius and Diocletian. *Classical Philology,* Vol. 105., N. 3. (2010) 318–322.; Stephen Williams: *Dioclétien. Le renouveau de Rome*. Dijon, Infolio, 2006. 339.

6 Aur. Vic. epit. 13.; Timothy D. Barnes: *The New Empire of Diocletian and Constantine*. Cambridge, Harvard University Press, 1982. 30–32.

7 Fitz Jenő: *Pannonok évszázada (Pannonia 193–284)*. Budapest, Corvina, 1982. 61.

8 William Seston: *Dioclétien et la tétrarchie 1. Guerres et réformes (284–300)*. Paris, Boccard, 1946. 46.

Galliában teljesített szolgálatot,[9] majd a későbbiekben Probus (276–282) császár egyik legjobb vezére lett.[10] Elképzelhető, hogy a *praefectus praetorio* tisztséget is betöltötte, hiszen 285 januárjában *consul*lá választásakor második *consul*i évéről tett említést, noha a *consul*ok névjegyzékében csak először szerepelt. Ennek magyarázata az lehet, hogy a *praefectus praetorió*i tisztség betöltésével egyidejűleg a tiszteletbeli *consul*i címet (*ornamenta consularia*) is viselte.[11] Ezt követően Carus (282–283) császár seregének tagjaként biztosan részt vett a perzsák ellen 283-ban indult hadjáratban. Carus a hadműveletek megindulása előtt a nyugati tartományokat fiára, Carinusra bízta, majd ő Numerianusszal a perzsák ellen vonult fel. A perzsák elleni hadjárat kezdetben nagyon sikeres volt, sikerült visszafoglalni Mesopotamia egykori római provinciát, illetve római sereg a Tigris folyón átkelve a perzsa királyi székhelyet, Ktésiphónt is meghódította. Ezt követően az egyik reggel holtan találták Carinust a sátrában. Többen azt állították, hogy egy éjszakai vihar során keletkezett villám ölte meg, de a gyanú hamarosan a *praefectus praetorió*ra, Aperre terelődött, aki Numerianus apósa is volt egyben. Numerianus (283–284) Carus császár halálával Augustus lett, majd gyanús körülmények között ő is életét vesztette. A katonák közül többen ismét Apert vélték a tettesnek, s emiatt a testőrgárda tisztje, Gaius Valerius Diocles megölte őt.[12] Miután a katonák nem rokonszenveztek Carus fiával, Carinusszal (283–285) Dioclest kiáltották ki császárrá, aki ekkor vette fel a Gaius Aurelianus Valerius Diocletianus nevet. Az Aurelius nevet azért választotta, mert korábban több uralkodót is így hívtak, a *-tianus* végződést pedig azért, mert így a görögös hangzású Dioklész méltóságteljesebben hangzott. Diocletianus feltehetően 284. november 20-tól kezdődően kezdte meg uralkodását.[13] A Diocletianus és Carinus közti összecsapásra csak 285-ben került sor a Margus folyónál. Kettejük harcából Diocletianus került ki győztesen, s mivel Carinust züllöttsége és kegyetlensége miatt katonái nem kedvelték, egyik *tribunus*a megölte.[14]

---

9 Historia Augusta, Aur. 15, 3.

10 Uo. Prob. 22, 3.

11 Seston (1946) i. m. 46.

12 Tom Bard Jones: The Death of Numerian and the Accession of Diocletian. *Classical Philology,* Vol. 35., N. 3. (1940) 302–303.

13 Ezzel a felfogással szemben, egyes szerzők szerint Diocletianus már 284. szeptember 17-én császár lett. Ld. Angelo Segré: The Date of the Accession tot he Throne of Diocletian. *The Journal of Egyptian Archaeology,* Vol. 30. (1944) 77.

14 Havas László – Hegyi W. György – Szabó Edit: *Római történelem*. Budapest, Osiris, 2007. 584–585.

1.2. Diocletaianus tetrarchiája

Diocletianusnak uralkodása kezdeti időszakában (286–296) csak a Római Birodalom egy részén sikerült ténylegesen is gyakorolnia egyeduralmát, mivel keleten és nyugaton egyaránt trónkövetelők léptek fel ellene. Régi bajtársát, Maximianust 286 márciusában előbb Caesarrá, majd 286 szeptemberében társcsászárrá, Augustusszá nevezte ki, egyúttal a birodalom nyugati felének irányításával is megbízta. A birodalom nyugati felében Galliában volt a legsúlyosabb a helyzet, ezért Maximianus Carausiust küldte oda. Carausius kezdeti galliai sikerei után elpártolt Maximianustól és 286 végén Britanniában császárrá kiáltatta ki magát. Hiába próbáltak katonailag is fellépni ellene, csak 293-ban történő meggyilkolásával sikerült véget vetni uralmának. Őt egy újabb trónbitorló, Carausius „pénzügyminisztere" *(rationalis summae rei)* Allectus követte, akit 296-ban győzött le Constantius Chlorus.[15] Bizonytalan volt Diocletianus uralma Egyiptomban is, ahol már 293-294-től kezdődően zavargások kezdődtek. A tartomány egyik vezetője, Aristius *praefectus Aegypti* új adókról szóló *edictum*ának kiadását követően 296-ban egész Egyiptomra kiterjedő felkelés tört ki Achilleus vezetésével. Achilleus a *corrector Aegypti* címet vette fel, Lucius Domitius Domitianust pedig a felkelők császárnak kiáltották ki, aki leállította a Rómába menő gabonaszállítmányokat és saját pénzt is veretett.[16] Egyiptomban a hatalom gyakorlása körül kialakult bonyolult helyzet csak 297-ben, Lucius Domitius Domitianus meggyilkolása után rendeződött.[17]

A fentiekben vázlatosan bemutatott történések egyértelműen rámutatnak arra, hogy a császári hatalom még Diocletianus császárságának első éveiben is nagyon gyenge volt, mivel Diocletianus több trónkövetelőt is kénytelen volt időlegesen megtűrni.[18] Felmérte a hatalmas birodalom egy uralkodó által való kormányzásának lehetetlenségét, s ezért kettős hatalmat *(dyarchia)* épített ki.[19] Ennek megvalósításaként először 286-ban Maximianust maga mellé emelte a hatalomba és caesari címmel ruházta fel, majd ezt a két uralkodóval

15 Demandt i. m. 62.

16 Williams (2006) i. m. 107.

17 Seston (1946) i. m. 137–183.

18 Roger Rémondon: *La crise de l'empire romain, de Marc Aurel à Anastase*. Paris, Presses Universitaires de France, 1964. 118.

19 Frank Kolb: *Diocletian und die erste Tetrarchie*. Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1987. 22–67.

működő rendszert *tetrarchiá*vá bővítette.[20] A négyes uralom létrehozása úgy történt, hogy először 293. március 1-jén Constantiust Milánóban Maximianus Caesaráva, majd ugyanennek az évnek május 21-én Galeriust Nicomediában Diocletianus Caesarává tették meg.[21]

A tertrarchia kialakítása tehát hosszabb időt vett igénybe, s részben annak elismerése volt, hogy a hatalmas kiterjedésű birodalom kormányzására egy személy nem elegendő. Ezzel a megoldással Diocletianus a hatékony kormányzást és a Római Birodalom sikeres katonai védelmét kívánta biztosítani. Emellett az új hatalmi struktúrával fel akarta számolni trónöröklés körüli viszályokat és a trónbitorlók fellépése miatti belső anarchiát is. E tekintetben csalódnia kellett, mivel 305. május 1-jén a hatalomról történő lemondása után egy csaknem 20 évig tartó politikai krízis időszaka következett, ami egészen 324. szeptember 18-ig, Constantinus egyeduralmának kezdetéig tartott. Diocletianus lemondásával a római császárság történetében először történt meg, hogy egy uralkodási időszak nem a császár halálával ért véget.[22]

A hatalom átszállása kezdetben még Diocletianus elképzelései szerint történt: miután Maximianus is lemondott, a megüresedett helyre első Augustusként az addig Caesar Constantius Chlorus került, a második Augustusi tisztséget pedig Galerius kapta. A két lemondott Augustus megőrizte tiszteletbeli címét *(seniores Augustus)*, majd visszavonultak magánbirtokaikra.[23] A Caesarok kijelölése és beiktatása azonban nem várt meglepetésekkel szolgált, s ezzel elindítója lett egy csaknem két évtizedig tartó hatalmi harcnak, amely végül a tetrarchia rendszerének bukásához is vezetett. A második tetrarchia (305–306) Augustusa Keleten Galerius, Nyugaton Constantius Chlorus, Caesarja Keleten Maximinus Daia, Nyugaton Severus lett. A fiúörökössel nem rendelkező Diocletianus elképzelései szerint a trónutódlás kérdésénél nem a vér szerinti leszármazásnak, hanem az érdemeknek kell nagyobb jelentőséget tulajdonítani. Az Augustusok még életükben biztosítják a hatalom átszállását azzal, hogy 20 év uralkodás után önként lemondanak, és átadják helyüket Caesaraiknak. Az elképzelések szerint ezzel egyidőben új Caesarokat is beiktatnak, akiknek a kiválasztásánál Diocletianus, a rangidős, s így a hierarchia élén álló Augustus játszott vezető szerepet.[24] Miután a két Augustus lemondott, ezzel egy időben

20 Maria Bats – Stéphane Benoist – Sabine Lefebre: *L'empire romain au IIIe siècle de la mort de Commode au Concile de Nicée*. Tournai, Editions Atlande, 1997. 64–66.

21 Kolb i. m. 68–87.

22 Rémondon i. m. 134–135.

23 Chastagnol (1982) i. m. 108.

24 Jean-Rémy Palanque: *Le Bas-Empire*. Paris, Presses Universitaires de France, 1971. 10–14.

Milanóban és Nicomediaban az új Augustusok mellé Caesarjaikat is megválasztották. A problémát az jelentette, hogy az újonnan hivatalba lépett egyik Augustusnak (Constantius Chlorusnak) és a lemondott Maximianusnak is volt fia, akik koruknál fogva akár uralkodók is lehettek volna, ráadásul ők maguk és családjuk is régóta ilyen ambíciókkal bírtak. Helyettük azonban Keleten Maximinus Daia, illetve Nyugaton Severus lett Caesar.

Diocletianus 305. május 1-jén történt lemondását követően Nicomediából elköltözött, s ettől kezdődően a dalmáciai Spalatóban a tengerparton felépített palotájában élt. Lemondását követően csak egyetlen közéleti szerepvállalása ismert, ez pedig a 308 novemberében Carnuntumban tartott császárkonferencián való részvétele volt, ahol visszautasította a hatalomba való visszatérését.[25]

1.3. A tetrarchia jellege és ideológiája

Diocletianus tetrarchiájának fő jellegzetessége a *principatus*hoz képest a császári hatalom abszolútabb jellegűvé válása volt. Az első Augustus az állami élet minden szintjén egyértelműen autoriter módon kormányozta a birodalmat. Az egykori köztársasági intézmények már a *principatus* korában tartalmukban kiüresedtek, Diocletianus alatt pedig végképp relikviákká váltak. A *senatus* működése jelentéktelenné vált, a szenátorok privilégiumaiból csak annyit őriztek meg, hogy továbbra is a *senator*i rend tagjai maradtak és katonai parancsnoki jogokat szerezhettek. A köztársasági *magistratur*ák hatalom nélküli puszta címként éltek tovább. A császár jogalkotó tevékenysége az általános tartalmú császári rendeleteken keresztül *(edictum, mandatum)* kizárólagossá vált. A jogszolgáltatást a császári rendeletek, *rescriptum*ok révén, a hozzá intézett kérdésekre adott válaszokon keresztül a jogtudósai által befolyásolta, illetve az állam legfőbb bírájaként kibocsátott *decretum*ai által irányította is.[26] Hatalma nem csak autokratikus és abszolút jellegű volt, hanem egyben korlátlan is, mivel vele szemben ellensúlyok, fékek nem léteztek.[27]

Sem a *senatus*, sem a hadsereg nem volt az új hatalom forrásának tekinthető, ezért a tetrarchia négyes uralmi rendszerének vallási alapokat teremtettek.[28] E szerint minden hatalom Jupitertől származik, amelynek közvetítője maga Diocletianus,

[25] Barnes (1982) i. m. 31.

[26] Jan Dirk Harke: *Iuris prudentia Diocletiana. Kaiserliche Rechtsperchung am Ende des dritten Jahrhunderts*. Berlin, Duncker & Humblot, 2019. 9–18.

[27] Francesco De Martino: *Storia della costituzione romana V*. Napoli, Jovene, 1967. 139–140.

[28] Aldo Petrucci: *Corso di diritto pubblico romano*. Torino, Giappichelli, 2012. 162.

aki már Nicomediában történt császárrá kikiáltásakor is az istenek beleegyezését élvezte.[29] Miután Diocletianus a legfőbb istenségnek az örököse volt, így ő Jovius lett. A hatalomban a második *Augustus*, Maximianus Herculiusként csak Jupiter után állt a hierarchiában.[30] Nem követelhetett magának Diocletianuséval megegyező tiszteletet, hanem csak kiegészítője lett az augustusi tisztségben.[31] Maximianus annak ellenére sem rendelkezett Diocletiánuséval megegyező hatalommal, hogy mindketten rendelkeztek *imperium proconsulare*val, *tribunicia petestas*-szal és *pontifex maximusok* is voltak. Egyrészt annak köszönhette erősebb hatalmát Diocletianus, hogy időben ő szerezte meg korábban az augustusi címet, másrészt annak, hogy ő tette lehetővé Maximianus számára a közös császári hatalomban való részvételt. Ugyanakkor Maximianus nem tekinthető Diocletianus alárendeltjének sem, csupán közreműködésre volt kötelezve, arra, hogy csatlakozzon uralkodótársa akaratához.[32] A két alcsászár a *nobilissimi Caesares* és a *principes juventutis* cím birtokosaiként mind Maximinianusnak, mind Diocetianusnak alárendelve működött.[33]

Diocletianus a tetrarchia rendszerének kiépítésével a hatalom gyakorlásának folyamatosságát és hatékonyságát, illetve a római Birodalom egységének helyreállítását igyekezett megvalósítani. A tetrarchia rendszere nem előre kidolgozott terv alapján jött létre, hanem a történelmi szükségszerűség alakította ki, így létrehozása is hosszabb időt vett igénybe.[34] Az első tetrarchia kiépülése csak 293-ban, Diocletianus uralkodásának kilencedik évében fejődött be.

A hatalom folyamatossága az egyes császárok halálával a 3. század végén válságba került. A trónöröklés kérdését Diocletianus sikerrel oldotta meg azzal, hogy Maximianust 286-ban Caesarrá emelte, majd a későbbiekben Augustusszá válásával 293-ban előbb Constantiust Maximianus Augustus Caesarává, illetve ugyancsak 293-ban Galeriust Diocletianus Caesárává nevezték ki.[35] Ezeknek a közjogi reformoknak köszönhetően megszűnt a 3. században a korábban még gyakran előforduló *interregnum*, és a trónutódlás körüli bizonytalanság, amely

---

29 Historia Augusta, Carus 13, 1: *Diocletianum omnes divino consensu, cui multa iam signa facta dicebantur imperii Augustum appelaverunt.*

30 Kolb i. m. 88–114.

31 William Seston: Iovius et Herculius ou l' „épiphanie" des tetrarques. *Historia,* Vol. 1. (1950) 257–266.

32 Seston (1946) i. m. 234.

33 Uo. 248.

34 Jean Gaudemet: *Institutions de l'Antiquité*. Paris, Sirey, 1982. 665.

35 Lactantius, de mort. pers. 18: *at ille [...] respondit debere ipsius dipositionem in perpetuum conservari, ut duo sint in republica majores, qui summam rerum teneant; idem duo monores qui sint adjumento.*

főként a hadsereg és a *senatus* közötti eltérő érdekek és a jelöltek versengése miatti konfliktusok eredménye volt. A hatalom folyamatossága mellett az azt gyakorlók érdemei is meghatározóak voltak. A rokoni kötelékek helyett az Augustusok a személyes rátermettség alapján választották ki a Caesarokat, akik eközben felkészültek arra is, hogy a későbbiekben az augustusi feladatok ellátására is alkalmasak legyenek. Ennek az elvnek az érvényre jutását nem zárta ki az a gyakorlat sem, hogy az Augustusok igyekeztek családi kötelékekkel is megerősíteni a Caesarjaikhoz fűződő viszonyt.[36]

A hatalom gyakorlásának hatékonyságát is erősítette tetrarchia rendszere, mivel nem negyedére osztotta a császári hatalmat, hanem éppen ellenkezőleg, megnégyszerezte.[37] Ehhez hozzájárult az elvégzendő feladatokra való specializálódás bevezetése is. Az Augustusok közösen hozták meg a döntéseket, amelyeknek a végrehajtása már a Caesarok kötelezettsége volt, akik mindkét Augustus munkáját segítették. Emellett kialakult egy földrajzi jellegű munkamegosztás is. A Trierben székelő Constantius intenzívebben foglalkozhatott a gallokkal és a bretonokkal kapcsolatos ügyekkel. Maximianus inkább az Africat, az ibériai félszigetet és az Italiát érintő kérdésekben járt el és főként Milánóban vagy Aquileiaban székelt. A Dunától délre fekvő területek és a balkáni térség a Sirmiumban állomásozó Galerius fennhatósága alá került. Az általában Nicomediat székhelyéül választó Diocletianus pedig a keleti birodalomrész ügyeit irányította. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a Római Birodalom egysége megszűnt volna. Az továbbra is osztatlan *(patrimonium indivisum)* maradt, a négy egység megkülönböztetése csak katonai és pénzügyi célokat szolgált.

A birodalom egységének megmaradását segítette elő a hatalomgyakorlás mechanizmusa is. A két Caesar Keleten és Nyugaton egyaránt eljárt, függetlenül attól, hogy Diocletianus, vagy Maximianus parancsait hajtották végre. A két Augustus együtt hozta a törvényeket, a törvényhozás mindenhol ugyanolyan szabályok szerint működött és azokat mindenhol a tetrarchiát alkotó négy személy nevében alkalmazták. Az egységet erősítették az Augustusok lányai és mostohalányai és a Caesarok közti házasságkötések, amit a *principatus* kori hagyományoknak megfelelően az örökbefogadás *(adoptio)* magánjogi aktusával is szorosabbra fűztek. Ennek eredményeképp Diocletianus Jovius (Jupiter fiktív leszármazója) adoptálta Galeriust, aki így jupiterbeli származá-

[36] Demandt i. m. 60.

[37] Seston (1946) i. m. 252.; Ernest Stein: *Histoire du Bas-Empire 1. De l'État romain à l'État byzantin (284–476)*. Paris, Desclé de Bauwer, 1959. 68. Sestonnal szemben Stein úgy vélte, hogy a birodalmat már ekkor négy egységre bontották.

sú, míg Maximianus Herculius (Hercules fiktív leszármazója) örökbe fogadta Constantius Chlorust, s ennek következtében ő herculesi leszármazó lett. Ezáltal a Caesarok az Augustusok vejei és egyben örökbefogadott gyermekei is lettek. Az Augustusok közötti hierarchiát a rangidő határozta meg, vagyis az, hogy ki lépett előbb a trónra *(dies imperii)*, ami Diocletianust Maximianus fölé helyezte. Ezt a jogi primátust támogatta Diocletianus tiszteletet parancsoló személyisége is, amely elsőbbséget biztosított neki mind a társcsászárral, és mind a Caesarokkal szemben is.

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy Diocletianus nem szüntette meg teljes mértékben a *principatus* közjogi berendezkedését, nem tekinthető a *dominatus* egyeduralmat megvalósító rendszere kiépítőjének sem, ennek inkább csak megalapozója volt. Fő érdeme abban állt, hogy a kor viszonyainak megfelelő kormányzati formát talált, amely a *principatus* bevált intézményeit újakkal egészítette ki. Diocletianus és Maximianus lemondásával 305-ben nem szűnt meg tetrarchia intézménye. Még további hét tetrarchia követte a Diocletianus által létrehozottat, s csak Constantinus három fiának 337. szeptember 9-én történő hatalomra jutása szüntette meg véglegesen a „négy császár" típusú uralmat.[38]

2. Diocletianus közjogi reformjai

Diocletianust megelőzően a hatalmas kiterjedésű Római Birodalom adminisztratív felépítése nem tudott megfelelni annak a célnak, hogy a központi akaratot

[38] Az első tetrarchia: Diocletianus (Augustus 284–305), Maximianus (Augustus 285–305), Constantius (Caesar 293–305), Galerius (Caesar 293–305). A második tetrarchia: Constantius (Augustus 305–306), Galerius (Augustus 305–311), Severus (Caesar 305–307), Maximinus (Caesar 305–310). Constantius halálától, 306. júliustól a 308. novemberében Carnuntumban tartott császárkonferenciáig: Galerius (Augustus), Severus (Augustus 307-ig), Maximinus (Caesar), Constantinus (306. július 25-én apja csapatai Augustusnak kiálltják ki, majd elfogadja a Caesarságot Galerius mellett, majd 307. szeptemberétől a már 305-ben lemondott Maximianus által, s emiatt Galerius nem ismeri el többé a tetrarchia tagjaként). A carnuntumi császárkonferenciától Galerius haláláig (308–311): Galerius (Augustus), Licinius (Augustus 308–324), Maximinus (Caesar, majd 309-ben Galerius filius Augustorum címet ad számára, s a csapatok 310-ben Augustussá kiálltják ki), Constantinus (Keleten Caesar, majd filius Augustus címet szerez, végül Augustus, Nyugaton Augustus). Galerius halálától Maximinus haláláig (311–313): Maximinus (Augustus), Constantinus (Augustus, majd a szenátus 312. novemberében senior Augustusnak nyilvánítja), Licinus (Augustus). Maximinus halálától Licinius bukásáig (313–324): Constantinus (Augustus), Licinius (Augustus, 324 szeptember 19-én lemondott), Crispus (Caesar, 317–326), Licinius (Caesar 317) Constantinus (Caesar 317).; Constantinus egyedüli Augustus (324–337): Constantinus (Augustus), Crispus (Caesar), Constantius (Caesar), Constans (Caesar), Dalmatius (Caesar 335–337); Constantinus fiai 337-től: Constantinus (Augustus 337–340), Constantius (Augustus 337–361), Constans (Augustus 337–350). Ld. Barnes (1982) 3–9.

bármely, a legtávolabbi helyen fekvő településen is végrehajtsák, ezért a császári hatalom megerősítésével egy időben az igazgatás rendszere is átalakításra szorult. A közjogi változtatások két fő célja az állam belső rendjének biztosítása és a külső ellenséggel szembeni védekezésre való alkalmassá tétele volt. A központi kormányzat irányítása alatt álló tisztviselők vonatkozásában tovább folytatódott a 3. században kezdődött folyamat, mely szerint egyre gyakrabban igyekeztek császári rendeletekkel meghatározni jogállásukat, azaz alkalmazásuk feltételeit, javadalmazásukat, előmenetelüket, nyugdíjazásukat és egyéb privilégiumaik szabályait.[39] Diocletianus reformjai érintették a központi és a provinciai igazgatás rendszerét, a pénzügyi igazgatást és a hadsereg szervezését is.[40]

2.1. A központi és a provinciai igazgatás reformjai

A központi igazgatás terén a császári tanács, a *consilium principis* egyre növekvő politikai befolyásra tett szert Diocletianus uralkodásának idejében. Ennek fő oka magának a császár személyének a hangsúlyosabbá válása volt, ami szükségszerűen növelte a legszűkebb tanácsadóiból álló testület jelentőségét is. A Diocletianus előtti időszakban a *praefectus praetorio* játszott meghatározó szerepet az időszakonként működő *consilium principis* döntéseinek előkészítésében. Diocletianus új állandó tisztviselői posztot állított fel a *vicarius consiliis sacris* személyében abból a megfontolásból, hogy a tanácsának állandó tagjai és a különböző hivatalokban dolgozó titkárai közötti munkakapcsolatot megreformálja.[41] A *vicarius consiliis sacris*nak elsősorban jogi jellegű hatáskörei voltak, politikai befolyással nem rendelkezett. Az újítás hatékonyságát támasztja alá az a tény, hogy Diocletianus és Maximianus *consilium principis*e és a kancelláriai hivatalai csaknem 1300 *rescriptum*ot bocsátottak ki, amelyeket a ma ismert Codexek tartalmaznak.[42] Közülük ki kell emelnünk a 291-ben elkészült *Codex Gregorianus*t, amely Hadrianustól Diocletianusig terjedő időszak császári rendeleteit tartalmazó magángyűjtemény volt.[43] Készítője, Gregorius feltehető-

[39] Jean-Michel Carrié – Aline Rousselle: *L'Empire romain en mutation des Sévères à Constantin 192–337*. Paris, Seuil, 1999. 664–665.

[40] De Martino i. m. 152–154.

[41] Mommsen vitatott nézete szerint ebből a tisztségből alakult ki később a *quaestor sacri palatii* tisztsége. Ld. Theodor Mommsen: *Gesammelte Schriften 6.* Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1910. 388.; Roland Delmaire: *Les institutions du Bas-Empire romain de Constantin à Justinien. I. Les institutions civiles palatines*. Paris, CERF-CNRS, 1995. 58.

[42] Seston (1946) i. m. 344–347.

[43] De Martino i. m. 143.

en a császári kancellária *a libellis* ügyosztályának hivatalnoka lehetett.[44] Ezt követte az egyik legnevesebb posztklasszikus kori jogtudós, Hermogenianus magángyűjteménye, a *Codex Hermogenianus* 295-ből, amely már Diocletianus 293–294. évi *constitutió*it is tartalmazta.[45]

A *praefectus praetorió*k száma a négy *tetrarcha* ellenére két fő maradt.[46] A 3. század hatalmi harcainak kulcsszereplői gyakran a *praefectus praetorió*k voltak, akik több alkalommal is részt vettek a védelmükre bízott *princeps*ek meggyilkolásában, s ezután ők kerültek a császári trónra. Ezt a tapasztalatot Diocletianus testközelből megszerezte Aper kapcsán, aki tevékeny szerepet vállalt Carus meggyilkolásában. Ezért különösen a *praefectus praetorió*i tisztség vonatkozásában érvényesült Diocletianus azon elve, hogy egyetlen közjogi intézménynek sem kívánt túlzott hatalmat biztosítani. Ennek következtében a *praefectus praetorio* katonai és polgári jogköreinek a csökkentésére tett intézkedéseket.[47] A *praefectus praetorio*nak az Észak Itáliában állomásozó tartalék lovasság irányítása feletti katonai parancsnoki jogköreit elvonta.[48] A két *praefectus pratorio* gyakran az Augustusok mellett tevékenykedett, vagy valamelyik fontos hadjárat vezetését bízták rájuk.[49] Ilyenkor a császári udvartól távol voltak, s így a testőrcsapatok irányítását sem tudták ellátni. Hivatali tekintélyük azonban a katonai parancsadási és a központi igazgatásban csökkenő befolyásuk ellenére jelentős volt, gyakran megkapták a *consul*i méltóságot *(ornamenta consularia)*, a *senatus* tagjai lettek, és a *presfectus urbi* tisztség betöltői is gyakran közülük kerültek ki.[50] Fontos hangsúlyozni, hogy a polgári és a katonai igazgatás elkülönítése nem Diocletianus műve, ő csak az egyes jogkörök tekintetében indult el ebbe az irányba. A Diocletianus idején *praefectus praetorió*ként szolgálók közül Constantius (*praefectus praetorio* 288–293 között) később Caesarként (293–305) a diocletiánusi tetracrchia tagjaként uralkodó is lett.[51]

---

44 Benedek Ferenc – Pókecz Kovács Attila: *Római magánjog.* Budapest–Pécs, Ludovika, 2023. 66.

45 Gaudemet (1982) i. m. 737.

46 Paul Petit: *La Bas-Empire. Histoire générale de l'Empire romain-3.* Paris, Seuil, 1974. 28.; Barnes (1982) i. m. 123–126.

47 Stein i. m. 70.

48 Seston (1946) i. m. 392.

49 Pierfrancesco Porena: *Le origini della prefettura del pretorio tardoantica*. Roma, L'Erma di Bretschneider, 2003. 245.

50 Petit i. m. 28.

51 Barnes (1982) i. m. 138.

A leglényegesebb újítások a provinciai igazgatás terén születtek. A Severusok idején a Római Birodalom 46 provinciából állt, majd a számuk Diocletianus uralkodása után keletkezett *Laterculus Veronensis* (312) szerint 98-ra nőtt, a *Notitia Dignitatum* (az 5. század első évtizedében keletkezett) pedig már 120 tartomány létezéséről tudósított.[52] A provinciák száma nem a hódítások eredményeként nőtt meg, hanem a korábbiakat több kisebb részre osztották fel.[53]

A reformok eredményeként Egyiptom is elvesztette a principatus korában még őrzött különleges státuszát, és három kisebb provinciára (Thebais, Lybia Cyréne) tagolták.[54] Egyiptom tekintetében az egység felszámolásának fő indoka az volt, hogy a principátus korában kialakult sajátos státuszát a gyakori zavargások és Diocletianus uralkodása idején megtörtént ellencsászár választás miatt megszüntessék és szorosabban integrálják a Birodalomba. Ezzel egyidőben a három provinciát az Oriens *dioecesis* alá rendelték. A reformok indítóoka lehetett Diocletianus részéről az is, hogy a korábban egységes provincia Aegyptus élén álló *praefectus Aegypti* hatalmát csökkentse. A *praefectus Aegypti* jogköreinek egy része a három részre osztott provinciai helytartókra (*praesides)* szállt. Az egyiptomi provinciák felett az Oriens *dioecesis vicarius*a gyakorolt felügyeletet, így a *praefectus Aegypty* tisztség ugyan megmaradt, de hatalma csak árnyéka lett a korábbi, három évszázadon keresztül gyakorlotthoz képest.[55]

A provinciák területének csökkentése abból a célkitűzésből indult ki, hogy a provinciai helytartók így közelebb kerüljenek a kormányozottakhoz.[56] Ez lehetővé tette az adóbevételek hatékonyabb beszedését és a csapatok felállítását, de a kisebb hatalommal bíró provinciai vezető kisebb veszélyt jelent a központi hatalomra elve is megbújhatott az intézkedés mögött.[57]

A provinciák helytartóit közvetlenül a császár nevezte ki. A területi változások eredményeként végleg megszűntek a principátus évszázadaiban még létező

---

52 Frank M. Ausbüttel: *Die Verwaltung des Römischen Kaiserreiches. Von der Herrschaft des Augustus bis zum Niedergang des Weströmischen Reiches*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1998. 28.

53 Lactantius, de mort. pers. 7, 4.

54 Petit i. m. 26.

55 Jacquelin Lallemand: *L'administration civile de l'Égypte de l'avènement de Dioclétien à la création du diocèse (284–382)*. Bruxelles, Palais des Académie, 1964. 38–40.

56 John George Clark Anderson: The Genesis of Diocletian's Provincial Re-Organization. *The Journal* of *Roman Studies* Vol. 22. (1932) 30–32.

57 Seston (1946) i. m. 220–224.; Jean Gaudemet: Mutations politiques et géographie administrative: l'empire romain de Dioclétien (284) à la fin du Ve siècle. In: *Les gouvernants á Rome. Essais de droit public romain*. Napoli, Jovene, 1985. 169.

*senator*i provinciák és Itália különleges helyzete is.[58] Diocletianus idején kialakult a provinciai kormányzók hierarchiája, amelyben a senatorok és a lovagrendűek is helyet kaptak.[59] A provinciai helytartók hierarchiájának élén a *senator*i rangú *proconsul*ok álltak (Asia és Africa), majd őket követték a *corrector* rangúak, a rangsor végén pedig a *praeses*ek helyezkedtek el.[60] Fontos hangsúlyozni, hogy a diocletianusi reformok eredményeként a provinciai helytartók hatalma nem csökkent, sőt a pénzügyi reformok következtében még nőtt is, hiszen katonai vezető szerepüket továbbra is megtartották. Továbbra is ellenőrizték a városi igazgatást, amelynek körében csak a konfliktusok és a nehézségek megoldása érdekében avatkoztak be. A tartományban ők gondoskodtak a *fiscus* által fizetett állami közmunkák (útépítések, középületek, hidak, vízvezetékek) megszervezéséről, illetve az állami postaszolgálatnak a provinciai működtetéséről is.[61] A provinciai helytartó volt az adók hatékony beszedésének a kulcsa, tőlük függött a központi kormányzat pénzügyi helyzete, ennek következtében a hadsereg ellátásában is kiemelt szereppel bírtak.[62] Megnövekedett feladataik miatt tehermentesítésük céljából igyekeztek az igazságszolgáltatási jogköreiket alacsonyabb rangú bíróságokra átruházni. Ennek megakadályozása céljából 294-ben császári rendelet született, amely felhívta a provinciai helytartókat, hogy vizsgáljanak meg minden eléjük kerülő ügyet, mielőtt azt más bírókhoz továbbítják.[63] Emellett a római polgárok és a felszabadítottak személyi statusát érintő ügyekben csak ők dönthettek.[64]

Az egyik legjelentősebb diocletianusi reform a kisebb provinciák nagyobb területi egységbe, a több provinciából álló *diocesis*be való összefogása volt. A *diocesis*ek kialakítását feltehetően 297-298-tól kezdődően vezették be, élükre a *vicarius*ok kerültek.[65] A *diocesis*ek létrehozásával Diocletianus nem önálló igazgatási egységet kívánt mindenáron létrehozni, hanem politikai megfontolások vezették, ezzel az intézkedéssel is a *praefectus praetorio* hatalmát igyekezett csökkenteni. A *vicarius*ok ugyanis nem a *praefectus praetorió*tól

58 Rémondon i. m. 124.

59 Kelemen Miklós: *A Birodalom kormányzása. A Késő-római Birodalom közszolgálata – jogi források alapján*. Budapest, ELTE ÁJK, 2007. 40.

60 Chastagnol (1982) i. m. 237–238.

61 Uo. 241.

62 Jones i. m. 46.

63 C.J. 3, 3, 2 (Imppp Diocletianus et Maximinianus AA. et CC dicunt): Placet nobis praesides de his causis.

64 Seston (1946) i. m. 336–337.

65 Petrucci i. m. 164.

függtek, hanem közvetlenül a császártól.[66] Az első fokon eljáró tartományi helytartó után az egyes peres eljárásoknál a *vicarius* döntött, majd ítélete ellen rögtön Diocletianus járt el az ügyben. A *vicarius* egyben a császár ügynöke is volt a *diocesis*be tartozó tartományi helytartók mellett, akiket irányított és felügyelt is. A *vicarius* határozta meg az egyes provinciákban beszedendő adó mértékét, amit ezután a tartományi helytartók hajtattak be az állami raktárak vagy a kincstár számára.[67] Katonai téren a *vicarius*ok a *limes*ek megszervezésénél a parancsokat adták ki, ezeket kellett a tartományi helytartóknak ellenjegyezniük. A *vicarius*ok hatalma azokban a provinciákban is erős volt, amelyeket *proconsul*ok vezettek, vagyis elvileg nem alájuk voltak rendelve, hanem közvetlenül a császár, vagy a *praefectus praetorio* alá (ilyen *proconsuli* provincia volt Asia és Africa).[68] A *Laterculus Veronensis (314)* 12 *diocesis*t sorolt fel: Oriens, Pontica, Asia, Thracia, Moesia, Pannonia, Italia, Africa, Gallia, Viennensis, Hispania, Britannia.[69] Az általában lovagi származású *vicarius*ok a Diocletianus lemondását követő időszakban – a *praefectur*ák létrehozása után – a *praefectus praetorio*k helyettesei lettek.[70] A *diocesis*ek Diocletianus által kialakított beosztása némileg változott ugyan a 4. század idején, de a rendszer a *dominatus* korában végig megmaradt.[71]

Az itáliai helyzet speciális volt, mivel a *principatus* időszakában Itália még nem volt provincia. A 3. század végén azonban új tisztviselők, a *correctores Italiae* vették át az irányítást Itáliában, akit főként pénzügyi kérdésekben jártak el.[72] Előbb csak egy tisztviselő intézte Itália ügyeit *(corrector totius Italiae)*, majd 281-282-ben kettéosztották Itáliát egy északi és egy déli részre, így már két hivatalnok járt el (*correctores Italiae*).[73] A következő lépés a két hivatal összevonása volt, melynek eredményeképpen 289-ben már *corrector utriusque Italiae* intézkedett egy személyben az itáliai igazgatási ügyekben.[74] Jogköreinek gyakorlását és működésének kérdéskörét tovább árnyalja az a tény, hogy Itália vonatkozásában Rómában és annak és 100 mérföldes körzetében továbbra

66 Chastagnol (1982) i. m. 245–247.

67 Jones (1964) i. m. 50.

68 Seston (1946) i. m. 339–340.

69 Uo. 336–337.

70 De Martino i. m. 278–281.

71 Gaudemet (1985) i. m. 169–171.

72 André Chastagnol: L'administration du diocèse italien au Bas-Empire. *Historia,* Vol. 12., N. 3. (1963) 348–379.

73 Carrié-Rousselle i. m. 167.

74 Gaudemet (1985) i. m. 170–171.

is a *praefectus urbi*nak volt hatásköre.[75] A reformok következő lépcsőfokát a *diocesis italiana* 297-298-ban történő létrehozása jelentette, amely egyetlen egységbe vonta össze a tradicionális Itáliát, a három szigetet (Szicília, Szardínia és Korzika), valamint az Alpok menti provinciákat, azaz Raetiat és Alpes Cotiaet.[76] Az egységes itáliai *diocesis* Diocletianus idején való létrejötte ellenére adójogi szempontból különbséget tettek Itália északi része – ahol a *iugatio* adórendszerét bevezették – és Itália középső és déli része között. A két *regio* közti határt a Magra és a Rubicon folyó képezte. Csak az északi részen működő és Milanóban székelő *vicarius prefectorum praetorio* volt – a későbbiekben a természetben fizetendő adóról – a *regio annonaria*nak nevezett terület igazgatási vezetője. A másik terület Róma „csatolmányaként" a *regiones suburbicariae* elnevezést viselte. Ennek az igazgatási egységnek a vezetője a *praefectus urbi* helyetteseként a *vicarius praefectus urbi* címet viselte és elsősorban Róma város ellátását szervezte.[77] A *vicarius praefectus urbi* tisztség Diocletianus általi létrehozása egyúttal a szenátori rangú *praefectus urbi* tisztség gyengítését is szolgálta.[78]

A Diocletianus és Maximianus által bevezetett reformok eredményeként három különböző rangú vezető által irányított Itáliai provincia létezett.[79] Az átalakított itáliai provinciák első körébe tartoztak a *clarissimus* rangú *correctores* által igazgatottak, mint Campania, Venetia et Histria, Tuscia et Umbria és Sicilia. A második típusba tartoztak a *perfectissimus* rangú *corrector* által irányított provinciák, mint 305–308 között Apulia et Calabria és Lucania et Brutii. A harmadik kategóriájú provinciát csak egy *perfectissimus* címet viselő *praeses* irányította, ilyen tartomány volt Sardinia, Raetia, Alpes Cottiae és Corsica.[80]

Diocletianusnak a központi és a területi igazgatás terén hozott reformjai tehát főként a császári tanácsot, a *praefectus praetorió*t, Egyiptom és Itália igazgatását és a provinciák irányítását érintették. Teljesen új intézményként jöttek létre uralkodása idején a *dioecesis*ek, amelyeknek az élére a *vicarius*okat állította.

---

75 André Chastagnol: *La préfecture urbaine á Rome sous le Bas-Empire*. Paris, Presses Universitaires de France, 1960. 29.

76 Chastagnol (1960) i. m. 26–29.; Chastagnol (1963) i. m. 351.

77 De Martino i. m. 281–283.

78 Stein i. m. 70.

79 Barnes (1982) i. m. 161–166.

80 Chastagnol (1963) i. m. 352.

2.2. Diocletianus pénzügyi és gazdasági reformjai

Diocletianus katonai reformjaival és a korábban nem megfelelően működő igazgatási szervezetrendszer bővítésével megszilárdította a Római Birodalom helyzetét. Ugyanakkor ezek a változtatások az állandó jellegű állami kiadások jelentős mértékű emelkedésével jártak, ami szükségszerűvé tette a pénzügyi rendszer átalakítását is.[81] Diocletianus életművében éppen a pénzügyi és gazdasági téren végrehajtott reformjai bizonyultak a legtartósabbaknak. A bevezetett új adónemek azonban jelentős terhet róttak a polgárokra, és nagyon magas volt a pénzügyi igazgatás körében a korrupció is.[82]

Diocletianus pénzügyi rendszerének fő bevételi forrása az *annona* lett, amelyet az adóalanyok egyenlő mértékben és folyamatosan fizettek.[83] Ez az adótípus a mezőgazdasági ingatlannal bíró agrárréteget terhelte, így a rómaiak mentesültek alóla, de Itáliában meg kellett fizetni. Diocletianus korában Itália északi része, majd a Róma környéki területek számára is kötelező lett ennek a természetben megfizetendő adónak a lerovása, amit főleg az *Urbs* élelmezését elősegítő bizonyos mennyiségű élőállat, bor, fa, zöldség, valamint ezeknek a városba szállítása formájában szabtak ki.[84]

Uralomra kerülését követően Diocletianus új provinciai igazgatást léptetett életbe, amelynek lényeges intézkedéseként a *procurator*ok pénzügyi feladatait átszervezve két tisztviselőre bízta az egyes tartományokban e feladatok ellátását. A császári kiadásokat a *rationalis summarum*, a császári magánvagyont pedig a *magister rei privatae* irányította. Ezt a kettős rendszert a későbbiekben az általa létrehozott és kialakított *diocesis*ekre is kiterjesztette.[85]

A birodalom polgárainak vagyoni felmérésére 297-től kezdődően ötévente került sor. Ennek az volt a jelentősége, hogy ez a felmérés szolgált a két legfontosabb új adónem, a földterület után fizetendő adó *(iugum)* és a személyek után fizetendő adó *(caput)* megállapításának alapjául.[86] Mindkettő közös elnevezése a Septimius Severus (193–211) óta bevezetett katonai adó, az *annona* volt.[87]

---

81 Williams i. m. 155–170.

82 Stein i. m. 73–74.

83 Ld. André Cerati: *Caractère annonaire et assiette de l'impôt foncier au Bas-Empire*. Paris, Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1975.

84 Bats–Benoist–Lefebre i. m. 235.

85 Delmaire (1989) i. m. 703.

86 Modéran i. m. 86–88.

87 André Chastagnol: Problèmes fiscaux du Bas-Empire. In: Henri van Effenterre (sous la direction): *Points de vue sur la fiscalité antique.* Paris, Publication de la Sorbonne, 1979. 130–131.; Demandt i. m. 295.

A *tributum capitalis*nak nevezett személyekre kivetett adó előzményei szintén a *principatus* korára nyúltak vissza.[88] A diocletianusi reform eredményeképpen létrejövő új adónem, a *caput* adóalanyai magánszemélyek voltak, akik általában ennek megfizetésére 14-65 éves koruk között voltak kötelezve. Kezdetben csak a család férfi tagjai viselték ennek terheit, majd a későbbiekben már a nőknek is egy fél *caput* mértékű adófizetést kellett teljesíteniük a *fiscus* számára.[89] Az adónem mértéke a későbbiekben többször is változott, sőt az egyes *diocesis*ekben eltérő mértékű is lehetett. A *caput* mértéke a férfiaknál 386-tól felére vagy harmadára csökkent, a nőknek pedig csak negyed részt kellett fizetniük.[90] Az állami tervezés oldaláról tehát elegendő volt az egyes igazgatási egységek számára évente meghatározni a *caput* mértékét, s ezáltal mind az adóalanyok, mind az annak a beszedéséért felelős szervek tudták, hogy mihez kell tartaniuk magukat.[91] Ez a tervezés a Diocletianus által több provincia irányítására létrehozott második szintű igazgatási egység, a *diocesis*ek szintjén történt meg, melyeknek száma reformjainak eredményeképpen 297-298-ra 12 lett.[92] Az adóalanyok köre széleskörűen került meghatározásra, a földművesek mellett a *colonus*ok, a katonák és meghatározott városok lakói is ide tartoztak. A városi lakosság *(plebs urbana)* alapvetően mentességet kapott a megfizetése alól, illetve a 4. század végén Thracia vonatkozásában megszüntették a fizetési kötelezettséget azért, hogy Keleten a főváros, Constantinapolis körzetében a Róma városát magába foglaló Itáliához hasonló privilegizált helyzetbe kerüljenek az itt lakók. Az adónem elnevezése Nyugaton *capitatio plebeia* (Gallia), Keleten *capitatio humana* (Thracia) volt.[93]

A földterületek urán fizetendő másik adónem, a *iugatio terrana* tekintetében nem alakult ki a teljes Római Birodalomra kiterjedő egységes adómérték, az *diocesis*ről *diocesis*re változhatott.[94] Alapvetően két számítási módja volt a *iugatio* egységének. Fontos hangsúlyozni, hogy a *iugum* (földegység) nagysága a föld hozamától, azaz jövedelmezőségétől függően birtokonként is változó volt.[95] Az egyik, a föld minőségétől is függő számítási mód elsőként a föld-

88 Ld. André Déléage: *La capitation du Bas-Empire*. New York, Arno Press. 1975.

89 Rémondon i. m. 130.

90 Stein i. m. 74.

91 Chastagnol (1979) i. m. 131.

92 Gaudemet (1982) i. m. 681.

93 Chastagnol (1979) i. m. 131–132.

94 Elieser Kaïla: *L'unité foncière en droit romain. Exposé récapitulatif et critique.* Paris, Boccard,1927. 63–64.

95 Havas–Hegyi W.–Szabó i. m. 592.

terület nagyságát vette alapul, és főként Egyiptomban és Africa provinciában alkalmazták. Egyiptomban egy *iugum* 200 *iugerum*nyi földterületet foglalt magába (kb. 50 ha). Figyelembe vették a termelési ágat is, ezért erdő vagy szőlő esetében csökkent az egységnyi terület.[96] A másik módszert a szíriai-római számadási könyvekből ismerjük, amely előre meghatározott elméleti egységet állított fel minden évben, ami a földterület nagyságától és minőségétől is függött. Diocletianus idejében egy *iugum* 5 *iugerum* szőlőterületet, 20 *iugerum* szántóföldet, síkvidéken 225 olajfát, hegyi területen 450 fát, 40 *iugerum* másodosztályú hegyvidéki földet és 60 *iugerum* harmadosztályú hegyvidéki területet jelentett. Itáliában a földterületi egységet *milená*nak is nevezték. Fontos hangsúlyozni, hogy az egyes *diocesis*ekben eltérő volt a számítási mód, több helyen a *capitatió*val is kombinálták (*iugatio-capitatio* kettős rendszere).[97] Ez úgy realizálódott a gyakorlatban, hogy az egyes földbirtok adóját akként határozták meg, hogy a föld értéke, állatállománya és a földet művelő személyek száma alapján megállapították a *iugum*ok és a *caput*ok számát, s ezeknek az összeadása adta ki az adóegységeket. Az egyes adóegységekre fizetendő pénz vagy termény mértékét rendeletben évenként, a *iugum*ok és a *caput*ok számát pedig 15 évenként állapították meg, s ennek a 15 éves adókivetésnek az elnevezése az *indictio* volt. Mindezek alapján látható, hogy a diocletianusi új adórendszer az államnak stabil bevételeket eredményezett, ami a termény évenkénti változásától független volt. Ez biztosított kellő alapokat az állami feladatok ellátásához.[98]

Gazdasági téren a hosszú időn keresztül tartó pénzromlás kihívások elé állította Diocletianus államszervezetét. Az ennek orvoslására tett egyik első lépése az új pénznemek bevezetésében állt. Diocletianus két alkalommal is pénzügyi reformot hajtott végre: az elsőt 294-ben, a másodikat 301-ben. Ezek keretében a korábbi, elértéktelenedő pénzfajtákat megszüntette, és helyükbe háromféle (arany, ezüst és réz) pénzt bocsátott ki. Bár az aranypénz *(aureus)* és az ezüstpénz *(argentus)* nevét nem ismerjük, az új rézpénzről tudjuk, hogy azt *follis*nak nevezték, mivel a pénzromlás idején ez a kifejezés jelölte az egy zacskónyi pénzérmét. A gazdasági élet szereplői elsősorban az ezüstpénzt használták, ennek nemesfémtartalmát és súlyát Diocletianus megnövelte. Ennek ellenére vásárlóértéke gyorsan romlott, melynek fő okát a Római Birodalom növekvő

[96] Danielle Bonneau: *Le Fisc et le Nil. Incidences des irrégularités de la crue du Nil sur la fiscalité foncière dans l'Égypte grecque et romaine*. Paris, Cujas, 1971. 198–207.

[97] Chastagnol (1979) i. m. 133–136.

[98] Hahn István – Maróti Egon: *Az ókor története V. A római császárság története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995. 82–83.

kormányzati kiadásaiban kell keresni.[99] A pénzromlás elleni intézkedések kudarcaival szemben sikeresnek tekinthetőek a pénzverés szabályozása terén végrehajtott intézkedései. Ennek lényege abban állt, hogy a császár az összes helyi pénzt és annak kibocsátási jogát megszüntette, és központi birodalmi verdéket állíttatott fel.[100]

Legismertebb gazdasági intézkedése kétségtelenül a katonaság által kikényszerített, 301-ben kiadott ár- és bérmaximáló rendelete volt.[101] Ebben meghatározták valamennyi áru és szolgáltatás, valamint az emberi munka igénybevételének maximális árát. A rendeletileg szabályozott legmagasabb árak túllépőivel szemben szigorú büntetéseket alkalmaztak, azonban a szabályozási kísérlet sikertelensége miatt hamar hatályon kívül helyezték ezt a rendeletet.[102]

Diocletianus pénzügyi reformjai közül az adórendszer és a pénzverés állami monopóliumának megteremtése bizonyult a későbbiek során a legtartósabb intézkedésnek.[103]

2.3. Diocletianus katonai reformjai

Diocletianus politikai célkitűzései között előkelő helyen szerepelt a Római Birodalom katonai jellegű megerősítése. Ennek következtében jelentős hadseregreformokat vezetett be.[104] A hadsereg irányítása már a 3. század során jelentős változásokon ment keresztül, a nagy területi kiterjedésű provinciákban átlagosan két légiónyi haderő került elhelyezésre. Diocletianus ezt az elvet a provinciák kisebbé válása ellenére továbbra is fenntartotta, és ennek a két katonai *legio*nak a parancsnoka lett a *dux*.[105]

A hadsereg irányításában a katonai és a polgári hatalom szétválasztása Diocletianus alatt elkezdődött, uralkodásának végére már általánossá vált, de

---

99 Jean-Pierre Callu: Denier et Nummus (300–364). In: *Les « dévaluation » à Rome. Époque républicaine et impériale. Volume 1. Publication de l'École française de Rome 37/1.* Rome, 1978. 107–121.

100 Havas–Hegyi W.–Szabó (2007) i. m. 593–594.

101 Jusztinger János: *A vételár az ókori római adásvételnél*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2016. 132–133.

102 Siegfried Laufer: *Diokletians Preisedikt*. Berlin, Walter de Gruyter, 1971. 1.

103 Sebastian Schmidt-Hofner: *Reagieren und Gestalten: der Regierungsstil des spätrömischen Kaisers am Beispiel der Gesetzgebung Valentinians I.* München, Verlag C.H. Beck, 2008. 117.

104 Yann Le Bohec: *L'armée romaine sous le Bas-Empire*. Paris, Picard, 2006. 16–27.

105 Stein i. m. 72–73.

még nem volt teljes.[106] A *dux* független volt a provinciai kormányzótól vagy kormányzóktól, ha több tartományban is állomásoztak a parancsnoksága alá rendelt csapatok.[107] Előfordult azonban, hogy a segédcsapatok a *praeses provinciae* alá tartoztak, ilyenkor egy kézben összpontosult a polgári és a katonai hatalom.[108] Ez a kettős hatalom a két *praefectus praetorio* esetében is megfigyelhető volt.[109]

A hadsereg létszáma jelentős mértékben emelkedett Diocletianus korában (mintegy 400-500 ezer fő lehetett).[110] A korábban meglévő 35 *legio* mellé, még 34 újat állított fel. Feltehetően csak a régebbieknél és néhány újonnan létrehozott esetében tartotta meg a hagyományosan kialakult 6000 fős létszámot,[111] az újabb egységre inkább az 1000 fő volt a jellemző.[112] A légiókba besorozott katonák részben a katonai szolgálatot teljesítők fiaiból kerültek ki, de jelentős utánpótlást biztosított a hadsereg számára az is, hogy a földtulajdont terhelő kötelezettségként meghatározott számú katonát kellett kiállítani. Ezeket a földbirtokosokat *capitularii*-nak nevezték, katona kiállítási kötelezettségüket pedig *protostasia*nak. A *capitularii* tetszésük szerint vagy a földjeiken élő szabad földművesek katonai szolgálatra bocsátásával, vagy a piacon az e célra rendelt személyek megvásárlásával teljesítették ezt a kötelezettségüket. A császárt megillette az a jog, hogy a katona szolgáltatása helyett értékének megfizetését rendelje el, hogy az érintettek ezzel járulhassanak hozzá a védelmi kiadásokhoz. A későbbiekben ezt a sorozottak aranyának *(aurum tironicum)* kezdték elnevezni. [113] A katonai szolgálatot teljesítők még Probus (276) idején azzal a feltétellel kaptak földet, hogy fiaikat is katonai szolgálatra adják. Ennek az intézkedésnek a kedvező hatásai váltak érzékelhetővé Diocletianusnál.[114] Ehhez járultak még hozzá a megnövekedett birodalom barbár népei közül kikerülő *legionarius*ok is, akiket elsősorban fizikai adottságaiknak köszönhetően soroztak be a róma-

106 Lallemand i. m. 66–67.

107 André Chastagnol: *L'évolution politique, sociale et économique du monde romain de Dioclétien à Julien. La mise en place du régime du Bas-Empire*. Paris Sociètè d'édition d'enseignement supérieur, 1982. 258.

108 John George Clark Anderson: The Genesis of Diocletian's Provincial Re-Organization. *The Journal* of *Roman Studies* Vol. 22. (1932) 30.

109 Rémondon i. m. 127–128.

110 Uo. 128.; De Martino i. m. 389.

111 Petit i. m. 25.

112 Pierre Cosme: *L'armée romaine. VIIIe s. av. J.-C. – Ve s. ap. J.-C.* Paris, A. Colin, 2009. 239–240.

113 Chastagnol (1982) i. m. 259–260.

114 Le Bohec i. m. 18.

iak mellé.[115] A római légiók mellett *vexillationes* csapatok is harcoltak a főként lovasságból álló független haderőként vagy a légiókat kiegészítve.[116] A katonai légiók vezetőit kis létszámú katona-hivatalnok segítette az igazgatási feladatok ellátásában, mellettük szükséges volt még a rabszolgák és a felszabadítottak köréből is segítséget igénybe venni. Diocletianus azonban a felszabadított személyeket minden állami állás viselésétől eltiltotta.[117]

A diocletianusi taktika az volt, hogy a *legió*kat a veszélyforrások közelében, a határ menti provinciákban állomásoztatta. A *limes* katonai értelemben egy mély kiterjedésű védelmi vonalat képezett, amelyet hadi erődítményekkel is megerősítettek, s szükség szerint akár egy provinciára is kiterjedhettek.[118] A *limes* szakaszokra volt felosztva, ezeknek a parancsnokai a *praepositus*ok *(praepositi limitis provinciae)* voltak.[119] Ezekkel a helyhez kötött csapatokhoz képest a könnyen mozgó – főként lovasságból álló – egységekkel szemben működtek a változó hadszíntereken bevethető, elsősorban a hadjáratok során jelentőséghez jutó alakulatok, a *comitatus*.[120] Diocletianus idején már létezett a Gallienus által létrehozott *comitatus Augustorum*, amely egy kibővített császári testőrség volt, amelyet tartalék haderőként meghatározott célokra is be lehetett vetni.[121] A *comitatus* felett azonban nem egyedül Diocletianus rendelkezett, hanem mind a négy uralkodótárs parancsnoksága alatt szolgáltak ilyen jellegű csapatok. Ezzel sikerült elérni azt is, hogy a tehetségesebb katonai vezetők kezében ne összpontosulhasson nagyobb katonai erő, amelyre építve esetleg a hatalmat is megszerezhetik.[122] Ugyanakkor Diocletianus érzékelte a Birodalom belsejében koncentrálódó nagyszámú haderő létében rejlő veszélyt, ezért ezeket a csapatokat a határok menti légiók mellé osztotta be.[123]

Diocletianus katonai, pénzügyi és államszervezeti reformjai egyaránt a Római Birodalom egységének és stabilitásának megőrzése érdekében tett intézkedéseknek tekinthetők. Diocletianus a tetrarchia uralmi rendszerének kialakí-

115 Rémondon i. m. 128.

116 Williams i. m. 130–131.

117 Kelemen Miklós: *Az igazgatás szolgálata. Hivatalviselésben korlátozott tisztviselők a római Birodalomban.* Budapest, Menedzser Praxis, 2022. 55–58.

118 Kelemen Miklós: *A megmentett válság. adalékok a késő római kormányzás és igazgatásfinanszírozás történetéhez.* Budapest, Menedzser Praxis, 2021. 28–30.

119 Seston (1946) i. m. 307.

120 De Martino i. m. 389.; Cosme i. m. 241–241.

121 Jones (1964) i. m. 52.

122 Chastagnol (1982) i. m. 259.

123 Seston (1946) i. m. 305–307.

tása mellett főként sokrétű reformjainak köszönhette, hogy véget tudott vetni a principátus utolsó fél évszázadában állandósult instabilitásnak, s csaknem 21 évnyi uralkodása alatt meg tudta őrizni a Birodalom egységét.

Tanulmányom összefoglalásként megállapítható, hogy a tetrarchia kormányzati rendszerének kialakítása Diocletianus újító javaslatainak megvalósítása volt, amit korának kényszer szülte változásai között folyamatosan továbbfejlesztett. Az új politikai rendszer nem egy előre megtervezett elképzelés eredményeként valósult meg, hanem az a mindennapokban alakult Diocletianus gyakorlatias szemlélete alapján.[124] Jelentős közjogi, pénzügyi és katonai reformokat valósított meg. Célkitűzései közül a Római Birodalom egységének megőrzését és a külső fenyegetettséggel szembeni katonai védelmet sikeresen valósította meg. Diocletianus 21 éves uralkodásának legfőbb hozadéka az volt, hogy olyan erős személyiségeket segített a hatalomba, akiknek családjai – főként Constantinus és utódai – hosszú időre megszilárdították a Római Birodalom egységét.[125] A császári hatalom egyik uralkodóról a másikra való békés átruházását, a trónviszályok megszüntetését azonban neki sem sikerült elérnie. A hatalom négy személy általi gyakorlása ellenére a római császárság jellege a principatus korához képest abszolúttá vált, a *princeps*t felváltotta a *dominus*.[126]

124 Kolb i. m. 177–179.

125 Michael Grant: *Das Römische Reich am Wendepunkt*. München, Deutscer Tascenbuch Verlag, 1972. 83.

126 De Martino i. m. 139–141.

KORRUPCIÓS JELENSÉGEK A KÖZIGAZGATÁSBAN

Problémák és közszolgálati jogi megoldások a 19-20. századi Európában[*]

Sallai Balázs[**]

1. Bevezetés

A korrupciós jelenségek köre igen összetett társadalmi jelenségeket takar, amelyeknek klasszifikációja és definiálása más és más, attól függően, hogy milyen tudományterület képviselője ír azokról. Számos jogtudománnyal foglalkozó szakember választotta már témájául a korrupció elleni küzdelem jogi eszközeit, ám ezeknek a vizsgálódásoknak a túlnyomó része általában a büntetőjogi megoldásokra koncentrált. A jelen tanulmány kiindulópontja az, hogy a 19. és 20. századi kontinentális jogi gondolkodásban, illetve a mindennapi jogi praxisban nemcsupán ilyen jellegű jogi eszközök segítették a tág értelemben vett korrupciós jelenségek (vesztegetés, klientelizmus, nepotizmus, protekció) elleni harcot, hanem többek között a közszolgálati jog egyes intézményei is. Így a következőkben a közigazgatásban megjelent szűkebb értelemben vett korrupció (vesztegetés), a klientelizmus, a nepotizmus és a protekció elleni közszolgálati jogi eszközök 19. és 20. századi európai történetéről lesz szó. Elsőként a fogalmi keretek tisztázása kerül bemutatásra, majd ezt követik az egyes közszolgálati jogi eszközök és az ezekkel kapcsolatos jogtörténeti példák.

---

[*] A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-24-3-II. Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Programjának a Nemzeti Kutatási, fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. A szerző kutatásait a Gróf Tisza István Debreceni Egyetemért Alapítvány Kiválósági PhD Ösztöndíj támogatta.

[**] PhD-hallgató, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar.
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6897-2872

2. Fogalmi keretek

Mielőtt azonban az ezzel kapcsolatos kutatási eredményeket tárgyalnánk, mindenképpen szükséges néhány fogalmi tisztázást és lehatárolást tenni. A továbbiakban a közigazgatás fogalma alatt csupán a klasszikus montesquieui hatalommegosztási elmélet szerint a végrehajtó hatalmi ághoz kapcsolódó közhatalmi tevékenységet értem, amely nem foglalja magába a modern értelemben vett igazságszolgáltatást. Ebből következően a közszolgálat fogalom alatt a lehető legszűkebb értelmezésnek megfelelően csupán az állami vagy önkormányzati közigazgatás személyi állományát értem, azaz nem tartozik ebbe a körbe a katonaság, az ügyészség, a bírósági dolgozók és maguk a bírák sem. A közszolgálati jog alatt a kontinentális jogrendszerek azon, relatíve önálló jogágát értem, amely a közigazgatás személyi állományának munkavégzésével kapcsolatos kérdéseket tartalmazza.

A címben is olvasható vizsgát problémakörök (vesztegetés, klientelizmus, nepotizmus, protekció) definiálása már jóval összetettebb feladat. A rendkívül bőséges szakirodalmi bázisban aligha találhatunk olyan koncepciót, amelyet a szakértők kánonként fogadnak el. Így csupán néhány olyan fogalmi ismérvet szeretnék megemlíteni, amelyek jogtörténeti szempontból fontosak az ezen jelenségek elleni küzdelem és a közszolgálati jog történetének összefüggésében. Báger Gusztáv akadémikus szerint a korrupció a legtágabb értelemben „a javak társadalmi elosztásának torzulása."[1] Kialakulásának három feltétele Jacob van Klaveren szerint az, hogy (1) elváljon egymástól a magán és a közvagyon, hogy (2) az utóbbival való gazdálkodásra legyenek megfelelő állami szervek és tisztségviselők, illetve hogy (3) a közjavak redisztribúciójának legyen egy szabályozott rendje, amelynek megsértése esetén korrupcióról beszélhetünk.[2] Másképpen fogalmazva: „korrupció esetén megbomlik az egyéni és a közérdek egyensúlya" – írja Jens Ivo Engels.[3] A korrupció leggyakoribb formája az, amikor egy közhatalmat gyakorló személyt valaki más valamilyen előnyhöz juttat cserébe a számára (vagy harmadik fél számára) kedvező közhatalmi döntésért. Legtágabb értelemben azonban a korrupciós jelenségek közé tartozhat a klientelizmus is, amely az államot általában megkárosító olyan cselekmények, amelyek esetében a javak vagy döntési pozíciók visszaélésszerű, de nem

[1] Báger Gusztáv: *Korrupció*. Budapest, Akadémiai, 2012. 5.

[2] Idézi: Hankiss Elemér: *Társadalmi csapdák*. Budapest, Helikon, 2017. 69.

[3] Jens Ivo Engels: *A korrupció története*. Budapest, Corvina, 2016. 170.

feltétlenül illegális elosztása történik informális (nem nyilvános) módon.[4] A klientelizmus tehát személyes kapcsolatokon alapul, s ebből a szempontból egyfajta alesete a nepotizmus, ahol a személyes kapcsolatot a rokonság jelenti. A protekció ismét egy sokkal szélesebb fogalom, amelynek lényege, hogy egy magasabb – általában közhatalmi – pozícióban lévő személy segít egy nála alacsonyabb vagy az adott szituációban kiszolgáltatott helyzetben lévő másik személyt, például ügyei intézésében vagy karrierje előmozdításában.[5] Ezek tehát mind képezhetik a szélesebb értelmű korrupció egy-egy fajtáját, hiszen végső soron a nem csupán materiális értelemben vett javak jogszerű és igazságos elosztását torzítják. Fontos megemlíteni azt is, hogy vannak szerzők, akik a korrupciós jelenségeket nem értékelik feltétlenül negatívan. Például a közigazgatás rendszerét tekintve Forgács D. Péter néhány éve megjelent *A bürokrácia szociológiája* című művében a szűkebb értelemben vett korrupciónak két fajtáját különbözteti meg: a rendszerműködtető kis korrupciót és a politikai avagy nagy korrupciót. Szerinte a mindennapi hivatalnoki kis korrupció nem feltétlenül káros, hiszen segít megalapozni a bürokrácia lassan mozgó gépezetét.[6] Szociológiai értelemben ez egy érdekes vizsgálati terület, s e sorok írója szerint is árnyalni szükséges a korrupció negatív konnotációját, ám a mostani elemzés alapvetően jogtörténeti. Forgács álláspontjával pedig a 19. századi és az azt követő jogi gondolkodás nem egyezetethető össze, mivel a korrupciót üldözendő gyakorlatnak tartotta és tartja. Ebből következően a közszolgálati etika alapvető elvei is ebből indultak ki, s a közszolgálati jog antikorrupciós eszközeit is ezt követve próbálták meg kialakítani a jogtudósok, a jogalkotók és persze maguk a közszolgálók is. A következőkben ezekről a tipikus, Európa több államának jogában is megjelenő jogi eszközökről lesz szó a közszolgálati jog köréből. Ez azt is jelenti, hogy más jogágak (például a büntetőjog) korrupcióellenes megoldásairól nem lesz szó.

4 Madlovics Bálint: Plebisciter vezérdemokrácia és posztkommunista klientelizmus. Kísérletek az informalitás politikai elemzésbe történő integrálására. *Politikatudományi Szemle,* 2021/1. 146–147.

5 Benedek Sándor: Protectio. *Állami Tisztviselők Lapja,* 1905/7. 51–52.

6 Forgács D. Péter: *A bürokrácia szociológiája*. Budapest, Kossuth, 2019. 135–141.

3. A közszolgálati jog antikorrupciós megoldásai – történeti példák

3.1. Az ajándékok elfogadásának tilalma

A modern értelemben vett közszolgálati jog korrupcióellenes fellépésének történetét alighanem Bajorországban kell kezdenünk 1805-ben. A Maximilian von Montgelas-féle közigazgatási reformok[7] egyik – sikerrel teljesített célja – a bajor belpolitikát eluraló válság kezelése volt, amely leginkább az állami korrupcióból fakadt.[8] E kódex új utat nyitott a közszolgálat fejlődésében: az alkalmazás már szerződésen alapult, fix bérezési rendszert vezetett be és a képzett bürokrácia kiépítését célozta.[9] Fontos fordulatot jelentett továbbá, hogy a kódex a hivatalviselés jogát függetlenítette a társadalmi származástól, valamint, hogy – a korábbi gyakorlattól eltérően – a tisztviselők hűségét már nem a szankcionálással való fenyegetéssel, hanem jutalmazással próbálták elérni.[10] Az így körvonalazott jogviszony is új volt: immár nem magánjogi, hanem közjogi tartalommal bírt,[11] ráadásul garanciákkal volt körülbástyázva, mert az egyszerű elbocsájtás elleni védelmet jogszabályi alakba foglalták, szemben más területekkel (például a korabeli Ausztriával), ahol ezt a „joghoz kötést" az uralkodó szuverén voltának megsértéseként értelmezték volna.[12] A kódex hatása jelentős volt, még annak ellenére is, hogy – immáron egy másfajta állami berendezkedés nyomán – 1908-ban a bajor Land területén új pragmatika lépett hatályba.[13] Több mint kétszáz évvel e jogkönyv után már bizton állíthatjuk: ez volt az első jelentősebb mérföldköve a közszolgálati jog differenciálódásának, s később, hatása

---

7 Gerd Kleinheyer – Jan Schröder (szerk.): *Deutsche und Europäische Juristen aus neun Jahrhunderten*. 6. kiad. Tübingen, Mohr Siebeck, 2017. 325.

8 Robert Bernsee: Corruption in German Political Discourse between 1780 and 1820: A Categorisation. *Journal of Modern European History,* Vol. 11., No. 1. (2013) 52–71.

9 Bernd Wunder: Das erste deutsche Beamtengesetz: Die bayerische Hauptlandespragmatik vom 1. Januar 1805. *Zeitschrift für Beamtenrecht,* Vol. 16., No. 1. (2005) 2–12.

10 Josef Jakob: *Die Studentenverbindungen und ihr Verhältnis zu Staat und Gesellschaft an der Ludwigs-Maximilians-Universität Landshut / München von 1800 bis 1833.* Hága, FernUniversität Hagen [é. n.] 19–20.

11 Thorsten Ingo Schmidt: *Beamtenrecht.* Tübingen, Mohr Siebeck, 2017. 7–8.

12 Barbara Weichselbaum: Disziplinarrecht der Beamten und Europäische Menschenrechtskonvention. *Zeitschrift für* öffentliches *Recht,* Vol. 62. (2007) 538. https://doi.org/10.1007/s00708-007-0197-y

13 An.: A bajor tisztviselők szolgálati pragmatikája. *Állami Tisztviselők Lapja,* 1908/29. 94–95.

révén megalapozta a porosz–német közszolgálati modellt.[14] A bajorok ezzel a kódexszel egy új jogi „műfajt" hoztak létre, mégpedig a szolgálati pragmatikát. A továbbiakban látni fogjuk azt, hogy ez a fajta közszolgálati törvénykönyv jelensége mennyire fontossá vált Európában. A szolgálati pragmatikák ugyanis törvényi erőre emelték a közszolgálati etika legfontosabb szabályait. A 19. század második felében és a századfordulón élték fénykorukat ezek a közszolgálati törvénykönyvek, amelyek egységes regulációt jelentettek az állami közigazgatás szinte valamennyi hivatalnoka számára, kodifikálja azok jogait és kötelezettségeit. Összehasonlító jogtörténeti kutatásaim során számos ilyen törvénykönyvet, illetve törvénykönyv tervezetet elemeztem. A kutatás célja többek között az volt, hogy ezek tartalomelemzése révén meghatározzam a szolgálati pragmatika műfajának architextusát, azaz azokat a szabályozási tárgyköröket, amelyek valamennyi ilyen kódexben megtalálhatóak voltak függetlenül attól, hogy mely ország számára készültek.[15] Megállapítottam azt, hogy kevés olyan törvénykönyv volt, amely tartalmazott volna expressis verbis alapelveket, azonban ezekben a forrásokban jól azonosíthatóan megtalálhatóak olyan általános rendelkezések, amelyek kvázi alapelvként érvényesültek. Ezek közül az egyik – számos törvénykönyvben, illetve tervezetben megjelent – ilyen szabály volt az ajándék elfogadásának tilalma.[16] Ez nézetem szerint jól mutatja azt, hogy a korrupció elleni (annak még a látszatát is elkerülni igyekvő) küzdelem jól tetten érhető megnyilvánulási formája ez az alapelv. Jens Ivo Engels szemléletes példát említ ennek fontossága kapcsán Bajorországból 1815-ből. Egy, a központi közigazgatásban vezető szerepet betöltő tisztviselő azzal a kérdéssel fordult Montgelas miniszterhez, hogy elfogadhat-e segítségéért cserébe egy arany tubákos szelencét. Felettesétől erre nemleges választ kapott.[17] A bécsi udvari

[14] Hazafi Zoltán: Közszolgálati minták, modellek és trendek az Európai Unió tagállamaiban. *Belügyi Szemle,* 2021/8. 1288. https://doi.org/10.38146/BSZ.2021.8.1

[15] A kutatás 2021 és 2023 között az Új Nemzeti Kiválósági Program (ÚNKP-21-2, ÚNKP-22-3-I) támogatásával valósult meg. Összesen 18 kódexet és kódextervezetet elemeztek német, osztrák, magyar, csehszlovák, francia és svájci területekről az 1800 és 1945 közötti időszakból.

[16] Németország: Gesetz, betreffend die Rechtsverhältnisse der Reichsbeamten (1873. III. 31.) 16. §; Deutsches Beamtengesetz vom 26. Januar 1937. 15. §; Ausztria: Scherer, Hermann, Entwurf einer Dienstpragmatik für k. k. Civil-Staatsbeamte. Wien 1900. 68. §; 15. Gesetz vom 25. Jänner 1914, betreffend das Dienstverhältnis fer Staatsbeamten und der Staatsdienerschaft. 35. §; Csehszlovákia: Sluzobná pragmatika (1926) [az 1914-es osztrák Dienstpragmatik revideált változata] 35. §; Magyarország: Pénzügyi Szolgálati Szabályzat (1874, 1896[2]) 68. §; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – Igazságügyminisztérium Levéltára K szekció 579. T389. [Szolgálati pragmatika tervezet] 70. §; Svájc: Bundesgesetz über das Dienstverhältnis der Bundesbeamten. (Vom 30. Juni 1927.) 26. §

[17] Engels i. m. 94–95.

dikasztériumoknál az ajándék elfogadása szintén tilalmazott volt.[18] Újabb példa ennek fontosságára: Magyarországon sajnos soha nem sikerült közszolgálati törvénykönyvet bevezetni, ám 1907-ben egy külön kormányrendelet jelent meg, amely általában véve tilalmazta az ajándékok elfogadását.[19] Ennek a tilalomnak logikája egyszerű: az ajándék ugyanis könnyen leplezheti korrupciós ügyletet, illetve a tisztségviselőt a jövőre vonatkozóan le kötelezheti az ügyfélnek.[20] Azt is fontos hangsúlyozni, hogy a 19. századot megelőző időkben az ajándék sok esetben nem tilalmazott, hanem elvárt gesztus volt. Egy bíró felé például ilyen szimbolikus gesztussal lehetett kifejezni azt, hogy a felek a jog vitájuk során elismerik közhatalmi pozícióját.[21] Ezzel szemben a 19. századtól kezdve az ajándék elfogadása és az ezzel kapcsolatos lekötelezettség már immorális cselekedetnek számított, amelyet a szolgálati pragmatikák kifejezetten tiltottak is.

3.2. Az automatikus előlmeneteli rendszer

A szolgálati pragmatikák megalkotásáért sok országban átpolitizált küzdelem zajlott, amelyet sokszor nem koronázott siker. Legegyszerűbben kifejezve egy ilyen törvénykönyv elfogadása érdekében állt az érintett hivatalnokoknak, hiszen így jogaik és kötelezettségeik világosan és egyértelműen tisztázva lettek volna, ám pont emiatt a kormányok számos esetben ellenezték ezt, mivel ebben az utasítási mozgásterük szűkítését látták.[22] Ebben az átpolitizált küzdelemben került elő – a korrupció mellett – a protekció és a nepotizmus elleni fellépés kezdeményezése, főként a tisztviselői mozgalmak részéről. Ennek garanciáját ugyanis az automatikus előmeneteli rendszer bevezetésében látták. Ennek lényege, hogy a tisztviselő bizonyos idő elteltével egy magasabb fizetési fokozatba léphet, ha munkájával nincs gond. Az első megjelenése ennek a metódusnak a civil közszolgálati jogban a porosz abszolutizmus idejére tehető, amikor is a katonaságnál használt előmeneteli rendszert vezették be a közigazgatásban is.[23]

---

18 Engels i. m. 67.

19 6920/1907. sz. BM körrendelet.

20 Mártonffy Károly: *A magyar közigazgatás megújulása*. 2. kiad. Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1940. 268.

21 Engels i. m. 67.

22 Sallai Balázs: Szolgálati pragmatika a Lajtán innen és túl: törekvések a közszolgálati kódex megalkotására a Monarchiában. *Jogtörténeti Szemle,* 2023/1. 43. https://doi.org/10.55051/JTSZ2023-1p40

23 Kelemen Miklós: Az igazgatás személyi állománya és a közszolgálati jog történeti fejlődése. In: Földi András (szerk.): *Összehasonlító jogtörténet*. Budapest, ELTE Eötvös, 2018. 248.

A századforduló utál felerősödő pragmatika-küzdelmekben a legmarkánsabban Franciaországban, illetve Magyarországon merült fel az automatikus előmeneteli rendszer.[24] Hivatkozási alapnak számított e tekintetben a bajor közszolgálati szabályozás[25] és – főképp az első világháború utáni közigazgatás-racionalizálási törekvések során – az USA-ban 1883-ban elfogadott Pendleton Act, amely bevezette az érdem, illetve kvalifikáció alapú *merit-system*et, felváltva az addigi klientelizmusra épülő[26] *spoils-system*et.[27] Magyarországon 1905-ben hoztak létre egy kodifikációs bizottságot, amely 1908-ig működött.[28] Ez a testület azonban azzal utasította vissza az automatikus előmeneteli rendszer megvitatásának kérdését, hogy ez nem közszolgálati jogi, hanem költségvetési kérdés.[29] Ezzel szemben ezt a kérdést Franciaországban nem volt ilyen egyszerű megoldani. Itt ugyanis az 1900-as évek elejére meghonosodott az ajánlások rendszere, amely azt jelentette, hogy a közigazgatási ranglétrán azt tudott előrelépni, vagy álláshoz jutni, akinek sikerült ajánlást *(recommandation)* kérni valamely politikustól, vagy vezető állami tisztségviselőtől.[30] Ennek köszönhetően a francia közigazgatásban burjánzott a protekció és a nepotizmus.[31] Ezt súlyosította az is, hogy a tisztviselő egyesületek alapítását, illetve az állami alkalmazottakat megillető sztrájkjogot a kormányzat nem biztosította, és törvénybe foglalta azt, hogy ezek nem illetik meg a közigazgatás dolgozóit.[32] 1909-re a tarthatatlan helyzetet megelégelte több érintett kör is, így egy óriási sztrájk bontakozott ki, amelyben a „főszerepet" a postai és távírdai dolgozók játszották, napokra megbénítva az ország központját, Párizst. Ezek után már nem lehetett a kérdést félvállról venni, így a kormányzat hozzálátott egy „tisztviselőtörvény" megal-

[24] Csikvári Jákó: Pragmatika. *Állami Tisztviselők Lapja,* 1906/35. 284.; An.: A francia tisztviselőtörvény. *Állami Tisztviselők Lapja,* 1910/7. 60.

[25] An.: A bajor tisztviselők szolgálati pragmatikája [13. lj.] 94.

[26] Engels i. m. 147–148.

[27] Magyary Zoltán: Közszolgálati minősítési rendszerek. *Közigazgatástudomány,* 1939/2. 73–83.; Szendy Károly: Reformtörekvések a székesfővárosi közigazgatási tisztviselők. *Közigazgatástudomány,* 1940/3. 129–130.; Szendy Károly: Újabb lépések a székesfővárosi közigazgatási alkalmazottak minősítésének korszerűsítése iránt. *Közigazgatástudomány,* 1943/7–8. 210–213.; Thoma Zsolt: Minősítés a közigazgatásban. *Magyar Közigazgatás,* 1943/28. 1–6.; Nagy János: Kísérletek a községi jegyzők minősítése és továbbképzése érdekében. *Magyar Közigazgatás,* 1943/9. 4–5.

[28] Erről: Sallai (2023) i. m. 42–43.

[29] An.: A szolgálati pragmatika. Az albizottság ülése. *Állami Tisztviselők Lapja,* 1906/17. 36.

[30] Johann Ankwitz: Die Beamtenbewegung und der Entwurf einer Dienstpragmatik in Frankreich. *Österreichische Rundschau,* Vol. 27. (1910) 347.; Engels i. m. 125.

[31] An.: Franciaország állami tisztviselői. *Állami Tisztviselők Lapja,* 1909/20. 157.

[32] Ankwitz i. m. 345–347.

kotásához, bár ettől addig mereven elzárkóztak. E tervezet 1910-re készült el, s inkább a tisztviselői kar általános elégedetlenségét próbálta visszaszorítani.[33] A sztrájkjogot továbbra sem biztosította volna, viszont megjelent benne az automatikus előléptetési rendszer, amely kizárta volna az addigi ajánlások hagyományát,[34] amely még az ötödik köztársaság idején is élt.[35] E dokumentum azonban nem vált törvénnyé. Az automatikus előmeneteli rendszer azonban a 20. századi európai államok közszolgálati jogában gyakorlatilag általánossá vált, bár a századforduló idején még egyáltalán nem volt megszokott.[36]

3.3. Az illetményrendszer

Az előmeneteli rendszer szorosan összekapcsolódott a tisztviselők illetményrendszerével is. Ez nem csupán a munkájuk ellentételezéséül szolgáló bért jelenti, hanem minden más olyan juttatást is, amelyre közhatalmi funkciójuknál fogva jogosultak, például nyugdíj, különféle pótlékok és támogatások, vagy épp jubileumi jutalmak *(Dienstaltergeschenk).* A korrupció elleni küzdelem szempontjából ez is stratégiai fontosságú terület, hiszen ahogyan Karl Theodor Welckler is megfogalmazta: a közhatalmat gyakorló személyeket az államnak kötelessége olyan anyagi helyzetbe hozni, hogy azok ne szoruljanak rá a vesztegetési pénzek elfogadására.[37] Jó példa erre a német közigazgatás. A német egység megteremtése után Bismarck arra koncentrált, hogy a szövetségi szintű közigazgatás magas színvonalon működjön, és ennek kulcsa szerinte a jó és lojális tisztviselőgárda volt. Egyik személyes politikai sikere volt birodalmi közszolgálati törvénykönyv *(Reichsbeamtengesetz)* elfogadása, amely hosszú időn keresztül biztosította a jól működő és nem korrumpálható közigazgatást.[38] Az első világháború és a weimari köztársaság kikiáltása aztán fordulópontot

[33] Balázs Sallai: Service Pragmatics as a Tool for State Crisis Management: Examples from German, French, Austrian and Hungarian Legal History. *Journal on European History of Law,* Vol. 15., No. 1. (2024) 168.

[34] Ankwitz i. m. 347.; Sallai (2024) i. m. 168.

[35] Engels i. m. 125.

[36] An.: A bajor tisztviselők szolgálati pragmatikája [13. lj.] 94.; An.: Franciaország állami tisztviselői [31. lj.] 157.

[37] Engels i. m. 202.

[38] Sallai Balázs: 150 éve fogadták el a német tisztviselőtörvényt. *JOG.történet blog,* 2023/11., 1–2. (link: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://mtajogtortenet.elte.hu/dstore/document/7540/Sallai-Balazs-nemet-tisztviselotorveny.pdf https://mtajogtortenet.elte.hu/blog)

jelentett a közszolgálók szempontjából. Az előző berendezkedéssel ellentétben a köztársaság inkább fokozatosan megfosztotta tisztviselőit azok privilégiumaitól, ami nem kis ellenállást váltott ki e társadalmi réteg részéről.[39] 1920-ban tovább tágították azon közszolgálók körét, akiket egyszerű magánjogi szerződéssel foglalkoztatott az állam mivel így rájuk nem vonatkoztak a költségvetést terhelő, a közszolgálati jog hatálya alá tartozóknak jog szerint kijáró társadalombiztosítási juttatások.[40] 1922-ben törvény született a tisztviselők kötelességeiről a köztársasági berendezkedés védelme érdekében, ami – a maga szigorával – csak újabb terheket jelentett rájuk nézve, különösebb ellentételezés nélkül.[41] Később, 1927-ben elkészült egy általános pragmatika-tervezet, de ebből soha nem lett törvény.[42] Morális értelemben a tisztviselői kar tekintélye is jócskán csorbult, ami kihatott az államra is. A császárság idején a korrupció nagyon kis mértékben vetett csak árnyékot a német közigazgatásra,[43] ám 1919 után – egyrészt a nehéz gazdasági helyzet, másrészt a tisztviselői materiális és immateriális privilégiumok megvonása, harmadrészt pedig a biztos pontot jelentő, jogokat és kötelességeket taxáló pragmatika hiánya miatt – a korrupció virágzott, ahogyan Konrad Adenauer fogalmazott.[44] E tekintetben botrány botrányt ért a korszakban, ami nemegyszer idézett elő kisebb-nagyobb politikai/alkotmányos válságot, amely az akkor még újnak számító demokrácia egyik negatív konnotációjává vált, mint azt Wilhelm Brauneder megállapította.[45] Azaz a lakosság a demokrácia egyik velejárójaként tekintett a rendszerszintű korrupcióra, amely az előző (nem demokratikus) berendezkedésben jóformán ismeretlen fogalom volt. Az NSDAP politikai programjának legfőbb célkitűzése a korrupció felszámolása volt,[46] bár ők meglehetősen tágan értelmezték ezt a kifejezést és minden, a weimari állam idején létező vélt vagy valós rossznak ítélt jelenséget ebbe a körbe soroltak, így a korrupciókritika egyszersmind demok-

39 Forgács i. m. 236.

40 Christoph Reichard – Eckhard Schröter: Civil Service and Public Employment. In: Sabina Kuhlmann – Isabella Proeller – Dieter Schimanke – Jan Ziekow (szerk.): *Public Administration in Germany*. Cham, Springer, 2023. 212. https://doi.org/10.1007/978-3-030-53697-8_13

41 Gesetz über die Pflichten der Beamten zum Schutze der Republik. Vom 21. Juli 1922. http://www.documentarchiv.de/wr/rbeamte-pflicht_ges.html

42 Karcsay Sándor: A német tisztviselőtörvény alapelvei. *Közigazgatástudomány,* 1941/4. 136.

43 Engels i. m. 213.

44 Wilhelm Brauneder: Die Korruption als historisches Phänomen. In: Christian Brünner (szerk.): *Korruption und Kontrolle*. Wien, Böhlau, 1981. 100.

45 Brauneder i. m. 99., 101.

46 Engels i. m. 331–332.

ráciakritika is volt, ahogyan erre Brauneder és Engels is felhívják a figyelmet.[47] 1933 után külön hatóságot hoztak létre abból a célból, hogy a korrupciós bűnöket feltárják, ám – mint sok esetben kiderült – a náci rezsim funkcionáriusai követtek el korrupciós bűncselekményeket, valamint a protekció is rendszerszintű volt, amelyet jól példáz az, hogy a párttagok meghatározott számának helyet kellett kapnia az államigazgatásban.[48] Németországgal szemben érdekes Ausztria esete, ugyanis Waltraud Heindl kutatásai szerint az erősen katolikus osztrák hivatalnokréteg erőteljes szigorú és íratlan közszolgálati etikát tett magáévá, ami azt eredményezte hogy a korrupció gyakorlatilag nem létezett az osztrák központi közigazgatásban, még annak ellenére sem, hogy az 1873-as illetményreformig a tisztviselők bére nem volt kifejezetten magas.[49] Az első világháború utáni időszak tekintetében pedig, bár a válsághelyzet eredményeként a „racionalizálás" látszata alatt[50] jelentős állami költségcsökkentés ment végbe – amely a tisztviselők kb. 30 %-át érintette hátrányosan,[51] –, s mégis: az osztrák bürokrácia segítette a köztársaság megerősítését és fenntartását, ellentétben a weimari állam hivatalnokainak hozzáállásával.[52] A weimari köztársaság példája is mutatja, hogy milyen fontos a korrupció elkerülése és a hivatalnokok állam felé fennálló lojalitása szempontjából az adekvát illetményrendszer.

3.4. A fegyelmi felelősség

Az egyik legfontosabb közszolgálati jogi terület, amely alkalmas volt a korrupció elleni küzdelem céljainak megvalósítására a fegyelmi jog *(Disziplinarrecht)*

47 Engels i. m. 351.

48 Uo. 352., 154.

49 Waltraud Heindl: *Josephinische Mandarine. Bürokratie und Beamte in Österreich 1848-1914*. Wien, Böhlau, 2013. 139.

50 Therese Garstenauer: The Life Courses and Careers of Public Employees in Interwar Austria. In: Josef Ehmer – Carola Lentz (szerk.): *Life Course, Work, and Labour in Global History*. Berlin–Boston, De Gruyter, 2023. 153. https://doi.org/10.1515/9783111147529-009

51 John Deák: Dismantling Empire: Ignaz Seipel and Austria's Financial Crisis. In: Günter Bischof – Fritz Plasser – Peter Berger (szerk.): *From Empire to Republic: Post World War I Austria*. Innsbruck–New Orleans, UNO Press, 2010. 136.

52 Peter Becker – Martin Klecaky: Austria and Czechoslovakia. In: Toon Kerkhoff – Denis Moschopulos (szerk.): *The Education and Training of Public Servants. Systems and Practices from the Nineteenth Century to the Present*. Cham, Springer, 2023. 56. https://doi.org/10.1007/978-3-031-37645-0_3; Waltraud Heindl: Bürokratie und Beamte. In: Emmerich Tálos (szerk.): *Handbuch des Politischen Systems Österreichs. Erste Republik 1918–1933*. Wien, MANZ Verlag, 1995. 90–91.; Garstenauer i. m. 164., 167.

volt. A közszolgálók felelősségét a most tárgyalt korszakban egy hármas dogmatikai rendszerbe sorolta be a szakirodalom: vagyoni, büntetőjogi és fegyelmi felelősség.[53] Ezen alakzatok között előfordulhatott erősebb korreláció is, hiszen ha egy tisztviselő valamely cselekménye, amelyet hivatala gyakorlásával összefüggésben követett el, bűncselekmény volt és még valamilyen kárt (vagyoni hátrányt, esetleg értékcsökkenést) is okozott, akkor ezért egyidejűleg folyhatott vele szemben büntetőeljárás, polgári per és fegyelmi eljárás is. A fegyelmi felelősség a hivatalnokokat általánosságban abban az esetben terheli, ha valamilyen rájuk vonatkozó speciális, a hivatásukkal kapcsolatos normát megszegnek. Ez lehet például a hivatali titok megsértése, a sikkasztás vagy megvesztegetés elfogadása, az ügyrendi szabályok áthágása, illetve akár valamilyen erkölcstelen magatartás is. A fegyelmi jognak két nagy területe létezik. Az egyik a fegyelmi anyagi jog, amely megadja a fegyelmi vétségek fogalmát, illetve az alkalmazható szankciókat, míg a másik a fegyelmi eljárás jog, amely a felelősségre vonás folyamatát szabályozza.[54] Nagyon fontos megemlíteni a fegyelmi felelősség kapcsán azt, hogy a látszattal ellentétben ez nem csupán az állam vagy a kormány számára fontos, hanem a tisztségviselők számára is garanciális, hiszen a fegyelmi jog megvédte őket a jogtalan elbocsátással szemben.[55] Fegyelmi bizottságokat Európában elsőként az osztrák közigazgatásban találunk 1815-ben.[56] Az 1830-as években aztán Franciaországban, míg az ezt követő évtizedben német területeken is megjelent ez a felelősségi alakzat, immáron jól elkülöníthetően a büntetőjogi normáktól.[57] Magyarországra e felelősség alighanem osztrák közvetítéssel jutott el az 1848/49-es szabadságharcot követő időszakban, bár előképei már a 19. elején is voltak.[58] Magyarországi

---

53 Sávoly Lajos: *Felelősség a közszolgálatban*. Eger, Egri Nyomda Rt., 1934. 10.

54 Eric Lindgen: *Handbuch des Disziplinarrechts für Beamte und Richter in Bund und Ländern I.* Berlin, De Gruyter, 1966. 2.; Balázs Sallai: Closely Watched Servants. Establishment and Early Development of Administrative Disciplinary Law in Hungary, With Special Regard to the Liability of Municipal Officials. *Romanian Journal of Legal History,* Vol. 2., No. 2. (2022) 91.

55 Garstenauer i. m. 157.

56 Waltraud Heindl: *Gehorsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich 1780–1848*. Wien, Böhlau, 2013. 48.

57 Loi du 19. V. 1834. sur l'état des officiers. In: Jean-Baptiste Duvergier: *Collection compléte des lois, décrets, ordonnances, réglements et avis du conseil d'état.* Paris, [kiadó nélkül], 1834. 91–101.; Martina Krauss: *Herrschaftspraxis in Bayern und Preußen im 19. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, Campus Verlag, 1997. 210–212.; Lindgen i. m. 14–22.

58 Héjja Julianna Erika: „Hűtlenségi és visszaélési botrányos tények". Vármegyei tisztviselői kihágások, felelősségre vonás, fegyelmi eljárás a 19. század első felében. *Századok,* 2015/5. 1073–1077.

levéltári anyagokban számos olyan fegyelmi ügy aktáját megtalálhatjuk, amelyeknek korrupciós vonatkozásai vannak. Példaképpen most egy nagy botrányt kiváltó 1903-as ügyet szeretnék röviden bemutatni, amely egy debreceni városi jogtanácsos *(tiszti ügyész)* ellen indult. Róla feljelentője azt írta, hogy „a korrupció szobra őróla mintáztassék." E kijelentés alighanem helytálló volt, mivel a vizsgálat rengeteg más visszaélés mellett feltárta azt is például, hogy a várost illető telkek után fizetendő bérleti díjakat Ábrahám jóval a befizetési határidő előtt beszedte a bérlőtől, és azzal megadott időre el is számolt. Csakhogy a közbeeső időintervallumban ezt a pénzt saját nyeresége érdekében rendszeresen a tőzsdén kockáztatta, de olyan is előfordult, hogy bizonyos eljárási illetékeket – amelyeket csak az egyik eljárásban részt vevő félnek kellett volna megfizetni – mindkét féltől elkérte. Sőt az ellene feljelentést tévő hivatalnokot is megpróbálta korrumpálni, hogy az vonja vissza a feljelentést. Természetesen számos olyan esetre is fény derült, amelyek esetén Ábrahámot megvesztegették vagy ő maga próbált másokat megvesztegetni. Végül nem várta meg a fegyelmi eljárás végét és inkább lemondott állásáról.[59] A szolgálati praktikák kodifikációja során minden európai államban a legfontosabb kérdések közé tartozott a fegyelmi felelősség szabályozása, hisz a jól szabályozott fegyelmi jog alkalmas lehet a korrupció elleni védekezésre, mindamellett, hogy garanciát jelent a tisztviselők és az állam számára is. A korrupciós (elsősorban vesztegetési) cselekmények esetében azonban a büntetőjogi felelősséggel együtt merül fel a fegyelmi eljárás, amely – ha a korrupciós ügylet bebizonyosodik – arra szolgál, hogy a közbizalomra méltatlanná vált tisztviselőt megfossza állásától. Kevésbé szélsőséges esetekben pedig valamilyen más szankciót (például fizetési fokozatban visszavetést, pénzbírságot vagy feddést) tudtak alkalmazni.

4. Összegzés

A 19. és 20. századi Európában a közigazgatásban jelenlévő, tágabb értelemben vett korrupciós jelenségek ellen a jog nem csupán büntetőjogi eszközökkel próbáld meg fellépni, hanem – mint azt láthattuk – a közszolgálati jog is kidolgozta a saját maga megfelelő jogi konstrukcióit. Ezek a szabályozási tárgykörök a következők: egyrészt az ajándék elfogadásának tilalma, mint a szolgálati

[59] Az esetről bővebben: Sallai Balázs: „A korrupció szobra őróla mintáztassék," avagy a fegyelmi jog diszkrecionális mélységei. In: Siska Katalin – Talabos Dávidné Lukács Nikolett (szerk.): *A jog tudománya, a mindennapok joga V.* Debrecen, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar – Praetor Szakkollégium, 2021. 141–149.

pragmatikák sok esetben nélkülözhetetlen alapelve, amely megakadályozza a leplezett korrupciós gyakorlatot, másrészt az automatikus előmeneteli rendszer, amely alkalmas a protekció és a nepotizmus visszaszorítására, harmadrészt az ezzel szorosan összefonódó illetményrendszeri szabályozás, amely – ha megfelelő – olyan anyagi helyzetbe hozhatja a hivatalnokot, hogy az ne legyen kénytelen korrupciós gyakorlatot folytatni, negyedrészt pedig a fegyelmi felelősség, amely számon kérhetővé és végső esetben elbocsáthatóvá teszi a tisztviselőt abban az esetben, ha az valamilyen korrupciós gyakorlatot folytat. Kutatásaim szerint a közszolgálati jog érintett időszakának történetében – még közelebbről pedig a közszolgálati törvénykönyvek kodifikációs folyamatai során – ezek a kérdések, szabályozási területek és érvek merültek fel a leggyakrabban a tág értelemben vett közigazgatási korrupció visszaszorítása érdekében.

MONARCHIÁBÓL KÖZTÁRSASÁGBA

Monarchikus maradványok a republikánus államfők jogállásában

Szabó István*

1. Bevezetés

Az államformák tipizálása többféleképpen lehetséges. Választott témánk a 18-19. században kialakuló dichotóm felosztáshoz (monarchia – köztársaság) kötődik, amely az államfő személyén keresztül határolja el az államforma két – zárójelben említett – típusát.[1] A klasszikusnak mondható elhatárolási elvek: a) a hivatal elnyerése örökléssel vagy választással történik, b) a megbízatás élethossziglan, vagy határozott időre szól, c) az államfő felelőtlen, vagy felelősségre vonható. Ezek sem abszolút különbségek, különösen a hivatal elnyerésénél számos választási monarchiával is találkozhatunk.[2] Emellett a szakirodalomban a köztes államforma fogalma is megtalálható, amikor egy-egy állam alkotmányos rendje átmeneti állapotot mutat a monarchia és a köztársaság között.[3] Eme felfogás

* Egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar. ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5150-731X

1 Takács Péter: Államforma. In: Jakab András – Könczöl Miklós – Menyhárd Attila – Sulyok Gábor (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Alkotmányjog rovat, rovatszerkesztő: Bodnár Eszter, Jakab András) 2023. http://ijoten.hu/szocikk/allamforma [23]; Takács Péter: Észrevételek az államforma fogalmához. *Jog–Állam–Politika: Jog- és Politikatudományi folyóirat,* 2022/14. Különszám, 374.

2 Takács (2023a) i. m. [56]; Takács Péter: *Az államok rendszertana és tipológiája: államelméleti elemzés* Budapest, Gondolat, 2023. 419–420.

3 Takács Péter: Egy „köztes" államforma-kategória lehetőségének mérlegelése Magyarország 1920 és 1944/46 közötti korszakára vonatkozóan. In: El Beheiri Nadja – Szabó István (szerk.): *Viginti quinque annis II.: Emlékkonferencia Zlinszky* János tiszteletére, a PPKE JÁK 25. tanévében. Budapest, Pázmány Press, 2020.; Péter Takács: On Stateform of Hungary between 1920 and 1944: Applicability of the Term „Monarchy without a King". *Journal on European History of Law,* 2019/2.; Takács Péter: A király nélküli királyság. *Jogtörténeti Szemle,* 2017/3.

szerint a keveredés olyan mértékűvé is válhat, amikor egy állam alkotmányos rendjét már nem tudjuk világosan a monarchia és köztársaság között besorolni. Jelen tanulmányban azonban a köztársaságokhoz sorolható államokban keresünk monarchikus maradványokat.

Köztudott, hogy Európa jelenlegi államai eredendően nem republikánus keretek között jöttek létre, hanem hosszú évszázadokig tartó monarchikus államfelépítés után vezették be a köztársaságot. Az államformaváltás sosem járt a régi államszervezet teljes felszámolásával, melynek következményeként bizonyos pontokon megmaradtak a korábbi intézmények. Azok szervezetükben, hatáskörükben ugyanúgy működnek, mint az államformaváltás előtt.

Az államfői intézmény viszont nem maradhat változatlan, hiszen a két államforma között éppen az ő jogállásuk jelenti a markáns különbséget. Azonban itt sem képzelhető el teljes szakítás. A monarchikus államfőnek számos olyan feladata van, amelyek gyakorlása nélkül a republikánus állam sem tud kiegyensúlyozottan működni. Ezen hatáskörök ellátására (pl. kinevezésekre, parlamenti választások kiírására stb.) a köztársasági elnököt is fel kell hatalmazni.

A kapcsolat azonban feltűnőbbé válik azokon a területeken, ahol az nem szükségszerű, de mégis megmarad. A monarchiákban az uralkodó személyes jogállása markánsan elkülönül a többi közjogi méltóságtól, a köztársaságokban azonban nem. A részletek vizsgálata azonban néha árnyalja ezt a generális kijelentést. Jelen tanulmányban két olyan jellegzetességet érintünk, amelyeknél a köztársasági elnök jogállása elég jelentősen eltér a végrehajtó hatalom többi felső vezetőjétől (a kormány tagjaitól). Ezek az eltérő jellegzetességek inkább a monarchikus államfővel mutatnak rokonságot. Az egyik ilyen jellegzetesség az államfőnek a többi közjogi méltóságtól eltérő, kiemelt javadalmazása. A másik vizsgált jellegzetesség pedig a felelősség korlátozása lesz. Utóbbi vitathatatlanul monarchikus jellemző, hiszen az államfő felelőssége – felelőtlensége a két államforma közötti fontos határvonal.

Az államforma már említett dichotóm felosztása a jogi formát helyezi előtérbe. Különösen az államfő felelősségénél azonban nem mellőzhetjük az államforma másik (korábban kialakult) fogalmának említését, amely a hatalomgyakorlás módja szerint tett azok között különbséget.[4] A két világháború között számos autokrata alkotmánnyal találkozunk, amelyek intézményi oldalról (a jogi formát tekintve) köztársaságok voltak, a hatalomgyakorlás módjában azon-

[4] Takács (2023b) i. m. 66., Takács (2023a) i. m. [19].

ban lényegi eltéréseket mutattak a demokratikus modelltől (a demarchiától).[5] A vezérelv érvényesülése a köztársasági elnököt szükségszerűen a többi közjogi méltóságtól eltérő státuszba helyezte. Csak egy példát említve, szinte magától értetődően nem volt felelősségre vonható,[6] amit pedig intézményi oldalról is fontos republikánus jellemzőnek tekintettünk. Vizsgálódásunk emiatt a demokratikus alkotmányokra korlátozzuk, azokban keressük, vajon a köztársasági elnökök jogállásában milyen monarchikus áthallások maradtak.

2. A köztársasági államfők javadalmazása

A monarchikus maradványok első vizsgált eleme, az államfő anyagi megbecsülése. A monarchiákban az uralkodót megilleti az udvartartás joga, amely az állam részéről kiemelt pénzügyi támogatást (anyagi megbecsülést) jelent. Bár a köztársasági elnökök udvartartással nem rendelkeznek, azonban több példát is találunk, amikor a többi közjogi méltósághoz mérten kiemelten magas tiszteletdíjat állapítottak meg számukra.

Az első vizsgált ország egy a köztársasági keretek közé illeszthető példa lesz. A weimari Németországban a birodalmi elnök tiszteletdíja évi 60.000 márka volt.[7] Összehasonlítva a birodalmi közigazgatás felső hierarchiájában kialakított illetményrendszerrel, azok – nyolc fizetési osztályba sorolva – 14.000 és 45.000 márka közötti illetményben részesültek.[8] A kormányfő (kancellár) fizetése 45.000, a miniszteréké 36.000, az államtitkároké 24.000 márka volt, s így tovább. Ebben a példában az államfő illetménye nem volt kirívóan magas. Egy mondat erejéig viszont érdemes megjegyezni, hogy a korabeli 2.000 birodalmi márkás átlagkeresethez[9] viszonyítva a tisztviselői kar általában jól fizetett volt.

---

5 „A demarchia […] *alkotmányos demokrácia*, melynek elvi alapjait két egyenrangú általános elv – a többség elve *(demokrácia)* és a jogok védelmének elve *(alkotmányosság)* – együttes érvényesítése adja." Takács (2023a) i. m. [35].

6 Az 1935-ös lengyel alkotmány szerint a köztársasági elnök csupán Isten és a történelem előtt volt felelős [2. cikkely], az 1934-es osztrák alkotmányban nincs az államfő felelősségére vonatkozó rendelkezés.

7 Heinrich Pohl: Wahl, Amtsdauer und persönliche Rechtsstellung des Reichspräsidenten. In: Gerhard Anschütz – Richard Thoma (szerk.): *Handbuch des Deutschen Staatsrecht Band I.* Thübingen, J. C. B. Mohr, 1930. 479.

8 Az 1927. december 16-i illetménytörvény. Ld. Reichsgesetzblatt I. 388–390.

9 Az átlagkereset *(Durchschnittsentgelt)* az 1924-es pénzügyi stabilizáció idején 1.233 márka volt, ami 1929-re 2.110 márkára emelkedett. https://de.wikipedia.org/wiki/Durchschnittsentgelt

A történelmi idősáv szerint vele párhuzamos Csehszlovákiában azonban az államfő tiszteletdíja már teljesen más képet mutatott. 1918 decemberében a köztársasági elnök illetményét évi 500.000 koronában állapították meg,[10] amit 1921. augusztusában 1.000.000 koronára emeltek.[11] Mellette a miniszterelnök évi 70.000, a miniszterek pedig évi 60.000. koronás illetményben részesültek.[12] A kormánytagokhoz viszonyított tizenötszörös mérték kifejezetten magas államfői juttatás volt. Emellett Masaryk elnök 1930-ban – 80. születésnapja alkalmából – egy egyedi 20.000.000 koronás juttatást is kapott,[13] ami tovább erősíti az államfő anyagi megbecsülésének extrém magas voltára tett megállapításunkat.

A francia köztársasági elnök illetménye 1909-ben évi 600.000 frank volt.[14] Itt a kormánytagokra vonatkozó adatot nem találtam, de az 1924-es pénzügyi stabilizáció utáni német fizetőeszközre átszámítva ez 488.000 birodalmi márkának felelt meg,[15] ami szintén kifejezetten magas összeg.

Végül egy hazai példát említve 1848-ban a miniszterelnök illetményét évi 20.000, a miniszterekét 12.000 forintban állapították meg,[16] ami mellett a Kossuth Lajos részére 1849 tavaszán megállapított 200.000 forintos kormányzó-elnöki tiszteletdíj[17] kiemelkedően magas volt. A miniszterelnök illetményének tízszeresét tette ki. Összegszerűségében sokkal inkább a korábban a nádor részére megállapított javadalmazáshoz igazodott, mintsem a mellette álló többi közjogi méltóságéhoz. A király helyettesítését ellátó főtisztviselő javadalmazá-

---

10 93/1918. számú törvény a Csehszlovák Köztársaság Elnökének tiszteletdíjáról. 1. § (Sbírky zákonů a nařízení státu československého. Ročník 1918. 84.).

11 290/1921. számú törvény a Csehszlovák Köztársaság Elnökének tiszteletdíjáról szóló 93/1918. számú törvény részleges módosításáról. I. cikkely 1. § (Sbírky zákonů a nařízení státu československého. Ročník 1921. 1222.).

12 94/1918. számú törvény a miniszterek tiszteletdíjáról. 1. § (Sbírky zákonů a nařízení státu československého. Ročník 1918. 84.).

13 23/1930. számú törvény a Csehszlovák Köztársaság első elnökének, T. G. Masaryknak a 80. születésnapja tiszteletére. 1. § (Sbírky zákonů a nařízení státu československého. Ročník 1930. 57.).

14 André Lebon: *Das Verfassungsrecht der Französischen Republik.* Tübingen, J. C. B Mohr, 1909. 44.

15 Az átváltási árfolyamokat ld. *Magyar Statisztikai Évkönyv 1928*. Budapest, Atheneum, 1929. 365.

16 Benedek Gábor: Illetmények a magyar közigazgatásban 1848 és 1918 között. In: Bartha Eszter – Fóris Ákos – Juhász József – Mezei Bálint – Nagy Éva Katalin – Szuda Krisztina Eszter (szerk.): *Kelet-európai sorsfordulók. Tanulmányok a 80. éves Palotás Emil tiszteletére.* Budapest, L'Harmattan, 2016. 82.

17 Beér János: *Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1954. 438.

sa ugyanis József nádor regnálása idején évi 150.000 forint volt,[18] amit István nádor 1847-es hivatalba lépésekor emeletek 300.000 forintra.[19] Az államfő és a kormány viszonya kapcsán azonban hamarosan érinteni fogjuk, hogy a kormányzó-elnök státuszát markánsan elkülönítették a nádor jogállásától, s sokkal inkább egy republikánus államfőhöz igyekeztek közelíteni. Szemere Bertalanban leendő miniszterelnökben bizonytalanságot is keltett, vajon mi lesz az ő szerepe egy ilyen államfő mellett. A kormányzó-elnök illetményét azonban mégis a nádorhoz igazodva állapították meg. A kormányzó és a miniszterelnök javadalmazásban ilyen mértékű különbség a két világháború között sem volt, pedig akkor az ideiglenes államfő ténylegesen a királyt helyettesítette, így illetményét sokkal inkább lehetett volna a nádoréhoz igazítani. Összegszerűen azonban a kormányzó javadalmazása 120.000,[20] a miniszterelnöké pedig 31.680 pengő volt.[21] Persze ez egy későbbi korszak, de Csehszlovákiában a köztársasági elnök és a miniszterelnök fizetése között éppen ekkor alakítottak ki közel tizenötszörös különbséget.

Ez a fejezet főleg számsorokból állt, azt vizsgálva, vajon az államfő tiszteletdíja milyen mértékben tért el a többi közjogi méltóságétól. A német példa egy nem túl nagy különbséget mutató, a republikánus államformához igazodó rendszert mutatott, utána viszont olyan példákat láthattunk, ahol lényeges különbségek álltak elő.

3. Államfő és kormány

3.1. A végrehajtó hatalom duplikált szervezetének okai

A végrehajtó hatalom szervezetének – államfőre és kormányra történő – duplikálása a monarchikus államformához kötődik. A polgári átalakulást követően az államhatalom gyakorlóinak felelőssége általánossá vált, a monarchiákban azonban az uralkodó megőrizte régi jogállását. Szent és sérthetetlen maradt, amely magában foglalta a felelősségre vonás tilalmát is. Azért kellett maga mellé minisztereket vennie, hogy valaki vállalja a felelősséget döntéseiért.

[18] Kacziány Géza: *István nádor szerepe a szabadságharcban és világtörténelmi jelentősége.* Budapest, Makkay Zoltán Könyvkiadó Vállalat, 1933. 13.

[19] Uo. 16.

[20] *A Magyar Állam költségvetése az 1928/29. számadási évre.* Budapest, Magyar Királyi Állami Nyomda, 1928. 2.

[21] Uo. 67.

Köztudott, hogy a miniszteri ellenjegyzés ezt a felelősségvállalást szolgálta. A kormány tehát eredendően a végrehajtó hatalomnak nem a gyakorlására, hanem annak kontrollálására jött létre.

Mindezt a miniszterek felelősségi rendszere is jól közvetítette. A 19. századi monarchikus alkotmányok politikai felelősséggel még nem számoltak, a miniszteri felelősség annak jogi oldalára korlátozódott. A végrehajtó hatalmat az uralkodó gyakorolta, a miniszterek azért álltak mellette, hogy a törvénysértő uralkodói intézkedéseket kiszűrjék. A magyar alkotmányfejlődést vizsgálva ezt az állapotot az áprilisi törvényekben is megtaláljuk. Az 1848. évi III. törvénycikkben még nem szerepel a bizalmatlansági indítvány lehetősége, a miniszterek csak a törvényben felsorolt cselekmények elkövetése esetében voltak felelősségre vonhatók.[22] Azt is világosan lefektették, hogy a felelős minisztérium arra szolgál, hogy a király rajta keresztül gyakorolja a végrehajtó hatalmat.[23] Az uralkodó volt a végrehajtó hatalom birtokosa, a minisztérium azt csupán kontrollálta.

Ebben az alkotmányos konstrukcióban az államfői felelősség megjelenésével a duplikált szervezet feleslegessé válik. Ez a helyzet pedig Magyarországon már 1849 tavaszán előállt, az április 14-én elfogadott Függetlenségi Nyilatkozat szerint ugyanis a kormányzó-elnök maga is felelősséggel tartozott. A Nyilatkozat azonban a miniszteri felelősséget is változatan formában fenntartotta.[24] Az országgyűlés tehát megőrizte a duplikált szervezetet úgy, hogy az azt szükségessé tevő okot megszüntette. Így nem csodálkozhatunk, amikor Szemere Bertalan egy Kossuthoz intézett levelében némi értetlenségének adott hangot. Mi értelme a kettőzött felelősségnek? Kell ilyenkor miniszteri ellenjegyzés? Amennyiben fennmarad az áprilisi törvények által kialakított konstrukció, vagyis a kormányzó a király, vagy az őt helyettesítő nádor szerepét veszi át, akkor világos a kormányzó és a miniszter szerepe. Viszont, ha a kormányzó a királytól (a nádortól) eltérő státuszt kap, írja Szemere, az egész rendszer átláthatatlanná válik.[25] A leendő miniszterelnök tehát csak a monarchikus államforma

[22] 1848. évi III. törvénycikk 32–36. §§.

[23] „Ő Felsége, s az Ő távollétében a nádor s királyi helytartó a végrehajtó hatalmat a törvények értelmében független magyar ministerium által gyakorolják, s bármelly rendeleteik, parancsolataik, határozataik, kinevezéseik csak úgy érvényesek, ha a Buda-Pesten székelő ministerek egyike által is aláíratnak.” 1848. évi III. törvénycikk 3. §.

[24] „[…] az országot […] a nemzetgyűlés […] közmegegyezésével kinevezett kormányzó elnök Kossuth Lajos fogja a maga mellé veendő miniszterekkel úgy saját magának, mint az általa nevezendő miniszteretnek személyes felelősségük és számadási kötelezettségük mellett kormányozni.” Függetlenségi Nyilatkozat 4. pont (1) bekezdés.

[25] A Szemere levél forrása: Beér i. m. 89.

(az államfői felelőtlenség) keretei között tudta értelmezni az államfő – kormány szervezeti duplikálást, ha az államfő felelős, akkor nem. A nádor jogállása kapcsán még érdemes megjegyezni, hogy az április törvények értelmében az uralkodói sérthetetlenség (s így a felelőtlenség) az akkor hivatalban lévő nádorra is kiterjedt.[26]

A köztársasági államformára történő áttérésnél így joggal vetődött fel a kérdés, vajon szükséges-e a végrehajtó hatalom szerveinek a monarchiákban kialakult megosztása. „A köztársasági államformából adódik, hogy az államfő nem dinasztikus úton nyeri el tisztségét, hanem a nép általi közvetett vagy közvetlen választással, ezért tisztségéből – akár idő előtt is – elmozdíthatónak kell lennie."[27] A köztársasági elnök tehát felelősségre vonható, így nem szükséges mellé minisztereket állítani, akik az ellenjegyzéssel döntéseiért vállalják a felelősséget. A korai republikánus alkotmányok (például az Egyesült Államok), nem is számoltak a végrehajtó hatalom szervezetének európai modell szerinti megosztásával. Ebben a konstellációban a miniszterek kizárólag az elnöknek vannak alárendelve, feladatuk az ő segítése, és nem valamiféle parlamenti kontroll közvetítése. Ebből eredően az államfő és a kormány szervezetileg nem is különül el egymástól.

Köztudott azonban, hogy Európában a 20. század elejére a kormány jogállásában is változások zajlottak le, megjelent a miniszterek politikai felelőssége. Ennek nyomai a báró Fejérváry Géza miniszterelnök ellen a képviselőház 1905. június 21-i ülésén benyújtott bizalmatlansági indítvánnyal hazánkban is megjelentek. A Kossuth Ferenc által megszövegezett határozati javaslatban a parlamentáris kormányformára történő utalás, s kifejezetten a bizalom hiánya is szerepelt.[28] Fejérváry Géza pedig az országgyűlés üléseinek elnapolásával próbálta elhárítani a veszélyt,[29] a bizalmatlansági indítvány előterjesztésére vonatkozó jogot nem vitatta. A 20. század elejére a hazai közjogi szakirodalomban is egy-

[26] 1848. évi III. törvénycikk 2. §.

[27] Petrétei József: A köztársasági elnök felelősségéről. In Csink Lóránt – Szabó István: *Az államfő jogállása I.* Budapest, Pázmány Press, 2013. 75.

[28] „Határozati javaslat. A képviselőház hódoló tisztelettel tudomásul veszi Ö Felsége kéziratát és kihirdetés czéljából a főrendiházhoz való átküldést elrendeli. Minthogy azonban a Fejérváry-kormánynak a miniszterelnökhöz intézett és általa ellenjegyzett királyi kéziratban megállapított jellege nem felel meg a parlamentáris kormányforma követelményeinek, a képviselőház a Fejérvári-kormány iránt bizalmatlansággal viseltetik." KN-1905-I-466.

[29] Fejérváry Géza még a bizalmatlansági indítvány előterjesztése előtt egy levelet nyújtott át a képviselőház elnökének, amely az országgyűlés elnapolásáról szóló királyi leiratot tartalmazta. .KN-1905-I-463.

értelműen elismertté vált a miniszterek politikai felelőssége.[30] Németországban – nem kis küzdelem árán – 1918 októberének végén, a császárság végnapjaiban rögzítették az alkotmányban a birodalmi kancellár parlamentáris felelősségét.[31] A Weimarban összeülő – a republikánus alkotmányt kidolgozó – nemzetgyűlés ezt a nehezen kivívott jogot semmiképpen sem akarta feladni. A népképviseleti kamara bizalmán alapuló kormányzás azonban csak a miniszterek politikai felelősségén keresztül volt valósítható. Így a bizalmatlansági indítvány intézményét az 1919-es német alkotmányban,[32] és más első világháború utáni republikánus alkotmányokban is rögzítették.[33]

Ez viszont azt is jelentette, hogy a republikánus államszervezetre a 18. század végén kialakított amerikai megoldás nem volt járható út. A parlamentáris modell csak a duplikált szervezet fenntartásával, vagy ha ilyet semmiképpen sem akartak, az államfői tisztség megszüntetésével volt megvalósítható. Utóbbi azonban nem vált jellemzővé, bár példákat találunk rá. Németországban 1918 előtt minden tagállamnak volt saját uralkodója, s mellettük természetesen kormány is működött. A republikánus államforma bevezetésekor azonban a köztársasági elnök tisztségét sehol sem állították fel, a végrehajtó hatalom birtokosa mindenhol egyedül a kormány lett. Hans Kelsen 1927-ben megjelent „Anschluss" koncepciójában azonban arról ír, hogy Ausztriának a Német Birodalomhoz történő esetleges csatlakozása esetén az addigi osztrák szövetségi elnök tisztségét nem kell megszüntetni, mert az tagállami államfőként tovább működhet.[34] Kelsen meglátása szerint a német tagállamoknak lehetne államfőjük, az intézmény 1918 utáni megszüntetése csupán egy alkotmányozói döntés volt.

A végrehajtó hatalom duplikált szervezetéről folyó okfejtés lezárásaként megállapíthatjuk, hogy az a monarchikus államformából örökölt államszervezeti elem. Azonban a monarchikus államok kormányzati rendszerének változásával (a parlamentarizmus erősödésével) az osztott modell a köztársaságokban is életszerűvé vált. A német tagállamokban az államfői intézmény megszüntetésére is találtunk példákat, azonban ez a megoldás marginális maradt.

---

30 Nagy Ernő: *Magyarország közjoga (Államjog).* Budapest, Atheneum, 1901. 321.; Ferdinandy Gejza: *A magyar alkotmányjog tankönyve.* Budapest, Franklin Társulat, 1911. 391–392.

31 „A birodalmi kancellárnak hivatalviseléséhez a birodalmi gyűlés bizalmát kell bírnia." A birodalmi alkotmány módosításáról szóló 1918. október 28-i törvény. 2. pont. Ld. Reichsgesetzblatt 1918. 1274–1275.

32 A Német Birodalom 1919. évi Alkotmánya 54. cikkely.

33 A Csehszlovák Köztársaság 1921. évi Alkotmánya 75–78. §§; a Lengyel Köztársaság 1921. évi Alkotmánya 58. cikkely; Ausztria 1920. évi Alkotmánya 74. cikkely.

34 Hans Kelsen: Die staatsrechtliche Durchführung des Anschlusses Österreichs an das Deutsche Reich. *Zeitschrift für öffentliches Recht,* Band VI. (1927) 341.

3.2. Az ellenjegyzés szerepe

Mint visszaemlékezhetünk, a szabadságharc miniszterelnöke feltette a kérdést, vajon mi lesz a szerepe az ellenjegyzésnek, ha az államfő is felelősségre vonható? Szemere felvetése 1849-ben teljesen érthető volt, hiszen az államfő felelősségének megjelenésével az ellenjegyzés eredeti funkciója (a felelőtlen uralkodó mellett a felelősség vállalása) okafogyottá vált. Akkoriban pedig még ez az alkotmányos modell érvényesült.

A miniszterek politikai felelősségének megjelenésével azonban a kormánynak az államfőhöz történő kötődése meggyengült. A miniszterek már nem csupán az államfői akarat jogi kontrollját látták el, hanem a népképviseleti kamara elvárásait teljesítve, az államfőtől függetlenedő kormányzati politikát alakítottak ki. A korábban említett 1919-es német alkotmány köztudottan államfő centrikus volt, azonban az alkotmány az általános politikai irányvonal meghatározását itt is a birodalmi kancellár kezébe tette, aki ezért viselte a felelősséget a birodalmi gyűlés előtt.[35] Bármennyire is súlyponti szerepet biztosítottak az államfőnek, a népképviselet által kontrollált kormányzásról nem mondtak le. A kormányzati politikára a birodalmi gyűlésnek itt is nagyobb befolyása volt, mint az államfőnek. Ebben a konstellációban az ellenjegyzés központi funkciója már nem a felelősségvállalás, hanem a végrehajtó hatalom működésének összehangolása volt.[36] A miniszterek a kormányzati politikát a népképviseleti kamara által megkívánt irányvonal szerint alakítják, az államfő pedig ne tudjon ezzel ellentétes döntéseket hozni. A funkcióváltás így a köztársaságokban is életszerűvé tette az ellenjegyzés intézményének megőrzését.

Az ellenjegyzést azonban bizonyos mértékig mégis monarchikus maradványnak tekintették.[37] A parlamentáris kormányzat megjelenése az előző bekezdésben említett funkciót a monarchikus államokban is megjelenítette, azonban az uralkodó továbbra is felelőtlen maradt, így az ellenjegyzett intézkedésekért történő kizárólagos felelősségvállalás sem szűnt meg. Vajon ebből történt valamilyen áthatás a republikánus alkotmányokra is?

Mivel a miniszter minden hivatali ténykedéséért felelős, ezért értelemszerűen az államfői intézkedések ellenjegyzéséért is – az államformától függetlenül –

---

35 „A kormányzati politika irányelveit a birodalmi kancellár határozza meg, amiért viseli a felelősséget a birodalmi gyűlés előtt" Ld. a Német Birodalom 1919. évi Alkotmánya 56. cikkely.

36 Petrétei József: *A köztársasági elnöki intézmény a magyar alkotmányjogban 1989–2014*. Pécs, Kodifikátor Alapítvány, 2018. 126–131.

37 Gerhard Anschütz: *Die Verfassung des Deutschen Reichs vom 11. August 1919.* (Ein Kommentar für Wissenschaft und Praxis; 14. Auflage) Berlin, Stilke, 1933. 305.

bármikor felelősségre lehet őket vonni. A republikánus alkotmányok többsége így az ellenjegyzési kötelezettség mellett felelősségi kérdéseket általában nem érintett, enélkül is természetesnek vették a miniszteretnek az ellenjegyzett államfői intézkedésekért történő felelősségvállalását.[38] Ebben az esetben az államfő és az ellenjegyző miniszter között közös (együttes) felelősség keletkezett.[39] Mivel a politikai felelősség alkalmazását (a bizalom megvonását) indokolni sem kellett, ennek érvényesítése nem is lehetett kétséges, az együttes felelősség a jogi oldalnál bírt jelentőséggel. Egy törvénysértő elnöki intézkedésért az államfő és az intézkedést ellejegyző miniszter egyaránt felelősségre volt vonható. S egy gondolat erejéig Kossuthra visszatérve, ő is az osztott felelősség mellett foglalt állást. Álláspontja szerint az ellenjegyzéssel az államfő nem mentesülhet a felelősség alól: „Elvem az, hogy minden rendeletért felelős, aki aláírta".[40]

Találkozunk azonban olyan republikánus alkotmányokkal is, ahol az ellenjegyzésnél külön rendelkeztek az ellenjegyző miniszter felelősségvállalásáról. Említhetjük az 1919-es német,[41] vagy az 1921-es lengyel[42] alkotmányt. Vajon ez csak egy felesleges ismétlés? Láthattuk, a miniszter felelősségvállalása külön rendelkezés nélkül is létezik. Emiatt a felelősségvállalás külön említését úgy is értelmezhetjük, hogy az nem a felelősség párhuzamos vállalását, hanem annak átvállalását, vagyis az államfő felelősség alóli mentesítését jelenti. Ez jellegzetes monarchikus maradvány lenne, hiszen az államfő mentesülése és a miniszter kizárólagos felelősségvállalása az ellenjegyzés alapfunkciójához térne vissza, amit anno a monarchikus államforma miatt vezettek be. A korabeli német szakirodalmat olvasva találunk olyan véleményt, amely említést tesz az államfőnek a

[38] A Csehszlovák Köztársaság 1920. évi Alkotmánylevele 68. §. Az ellenjegyzéssel történő felelősségétvállalásról ld. Franz Adler: Das tschechoslowakische Verfassungsrecht in den Jahren 1922 bis 1928. In: *Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart,* Band 17. Tübingen, J. C. B Mohr, 1929. 261.; Ausztria 1920. évi Alkotmánya 62. cikkely (2) bekezdés; Ludwig Adamovich: *Grundriss des österreichischen Staatsrechts (Verfassungs- und Verwaltungsrechtes).* Wien, Österr. Staatsdruckerei, 1927. 196.

[39] Robert Walter: Österreichisches *Bundesverfassungsrecht.* Wien, Manzsche, 1972. 467.

[40] Spira György: *Kossuth és alkotmányterve.* Debrecen, Csokonai, 198. 67.

[41] „A birodalmi elnök minden rendelkezésének és intézkedésének érvényességéhez, beleértve a hadsereg területét is, a birodalmi kancellár vagy az illetékes birodalmi miniszter ellenjegyzése szükséges. Az ellenjegyzéssel a felelősséget (át)vállalják." Ld. a Német Birodalom 1919. évi Alkotmánya 50. cikkely.

[42] „A köztársasági elnök minden kormányzati cselekményének érvényességéhez a miniszertanács elnökének és az illetékes miniszternek az aláírása szükséges, amely aláírással a felelősséget (át)vállalják." Ld. a Lengyel Köztársaság 1921. évi Alkotmánya 44. cikkely (3) bekezdés.

miniszteri ellenjegyzés következményeként történő felelősség alóli mentesülésére,[43] de itt is jellemzőbb a párhuzamos (együttes) felelősség elfogadása.[44]

Az 1920-as csehszlovák alkotmány azonban a köztársasági elnököt tételesen mentesítette a hivatali cselekményeiért viselt felelősség alól, s azt kizárólag a kormányra terhelte.[45] Itt ismét a jogi felelősség kerül középpontba. Amennyiben a miniszterelnök, vagy egy miniszter az alkotmányt, illetőleg valamelyik törvényt szándékosan, vagy súlyos gondatlansággal megsértette, tettéért büntetőjogi felelősséggel tartozott.[46] Ilyen alkotmány, vagy törvénysértő intézkedést a miniszter hozhatott saját hatáskörben is, de ha az ellenjegyzett elnöki intézkedés merítette azt ki, azért is kizárólag az ellenjegyző minisztert terhelte a felelősség. Ez az alkotmányos helyzet kétségtelenül monarchikus jellegzetességet mutat, hiszen az ellenjegyzéssel ugyanolyan kizárólagos felelősségvállalás történt, mint egy uralkodó mellett álló miniszternél.

3.3. Az államfő felelőssége

Az előző pontban az államfő ellenjegyzésből eredő felelősség alóli mentesülését vizsgáltuk. Kiindulópontunk az volt, hogy a republikánus államfő személyében nem lehet felelőtlen, de ha intézkedéseinek érvényessége miniszteri ellenjegyzéshez van kötve, a miniszter ezzel átvállalhatja tőle a felelősséget. Nem osztott felelősség lesz, hanem az csak a minisztert terheli. A felelősség alól ily módon történő mentesülést is értékelhetjük monarchikus nyomként.

Kérdés azonban, hogy a republikánus államfő felelőssége általában milyen mértékű. Megegyezik a miniszterei felelősség mértékével, vagy annál korlátozottabb? A politikai felelősség a republikánus államfőnél sem elvárt, a jogi felelősség korlátozott volta azonban ismételten értékelhető monarchikus irányba történő eltolódásnak. Az 1919-es német alkotmány az államfő és a miniszterek jogi felelősségét – egymással összekapcsolva – egy cikkelyen belül szabályozta, így az teljes egészében megegyezett. A birodalmi elnök és a birodalmi kormány tagjai

[43] Anschütz i. m. 305–306.

[44] Ernst Rudolf Huber: *Die deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789. Band VI.* Stuttgart–Berlin–Köln, Kohlhammer, 1981. 318–319.

[45] „Az elnök hivatali tevékenységéért nem vonható felelősségre. Az elnöknek a hivatalával összefüggő intézkedéseiért a kormány viseli a felelősséget." Ld. a Csehszlovák Köztársaság 1920. évi Alkotmánya 66. §; Heinrich Rauchberg: *Bürgerkunde der Tschechoslowakischen Republik*. Reichenberg, Gebrüder Stiepel, 1925. 96.

[46] A Csehszlovák Köztársaság 1920. évi Alkotmánya 79. §.

egyaránt az alkotmány, vagy bármely törvény megsértése esetén – a birodalmi gyűlés által – vád alá voltak helyezhetők.[47] Az 1920-as osztrák alkotmányban a szövetségi elnök némileg szűkebb felelősséggel bírt, mivel csak alkotmánysértés esetén volt vád alá helyezhető.[48] A III. Francia Köztársaságban az államfő felelősségre vonását csak hazaárulás esetén tették lehetővé.[49] Ennek értelmezésről aztán hosszas viták is keletkeztek, mert a hazaárulás pontos fogalmát sem az alkotmányban sem törvényben nem határozták meg.[50] A francia mintát követő 1920-as csehszlovák alkotmány ugyanúgy a hazaárulásra korlátozta a köztársasági elnök felelősségét.[51] A külön törvényben történő értelmezés itt sem történt meg, így a hazaárulás pontos jelentése feletti bizonytalanság is hasonló volt.[52]

A csehszlovák alkotmány kapcsán azonban még vissza kell térnünk az előző pontban tett megjegyzésünkre. A miniszteri ellenjegyzéssel történőnő felelősségvállalásánál általában osztott felelősség keletkezett, s az első világháború utáni német szakirodalomban találtunk halvány nyomokat a felelősség átvállalására. Az 1920-as csehszlovák alkotmány azonban – hivatali működésével összefüggésben – kifejezetten kimondta az államfő felelősség alóli mentesülését. Az kizárólag a kormány ellenjegyzést adó tagját terhelte. Így hazaáruláért is legfeljebb akkor volt felelősségre vonható, ha ahhoz nem kapcsolódott miniszteri ellenjegyzés.

Összességében megállapíthatjuk, hogy több olyan republikánus alkotmányt is találunk, ahol az államfő jogi felelőssége nem terjed ki minden jogsértésre.

4. Összefoglalás

A tanulmányban olyan republikánus alkotmányokat vizsgáltunk, ahol az államfő jogállásában a korábbi monarchikus államformához kötődő elemek is maradtak. Ennek okait az adott történelmi szituációban kell keresnünk, a republikánus törekvéseket ugyanis gyakorta nem állambölcseleti okok (az államkormányzat legelőnyösebb formájának keresése) ihlette. Például egy többnemzetiségű monarchikus birodalomban a nemzeti függetlenség elnyerését szolgálták. Csupán

47 A Német Birodalom 1919. évi Alkotmánya 59. cikkely.

48 Ausztria 1920. évi Alkotmánya 142. cikkely (2) bekezdés a. pont.

49 A francia államszervezetről szóló 1875. évi február 25-i törvény 6. § (2) bekezdése.

50 Hazafi Áron: A köztársasági elnök felelőssége a III. Francia Köztársaságban. In: Csink Lóránt – Szabó István: *Az államfő jogállása I.* Budapest, Pázmány Press, 2013. 30–33.

51 Csehszlovákia 1920. évi Alkotmánya 67. § (1) bekezdés.

52 Rauchberg i. m. 96.

a 20. század két példáját említve, vajon az ír függetlenségéért küzdő szervezetet miért Ír Köztársasági Hadseregnek hívták, lehetett volna felszabadítási hadsereg is, mint ahogy Koszovóban nevezték azt (Koszovói Felszabadítási Hadsereg). A köztársaság ugyanis garancia a monarchikus birodalomból történő kiválására. Ez a motiváció Csehszlovákia 1918 utáni létrejötténél, de Kossuth republikánus érzéseinél is megtalálható.

A köztársaság kikiáltása a cseh nemzeti törekvésekben a függetlenség garanciája volt. Republikánus keretek között nem merülhetett fel az egykori Osztrák-Magyar Monarchia helyreállításának gondolata. A függetlenség elnyerésében komoly szerepet játszó, már korábban is említett Tomáš Garrigue Masaryk irányába azonban olyan tisztelettel adóztak, hogy kis túlzással királyuknak is el tudták volna fogadni. Ez a tény a köztársasági elnök intézményére is hatással volt. Az ország köztársaság lett, élére republikánus államfő került, azonban jogállásba monarchikus elemek is bekerültek.

A repbulikánus államforma és a nemzeti függetlenség kapcsolata Kossuth gondolatvilágából is levezethető. Ez leginkább az egykori kormányzó-elnök alkotmányos tradíciókhoz történő kötődésével bizonyítható. Kossuth síkra szállt a kötött mandátum mellett,[53] s ragaszkodott a tradicionális intézménynevekhez. A szabadságharc után készített alkotmánytervezetében például az államfőt a republikánus alkotmányban is kormányzónak nevezte volna, helyettesét pedig nádornak.[54] Az emocionális republikánusokat viszont a tradíciókkal történő szakítás jellemzi. Napjainkból jól ismerjük a „nem egyeztethető össze a köztársasági államformával" kijelentést, amellyel a tradicionális elnevezéseket is visszautasítják. Így Kossuth, bár lehet a most használt kifejezés kissé pejoratív, aminek semmiképpen sem szeretném szánni, de inkább „utilitarista" republikánus volt.

Franciaországban a második császárság 1870-es bukása után a monarchista és a republikánus táborok közötti erőegyensúly eredménye lehetett a monarchikus elemek megmaradása. A jövendő államformáról évekig húzódó vita zajlott, ahol a köztársaság hívei nem alkottak meghatározó többséget. Az új alkotmányos berendezkedés lefektetése sem véletlenül tartott 1875-ig. Így nem okozhat különösebb meglepetést, hogy a monarchikus áthallásokkal bíró republikánus államfők jegyzékébe a III. Francia Köztársaság államelnöki tisztsége is felvételre került. Franciaország köztársaság lett, de az államfői intézményébe bekerültek monarchikus elemek.

---

[53] Stipta István: Kossuth Lajos önkormányzat koncepciója. In: Balogh Judit (szerk.): *Európai Magyarországot! Kossuth Lajos és a modern állam koncepciója.* Debrecen, DE-ÁJK, 2004. 128–129.

[54] Spira i. m. 67.

A CSÁSZÁRI ÉS KIRÁLYI VEZÉRKAR JOGÁLLÁSA, SZERVEZETE ÉS HATÁSKÖRE A DUALISTA OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIÁBAN AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ KITÖRÉSÉIG

Szabó Szilárd*

1. A hadügy szabályozása 1867-ben

A magyar korona országai és az Őfelsége uralkodása alatt álló többi országok között fennforgó közös érdekű viszonyokról s ezek elintézésének módjáról szóló 1867. évi XII. törvénycikk 11. §-a alapján „Ő Felségének a hadügy körébe tartozó alkotmányos fejedelmi jogai folytán mindaz, a mi az egész hadseregnek és így a magyar hadseregnek is, mint az összes hadsereg kiegészítő részének, egységes vezérletére, vezényletére és belszervezetére vonatkozik, Ő Felsége által intézendőnek ismertetik el". A magyar törvényhozás és kormány hatásköre a 12. § alapján a magyar hadseregnek időnkénti kiegészítésére s az újoncok megajánlásának jogára, a megajánlás feltételeire, a szolgálati idő meghatározására, a katonaság elhelyezésére és élelmezésére terjedt ki.[1]

Az osztrák monarchia valamennyi országát érintő közös ügyekről és azok kezelési módjáról szóló 1867. december 21-i 146. számú törvény 1. §-a úgy rendelkezett, hogy közös ügy a hadügy, beleértve a haditengerészetet, kivéve az újoncok megajánlásának jogát, a hadkötelezettség teljesítésének „útjára és módjára" vonatkozó törvényalkotást, a hadsereg elhelyezéséről és ellátásáról szóló rendelkezéseket, valamint a hadsereg tagjainak polgári viszonyaira és nem katonai szolgálatukkal kapcsolatos jogaira és kötelességeire vonatkozó

* Egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar.
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0665-2424

1 Magyar Törvénytár 1836-1868. évi törvényczikkek. Budapest, Franklin, 1896. In: Márkus Dezső (szerk.): *Corpus Iuris Hungarici–Magyar Törvénytár 1000-1895*. Millenniumi emlékkiadás. Budapest, Franklin, 1896. 335.

szabályozást.[2] Megállapítható tehát, hogy Vezérkarról egyik törvény sem tesz említést, sőt, még közös hadügyminiszterről sem.

2. Előzmények, a Vezérkar kialakulása

I. Ferdinánd római császár, magyar és cseh király 1556. november 15-én hozta létre a Császári Udvari Haditanácsot *(Consilium Bellicum Aulicum, Wiener Hofkriegsrat)*, amely egy állandóan működő, állandó székhelyű, Bécsben az Am Hof téren álló épületben működő testület volt. Ilyen minőségében Európa legkorábban felállított és megszervezett, rendszeresen ülésező és állandó jelleggel működő hadügyi tanácsadó kormányszervei és szakhivatalai közé tartozott.[3] A napóleoni háborúkig az Udvari Haditanács legfontosabb feladata az volt, hogy békeidőben olyan állapotban tartsa a hadsereget, hogy azt egy háború esetén a lehető leghamarabb hadra fogható állapotba lehessen hozni, fel lehessen vonultatni − mozgósítani − és a vezénylő parancsnok lehetőség szerint azonnal hadműveleteket tudjon vele végeztetni.[4]

A 18. század közepén Savoyai Jenő létrehozta a Főszállásmesteri Hivatalt *(Generalquartiermeisteramt)*, amiből később kialakult a Főszállásmesteri Kar *(Generalquartiermeisterstab)*.[5] Az első ismert szervezeti szabályzatot 1725-ben hozták létre. Az 1769-ben kiadott ún. *'Generalsreglement'* szabályozta először általános jelleggel a Főszállásmesteri Kar munkáját, ezért ez tekinthető az első vezérkari szabályzatnak.[6] Habsburg-Lotharingiai Károly főherceg, az Udvari Haditanács frissen kinevezett elnöke javaslatára 1801. március 23-án Ferenc császár és király elrendelte a Főszállásmesteri Kar főnöke békében való szolgálatát, vagyis állandósította a Főszállásmesteri Kart. 1801−1805 között báró Duka Péter táborszernagy volt a Főszállásmesteri Kar első állandó főnöke. Ezzel vette kezdetét az a folyamat, amelyben a Főszállásmesteri Kar az Udvari Haditanács, majd annak megszűnése után 1848-tól a hadügyminisztérium segédszervévé

---

2 Cieger András: *A Kiegyezés*. Budapest, Osiris, 2004. 165.

3 Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. (História Könyvtár Monográfiák 27.) Budapest, História−MTA Történettudományi Intézete, 2010. 90−91.; Bagi Zoltán Péter: A Magyar Királyság hadügyei a 16. században. In: Mészáros Kálmán (szerk.): *Magyarország hadtörténete II. Az oszmán hódítás kora 1526−1718*. Budapest, Zrínyi, 2020. 132.

4 Hubert Zeinar: *Geschichte des* österreichischen *Generalstabes*. Wien−Köln−Weimar, Böhlau Verlag, 2006. 49.

5 Uo. 613.

6 Uo. 615.

(*Hilfsorgan*) vált.[7] A Főszállásmesteri Kar jelentősége és szerepe a napóleoni háborúk után jelentős mértékben csökkent. Ezt mutatja az is, hogy 1830-tól kezdődően a Karnak nem főnöke *(Chef)*, hanem csak vezetője *(Leiter)* volt. A Főszállásmesteri Karnak nem létezett jól körülhatárolt szervezeti és működési szabályzata, pusztán az Udvari Haditanács elnöke utasításai alapján működött.[8]

1848 május végén az Udvari Haditanácsot beillesztették az újonnan létrehozott császári-királyi Hadügyminisztérium szervezetébe.[9] A hadügyminisztérium átvette a katonai-műveleti ügyek intézését is, amit a miniszteri iroda vezetett, de ezeket átadta a Főszállásmesteri Kar számára.[10] 1849. április 30-án Ferenc József császár és király személyesen vette át a teljes haderő feletti főparancsnokságot. Létrehozta a Központi Katonai Kancelláriát *(Militärzentrlkanzlei)* Karl Ludwig von Grünne gróf vezérőrnagy vezetése alatt, akit az uralkodó kinevezett főadjutánsává.[11] 1849. október 16-án pedig Ferenc József császár és király létrehozta a Hadsereg Főparancsnokságot *(Armeeoberkommando)*, amelyet személyesen vezetett és amely szervezetén belül létrehoztak egy úgy nevezett Központi Műveleti Kancelláriát, amelyet a teljes császári-királyi hadsereg főszállásmestere vezetett, mint a „császár főszállásmestere".[12]

Ezt követően egy meglehetősen hosszadalmas és bonyolult folyamat vette kezdetét, amely során az uralkodó és a Habsburg Monarchia politikai és katonai vezetői igyekeztek az éppen aktuális katonai viszonyokhoz leginkább alkalmazható, hatékony és − nem utolsó sorban − minél költségkímélőbb szervezeti felépítést létrehozni a hadsereg számára. 1853. május 12-én az uralkodó megszüntette a hadügyminisztériumot és hatáskörét a Hadsereg Főparancsnokság kapta meg.[13] Azonban az Itáliában elszenvedett 1859. évi vereség után ismét teljesen átalakították a hadügyek egész szervezetét: visszaállították a hadügyminisztériumot, Benedek Lajos táborszernagyot pedig az uralkodó kinevezte főszállásmesterévé és a teljes hadsereg Főszállásmesteri Karának főnökévé.

---

7 Uo. 239.

8 Uo. 314–316.; Adam Wandruszka − Peter Urbanitsch (szerk.): Die bewaffnete Macht. In: Adam Wandruszka − Peter Urbanitsch (szerk.): *Die Habsburgermonarchie 1848−1918*. Band V. Wien, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1987. 158.

9 Wandruszka−Urbanitsch i. m. 145.

10 Zeinar i. m. 333.

11 Wandruszka−Urbanitsch i. m. 147.

12 Uo. 150.; Zeinar i. m. 333.

13 Zeinar i. m. 335.

Maga a Főszállásmesteri Kar azonban továbbra is a hadügyminisztérium szervezetébe tagolódott.[14]

1864 novemberében az uralkodó Alfred von Henikstein báró altábornagyot nevezte ki a Főszállásmesteri Kar főnökévé, amely egyúttal ismét önállósodott, kikerült a hadügyminisztérium szervezetéből.[15] Az 1865. október 27-i Nr. 172. Legfelsőbb Elhatározás változtatta meg a szervezet elnevezését Főszállásmesteri Karról egyszerűen Vezérkarra.[16] 1866 novemberétől Franz von John altábornagy egyidejűleg lett a Vezérkar főnöke és császári−királyi hadügyminiszter.[17] A hadsereg főparancsnoki teendőivel megbízott Albrecht főherceg tábornagy 1867 októberében választás elé állította John altábornagyot: valamelyik pozíciójáról le kell mondania. John altábornagy végül úgy döntött, hogy a Vezérkar főnöke marad.[18]

Az 1769-től meginduló folyamatos reformok ellenére a Főszállásmesteri Kar léte és szerepe közel egy évszázadig meglehetősen vitatott volt. A kialakuló Vezérkar szerepe és jelentősége akkor és azáltal vált döntővé, miután a porosz vezérkar az 1866-ban a Habsburg Monarchia, majd 1870-ben a Francia Császárság ellen vívott háborúkban bebizonyította nélkülözhetetlenségét. A porosz vezérkari szervezetet ezekben a háborúkban mutatott teljesítménye következtében szerte Európában − így a kialakuló Osztrák–Magyar Monarchiában is − elkezdték másolni és a következő évtizedekben egyértelműen követendő példaként tekintettek rá.[19]

3. A Vezérkar és a Vezérkar főnöke jogállása

A Vezérkar és a Vezérkar főnöke jogállását, a Vezérkar szervezetét, hatáskörét és működését a Szervezeti Szabályzatok *(Organische Bestimmungen des Generalstabes)* határozták meg. Öt szervezeti szabályzatot ismerünk, az elsőt

14 Wandruszka−Urbanitsch i. m. 154−156. Zeinar i. m. 100. illetőleg 336.

15 Wandruszka−Urbanitsch i. m. 157–158. illetőleg 165.; Zeinar i. m. 351.

16 Zeinar i. m. 103.; Walter Wagner: *Geschichte des k. k. Kriegsministeriums I: 1848–1866*. Graz−Wien−Köln, Böhlau Verlag, 1966. 187−203.

17 Zeinar i. m. 370.

18 Wandruszka−Urbanitsch i. m. 354.; Zeinar i. m. 375.

19 Günther Kronenbitter: Den Krieg fordern und vorbereiten − Der österreichisch-ungarische Generalstab 1906 bis 1914. In: Lukas Grawe (szerk.): *Gehirne der Armeen? Die Generalstäbe der europäischen Mächte im Vorfeld der Weltkriege.* Berlin, Brill Schöningh, 2023. 6. https://doi.org/10.30965/9783657791958_017

1871-ben adták ki, majd ezt követően 1875-ben, 1883-ban és 1907-ben adtak ki újabb Szabályzatot, az utolsót pedig 1913-ban.[20]

A Vezérkar élén a Vezérkar főnöke állt, aki sem az osztrák (*Reichsrat,* Birodalmi Tanács), sem a magyar törvényhozás, illetve a két törvényhozó szerv tagjaiból álló delegációk előtt sem jelenhetett meg, továbbá nem vehetett részt sem az osztrák, sem a magyar kormány ülésein sem. Vele ellentétben a Haditengerészet főparancsnoka részt vehetett a delegációk ülésein, mivel ő egyúttal a közös hadügyminisztérium osztályfőnöke is volt. Így amíg a Haditengerészet főparancsnoka közvetlenül beszélhetett a flotta pénzügyi szükségleteiről, addig a Vezérkar főnöke ilyet nem tehetett, hanem rá volt utalva a közös hadügyminiszterre vagy annak képviselőjére.[21]

A Vezérkar főnöke a közös minisztertanácson részt vehetett, bár természetesen nem volt tagja annak. 1871-ig egyetlen alkalommal sem vett részt a közös minisztertanácson, az 1872–1877 között tartott 67 közös minisztertanácsból két alkalommal, az 1883–1895 között tartott 72-ből háromszor vett részt, míg a legaktívabb időszak az 1895–1907 közötti időszak volt, amikor a 73 megtartott közös minisztertanácsból 13 alkalommal is jelen volt a Vezérkar főnöke. Így nyugodtan kijelenthető, hogy 1866–1907 között az 1881 és 1906 között a Vezérkar élén álló gróf Friedrich von Beck-Rzikowsky vezérezredes vett részt leggyakrabban a közös minisztertanácsi értekezleteken.[22]

Ismerjük az ún. katonai konferencia intézményét, ahol a közös hadügyminiszter és a két honvédelmi miniszter mellett a Vezérkar főnöke vett részt. Ezt az intézményt sem osztrák, sem magyar jogszabály nem ismerte.[23] A Vezérkar főnöke nem léphetett érintkezésbe közvetlenül egyik kormány miniszterelnöké-

[20] Allerhöchste Entschliessung vom 6. März 1871. Circular-Verordnung vom 14. März 1871, Praes. Nr. 708. *Verordnungsblatt für das k. k. Heer.* 13. Stück. vom 15. März 1871. 1–8. (a továbbiakban 1871. évi Szervezeti Szabályzat); Allerhöchste Entschliessung vom 23. December 1875. Circular-Verordnung vom 24. December 1875, Praes. Nr. 5413. *Verordnungsblatt für das k. k. Heer.* 49. Stück. vom 27. December 1875. 1–7. (a továbbiakban 1875. évi Szervezeti Szabályzat); Allerhöchste Entschliessung vom 24. Februar 1883. Circular-Verordnung vom 28. Februar 1883, Praes. Nr. 1003. *Verordnungsblatt für das k. k. Heer.* 14. Stück. vom 10. März 1883. 1–8. (a továbbiakban 1883. évi Szervezeti Szabályzat); Allerhöchste Entschliessung vom 4. Oktober 1907. Zirkularverordnung vom 28. Oktober 1907, Praes. Nr. 7347. *Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer.* 34. Stück. vom 2. November 1907. 1–10. (a továbbiakban 1907. évi Szervezeti Szabályzat); Allerhöchste Entschliessung vom 14. November 1912. Zirkularverordnung vom 1. Februar 1913, Abt. 5, Nr. 6841 (von 1912). *Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer.* 8. Stück. vom 8. Februar 1913. 1–8. (a továbbiakban 1913. évi Szervezeti Szabályzat).

[21] Zeinar i. m. 546.

[22] Somogyi Éva: A közös minisztertanács tagjai, 1867–1907. *Történelmi Szemle,* 1992/1–2. 56–58.

[23] Uo. 59–60.

vel, illetve a közös külügyminiszterrel sem (legfeljebb a közös minisztertanácson léphetett velük formálisan kapcsolatba).

Az 1871. évi Szervezeti Szabályzat a Vezérkart mindazon katonai hivatalok és parancsnokságok segédszervének minősítette, amelyek a sereg háborúban és békében történő operatív vezetését látják el. A Vezérkar főnökét a közös hadügyminiszter 'tanácsadó segédszervének' nyilvánította, amely a közös hadügyminiszter közvetlen alárendeltségében tevékenykedik. A Vezérkar főnöke javaslatára az Uralkodó nevezi ki a Vezérkar főnöke helyettesét, a vezérkari irodák főnökeit, a katonai földrajzi intézet és a Hadilevéltár igazgatóját, Hadiiskola parancsnokait, az egyes seregtestek vezérkari főnökeit, valamint a császári és királyi hadügyminisztériumban vezérkari szolgálatot teljesítő tiszteket, utóbbiak esetében azonban előzetesen ki kell kérnie a seregtestek parancsnokainak, illetve a közös hadügyminiszternek a véleményét.[24]

Ferenc József császár és király egyértelműen kijelentette, hogy a Vezérkar pusztán segédszerv; teljességgel elképzelhetetlen, hogy a Vezérkar főnöke önállóan parancsokat adhasson olyanoknak, akik nem az ő közvetlen alárendeltjei.[25] *Az 1875. évi Szervezeti Szabályzat* szerint a Vezérkar főnöke minden indítványát a közös hadügyminiszterhez nyújtja be, azokat is, amelyeket az Uralkodóhoz kíván felterjeszteni.[26] *Az 1883. évi Szervezeti Szabályzat* szerint a Vezérkar főnöke közvetlenül az Uralkodó parancsnoksága alatt áll. Ugyanakkor továbbra is a közös hadügyminiszter segédszerve maradt. Már nemcsak indítványokat *(Anträge)*, hanem javaslatokat *(Vorschläge)* is benyújthatott az Uralkodóhoz a közös hadügyminiszter útján.[27]

John altábornagy halála után Ferenc József császár és király 1876. június 4-én Anton von Schönfeld báró altábornagyot nevezte ki a Vezérkar élére. Schönfeld altábornagy 1876 őszén kibocsátott egy szabályzatot a Vezérkar számára, amelyben rendelkezett a Vezérkar ügymenetét illetően. Erre azért volt szükség, hogy megakadályozza a közös hadügyminisztert a Vezérkar ügyeibe való illetéktelen beavatkozási kísérleteit. A szabályozás tartalmazta a vezérkari irodák belső ügyrendjét, hatásköreit és képviseletüket. Elrendelte, hogy a Vezérkar főnöke helyettese felügyelje az egyes irodák tevékenységét. A vezérkari irodák főnökei közvetlenül a Vezérkar főnöke helyettesének jelentettek. Csak meghatározott

[24] 1871. évi Szervezeti Szabályzat X. 5.

[25] Zeinar i. m. 381.

[26] 1875. évi Szervezeti Szabályzat VII. 2. Természetesen az uralkodó bármikor közvetlenül is fordulhatott a Vezérkar főnökéhez.

[27] 1883. évi Szervezeti Szabályzat III. 1.

ügykörben vagy kifejezett parancsra volt lehetőség arra, hogy az irodafőnökök közvetlenül a Vezérkar főnökének tehessenek előterjesztéseket.[28]

Az 1907. évi Szervezeti Szabályzat alapján a Vezérkar főnöke az operatív, a háborús előkészületekkel kapcsolatos konkrét ügyekben a két honvédelmi miniszterrel, a császári és királyi Haditengerészet parancsnokával és a hadtestparancsnokokkal közvetlenül is érintkezésbe léphetett. valamint információszerzés céljából közvetlenül kapcsolatba léphetett a katonai meghatalmazottakkal és a katonai attasékkal. Az 1907. évi Szervezeti Szabályzat említi először kifejezetten azt, hogy a Vezérkar főnökét az Uralkodó nevezi ki.[29]

1909. júniusában próbaképpen egy évre megszűnt a Vezérkar főnöke, mint a közös hadügyminiszter segédszerve jogállása és minden hatásköréhez tartozó kérdésben közvetlenül fordulhatott az uralkodóhoz és a központi katonai szervekhez és hatóságokhoz, amelyek közvetlenül megkapták a Vezérkar főnöke szakvéleményét is. A Vezérkar főnöke kapcsolatot tarthatott a hadtestparancsnokokkal, a közös hadügyminisztérium elküldte számára a közös hadügyekre vonatkozó költségvetés javaslatát. Írásban és szóban is kapcsolatba léphetett a közös külügyminiszterrel.[30] Ezeket az ideiglenes jogosítványokat majd − ahogy azt alább látni fogjuk − az 1913. évi Szervezeti Szabály állandósította.

Az 1913. évi Szervezeti Szabályzat alapján a Vezérkar főnöke végleg megszűnt a közös hadügyminiszter segédszerve lenni és kizárólag az uralkodó közvetlen alárendeltségébe került. Megszerezte azt a jogot is, hogy közvetlenül, akár írásban, akár szóban terjeszthetett elő indítványt vagy javaslatot az Uralkodónak. Ugyanakkor köteles volt minden hadtestparancsnokokkal, katonai hivatalokkal és hadseregfelügyelőkkel folytatott közvetlen érintkezéseiről előzetesen tájékoztatni a közös hadügyminisztériumot. Ez alól csak kivételes és sürgős esetekben mentesült, de utólagos tájékoztatási kötelezettsége az ilyen esetekre is vonatkozott. Titkos ügyekben közvetlenül a közös hadügyminisztert kellett tájékoztatnia. A tájékoztatási kötelezettség nem terjedt ki a Vezérkar főnöke és a két honvédelmi miniszter közötti vezérkari szolgálatra vonatkozó ügyekre.[31]

---

28 Zeinar i. m. 392.

29 1907. évi Szervezeti Szabályzat III. 1. IV. 2. illetőleg IX. 4.

30 Wandruszka−Urbanitsch i. m. 370.

31 1913. évi Szervezeti Szabályzat III−IV. 1−2.

4. A Vezérkar és a Vezérkar főnöke hatásköre

Az 1871. évi Szervezeti Szabályzat alapján a Vezérkar hatásköre kiterjedt mindazon ügyekre, amelyek a katonai szolgálati renddel, szervezettel, diszlokációval, kiképzéssel vannak összefüggésben, továbbá tanácsadó jelleggel kiterjedt a hadsereg fegyverzettel, felszereléssel kapcsolatos kérdéseire is. Hatásköréhez tartozott továbbá az erődítések, a katonai kommunikáció, közreműködött a katonai térképészettel kapcsolatos kérdésekben illetve a vezérkari szolgálattal kapcsolatos háború esetére vonatkozó hadtudományi előkészületekben.[32]

Az 1875. évi Szervezeti Szabályzat alapján a *Vezérkar főnöke* gondoskodott minden háború esetére vonatkozó operatív munkáról és előkészületről, ezért befolyást gyakorolt minden katonapolitikai üggyel, hadrenddel, mozgósítással, erődítésekkel, vasúti és egyéb kommunikációs ügyekkel kapcsolatos ügyre. Továbbá hatásköre kiterjedt minden olyan ügyre, amelyek a hadsereg felkészültségével, hadrafoghatóságával *(Kriegstüchtigkeit)* álltak kapcsolatban, különösen a szervezeti kérdések, a fegyverzet, a felszereltség, az ezekre vonatkozó szabályok és parancsok kidolgozása, valamint a nagyobb hadgyakorlatok. A Vezérkar főnöke hatáskörébe tartozott a vezérkari tisztek utánpótlásáról és képzéséről való gondoskodás.[33] Schönfeld báró altábornagy korábban már említett 1876. évi ügyrendi szabályzata alapján minden személyzeti és műveleti ügy a Vezérkar főnöke hatáskörébe tartozott.[34]

Egy 1877-ben tartott katonai konferencián, ahol az uralkodó elnökölt, a közös hadügyminiszter Artur Maximilian von Bylandt-Rheidt altábornagy kezdeményezésére szabályozták azt, hogy miként működjék együtt a Vezérkar és a közös hadügyminisztérium mozgósítás esetén. A leendő főparancsnok utasításai alapján lefektetett erőcsoportosítás és felvonulás tervezetét a közös miniszter útján terjesztették az uralkodó elé jóváhagyás végett. Ezután lehetett a részleteket a Vezérkarban, a mozgósítással kapcsolatos utasításokat pedig a közös hadügyminisztériumban kidolgozni. A közös hadügyminisztériumban létrehoztak egy mozgósítással foglalkozó bizottságot, amelynek munkájában a Vezérkar egy képviselője is közreműködött. Amennyiben az uralkodó elrendelte a mozgósítást, a közös hadügyminisztériumban létrehoztak egy konferenciát,

32 1871. évi Szervezeti Szabályzat VII. 3.

33 1875. évi Szervezeti Szabályzat VII. 2–3.

34 Zeinar i. m. 392.

amelynek tagjai a minisztérium egyes szekcióinak és osztályainak a főnökei, valamint a Vezérkar Hadműveleti és Vasúti Irodájának a főnökei voltak.[35]

Az uralkodó 1881. június 11-én báró Friedrich von Beck-Rzikowsky altábornagyot nevezte ki a Vezérkar főnökévé. Beck úgy gondolta, hogy a Vezérkar főnöke jogállása némileg bizonytalan és tisztázatlan, ezért mindenképpen változtatásra szorul. Úgy vélte, a Vezérkar főnöke legfontosabb feladata a háború esetére vonatkozó tervek kidolgozása, a hadsereg felkészültségének, kiképzettségének folyamatos fejlesztése.[36] „A vezérkari főnök mondja meg, hogy mi az, ami a háborúban feltétlenül szükséges és mi az, ami a békében kívánatos".[37] Beck úgy látta, hogy a Vezérkar főnökeként nem rendelkezik azzal az önállósággal és függetlenséggel, amely az említett feladatok elvégzéséhez feltétlenül szükséges.

Egy Beck kinevezésével egyidejűleg kibocsátott uralkodói kézirat ugyanakkor arról értesítette Albrecht főherceget, a hadsereg főfelügyelőjét *(Generalinspektor)*, a közös hadügyminisztert, valamint a Vezérkar újonnan kinevezett főnökét is, hogy a Vezérkar főnöke az uralkodótól kapott parancsok teljesítése érdekében igénybe veszi a közös hadügyminisztérium megfelelő szerveit és a közös hadügyminiszterrel egyetértésben gondoskodik az uralkodói parancsok teljesítéséről.[38]

Bár a Vezérkar főnöke továbbra is a közös hadügyminiszter alárendeltje maradt, mégis Beck altábornagynak sikerült elérnie, hogy a Vezérkar főnöke a közös hadügyminiszternek alárendelt helyzetéből egyre inkább egyfajta mellérendelt pozícióba kerüljön. Nyilván a helyzet ilyetén alakulásában nem volt mellékes, hogy Beck altábornagy korábban az uralkodó katonai kancelláriájának volt a vezetője és tegező viszonyban állt Ferenc Józseffel. Megkapta a jogot arra is, hogy hetente személyesen megjelenhetett az uralkodónál.[39] A Vezérkar főnökének pozíciójában bekövetkező javulás azonban azzal a következménnyel járt, hogy a Monarchia liberális politikusai megijedtek attól, hogy a Vezérkar a Monarchiában is hasonlóan kivételezett alkotmányjogi pozícióba kerül, mint a Német Császárságban. Az ettől való félelem ekkor még megakadályozta azt, hogy a Vezérkar főnöke a két honvédelmi miniszterrel is közvetlenül össze-

35 Wandruszka–Urbanitsch i. m. 361.

36 Zeinar i. m. 408.

37 Oskar Regele: *Generalstabschefs aus vier Jahrhunderten. Das Amt des Chefs des Generalstabes in der Donaumonarchie. Seine Träger und Organe 1526–1918.* Wien, 1966. 64. Idézi Somogyi i. m. 58.

38 Zeinar i. m. 410.

39 Wandruszka–Urbanitsch i. m. 363.

köttetésbe léphessen; velük még ezután is csak a közös hadügyminiszter útján léphetett érintkezésbe.[40]

Miután Albrecht főherceg, a hadsereg főfelügyelője 1895. február 18-án elhalálozott, Ferenc József március 14-én maga vette át a hadsereg feletti főparancsnoki teendőket. Megbízta a Vezérkar főnökét a nagyobb hadgyakorlatok vezetésével −azokat az eseteket leszámítva, ha a hadgyakorlatot valamely fegyvernem főfelügyelője *(Generaltruppeninspektor)* vezeti. A Vezérkar főnöke megkapta azt a jogot is, hogy a közös hadügyminiszterrel egyetértésben tehetett javaslatot a fegyvernem főfelügyelője felügyeleti programjára, amit az uralkodónak kellett jóváhagynia.[41]

Az 1907. évi *Szervezeti Szabályzat* alapján a Vezérkar főnöke hatásköre már az egész fegyveres erő háborús alkalmazására vonatkozó tervezetek és előkészületek kidolgozására kiterjedt. Megszerezte a jogot a Magyar Királyi Honvédség és a népfelkelők, illetve az osztrák Landwehr és Landsturm, valamint a bosznia-hercegovinai tartományi alakulatok hadrafoghatóságával kapcsolatos ügyekre is. Állandó kapcsolatot tarthatott a Haditengerészet parancsnokával a kombinált hadgyakorlatokkal kapcsolatosan.[42] Ezeket a jogosítványokat egyébként 1906. novemberi kinevezésekor már Beck − akit az uralkodó 1888-ban táborszernagygyá léptetett elő − utóda, Franz Conrad von Hötzendorf altábornagy megkapta.[43]

Conrad von Hötzendorf alatt jelentős mértékben megváltozott a mozgósításra vonatkozó eljárás. A korábbi, meglehetősen bonyolult és bürokratikus eljárást egy hatékonyabbnak gondolt váltotta fel, amelyben a Vezérkarnak sokkal nagyobb szerepe volt, mint a közös hadügyminisztériumnak. Ekkor már nem csak az egyes ellenségesnek vélt államok (Oroszország, Szerbia, Montenegró, Olaszország) elleni konkrét felvonulási és mozgósítási terveket dolgozta ki a Vezérkar, hanem külön-külön a felvonult és mozgósított seregtestek erejéről, azok hadrendjéről, a felvonulási terepszakaszokról, a felvonulás és gyülekezés módjáról, a mozgósítási és felvonulási intézkedések védelméről, biztosításáról, valamint a mozgósított seregtestek vezetéséről is részletesen kidolgozott tervek készültek. Minderről a Vezérkar előzetes utasításokat bocsátott ki. A terveket évente átdolgozták úgy, hogy az adott év őszére elkészüljenek. A vonatkozó javaslatokat a Vezérkar főnöke személyesen terjesztette az uralkodó

40 Zeinar i. m. 411.; Wandruszka−Urbanitsch i. m. 363. Mint látható, csak az 1907. évi Szervezeti Szabályzat adja majd meg a jogot a Vezérkar főnökének, hogy a két honvédelmi miniszterrel közvetlenül kapcsolatba léphessen.

41 Wandruszka−Urbanitsch i. m. 367.

42 1907. évi Szervezeti Szabályzat IV. 2.

43 Wandruszka−Urbanitsch i. m. 370.

elé szentesítés céljából. A javaslatok három elemből álltak: a riadókészültség esetére vonatkozó tervekből; a hadrendből és a felvonulási tervezetből. Ha az uralkodó jóváhagyta a tervezetet, akkor a Vezérkar Vasúti Irodája a következő év tavaszára elkészítette a felvonulásra vonatkozó részletes terveket a mozgósítás egyes fázisainak pontos időbeosztásával, a menetkész állapot elérésének időpontjaival, valamint az egyes csapattestek állomáshelyére és a számukra szükséges ellátás kiszállítására vonatkozó beosztással.[44]

Az 1913. évi Szervezeti Szabályzat alapján a Vezérkar főnöke megkapta a jogot, hogy befolyást gyakoroljon a véderőtörvényekkel kapcsolatos kérdésekben is. Jogot kapott arra is, hogy a véderőre vonatkozó költségvetési javaslatokról, illetve a véderőre vonatkozó lényeges változtatásokról véleményt mondjon.[45]

5. A Vezérkar szervezete

A Vezérkar irodákra tagolódott. *Az 1871. évi Szervezeti Szabályzat* szerint volt egy *Igazgatási Iroda (Direktionsbureau)*: ide tartoztak a személyzeti ügyek, a vezérkari szolgálat vezetése, a vezérkari főnök és a közös hadügyminiszter közötti írásbeli érintkezés intézése, a Vezérkar és más katonai hivatalok közötti érintkezés lebonyolítása. Egy másik iroda foglalkozott a Monarchia országainak katonaföldrajzi leírásával, egy különálló iroda pedig a külföld katonaföldrajzi leírásával. Volt továbbá egy közlekedési és szállítási ügyekkel foglalkozó iroda, amely a szállítással, a vasúti, hajózási, posta- és távírdaügyekkel foglalkozott. Volt *Hadtörténeti Iroda,* valamint a *Nyilvántartó Iroda*, amely az idegen hadseregekről vezetett nyilvántartást.[46] Az 1871. évi Szervezeti Szabályzat alapján tehát a Vezérkar hat irodával rendelkezett.

Az 1875. évi Szervezeti Szabályzat alapján az Igazgatási Iroda feladatköre kibővült a Vezérkar gazdasági ügyeinek intézésével. Létrehozták a *Hadműveleti Irodát*, amely az operatív és különleges vezérkari ügyekkel foglalkozott. Feladatához tartozott a hadrenddel, a mozgósítással, valamint a stratégiai felvonulással kapcsolatos tervek kidolgozása, szakvéleményt és indítványt tehetett erődítésekkel kapcsolatosan, valamint a hadsereg kiképzésével és szervezésével kapcsolatban, taktikai és hadműveleti szabályzatokat és parancsokat dolgozott ki, javaslatokat tett vezérkari utazásokkal, hadgyakorlatokkal kapcsolatban és

44 Zeinar i. m. 466.

45 1913. évi Szervezeti Szabályzat IV. 2.

46 1871. évi Szervezeti Szabályzat VIII. 3−4.

elkészítette az ezekről szóló jelentéseket. Összevonták a két 'országleíró' irodát *(Landesbeschreibungsbureau)*, viszont a vasúti, hajózási, illetve a postaüggyel foglalkozó irodát különválasztották a Távírda Irodától.[47] Az 1875. évi Szervezeti Szabályzat alapján tehát a Vezérkar továbbra is hat irodával rendelkezett, csak más beosztásban.

Az 1883. évi Szervezeti Szabályzat nem változtatott a vezérkari irodák beosztásán, viszont a Vezérkar főnöke alárendeltségébe rendelte a Katonaföldrajzi Intézetet, a Műszaki Ezredet, a Vasúti és Távírda Ezredet, a Hadiiskolát és a Műszaki Kadétiskolát illetve a Hadilevéltárat is.[48] *Az 1907. évi Szervezeti Szabályzat* viszont rendelkezett egy újabb iroda felállításáról, ekkor jelent meg először ugyanis az ún. *'Instruktionsbureau'*, amely a vezérkari tisztek továbbképzésével, a hadijátékokkal és vezérkari utazásokkal és a vezérkari vizsgával foglalkozott. Ez az iroda készítette el − a hadműveleti irodával együtt − a vezérkari szolgálat ellátáshoz segítséget nyújtó segédanyagokat. Viszont kivonták a Vezérkar szervezetéből az 1883. évi Szervezeti Szabályzatban felsorolt intézeteket.[49] Az 1907. évi Szervezeti Szabályzat alapján tehát a Vezérkar immáron hét irodával rendelkezett.

Az 1913. évi Szervezeti Szabályzat ismét létrehozott egy újabb irodát, az ún. Hadtápirodát *(Etappenbureau)*. Az iroda feladata az volt, hogy − szoros együttműködésben a Hadműveleti Irodával − előre gondoskodjék a felvonult hadsereg terepen való ellátásáról (hadtáp). Erre vonatkozóan kibocsátott minden szükséges előírást, szabályzatot és parancsot. A hadtáppal összefüggő minden egészségügyi, ellátási, gondozási és járművekkel kapcsolatos szervezési, kiképzési, mozgósítási kérdésben hatáskörrel rendelkezett. Az iroda szabályozta a hadműveleti terület mögötti közlekedési és összeköttetési ügyeket is.[50] Az első világháborút megelőzően tehát a Vezérkar összesen nyolc irodával rendelkezett.

6. A Vezérkar működése: a Vezérkar irodái

A Vezérkar a Szervezeti Szabályzatokban számára megállapított feladat- és hatásköröket a Vezérkar irodái révén gyakorolta. Az Igazgatási Iroda volt a Vezérkar legrégebben fennálló irodája (a Nyilvántartó Irodával együtt). Az

47 1875. évi Szervezeti Szabályzat VII. 3.

48 1883. évi Szervezeti Szabályzat IV. 3.

49 1907. évi Szervezeti Szabályzat V. 2–3.

50 1913. évi Szervezeti Szabályzat V. 3.

Iroda foglalkozott a Vezérkar személyzeti és gazdasági ügyeivel, az Igazgatási Irodán keresztül tartották egymással a kapcsolatot a Vezérkar irodái, valamint ezen az Irodán keresztül bonyolította le a Vezérkar az egyéb, polgári és katonai szervekkel és hatóságokkal folytatott kommunikációt.[51]

Az először az 1875. évi Szervezeti Szabályzatban említett Hadműveleti Iroda volt tulajdonképpen a Vezérkar legfontosabb irodája, a Vezérkar egyfajta 'idegközpontja'.[52] A Hadműveleti Iroda dolgozta ki az összes hadműveleti tervet. Mit tartalmaztak ezek a tervek? Az aktuális biztonság- és katonapolitikai helyzet elemzésére alapozva kidolgozták a hadrendet, a mozgósítás általános elemeit, az erődítésekre (erődítményekre) vonatkozó alapvető előírásokat, a közlekedési és kommunikációs szabályokat, a Monarchia teljes fegyveres erejének ütőképességére vonatkozó elveket, ezen belül minden fegyvernem és seregtest szervezetére, kiképzésére, fegyverzetére és felszerelésére vonatkozó szabályokat.

A Hadműveleti Iroda bocsátott ki minden hadműveleti előírást, szabályzatot és utasítást. Az iroda tett javaslatot továbbá minden vezérkari utazásra és nagyobb csapat hadgyakorlatokra. A Hadműveleti Iroda alapvetően három részre tagolódott: az úgy nevezett 'R' csoportra, amely Oroszországgal foglalkozott, az 'I' csoportra, amely Olaszországgal és a 'B' csoportra, amely a balkáni államokkal foglalkozott.[53] A vezérkari utazásokat és hadijátékokat 1871-től vezették be. Az volt a cél, hogy a vezérkari tisztek képzettségét és felkészültségét javítsák. Mindezek ellenére hangsúlyozni kell, hogy az osztrák-magyar haderő tábornoki és tisztikara semmilyen hadi tapasztalattal nem rendelkezett az első világháborút megelőzően.[54]

Az 1875. évi Szervezeti Szabályzat által egyesített Országleíró Iroda foglalkozott a katonai–hadi térképészettel. Az irodát az első világháború kitörése után feloszlatták, mivel csaknem az összes ott szolgálatot teljesítő tisztet csapatszolgálatra osztották be. Általánosságban kijelenthető, hogy az osztrák-magyar haderő az első világháború kirobbanásakor nem rendelkezett megfelelő térképekkel. Az állásháború és a lövészárokharc olyan térképeket igényeltek, amelyek alkalmasak a gyalogság és a tüzérség együttműködésének a támoga-

51 Zeinar i. m. 551.

52 Kronenbitter i. m. 16.

53 Zeinar i. m. 552.

54 Bár a brit–búr és az orosz–japán háború tapasztalatait elemezték, de azokból téves következtetéseket vontak le. Ez persze nem kizárólag a Monarchia hadvezetésére igaz, hanem az első világháborúban részt vevő szinte összes haderő vezetésére. Kronenbitter i. m. 14. Lukas Grawe: Generalstäbe im Zeitalter der Weltkriege–Einleitung. In: Lukas Grawe (szerk.): *Gehirne der Armeen? Die Generalstäbe der europäischen Mächte im Vorfeld der Weltkriege.* Berlin, Brill Schöningh, 2023. XXVII. https://doi.org/10.30965/9783657791958_017

tására. Ezekhez a műveletekhez sokkal alacsonyabb méretarányú térképeket kellett elkészíteni: az 1:75000 méretarányú térképek helyett 1:10000, 1:5000, sőt 1:2500 méretarányú térképekre volt szükség. Mivel azonban az Országleíró Iroda és a közös hadügyminisztérium alárendeltségébe tartozó Katonaföldrajzi Intézet legtöbb beosztottját csapatszolgálatra vezényelték, nem maradt elegendő szakember a hiányosságok pótlására.[55]

Bizonyos szempontból a Vezérkar Vasúti Irodája kivételesnek, különlegesnek számított a Vezérkar egyéb irodáihoz képest, mégpedig abból a szempontból, hogy az 1865-ben felállított Vasúti Iroda 1889-óta egyúttal a közös hadügyminisztérium 5/EB osztályát is képezte.[56] A Vasúti Iroda a Hadtápirodával szoros együttműködésben vett részt a mozgósítási, felvonulási, illetve a riadóztatási előkészületek kidolgozásában. A közlekedési lehetőségek legalább olyan fontos befolyást gyakoroltak a tervek kidolgozására, mint a hadműveleti−hadászati célok és kívánságok. Mivel a haderő mozgósítása és felvonulása erőteljesen igénybe vette a vasúthálózatot, a Vasúti Iroda meglehetős önállósággal rendelkezett és az ott szolgálatot teljesítő tiszteknek speciális ismeretekkel kellett rendelkezniük. A vasút növekvő szerepét jelezte, hogy 1883-ban külön vasúti és távírda ezredet állítottak fel, amelyek kiképzését a Vezérkar alapvető jelentőségűnek tekintette.[57]

A Távírda Iroda 1876-tól vezette a távírda, telefon posta- valamint a postagalambokkal kapcsolatos ügyeket. A korlátozott anyagi lehetőségek ellenére az iroda irányította az összes tábori, erőd- és hegyi távírda és telefonegységet, a rádiókommunikációt és a postaforgalmat, illetve a tábori jeladó osztályokat. 1904-től a Távírda Iroda − hasonlóképpen, mint a Vasúti Iroda − a Vezérkar és a közös hadügyminisztérium közös alárendeltségében működött tovább.[58]

1909-ben Conrad von Hötzendorf hozta létre a Hadtápirodát. A Hadtápiroda volt az osztrák-magyar haderő logisztikai központja. Az iroda feladata az volt, hogy gondoskodjék a felvonult hadsereg terepen való folyamatos ellátásáról (hadtáp). Erre vonatkozóan kibocsátott minden szükséges előírást, szabályzatot és parancsot. A hadtáppal összefüggő minden egészségügyi, ellátási, gondozási és járművekkel kapcsolatos szervezési, kiképzési, mozgósítási kérdésben

[55] Zeinar i. m. 556., illetőleg 606–608.

[56] Wandruszka−Urbanitsch szerint 1888-tól. Wandruszka−Urbanitsch i. m. 362., illetőleg 381. A Vasúti Iroda korábbi főnöke, Emil von Guttenberg báró altábornagy lett az első császári-királyi osztrák vasútügyi miniszter Kasimir Felix von Badeni gróf kormányában 1896-ban. Uo. 556., illetve 560.

[57] Uo. 557.; Kronenbitter i. m. 16.

[58] Wandruszka−Urbanitsch i. m. 362., illetőleg 381.; Zeinar i. m. 558.

hatáskörrel rendelkezett. Az iroda szabályozta a hadműveleti terület mögötti közlekedési és összeköttetési ügyeket is. Befolyást gyakorolt továbbá a tábori rendészet és a katonai bíráskodás ügyeire, illetve a kivételes helyzettel kapcsolatos rendelkezésekre.

Még nemzetközi jogi kérdések is a hatáskörébe tartoztak, amennyiben azok ellenséges és semleges javak kezelésével álltak összefüggésben. Az iroda foglalkozott az elfoglalt és megszállás alatt álló területek igazgatásával és gazdasági célú kiaknázásával. A Hadtápiroda dolgozta ki továbbá a mozgósítási terveket a hadseregek hadtápparancsnokságai számára illetve gondoskodott a hadtápszolgálatra beosztott személyzet iskoláztatásáról. Conrad von Hötzendorf létrehozta a hadtápügyek főnöke tisztségét, aki a Vezérkar főnöke második számú helyettese lett.[59]

A Nyilvántartó Iroda *(Evidenzbureau)* elsődleges feladata és hatásköre kezdetben az idegen haderőkről összegyűjtött információk, ismeretek, adatok nyilvántartása volt. Nyilvántartást kellett vezetni az idegen haderő szervezetéről, elhelyezkedéséről, felvonulásáról, fegyverzetéről, az alkalmazott harceljárásokról, képzettségéről, anyagiakkal való ellátottságáról, létszámáról, és minden egyébről, ami egy esetleges háború esetén számításba jöhet. A nyilvántartás szabályait egyre szigorúbb utasítások rögzítették. Az *'Evidenz−Mémoire'* adatszerűen tartalmazta az adott haderőre vonatkozó összes információt a felépítéstől, a hadrenden és a felszerelésen át egészen a hadkötelezettségre vonatkozó szabályokig. Az *'Evidenz−Tableau'* áttekintő táblázat formájában tartalmazta az idegen haderőre vonatkozó adatokat, A *'Personal−Evidenzen'* egyes magasabb rangú katonákra vonatkozó személyi adatlap volt, míg az *'Evidenz−Rapport'* alapvetően hivatalos forrásból származó egyetlen témát felölelő jelentés, amelyben kifejezetten az adott haderőre vonatkozó változásról, újdonságról kellett beszámolni. A Nyilvántartó Iroda számára kibocsátott 1876. évi szolgálati szabályzat 1. §. szerint az Iroda békeidőben hírszerző tevékenységet folytathat. Ezt megerősítette az 1886. és az 1889. évi szolgálati szabályzat is. Az ellenséges kémtevékenység elleni fellépést először az 1889. évi szolgálati szabályzat írta elő.[60]

---

[59] Wandruszka−Urbanitsch i. m. 386.; Zeinar i. m. 515. 553−556., illetőleg 616.; Kronenbitter i. m. 16.

[60] A Nyilvántartó Irodáról bővebben Szabó Szilárd: *Az Osztrák–Magyar Monarchia központi katonai és polgári hírszerző és elhárító szervezete 1850−1918.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019. 27−121.

7. A Vezérkar kapcsolata a Monarchia egyéb szerveivel és hatóságaival

Az osztrák–magyar haderő főparancsnoka a mindenkori uralkodó, illetve az általa erre a tisztségre kinevezett személy volt. A főparancsnok és a Vezérkar az uralkodó katonai kancelláriáján keresztül tartotta egymással a kapcsolatot. Az 1867. évi Kiegyezés alkotmányjogi értelemben kétségesé tette a Hadsereg Főparancsnokság addigi formájában való megtartását, illetve, hogy a Vezérkar főnöke egyúttal közös hadügyminiszter is legyen egy személyben − ugyanis a Vezérkar főnöke a Hadsereg Főparancsnokságtól is függött. 1868. januárjában Ferenc József feloszlatta a Hadsereg Főparancsnokságot, Albrecht főherceget a hadsereg főparancsnokának, majd 1869 március 24-én főfelügyelőjének nevezte ki.[61]

A hadsereg főfelügyelője hatáskörébe tartozott a sereg kiképzése, manőverezőképessége, valamint a jelentősebb hadgyakorlatok feletti ellenőrzés lefolytatása. Ezekről az uralkodónak személyesen tehetett jelentést. Az uralkodó fenntartotta magának a jogot, hogy a főfelügyelőt megbízza a katonai intézetek ellenőrzésével, fontos katonai kérdésekben − mint például hadrend, diszlokáció, hadgyakorlatok − meghallgassa, illetve, hogy véleményt formáljon a tábornokok jelentéseiről.

A hadsereg főfelügyelője, a katonai kancellária főnöke − aki ebben az időben Beck, a Vezérkar későbbi főnöke volt − és John altábornagy, a Vezérkar főnöke úgy vélte, hogy a közös hadügyminiszter túl nagy hatalommal rendelkezik, ezért bővíteni kívánták a Vezérkar főnökének hatáskörét a szabályzatok és utasítások kidolgozásában. Az általuk 1874. áprilisában kidolgozott javaslat értelmében a Vezérkarnak kellene kidolgoznia a felvonulással és mozgósítással kapcsolatos rendelkezéseket, szakvéleményt kellene adnia a hadgyakorlatok, a kiképzés, a hadseregszervezés kapcsán, az erődítések kérdésében, illetve a hadsereg fegyverzetével, felszerelésével és a kommunikációs eszközök tekintetében is.

Egy 1876. februári köriratban a közös hadügyminiszter, a Vezérkar főnöke és a Vezérkar irodái közötti kapcsolattartási eljárás szabályairól világosan megkülönböztette a Vezérkar hatósági és tanácsadó jogkörét és rendezte azt a módot is, hogy egy esetleges véleménykülönbség esetén hogyan kell az ügyet rendezni. A Vezérkar 1876-ban kinevezett főnöke, Schönfeld altábornagy egyértelműen Albrecht főherceg javaslatára került a Vezérkar élére, a közös hadügyminiszter csupán a javaslat formális beterjesztője volt. A Vezérkar főnöke helyettesének

[61] Wandruszka−Urbanitsch i. m. 354−357.; Zeinar i. m. 375.

személyéről a közös hadügyminisztert pedig csak utólag értesítették.[62] A főfelügyelő befolyása nyilvánult meg az 1874. június 21-én kibocsátott instrukcióban, amelyben előírták, hogy a Vezérkar főnöke minden stratégiai felvonulás számára szükséges hadműveleti előkészület elfogadásához köteles beszerezni azoknak a tábornokoknak a hozzájárulását, akiket az uralkodó kijelöl. Ezeket a tábornokokat pedig Albrecht főherceg a hadsereg főfelügyelője választotta ki.[63]

1898 márciusában Ferenc József Ferenc Ferdinánd főherceg magyar királyi herceget, az ausztriai császári és a magyar királyi trón örökösét a legfelsőbb parancsnokság állományába helyezte. Ebben a minőségében lehetőséget kapott arra, hogy hadgyakorlatok alkalmával nagyobb seregtesteket vezethessen. Az uralkodó parancsára vagy jóváhagyásával a teljes fegyveres erő − tehát akár a Landwehr vagy a Magyar Királyi Honvédség − alakulatát is meglátogathatta. Részt vehetett az uralkodó elnöklete alatt tartott katonai konferencián, fontos katonai kérdésekben akár az uralkodó kívánságára, akár a saját kezdeményezésére szakvéleményt adhatott.[64]

A trónörökös céltudatosan törekedett jogállása kiszélesítésére. Saját katonai kancelláriát hozott létre, amelyhez beérkeztek a fegyvernemek felügyelőitől a közös hadügyminiszterhez benyújtott jelentések és egyéb fontosabb ügyiratok is. Természetes módon következett ebből a helyzetből, hogy növekedett a konfliktus közte, valamint a közös hadügyminiszter, az uralkodó katonai kancelláriája és a Vezérkar főnöke között.[65] Conrad von Hötzendorf Ferenc Ferdinánd javaslatára került a Vezérkar élére 1906-ban, majd egy rövid időszak után szintén Ferenc Ferdinánd kívánságra nevezte ki ismét 1912-ben Ferenc József. Ferenc Ferdinánd támogatása tette lehetővé 1909-ben ideiglenesen, majd 1913-ban véglegesen, hogy a Vezérkar főnöke kikerülhessen a közös hadügyminiszter segédszerve jogállásából. 1913 augusztusában az uralkodó kinevezte Ferenc Ferdinánd főherceget a teljes fegyveres erő főfelügyelőjévé. A nagyobb hadgyakorlatok vezetésének a joga az ő kezébe került − emiatt vett részt a végzetes bosznia-hercegovinai hadgyakorlaton 1914. június végén.[66]

---

62 Wandruszka−Urbanitsch i. m. 360.

63 Uo. 376.

64 Uo. 367.

65 Ferenc Ferdinánd katonai kancelláriája hivatalos megnevezése ’Ő császári és királyi Fensége, nagyméltóságú Ferenc Ferdinánd főherceg lovassági tábornok Úr katonai kancelláriája’ volt. Uo. 368. A kancellária vezetője 1906−1911 között Alexander Brosch von Aarenau őrnagy, majd alezredes, 1911−1914 között Carl Bardolff ezredes volt. Kronenbitter i. m. 10.

66 Wandruszka−Urbanitsch i. m. 368.; Zeinar i. m. 457.

A Vezérkar és a közös hadügyminiszter viszonya mindvégig problémás maradt. A közös hadügyminisztérium szervezetén belül akadtak olyan egységek, amelyek hatásköre részben lefedte a Vezérkar valamelyik irodájának a hatáskörét. Ezek gyakran hatásköri vitába keveredtek egymással és igyekeztek átnyúlni egymás feje fölött. A Vezérkar jogállása tekintetében is komoly viták bontakoztak ki: ki kinek tartozik jelenteni, ki kinek küldhet közvetlenül információt, ki és mikor tekinthet be a másik által elkészített ügyiratokba. A Vezérkar befolyását komoly mértékben növelte, hogy vezérkari tisztek a közös hadügyminisztériumban is teljesítettek szolgálatot. Ez ugyanis lehetővé tette, hogy a vezérkari tisztek a szabályzatok, utasítások előkészítésének fázisában képesek voltak a Vezérkar érdekeit érvényesíteni, méghozzá olyan területeken is, amelyek egyébként a közös hadügyminiszter felelősségi köréhez tartoztak.

A közös hadügyminiszter kapcsán a Vezérkarnak azt is figyelembe kellett vennie, hogy a közös hadügyminiszter a hadseregre vonatkozó költségvetési kérdésekben nagy mértékben függ a közös pénzügyminisztertől és a két országos kormánytól, valamint a két törvényhozástól. Ebben a tekintetben jelentős eltérést lehetett megfigyelni Beck és Conrad von Hötzendorf magatartásában. Beck mindig igyekezett figyelembe venni a közös hadügyminiszter alkotmányos felelősségét, míg utóda nem az adott helyzetben elérhető maximumot, hanem a mindig a lehető legideálisabb megoldást kereste. A közös hadügyminiszterek, akik Conrad von Hötzendorf idejében töltötték be a közös hadügyminiszteri tisztséget, gyakran érzeték úgy, hogy a Vezérkar főnöke túllépi a számára biztosított hatáskört.[67]

Conrad von Hötzendorf igyekezett közvetlen kapcsolatot kialakítani a közös külügyminiszterrel is és befolyást gyakorolni a közös külpolitikára. Amíg Alois Lexa von Aehrenthal báró volt a közös külügyminiszter, ezek a kísérletek sikertelenek maradtak. Aehrenthal ilyen esetben mindig az uralkodótól kért és kapott segítséget. Günther Kronenbitter hangsúlyozza, hogy a Vezérkar még közvetlenül az első világháborút megelőzően is csupán eszköze és nem alakítója volt az osztrák–magyar biztonságpolitikának. Ezt egyértelműen mutatja az, hogy a Szerbiának elküldött ultimátum elkészítésében és a háborúhoz vezető diplomáciai lépések előkészítésében a Vezérkarnak semmilyen szerepe nem volt. Leopold Berchtold gróf közös külügyminiszter Conrad von Hötzendorf azon kérését sem teljesítette, hogy a Szerbiának küldendő ultimátumot és az azt követő hadüzenetet lehetőség szerint olyan időpontban tegyék meg, amikor a katonák már visszaértek a szabadságukról és befejeződött az aratási időszak. A

[67] Zeinar i. m. 560−561.

közös külügyminiszter a Vezérkar főnökének azt a kívánságát sem teljesítette, hogy a háború kezdetét halasszák el addig, amíg a hadsereg felvonulása be nem fejeződik.[68]

8. Összegzés

A Vezérkar a nehézkes kezdetek után folyamatosan javította jogállását az osztrák–magyar közös hadügyi intézményrendszer keretein belül. A Vezérkar főnökének sikerült közvetlen kapcsolatot kialakítani a hadtestparancsnokokkal. Ez azért volt fontos, mert ők hajtották végre az utasításokat, tehát szükséges volt egyfajta visszajelzés, hogy a Vezérkarban kidolgozott szabályzatokat, utasításokat, parancsokat hogyan lehet alkalmazni a gyakorlatban.

A Vezérkar és főnöke hatásköre folyamatosan bővült, az első világháború előtti években már nem csak a közös hadseregre, hanem a Monarchia teljes fegyveres erejére kiterjedt. Ez azt jelenti, hogy egy elvileg közös szerv, a Vezérkar és annak főnöke hatásköre nem csak a közös, hanem az osztrák és magyar országos, valamint a bosznia-hercegovinai tartományi katonai szervekre is kiterjedt − ez mindenesetre ellentmondott az 1867. évi XII. törvény szellemiségének, még akkor is, ha a törvény egyetlen konkrét paragrafusát nem is sértette meg.

A Vezérkar dolgozta ki a Monarchia teljes fegyveres erejének a felvonulási és mozgósítási terveit. Ebben a hatáskörben tulajdonképpen nagyobb befolyása volt a haderő működésére, mint az igazgatási és költségvetési ügyekkel foglalkozó közös hadügyminiszternek. A Vezérkar tehát elsősorban három különböző módon igazgatott és eltérő alkotmányjogi struktúrájú szárazföldi alakulat (közös hadsereg, Magyar Királyi Honvédség és a népfelkelők, illetve az osztrák Landwehr és Landsturm, valamint a bosznia-hercegovinai tartományi alakulatok) mozgósítási és felvonulás terveinek elkészítésével, végrehajtásával és ellenőrzésével foglalkozott.[69]

[68] Kronenbitter i. m. 11., illetőleg 25−27.

[69] Zeinar i. m. 382.; és 401.; Kronenbitter i. m. 12.

A JAPÁN LEGFELSŐ BÍRÓSÁG KORAI HATÁROZATAI AZ ALKOTMÁNY BÉKE-KLAUZULÁJÁRÓL

Tamás Csaba Gergely[1]

1. Bevezetés

A birodalmi japán alkotmányt Meiji császár hirdette ki 1889. február 11-én, s 1890. október 23-ánlépett hatályba a japán parlament Képviselőházának alakuló ülésével párhuzamosan. Az alakuló ülést megelőzően 1890. július 1-jén képviselőházi választásokra került sor, ahol az akkor kb. 40 millió lakosú ország 1 %-a rendelkezett aktív választójoggal. A Felsőház *(kizoku-in)* tagjai a császári család felnőtt tagjaiból és más, a császár által kinevezett személyekből álltak A Meiji-alkotmány rögzítette a császár sérthetetlenségét és szuverenitását. Az alkotmány alapján a császár nevezte ki a kormány tagjait, akik felelősséggel a császárnak és nem a parlamentnek tartoztak. Az alkotmány ötödik fejezete tartalmazta a bíróságokra vonatkozó rendelkezéseket. A kormánytól és a parlamenttől eltérő önálló bírósági fejezet előremutató ugyan, azonban sem az alkotmány kommentárja, sem a későbbi gyakorlat nem bizonyította azt, hogy valójában szétvált volna egymástól a végrehajtó és a bírósági hatalmi ág.

A Meiji-alkotmány 57. cikke alapján az igazságszolgáltatást a bíróságok törvény alapján, a császár nevében végezték. Ez utóbbi arra utal, hogy az igazságszolgáltatás végső soron a császári szuverenitásból fakadt, mivel minden hatalomnak ő volt a forrása. A bírák kinevezése szintén a császár feladata volt. A bírák működésük tekintetében élveztek függetlenséget, a bírói tisztség betöltésének előfeltétele a megfelelő képzettség megszerzése volt.

A Meiji-alkotmány nem ismerte, nem ismerhette a bírói felülvizsgálat elvét, a törvények alkotmányossági bírói vizsgálatához egészen a II. világháború utáni

[1] Megbízott oktató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar.

megszállás alatt megalkotott, gyakran „oktrojált" alkotmány hatálybalépésére volt szükség.

Hirohito császár 1946. november 3-án hirdette ki az új alkotmányt, majd hatálybalépésére 1947. május 3-án került sor. Az alkotmányt a mai napig nem módosították.

Az alkotmány felépítésében és szerkezetében a Meiji-alkotmányhoz hasonlóan egy viszonylag rövid – 103 cikket tartalmazó – szöveg, ám tartalmában egy valódi parlamentáris monarchia alapvető rendelkezéseinek foglalata.[2]

Az első cikk értelmében a császár az állam és a nép egységének szimbóluma, tehát korábbi pozícióját elveszítve 'jelképes' funkciókat tölt be. A népszuverenitás eszméje, ami a császár szuverenitását váltotta fel, szintén az első cikkben került megfogalmazásra.

Az egyetlen cikkből álló II. fejezet tartalmazza az alkotmány minden bizonnyal legismertebb rendelkezését, amelynek értelmében Japán mindörökre elutasítja a háborút és a nemzetközi viták fegyveres rendezését. E célok érdekében pedig nem tart fenn sem szárazföldi, sem tengeri, sem légi hadi potenciált.

Bevezetésre került a brit kétkamarás parlamenti rendszer, a parlament kizárólagos törvényalkotói hatáskörével és szupremáciájával. A Képviselőház túlsúlya a költségvetés elfogadására, a miniszterelnök választására, valamint a nemzetközi szerződések ratifikációjára vonatkozó jogosultság formájában érvényesül.

A végrehajtó hatalom a kormány kezében összpontosul, amely e feladatai teljesítése során a parlamentnek tartozik felelősséggel.

Az alkotmány biztosítja a bírói függetlenség elvét, továbbá akként rendelkezik, hogy bírói hatalmat csak a Legfelső Bíróság és az alsóbb bíróság gyakorolhatnak, ezzel pedig létrejött a másik két államhatalmi ágtól elkülönült, független igazságszolgáltatási rendszer. Önálló alkotmánybíróság nem állt fel, az alkotmányossági panaszok kapcsán a Legfelső Bíróság a végső fórum.

Az alkotmánymódosításáról a 96. cikk rendelkezik. Ennek értelmében az alkotmánymódosításhoz a parlament mindkét házának kétharmados támogatására, valamint eredményes népszavazásra van szükség.[3]

---

[2] Kazuhiro Takii: *The Meiji Constitution: the Japanese experience of the West and the shaping of the modern state.* Tokyo, International House of Japan, 2007. 43–71.

[3] Ld. Kenzō Takayanagi: A Century of Innovation: The Development of Japanese Law. In: Arthur Taylor Von Mehren (szerk.): *Law in Japan, The Legal Order in a Changing Society.* Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1963. 12–15., Robert E. Ward: The origins of the present Japanese Constitution. In: Hideo Tanaka (szerk.): *The Japanese Legal System.* University of Tokyo Press, 1976. 642–650.

2. A japán alkotmány béke-klauzulája

A japán alkotmány 9. cikke Japánnak a második világháború utáni politikáját mind a mai napig meghatározza, s az amerikai megszállás megszűnte óta heves belpolitikai viták tárgyát is képezi.

A 9. cikk értelmében a japán emberek mindörökre lemondanak a háborúról: *„forever renounce war"* és a nemzetközi viták fegyveres úton történő megoldásának jogáról.

Az (1) bekezdés alapján: a japán nép, az igazságon és renden alapuló nemzetközi béke iránti őszinte elköteleződéssel, örökre lemond a háborúról, mint a nemzet szuverén jogáról, valamint az erőszakkal való fenyegetésről vagy annak alkalmazásáról, mint a nemzetközi viták eszközéről.

A (2) bekezdés értelmében: az előző bekezdésben foglalt célok teljesítése érdekében soha nem tartanak fenn szárazföldi, tengeri vagy légi haderőt és egyéb háborús eszközöket. Az állam háborúindítási jogát nem ismerik el.[4]

Az alkotmány 9. cikkének kifejezett pacifista rendelkezése ellenére 1950 fordulópontot jelentett nemcsak Japán geopolitikai szerepének megítélésében, de a 9. cikkre vonatkozó álláspontok tekintetében is, ugyanis vészterhes nemzetközi viszonyok között kellett a békét fenntartani. A koreai háború kirobbanása előtt, 1950. január elején *MacArthur* tábornok már nyíltan kifejezte, hogy semmilyen nemzetet nem lehet attól megfosztani, hogy egy ellenséges támadás ellen megvédje magát.[5] Néhány héttel később pedig *Yoshida* miniszterelnök a Képviselőház plenáris ülésén kifejtette, hogy az csak a nemzetközi helyzettől függ, hogy miként gyakorolja majd Japán az önvédelemhez való jogot.[6]

A koreai háború kitörése után (1950 júliusában) *MacArthur* tábornok rendelte el egy tartalékos fegyveres alakulat felállítását, amelynek eredeti neve nemzeti rendőrségi tartalékos egység volt, s közel százezer főt számlált. A kormányzati indokolás szerint a szervezetet kizárólag a közrend fenntartása érdekében hozták létre.

San Franciscoban, 1951. szeptember 8-án aláírásra került a szövetséges erők és Japán közötti békeszerződés,[7] továbbá az amerikai–japán kétoldalú biztonsági szerződés.[8] Ez utóbbi szerződés preambuluma szerint Japán nem tudja

4 Szerző saját fordítása.

5 Nishi Osamu: *The Constitution and the National Defense Law System in Japan.* Tokió, Seibundo Publishing Co Ltd., 1979. 15.

6 Uo. 16.

7 Kína és Szovjetunió nem írta alá a San Franciscó-i békeszerződést.

8 http://www.niraikanai.wwma.net/pages/archive/ampo51.html

önvédelemhez való jogát gyakorolni, ezért szükséges az Amerikai Egyesült Államokkal való megállapodás. Azaz, Japán biztonságát a megszállás után a területén állomásozó amerikai fegyveres erők biztosítják. A szerződés megfogalmazása szerint Japán egyenesen felkéri az Amerikai Egyesült Államokat, hogy területén csapatokat állomásoztasson.

A békeszerződés 1952. április 28-i hatálybalépésével lezárult egy közel hét-éves korszak, a megszállás időszaka.[9]

A koreai háború és a hidegháború előrehaladtával azonban Japán nem tudott megelégedni a gyenge védelmi képességeivel. Első lépésként ezért az 1950-ben létrehozott rendőrségi tartalékos egységet, amelynek tagjai már akkor amerikai kiképzésben részesültek, 1952 augusztusában átnevezték nemzeti biztonsági erővé, majd 1954-ben nemzeti önvédelmi erővé (自衛隊, *Jieitai*). Ez utóbbi, megerősített létszámmal és felszereléssel a szárazföldi, tengeri és légi védelmi feladatokat is ellátott.

3. A japán Legfelső Bíróságról

Az alkotmány VI. fejezete tartalmazza a bíróságokra vonatkozó rendelkezéseket, amelyek közül kiemelkedik a 76. cikk jelentősége. Ez alapján az igazságszolgáltatást kizárólag a Legfelső Bíróság (最高裁判所 *saikō-saibansho*) és az alsóbb bíróságok gyakorolják, azaz megvalósult a kormányzattól teljesen elkülönült, önálló bírósági hatalmi ág. Megszűnt tehát a korábbi időszak azon gyakorlata, amely alapján az igazságügyi minisztérium ellenőrzés alatt tartotta a bíróságokat.

Szintén a 76. cikk értelmében, különleges bíróságok nem állíthatók fel, továbbá semmilyen kormányzati szerv nem hozhat végső bírósági döntést. Ez a rendelkezés a közigazgatási bíróságok második világháború előtti működésére jelent utalást, amely egyáltalán nem ismerte el a rendes bíróságok közigazgatási határozatok felülvizsgálatára vonatkozó hatáskörét. Végül a 76. cikk rögzítette a bírák függetlenségét, akik csak az alkotmánynak és a törvényeknek vannak alárendelve. A bírákat élethosszig nevezik ki, felmentésükre csak szellemi vagy fizikai alkalmatlanság esetén kerülhet sor. Az alkotmány külön kiemelte,[10] hogy semmilyen kormányzati szerv nem kezdeményezheti bírák felmentését.

---

[9] Yosiyuki Noda: *Introduction to Japanese Law.* (Fordította Antony H. Angelo.) University of Tokyo Press, 1992. 193–197.

[10] Alkotmány 78. cikke.

Ez a rendelkezés szintén a kormányzati ellenőrzés alól kivont bírói függetlenség tartalmát erősíti, és közvetett módon nyílt kritikáját jelenti a háború előtti igazságszolgáltatásnak. A bírák függetlenségét segíti az alkotmány alapján a megfelelő illetmény, amely a bírói életpálya alatt nem csökkenthető. Ez az alkotmányos védelem szintén a másik két hatalmi ágtól való függetlenséget erősíti.

A bírósági szervezetrendszer csúcsán a Legfelső Bíróság áll, amely a bírósági szervezetrendszerre, működési rendekre vonatkozó szabályokat is megállapíthat. A Legfelső Bíróság tizennégy bíróból és a miniszterelnökkel azonos rangú elnökből áll, tagjait a kormány nevezi ki tíz évre, a kinevezés megismételhető. A japán alkotmányos rendszer érdekessége, hogy a Legfelső Bíróság tagjait kinevezésük után hivatalukban a választópolgároknak is meg kell erősíteni. Ez a soron következő képviselőházi választások idején szokott megtörténni. Amennyiben a választópolgárok többsége nem erősíti meg a Legfelső Bíróság egy vagy több tagjának kinevezését, akkor fel kell menteni a bírót tisztsége alól. Ilyenre azonban eddig még nem volt példa. Megbízatásuk legfeljebb hetven éves koruk betöltéséig tart.

Az alkotmány 81. cikke alapján a Legfelső Bíróság az alkotmányossági viták végső fóruma, azaz bármely törvény, rendelet vagy közigazgatási határozat alkotmányellenessége kapcsán a megfellebbezhetetlen, jogerős döntés meghozatalára jogosult. Az alkotmánybírósági feladatkörök telepítése szintén teljesen új intézmény, *MacArthur* tábornok e rendelkezések előkészítésekor az amerikai Legfelső Bíróságot vette mintául.

Mindenesetre a második világháború után a Legfelső Bíróság állapította meg törvény alkotmányellenességét, azaz azonosult újdonsült hatáskörével.[11]

4. A 9. cikk bírósági jogértelmezéséről

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy alig nyolc évvel a 9. cikk háború alkalmazását és fegyveres erők fenntartását tiltó rendelkezésének parlamenti jóváhagyása után Japán ismét rendelkezett nemzeti önvédelmi erővel. Egyes értelmezések szerint ez már önmagában alkotmányellenes, hiszen a békét és pacifizmust hirdető alkotmány nem engedne meg semmilyen japán fegyveres erőt.

[11] Percy R. Luney: The judiciary: Its Organization and Status in the Parliamentary System. In: Percy R. Luney – Kazuyuki Takahashi (szerk.): *Japanese Constitutional Law.* University of Tokyo Press, 1993. 145.

Az alábbi kérdések minden bizonnyal nemcsak az alkotmányjog iránt elkötelezett Olvasóban merülnek fel:

1) megsértette-e az alkotmányt az amerikai–japán biztonsági szerződés?
2) összhangban áll-e a nemzeti önvédelmi erő az alkotmány 9. cikkével?

A választ két, a 9. cikk szempontjából alapvető jelentőségű bírósági eljárásból ismerhetjük meg.

A Legfelső Bíróság egyik első és legjelentősebb határozata nem is közvetlenül a 9. cikk, hanem a japán–amerikai biztonsági szerződés alkalmazása kapcsán született. Az ún. *Sunakawa*[12]*-ügy* háttere a következő: 1957 júliusában Sunakawa városban az amerikai légibázis kifutópályájának tervezett bővítése ellen tiltakozás kezdődött, és a tüntetők közül többen áttörték a bázist elhatároló kerítéseket és behatoltak a létesítmény területére. A tüntetők közül néhányat letartóztattak. A tokiói városi bíróság határozata szerint a tüntetők nem követtek el bűncselekményt, mivel az amerikai légi bázis létesítése ellentétes az alkotmány 9. cikkének (2) bekezdésével. Pontosabban a japán kormány elősegítette az alkotmányban foglalt fegyveres kapacitás teljes tilalmának megsértését azzal, hogy hozzájárult a légi bázis megépítéséhez. Ennek alapján a tüntetők ellen sem lehetett volna jogszerűen eljárást indítani.[13]

Az eljárásban nagy hangot kapott a nemzetközi szerződés bírósági felülvizsgálatának kérdése is, amelyet a Legfelső Bíróság ugyan hivatalosan elutasított, de végső határozatából mégis lehet erre vonatkozó következtetéseket levonni, hiszen a tokiói városi bíróság határozatát megváltoztatta. A 9. cikk keletkezése kapcsán a bíróság utalt a második világháború alatti kormányok hibás döntéseire, a Potsdami Nyilatkozat következményeire, valamint arra, hogy a béke-klauzula az alkotmány meghatározó eleme. Hangsúlyozta, hogy a 9. cikk elutasítja a fegyveres erő alkalmazását és fenntartását, ugyanakkor nem tiltja meg az önvédelemhez való szuverén jog gyakorlását. Az alkotmányban megjelenő pacifizmus nem egyenlő a védelemre vagy ellenállásra való képesség hiányával. Továbbá leszögezte, hogy a 9. cikk nem akadályozza meg azt, hogy Japán az ország békéjének és biztonságának megőrzése érdekében más országgal megállapodást kössön. Ennek következtében a (2) bekezdés azt sem tiltja, hogy más országok, nemzetközi szervezetek csapatokat állomásoztassanak Japán területén.

[12] http://www.courts.go.jp/english/judgments/text/1959.12.16-1959-A-No.710.html

[13] Po Liang Chen – Jordan T. Wada: Can the Japanese Supreme Court Overcome the Political Question Hurdle? *The Washington International Law Journal,* Vol. 26., N. 2. (2017). https://digitalcommons.law.uw.edu/wilj/vol26/iss2/8/

A biztonsági szerződés alkotmányossága kapcsán a Legfelső Bíróság nem foglalt állást. Felidézte a szerződés keletkezésének körülményeit, a szerződés tartalmai elemeit, a béke és biztonság megteremtésének kiemelten fontos politikai célkitűzését, valamint megerősítette, hogy sem a biztonsági szerződés, sem az ENSZ Alapokmánya nem tiltja a részes országok számára a fegyveres önvédelemhez való jogot. Az álláspontját az alábbiak szerint indokolta: a biztonsági szerződés, amely az ország szuverenitását érinti, oly magas fokú politikai szempontokat képvisel, amelyeknek jogi szempontú elemzése, alkotmánnyal való összhangjának meghatározása a tárgyalásokban részt vett kormány, valamint a parlament feladata. A bíróság csak akkor dönthetne a szerződés alkotmányosságáról, ha nyilvánvalóan alkotmányellenes helyzet állna elő.[14]

A második kérdésre a *Naganuma-ügy*[15] során kaphatunk választ. Az ügy hátterében ismételten civilek kerültek szembe, a helyi érdekeket sértő beruházással, azonban most nem az amerikai csapatok, hanem a nemzeti önvédelmi erők számára terveztek új rakétabázis kialakítását Hokkaidó területén. A civilek ellenezték, hogy védett területen kívánják a beruházást megvalósítani, ezért bíróság előtt támadták meg az erdészeti minisztérium engedélyét. Azért is volt nagy civil ellenállás, mivel a kijelölt terület élőhelyül szolgált a vörös koronás darumadárnak, amely Japán egyik nemzeti szimbóluma, ritka és veszélyeztetett faj. 1973 szeptemberében *Sapporo* kerületi bíróság történeti jelentőségű határozatában leszögezte, hogy a nemzeti önvédelmi erő egy katonai szervezet, ami alkotmányellenes, és ezért a beruházást is le kell állítani. Az ún. *Fukushima-határozatban*[16] a kerületi bíróság az alkotmány 9. cikkének vizsgálata kapcsán leszögezte, hogy az nemcsak a fegyveres agressziót, de a fegyveres védelmi képességet is tiltja. Továbbá, a nemzeti önvédelmi erők felépítése, szervezete egyértelműen olyan ismertetőjegyekkel bírt, amelyekkel katonai szervezetek rendelkeznek, ezért alkotmányellenes. Végül a bíróság arra a következtetésre jutott, hogy az alkotmány rendelkezéseinek a fegyvertelen védelmi egységek fenntartása felel meg, azaz polgári jogi, diplomáciai, közigazgatási úton kell az ország biztonságát fenntartani.

A *Sapporo* felsőbíróság hatályon kívül helyezte az elsőfokú bíróság határozatát. A továbbiak tekintetében, azaz, hogy a nemzeti önvédelmi erő alkotmányellenes-e, a *Sunakawa* ítéletben alkalmazott indokolást alkalmazta. Azaz,

[14] http://www.courts.go.jp/english/judgments/text/1959.12.16-1959-A-No.710.html

[15] Robert L. Seymour: Japan's Self-Defense: The Naganuma Case and Its Implications *Pacific Affairs,* Vol. 47., No. 4. (tél, 1974–1975) 421–436. http://www.jstor.org/stable/2755945

[16] *Fukushima* bírót a határozatot követően a kormányzat megpróbálta elmozdítani pozíciójából, amit a bírósági függetlenség megsértéseként értelmeztek.

részletesen elemezte az alkotmány 9. cikkét, ugyanakkor érdekes módon a fegyveres önvédelmi erő fenntartásának alkotmányossága kérdését nem válaszolta meg. Sőt, a nemzeti önvédelmi erők alkotmányosságát sem vizsgálta, mivel úgy ítélte meg, hogy nem állt módjában következtetéseket levonni arról sem, hogy mennyiben tekinthető katonainak a szervezet. Végül anélkül helyezte hatályon kívül az ítéletet, hogy a két fő kérdésben határozott volna. Az utolsó fokon eljárt Legfelső Bíróság pedig az ügyben nem talált alkotmányossági kérdéseket, és azt állapította meg, hogy az érintett lakosok nem nyújthattak volna be keresetet az erdészeti minisztérium engedélye ellen.[17]

A Naganuma-ügy a japán alkotmányjog, környezetvédelem és a bíróságok szerepének határvonalait érintő egyik legfontosabb precedensértékű esetként vált ismertté Japánban. Az 1970-es években zajló per nem csupán egy helyi természetvédelmi vita volt, hanem egy sokkal mélyebb, az államhatalom működését és az alkotmány értelmezését érintő jogi és társadalmi konfliktus, amely máig hatással van a japán jogrendre, politikára és civil társadalomra. A Legfelső Bíróság eljárása pedig az ún. „politikai kérdés doktrína" *(political question doctrine)* alkalmazásának egyik fő példája volt Japánban.

5. A politikai kérdés doktrínáról

A politikai kérdések doktrínája (angolul *political question doctrine*) olyan jogelv, amely szerint bizonyos kérdések – bár elméletileg jogilag is értékelhetők – a bíróságok hatáskörén kívül esnek, mivel azok más hatalmi ágak, az ún. politikai ágak (törvényhozás és végrehajtás) kizárólagos mérlegelésére tartoznak. E doktrína elsődleges célja az államhatalmi ágak elválasztásának biztosítása és a bírósági túlzott befolyás elkerülése a politikai döntéshozatali folyamatokban.

A doktrína leginkább az Egyesült Államokban fejlődött ki és kapott markáns szerepet az ún. *Baker v. Carr* ügyben[18]. Az ügy egy Tennessee állambeli lakos, Charles Baker és Tennessee állam akkori külügyminisztere, Joe Carr közötti per volt és a vita a lakosságszámváltozásból fakadó választókerületi szavazategyenlőtlenségek miatt alakult ki. A Legfelső Bíróság 1962-ben úgy döntött, hogy a bíróságoknak van hatáskörük az ilyen ügyekben, és hogy a választókerületek újrarajzolása egy olyan igazságszolgáltatási kérdés, amellyel a bíróságoknak

[17] Ehelyütt csak vázlatosan ismertettük ez utóbbi ügyet, ugyanakkor megjegyzendő, hogy alkotmányossági jellege mellett élénk politikai vitákat keltett az eljárás alatt és után is.

[18] https://www.congress.gov/crs-product/LSB10756

foglalkozniuk kell, de ezen határozatban foglalkozott a politikai kérdések doktrínájával is. A Legfelső Bíróság álláspontja szerint olyan esetekben lehet szó politikai kérdésekről, amikor a bíróság nem rendelkezik a megoldáshoz szükséges ismeretekkel vagy amikor a bírósági döntéshozatal nem bírósági hatáskörbe tartozó politikai döntést eredményezne, vagy amikor a bírósági döntéshozatal a másik hatalmi ágak működésében zavart eredményezne.[19]

A japán Legfelső Bíróság különösen visszafogott szerepet vállalt az állam irányításának bizonyos területein, amit gyakran a politikai kérdések doktrínájához hasonló indoklással támasztott alá. Japánban ezt *tōchi kōi riron* (統治行為理論), azaz „a kormányzati aktusok elmélete" néven ismerik. Annak ellenére, hogy az alkotmány látszólag széles jogkört biztosít a Legfelső Bíróság számára az alkotmányossági felülvizsgálat terén, a japán bíráskodás különösen óvatosnak bizonyult, amikor olyan kérdésekről kellett dönteni, amelyek külpolitikai, védelmi vagy más politikai szempontból kényes területeket érintettek. Ilyenkor a *tōchi kōi riron*-ra hivatkozva a bíróság gyakran tartózkodott az állásfoglalástól.

E téren is az egyik legjelentősebb az ügy, a fentebb már említett Sunakawa-ügy, amelyben a Legfelső Bíróság végül kimondta, hogy a nemzetbiztonságra és külpolitikára vonatkozó kérdések politikai természetűek, és mint ilyenek, nem képezhetik bírói felülvizsgálat tárgyát. A bíróság indoklása szerint: „az Egyesült Államokkal kötött biztonsági egyezmény érvényessége, valamint a külföldi katonai jelenlét kérdései szorosan összefüggenek Japán diplomáciai és védelmi politikájával. Ezek a kérdések a politikai hatalom mérlegelésére tartoznak, és a bíróságnak tartózkodnia kell a beavatkozástól." Hasonló indokolást alkalmazott a Legfelső Bíróság a fentebb már szintén említett, Naganuma-ügyben, ahol a helyi lakosok keresetet nyújtottak be a japán önvédelmi erők rakétabázisának építése ellen, azt állítva, hogy az alkotmány 9. cikkének megsértését jelenti. A Legfelső Bíróság szerint a nemzetvédelemmel kapcsolatos kérdések „politikailag túl érzékenyek", és a bíróság nem illetékes ezekben állást foglalni. [20]

A japán Legfelső Bíróság visszafogottságát sokan bírálták, különösen a jogtudósok és az alkotmányvédelemmel foglalkozó civil szervezetek. A kritikusok szerint a bíróság túl gyakran hárítja el a felelősséget olyan kérdésekben, amelyek valójában alapvető alkotmányos jogokat érintenek – például az önvédelemhez való jog vagy a háborús részvétel tilalma.

---

19 https://www.law.cornell.edu/wex/political_question_doctrine

20 Chen–Wada i. m.; Tokujin Matsudaira: Judicialization of Politics and the Japanese Supreme Court. *The Washington University Law Review,* Vol. 88., N.6. (2011). https://openscholarship.wustl.edu/law_lawreview/vol88/iss6/8

Mások viszont védelmükbe veszik ezt a gyakorlatot, mondván, hogy a bíróság ily módon tiszteletben tartja a politikai döntéshozatal autonómiáját, és megőrzi az államhatalmi ágak közötti egyensúlyt.

Figyelemre méltó, hogy a Legfelső Bíróság története során nagyon kevés törvényt semmisített meg alkotmányellenesség miatt – mindössze 10 alkalommal 1947 óta –, ami alátámasztja az intézményesített óvatosságát.

Ezen óvatosság azonban a kormány mozgásterét jelentősen megnövelte, s a 2014. július 1-jei határozata[21] a 9. cikk értelmezése kapcsán érdemi új jelentést vetített előre, nevezetesen a kollektív védelemhez való jog gyakorlását. Azaz, a japán állampolgárok életének védelme és biztosítása olyan elsőrendű érdek, amelyet nemcsak akkor kell szem előtt tartani, ha Japánt éri fegyveres támadás, hanem, ha Japán egyik szoros szövetségét.[22]

Ezt az új értelmezést azonban nem követte alkotmánymódosítás. Annak ellenére nem, hogy a japán parlament mindkét kamarájában a minősített többség biztosított lett volna. Ugyanakkor a változások tekintetében hagyományosan kevéssé rugalmas választópolgárok minden bizonnyal elutasították volna az alkotmány módosítását. Ennek fényében a japán kormány átfogó törvénymódosítási javaslatot nyújtott be a Képviselőháznak 2015. május 15-én. A törvénycsomag összesen 10 törvény módosítását irányozta elő. A módosítások egyik pillére Japán biztonságát és békéjét irányozza elő, míg a második pillére a nemzetközi biztonságot és békét. Ez utóbbi Japán számára a korábbiaknál proaktívabb fellépést irányoz elő nemcsak Japánt ért támadás, hanem Japánnal szövetséges ország elleni agresszió esetén is. Ez utóbbi esetben Japán léte, fennmaradása kerül veszélybe a szövetségese elleni művelet nyomán. Továbbá nemcsak ENSZ missziókban való részvételt tesz lehetővé, hanem egyéb nemzetközi békefenntartói műveletekben való részvételt is. Heves viták után a javaslatcsomag 20216. szeptember 19-én elfogadásra került a Felsőházban is, s 2016. március 29-én hatályba is lépett.

6. Összegzés

Annak ellenére, hogy az alkotmány szövege annak 1946. november 3-i kihirdetése óta nem módosult, egyes rendelkezések értelmezése különös rugalmasságot mutat, elegendő, ha csak az alkotmány 9. cikkét említjük. Azaz,

[21] http://www.mofa.go.jp/fp/nsp/page23e_000273.html

[22] Uo.

a merev alkotmányos szerkezet alkalmazhatóságát a szövegükben változatlan rendelkezések újabb és újabb értelmezései biztosítják. Japán nemzetközi jogi kötelezettségei, az ENSZ-missziókban való fokozottabb szerepvállalás egyszerűen olyan új dimenziókba helyezte a 9. cikket, amelynek valósága lényegében ellentétben áll az alkotmány vonatkozó rendelkezéseivel. Mindez példája annak a kettőségnek is, amely a „nyugati technika, japán szellemiség" mottó mögött lassan százhatvan éve húzódik.

A politikai kérdések doktrínája a japán jogban a *tōchi kōi riron* formájában jelenik meg, és jelentős hatással van a Legfelső Bíróság alkotmányértelmezési gyakorlatára. A bíróság rendszeresen visszavonulót fúj olyan ügyekben, amelyek külpolitikát, honvédelmet vagy nemzetbiztonságot érintenek, ezzel erős önkorlátozást gyakorolva.

Bár ez a hozzáállás elősegíti a politikai stabilitást és a hatalmi ágak elválasztását, ugyanakkor kérdéseket vet fel a bíróság szerepéről az alkotmány védelmében. Ahogy Japán külpolitikai és védelmi szerepe átalakul, a Legfelső Bíróság felelőssége is nő: vajon továbbra is kívül marad a „politikai kérdések" körén, vagy eljön az idő, amikor kénytelen lesz szembenézni ezekkel az alapvető alkotmányos dilemmákkal?

A Naganuma-ügy jelentősége sokrétű: egyszerre mutatott rá a japán alkotmányosság dilemmáira, a bírósági önkorlátozás határaira, a környezetvédelem és a katonai érdekek konfliktusára, valamint a civil társadalom szerepének megerősödésére. Bár a konkrét jogvita nem zárult a felperesek győzelmével, az ügy hozzájárult a japán jogtudomány és társadalom öntudatra ébredéséhez, és napjainkig fontos hivatkozási pont maradt az alkotmányos jogállamiság területén.

A KARTELLSZERZŐDÉSEK TARTALMI ELEMEI, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A KARTELL TAGJAINAK JOGÁLLÁSÁRA A GYAKORLATBAN

Varga Norbert*

1. Bevezetés

A kartelljog különös részének magvát, ahogy (Harasztosi) Király Ferenc fogalmazott, a kartellmagánjog jelentette, ami a kartell szerveinek a jogi helyzetét, a kartelltagok jogait és kötelezettségeit, a kartell létrejöttét, működését és megszűnését, illetve a kartelltagságra vonatkozó joganyag összességét jelentette. A gazdasági életben a magánvállalatok dominanciája azt eredményezte, hogy a kartellmagánjog hangsúlyos szerepet kapott annak ellenére, hogy a kartellgazdaságpolitika érdekeinek két világháború közötti tendenciája olyan strukturális változásokat hozott e szakjog tekintetében, hogy a törvényi szabályozás előterébe a kartellfelügyelet, a kartellrendészet került, tekintettel a közgazdaság és a közérdek megnövekedett fontosságára. Ha megnézzük a gyakorlatot, akkor igazoltnak vélem Király Ferenc kijelentését, hogy a kartellközjog a

> „karteljog gerincéül nem tekinthetők. Ezért túlzónak és hiányosnak kell tekintenünk azokat a kartelljogi rendszereket, amelyek a mindenkori kartelközjog – főleg a kartelrendészeti tételes jogszabályok – síkjáról szemlélik és elemzik a felek magánkezdeményezése és magánautonómiája körébe eső és a gazdasági életben sokkal fontosabb szerepet játszó, kat'exochén kartelmagánjogi materiát."[1]

* Egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar. ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6126-3099. A K 138618 számú projekt az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a K 21 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

2. A kartellmagánjog szabályozása

A kartellmagánjog vonatkozásában azonban felmerült egy igen jelentős probléma, hogy annak átfogó szabályozása elmaradt, akkor, amikor 1931-ben elfogadták a magyar kartelltörvényt. Az 1931. évi XX. tc. rendelkezéseit vizsgálva egyértelműen kijelenthető, hogy ez a jogszabály a kartellközjogot kívánta szabályozni, amelynek indoka az volt, hogy a kartellfelügyelet bevezetése volt a biztosítéka annak, hogy a kartellek a közérdeket garantálva olyan gazdasági, üzleti tevékenységet valósítsanak meg, ami hozzájárul a fogyasztók védelméhez és a kartelltagok, vagyis a vállalatok fennmaradásához.[2] A magyar kartellmagánjog „szabályozása" hasonlóságot mutat az európai kartelljogi kodifikációs lépésekkel, hiszen az 1923. évi német kartellrendeletben szintén a kartellfelügyeleti szervek szabályozása a domináns. Ha megnézzük az 1926. évi norvég versenykorlátozások ellenőrzéséről és az árvisszaélésekről szóló jogszabályt, akkor az alapján is kijelenthetjük, hogy annak elsődleges célja szintén a kartellek feletti közjogi ellenőrzés szabályozása volt.

Törvényi szabályozás hiányában a joggyakorlat lesz, ami zsinórmértékül szolgál a jogfejlesztés és a jogélet szempontjából. A magyar kartelltörvény hatálybalépése előtt ingadozó volt a joggyakorlat a tekintetben, hogy kartellszerződések jóerkölcsbe ütköztek vagy sem.[3] Dobrovics Károly szerint ebből az következett, „hogy a kartelbe lépő felek állandó jogbizonytalanságban voltak

---

1 Király Ferenc: Kartellmagánjogi kérdések. *Magyar Jogászegyleti értekezések és egyéb tanulmányok*, 1936/13–14. 332.

2 Szabó István: A kartellfelügyelet szervezete és hatásköre az 1931. XX. törvénycikk nyomán. *Versenytükör,* 2016/különszám, 64–67.; Szabó István: Az 1931. évi XX. törvénycikk rendes bíróságok előtti gyakorlata. *Versenytükör,* 2016/különszám, 35–36.; Stipta István: A gazdasági versenyt szabályozó megállapodásokról szóló 1931. évi XX. tc. hazai előzményei. *Versenytükör,* 2016/különszám, 61.; István Szabó: Einige Merkmale des ungarischen Wirtschaftsrechts in der Zwischenkriegszeit. In: Voljtě Kessler – Jan Květina – Magdaléna Pokorné (szerk.): *Dokud vlak nezastavi: Historie habsburgskeho prostoru k jubileu Milana Hlavačky.* Praha, Masarykuv ústav Archiv AV CR, 2025. 409–413.; Szabó István: a gazdasági verseny szabályozásának morális kérdései az első magyar kartelltörvényben (1931). In: Komáromi László et al. (szerk): *Munus et dilectio: Ünnepi kötet Kuminetz* Géza 65. születésnapja alkalmából. Budapest, Pázmány Press, 2024. 344–347.; Szabó István: Két jogértelmezési probléma az 1931-es kartelltörvény gyakorlatából. In: Barna Attila et al. (szerk.): *Laudator temporis acti. Ünnepi tanulmányok a 65 éves Horváth Attila tiszteletére*. Budapest, Ludovika, 650–651.

3 Dobrovics Károly: Rendbirság a karteljogban. *Közgazdasági Értesítő,* 1935/11. 9–10.; Kőházi Endre: A kartelszerződés érvényességi kellékei. *Közgazdasági Értesítő,* 1935/30. 8–12.; Karteljogi gyakorlat. *Közgazdasági Értesítő,* 1935/51. 16–17.; Neugröschel Endre: Megjegyzések a kartelszerződések alaki érvénytelenségének kérdéséhez. In: Balás P. Elemér (szerk.): *Emlékkönyv Dr. Szladits* Károly tanári működésének harmincadik évfordulójára. Budapest, Grill, 1938. 528–529.; Szabó (2024) i. m. 341–343.; Szabó István: Jogesetek az első magyar kartelltörvény gyakorlatából (1931). In: Homicskó Árpád et al. (szerk.): *Studia in*

abban a tekintetben, hogy elsőrendű fontosságú jogaikat rendező szerződésük már eredetileg nem érvénytelen-e?”[4] A kartelltörvény 1931. évi elfogadása némileg változtatott ezen a helyzeten. Dobrovics Károly a következőt mondta: a

> „törvény csak kartelközjogot, a kartelrendészetet szabályozta, mégis jogi szempontból stabillá vállott, azaz a kartelek jogi helyzetét magánjogi szempontból is eldöntötte. Ennélfogva ma már a kartelek jogi helyzetét és a kartelltagoknak a tagságból folyó jogviszonyait teljes bizonyossággal elbirálhatjuk a magánjog, illetve a kereskedelmi jog alapulvételével.”[5]

Ez pedig nem jelent mást, mint az 1928. évi magánjogi törvényjavaslat és az 1875. évi XXXVII. tc. releváns rendelkezéseinek figyelembevételét.[6]

Véleményem szerint a kartellmagánjog vonatkozásában a joggyakorlat lesz az, ami alapján ténylegesen vizsgálni lehet a kartelltagok jogállását. A kartellszerződések tartalmát kell elemezni és megállapítani, hogyan szabályozták a tagok jogait és kötelezettségeit. Egyértelműen kijelenthető, hogy a kartelltagok jogviszonyaira nézve elsősorban a kartellszerződések tartalmaztak rendelkezéseket. A kartellszerződés szabályozta, hogy az egyes kartelltagokat a kartellen belül milyen jogok illeték meg és kötelezettségek terhelték.[7]

A szakirodalmi források (pl. Király Ferenc, Nizsalovszki Endre, Dobrovics Károly) alapján kijelenthető, hogy az átfogó magánjogi kodifikáció hiánya miatt nem lehet egységes szabályokról beszélni, de a gyakorlat alapján felállíthatunk egy keretrendszert, amibe beilleszthetők a kartelltagok jogai és kötelezettségei.

E jogok és kötelezettségek a kartell és a kartelltagok, illetve a kartelltagok egymással szemben létrejövő gazdasági és jogi szervezettségből eredtek, ami a kartellszerződés tartalmának egyik legfontosabb része, a kartell gazdaságpolitikai irányultságának meghatározása. A kartelltagok jogaiban és kötelezettségeiben jut kifejezésre a kartellgondolat és a kartellélet dinamikája.

---

honorem Péter Miskolczi-Bodnár 60. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 501.

4 Dobrovics Károly: *A kartelek helyzete és működésük Magyarországon*. Budapest, Hellas-nyomda, 1934. 298.

5 Uo.

6 Homoki-Nagy Mária: Megjegyzések a kartellmagánjog történetéhez. *Versenytükör,* 2016/különszám, 41–45.

7 Dobrovics (1934) i. m. 297.

A kartellműködését meghatározó jogokat és kötelezettségeket a következőképp kell elhelyezni a kartellmagánjog rendszerén belül. A kartellmagánjog különös részbe tartozott a kartelltagok jogviszonyának szabályozása. Bármilyen szervezeti formában is hozták létre a kartellt, a gazdaságpolitikai célok miatt azonos jogi elvek mentén kellett a szervezetét és az ahhoz kapcsolódó tagok jogviszonyait rendezni. Ezek az elvek a méltányosság, a kölcsönös hűség és bizalom, az egyenlő elbánás és együttműködési kötelezettség, valamint az ügyintézésben történő részvétel biztosításának a joga. Az egyenlő elbánás volt a legfontosabb alapelve a kartell-kötelmi jognak.[8]

Erre példát találhatunk az ún. nyomottáru egyezményben. „A jelen megállapodás keretében fennálló egyenlő elbánás elvét megváltoztatni nem lehet."

A kölcsönös méltányosság elve a cementkartellben jelent meg deklaráltan.

> „Figyelemmel arra, hogy a fentiekben körülirt megegyezés nem meriti ki a gyakorlatban felmerülhető összes eshetőségek szabályozását, az alulirottak egyértelmüen kijelentik, hogy e jelen jegyzőkönyvben esetleg előre nem látott vitás kérdéseket a kölcsönös méltányosság elveinek szem előtt tartásával fogják elintézni."[9]

A kartellszerződéseket vizsgálva kijelenthetjük, hogy a kartelltagok kötelezettségek szabályozása volt az elsődleges. A kartelltagok kötelezettségei jelentették a kartellkötöttséget, ami a belső organizációs kényszer jogi eszközeit foglalta magába, s mint ilyen a kartellfegyelem eszközrendszere volt.

A kartelltagok kötelezettségeit két csoportra lehet osztani. Az úgynevezett általános kötelezettségek körébe lehet sorolni a kartellfegyelemmel kapcsolatos rendelkezéseket, még a különös rendelkezések körébe az egyéb diszpozitív szabályokat.

3. A kartelltagok kötelezettségei

Az általános kartellkötelezettségek voltak a kartelltagoknak a kartellhűségre, a kartellfegyelem betartására, a kartelltársak hűségének megóvására és a kartellfegyelem megzavarása ellen irányuló intézkedések.[10]

---

8 Király i. m. 341.; Nizsalovszky Endre: Kartelmagánjog. *Közgadasági Szemle,* 1942. 647.

9 Cement-kartell gyárköri megállapodások és jegyzőkönyvek. 1925-1943. MNL-OL-Z 252 26. cs. 140. t.

10 Király i. m. 341–342.

A legtöbb kartellszerződésben szabályozták a kartelltagok hűségnyilatkozatát. A műselyemegyezmény a következő rendelkezést tartalmazta.

> „A szerződő felek kötelezettséget vállalnak aziránt, hogy ugy sajátmaguk, mint az általuk delegált meghatalmazottak tartozkodni fognak attól, hogy akár teljes üléseken, akár a bizottsági üléseken szavazati jogukat a jelen szerződés határozmányaitól, illetve szellemétől eltérően gyakorolják."[11]

Szinte ugyanezt a megfogalmazást találjuk a már hivatkozott nyomottáru egyezményben is. „A szerződő felek kötelezettséget vállalnak aziránt, hogy sajátmaguk, mint az általuk delegált meghatalmazottak tartózkodni fognak attól, hogy akár teljes üléseken, akár a bizottsági üléseket szavazati jogukat a jelen szerződés határozmányaitól, ill. szellemétől eltérően gyakorolják."[12] A kartellhűség betartását az utóbbi esetben a forgalom után járó 1-3 %-ig terjedő rabatt biztosításával jutalmazták, amelyet a tagok a vevőnél elért forgalmuk arányában fizettek. A kenderből előállított termékek tárgyában kötött kartellszerződésben hűségnyilatkozatot nem találunk, de hűségrabattról szóló rendelkezést azonban igen.[13]

A különös kartellkötelezettségek a kartell gazdasági és jogi struktúrájához igazodtak, típusait a kartellszerződésben a szerződő felek diszpozitív módon határozták meg. E körben kell sorolni a mennyiségben és/vagy minőségben meghatározott szolgáltatásokat, az ellenérték elszámolásának feltételeit, az árak szabályozását, a tagok által meghatározott feltételek kölcsönös betartását vagy éppen a nem-tevésre, tűrésre történő kötelezést, valamint a központi nyilvántartásra, ellenőrzésre, elszámolásra vonatkozó előírások elfogadását és a tagsági hozzájárulásokat. E felsorolás nem taxatív, hiszen a felek akaratától és a kartell céljától függött, hogy melyek kerültek rögzítésre a kartellszerződésben.[14]

A magnezit kartellben az árszabályozásra vonatkozó rendelkezés a következő volt. „Felek mindegyik félre nézve kötelezően *állapitották* meg és […] a jelen

---

[11] Kartell ügyek: Műselyem crépe de chine és műselyem marocain egyezmény. 1937. BFL XI. 515.c 2. kisdoboz (4).

[12] Kartell ügyek: Nyomottáru-egyezmény tervezete, választott bírósági szerződés, 1937. BFL XI. 515.c 2. kisdoboz (5).

[13] A zsinegforgalom szabályozására alakult kenderfonógyárak Központi Irodájának iratai. Kartell-ügyek. BFL XI.526.b 1. kisdoboz (3).

[14] Király i. m. 342.

megállapodás hatálybalépésekor forgalombahozható gyártmányok egységes brutto alapárait, felárait és az eladási feltételeket".[15]

A feketeáru kartell anyagai között megtalálható az árellenőrzés országos kormánybiztosa által kiküldött figyelmeztetés, miszerint a kormánybiztos 1945/1939. sz. alatt megállapította a csavaráruk legmagasabb gyári-, viszonteladói- és fogyasztói árát. Az új árak 1939. június 10-én léptek hatályba és legalább egy gyári csomag vagy annak megfelelő mennyiség eladása esetén alkalmazni kellett. A figyelmeztetéshez mellékelt jegyzék tartalmazta az árjegyzéki alapárak számításához használandó szorzószámokat, melyeknek alapján kalkulálták a legmagasabb viszonteladói, illetőleg fogyasztói árakat. A kormánybiztos arra is figyelmeztette a tagokat, hogy akik a megállapított legmagasabb árnál magasabb áron árusítanak, azok árdrágítást követnek el és velük szemben az 1920. évi XV. tc., illetve a 2.220/1938. sz. rendelet alapján büntető eljárás indul.[16] A kormánybiztos azt is kötelezővé tette, hogy az árszabályozásnak megfelelő, az árjegyzéki alapárakra számítható szorzószámokat feltüntető árjegyzék is készüljön, amelyekről a kartelltagokat tájékoztatni kellett.[17]

Ez követően beszélni kell a kartellkötelezettségeket biztosító jogintézményekről, amelyek célja a belső szervezeti struktúra és szabályok fenntartása volt.

A dologi biztosítékok körébe kell sorolni többek között azt, hogy a kartelltag az ingatlanán kartelltermék előállítására újabb üzemeket, illetve e célt szolgáló épületeket nem hoz létre, az ingatlanáról kartellen kívüli vállalatokat nem lát el víz, áram stb. szolgáltatással, bizonyos ásványok kitermelését az ingatlanán meghatározott ideig felfüggeszti. Itt kell megemlíteni a kartelltagok számára az elővásárlási jog biztosítását a gyárat vagy az üzemet magába foglaló ingatlanon, vagy a jelzálog bejegyzésének engedélyezését. Ezek voltak azonban a ritkábban előforduló szerződési biztosítékok.[18]

A dologi biztosítékokra példa a már említett magnezit kartell versenytilalmi kikötése.

---

15 Kartell és vele kapcsolatos iratok, 1925-1947. BFL XI.822 9. kisdoboz.

16 Az árdrágítás szabályozásának előzményei: Varga Benedek: Az árdrágító visszaélésekről szóló 1916: XI. tc. dogmatikai elemzése a Budapesti Királyi Törvényszék gyakorlata alapján (1916-1918). *FORVM: Publicationes Discipulorum Iurisprudentiae*, 2023/4. 577–605.

17 Feketeáru kartell: megállapodás, ármegállapítás, levelezés 1936-1939. MNL-OL-Z 484-C-6. tétel.

18 Király i. m. 343–344.; Homoki-Nagy Mária: Kartellszerződések a gyakorlatban. *Versenytükör,* 2017/különszám, 10–13.

> „Felek kötelezik magukat, hogy jelen megállapodás tartama alatt csak egymás hozzájárulásával vesznek részt olyan tujabb gyár alapitásában és vállalnak érdekeltséget olyan vállalatban, amely e megállapodás hatálya alá eső gyártmányokat *állit* elő. Kötelezik magukat továbbá arra is, hogy csak közös egyetértésben tárgyalnak olyan kivülálló *vállalatokkal, amelyek e megállapodás hatálya alá tartozó cikkeket gyártanak, vagy gyártani szándékoznak.”*[19]

A nyomottáru egyezményben is találhatunk versenytilalmi kikötést, miszerint a tagok azt vállalták, hogy az egyezményt nem fogják megszegni, „megkerülni vagy kijátszani” és ezért nem fognak olyan idegen néven ajánlatot tenni az egyezmény hatálya alá tartozó cikkekre.[20] Pontosan ugyanezt a versenytilalmi kikötést találhatjuk a műselyem egyezményben is, kiegészítve azzal, hogy a meghatározott „gyártmányok előállitására alkalmas üzemeket a belföldön létesiteni, a saját vagy más létező üzemeket ujabb szövőszékek felállitásával nagyobbitani, ily alapitásokban közvetlenül vagy közvetve részesedést vállalni, avagy ilyet bármilyen formában támogatni” nem fognak a tagok.[21]

A kendergyártmányok forgalmazására vonatkozó kartellszerződés pedig azt tilalmazta a résztvevő gyárak kapcsán, hogy nem csinálhattak olyan befektetést, ami a termelendő mennyiség emelését célozta.[22]

A vörös rézből készült termékek gyártására és értékesítésére létrehozott kartellszerződés azt tartalmazta, hogy tagok arra vállaltak kötelezettséget, hogy nem gyártanak olyan terméket, ami a másik tag gyártási körébe tartozik. E versenytilalmi kikötés kiterjedt az ilyen cikkek forgalomba hozatalára és azokra vonatkozó ajánlattételre is. A rendelkezés hatálya azonban nem terjed ki a gyártási körben lévő cikkek gyártásához szükséges gépek beszerzésére, valamint olyan cikkek előállítására vagy forgalomba hozatalára, amelyek nem szerepeltek a jegyzékben. A szerződés versenytilalmi kikötései között az is olvashatjuk, hogy ha

---

[19] Kartell és vele kapcsolatos iratok, 1925-1947. BFL XI.822 9. kisdoboz.

[20] Kartell ügyek: Nyomottáru-egyezmény tervezete, választott bírósági szerződés, 1937. BFL XI. 515.c 2. kisdoboz (5).

[21] Kartell ügyek: Nyomottáru-egyezmény tervezete, választott bírósági szerződés, 1937. BFL XI. 515.c 2. kisdoboz (5).

[22] A zsinegforgalom szabályozására alakult kenderfonógyárak Központi Irodájának iratai. Kartell-ügyek. BFL XI.526.b 1. kisdoboz (3).

> „a tag akár valamely más vállalatba való beolvadás, akár más vállalat beolvasztása, akár más vállalattal való összeolvadás utján strukturájában megváltoznék, vagy bárminő más érdekközösségbe kerül, az ily ügyletek eredményeképen előálló vég vagy érdekközösség a jelen Egyezménynek a maga egész terjedelmében alá lesz vetve és a tagoknak nincs megengedve bárminő oly megállapodást kötni, amely a jelen Egyezmény rendelkezéseivel ellentétes, vagy azok végrehajtását megakadályozza, vagy megneheziti."[23]

A tagok az is vállalták, hogy a megállapodás hatálya alá tartozó cikkek gyártásával vagy forgalomba hozatalával foglalkozó cégben a tagok nem szereznek érdekeltséget, nem támogatják tanáccsal, valamint létesítését sem finanszírozzák. A kartelltagok csak a gyártási listában szereplő cikkeket gyárhatták. A kizárólagos joggal bíró tag vagy tagok gyártási jogát nem sérthették. Ha a gyártási listában nem található cikket, amelyet az egyezmény aláírásának időpontjában vagy azt megelőzően a tag még nem gyártott, akkor ez utóbbi tag e cikk gyártását csakis az egyezmény aláírásakor már gyártó tag vagy tagok hozzájárulásával tehette meg. Ha ezt mégis megtette valamelyik cég, akkor vele szemben érvényesíthették a felmondási jogot, de kizárták a kötbér lehetőségét.[24]

A fésűs-gyapjúfonal egyezmény is tartalmazott olyan kikötést, ami azt biztosította, hogy a tagok kötelezettséget vállalnak arra nézve, hogy a szerződés céljának megfelelő magatartást tanúsítanak. Kikötötték továbbá azt is, hogy „tilos a tagoknak ezen megállapodás tartama alatt az egyezmény alá eső fonalak előállítására alkalmas ujabb üzemeket a belföldön létesiteni, ily alapitásokban közvetlenül vagy közvetve részesedést vállalni vagy ilyet bármely formában támogatni."[25] Valamint az is szerepelt még a versenytilalmi rendelkezések között, hogy, amennyiben egy tag e megállapodás időtartama tartama alatt akár egész fonóüzemét, akár annak egy részét eladná vagy bérbe adná, akkor köteles a vételre, illetve bérletre vonatkozó előjogot ugyanazon feltételekkel az egyezmény tagjainak is biztosítani. A versenytilalmi kikötés megszegői kártérítési kötelezettséggel tartoztak.

---

[23] Kartellmegállapodás a vörösrézből készült lemezek, bádogok, szalagok, csövek, rudak, huzalok és csupasz kábelek gyártására és értékesítésére 1937. MNL-OL-Z 466.

[24] Kartellmegállapodás a vörösrézből készült lemezek, bádogok, szalagok, csövek, rudak, huzalok és csupasz kábelek gyártására és értékesítésére 1937. MNL-OL-Z 466.

[25] Kartell ügyek: Fésüs-gyapjúfonal kartell egyezmény iratai, 1937-1947. BFL XI.533.c 2 kisdoboz (1).

A kötelmi jellegű szerződési biztosítékokat szinte minden kartellszerződésben megtalálunk, ilyenek voltak a kötbér, az óvadék (biztosíték) kikötése, a kartellből történő kizárás szabályozása, az üzleti elszigetelés jogosságának meghatározása, valamint e kérdések vonatkozásában az úgynevezett „házi bíráskodás" kikötése, ami nem jelentett mást, mint a választott bíráskodás rögzítését.[26]

A fésűs-gyapjúfonalegyezményben külön fejezetet találunk, amelyben szabályozták a szankciókat. „Ha valamely tag ezen megállapodásban foglalt valamely határozmányt, avagy a teljes ülésnek jelen egyezmény értelmében szabályszerüen létrejött valamely határozatát nem tartaná be, ha azt megkerülné vagy kijátszaná, vagy egyébként megszegné, ugy az illető birságot köteles fizetni."[27]

A szénkartell a kötbér szabályait a következőképp határozta meg.

> „Az a társulat, mely az e szerződésben foglalt határozatok ellenére cselekszik, vagy amelynek ügynökei, bizományosai, vagy szénkereskedő részéről követtetik el ilyen szerződésszegés, minden egyes esetben 100,000 / egyszázezer / korona kötbért tartozik a szerződéshez hü társulatok összességének, mint egységes jogosult személynek fizetni."[28]

4. A kartelltagok jogai

A kartelltagok jogai a kartell gazdasági céljaihoz igazodó azon jogosultságokat jelentették, amelyeket a tagoknak a szerződésben biztosítottak. E jogok meghatározása vonatkozásában is igen tág lehetősége volt az ügyletkötő feleknek, taxatív felsorolást itt sem lehet megállapítani. E körben is érvényesülni kellett az egyenlő elbánás elvének, vagyis arra kellett törekedni, hogy egyes tagok a többi tag hátrányára ne jussanak indokolatlan előnyökhöz, az ügyvitelben a kartelltagok részt vehessenek, a szükséges tájékoztatást a kartelltagok megkaphassák, valamint a sérelmes kartellhatározatokkal szemben a törvény rendes útján vagy a kartellszerződésben meghatározott módon jogorvoslattal élhessenek.[29] E körbe lehet sorolni továbbá a kartelltag részesedőhányadhoz (kartellkvóta,

[26] Király i. m. 344.

[27] Kartell ügyek: Fésüs-gyapjúfonal kartell egyezmény iratai, 1937-1947. BFL XI.533.c 2 kisdoboz (1).

[28] MNL-OL-Z 252-F-161 tétel.

[29] Király i. m. 352.

részesedési arányszám, termelési vagy forgalomba hozatali arányszám) való jogát is.

A vörösrézkartellben, valamint a szeszkartellben külön részt találunk az ügyvitelre vonatkozó szabályok kapcsán. A szeszkartell külön fejezetben foglalkozott a kartelltagok kötelezettségeivel és jogaival.

Jelen tanulmány keretében a szeszkartell rendelkezéseit kívánom részletesebben bemutatni. Az egyezmény időtartama alatt a tagok Ausztria és Magyarország közös vámterületén – beleértve a megszállott tartományokat is – kontingens-szeszt csak az értékesítési iroda közvetítésével és csak a jelen egyezményben megállapított módon vehettek és adhattak el. A denaturált szesznek, továbbá az osztrák-magyar vámvonalon át külföldre szállított szesznek (ecet, konyak, likőr, valamint cukorral vagy esszenciákkal készített szeszes italoknak) árusítását az egyezmény rendelkezései nem korlátozták. Az ecet, konyak, likőr és más cukrokkal vagy esszenciákkal készített szeszes italokhoz szükséges kontingens-szeszt az egyezményi tagok csak az értékesítési irodától vásárolhatták.

Az értékesítési iroda minden hónap első hetében kiszámította azt a hányadot, amelynek arányában az egyes tagok az adott hónap összes kiszállításaiban részesedtek. A meghatározott részesedéseket a tagoknak havonta, szükség esetén rövidebb idő alatt kellett kiutalni. A vevő lakóhelyéhez legközelebbi gyárhoz kellett a szállítást megvalósítani alapesetben. A központi értékesítési iroda által megkötött és azonnal lebonyolítandó eladásokról körleveleket állított ki.

Az egyezményi tagok kötelezték magukat arra, hogy az iroda által nekik kiutalt rendeléseket közvetlenül a fogyasztó részére lelkiismeretesen és legfeljebb három napon belül elszállítják.

Amennyiben valamely egyezményi tag üzemzavar vagy egyéb oly okok miatt a kiosztott rendeléseket nem tudta megvalósítani, akkor erről az irodát azonnal értesítenie kellett, hogy az iroda a rendelést más gyár bevonásával teljesíteni tudja.

Minden tag maga számlázta a központi értékesítési iroda által neki elszállításra kiutalt szeszmennyiségeket a megjelölt ár alapján.

A megkésett szállítás, vagy nemszállítás folytán fizetendő kártérítés, továbbá a minőség miatt emelt panaszok, vagy kezelési tévedésekből eredő költségek a szállításra kötelezett tagot terhelték.

Az eladási feltételeket az ügyvivő bizottság állapította meg. A szesz eladása csakis készpénzfizetés ellenében történhetett. A fizetési határidő a számla keltétől számított 14 nap volt.

A központi értékesítési iroda kiutalása alapján végrehajtott eladásokhoz kapcsolódó kockázat, valamint az esetleg felmerülő kamatok és a perköltségek a kiszállítások arányában terhelték a tagokat.

Az egyezményi tagok arra kötelezték magukat, hogy az időszaki bejelentéseket és kimutatásokat az irodának megküldik. Naponta kellett elküldeni a központi iroda által kiutalt és az előző napon kiszállított szeszmennyiségekről kiállított számlák és a beérkezett készpénzfizetések (postatakarékpénztár) jegyzékét, valamint a megindított perekről szóló értesítést. Havonta kellett eljuttatni az elmúlt hónapban elszállított szeszmennyiség kimutatását és az adott hónap utolsó napján megállapított kontingenskészletet. Negyedévenként kellett megküldeni a leszámolás után a folyó termelési időszak hivatalos pénzügyőri leszámolásának hiteles másolatát. Végezetül pedig évente kellett beszolgáltatni az adott évre vonatkozó termelési évad pénzügyőri éves zárleszámolásának hiteles másolatát.

Ezen kívül kötelessége volt minden tagnak a bevételi és a kiadási lajstromba az ügyvivő bizottság által kiküldött megbízottnak ellenőrzés végett a telepen betekintést engedni, valamint a jelen egyezmény életbeléptetése alkalmával a birtokában lévő kontingenskészletet és a még le nem bonyolított eladásokat (a kontingentált szeszre) az irodának írásban bejelenteni.

Az azonnali szállításra és a későbbi szállításra beérkezett rendelések jegyzékét naponta, az egyes tagoknak szállításra kiosztott részesedés jegyzékét havonta küldte meg az értékesítési iroda a tagoknak.

A tagok által naponta megküldendő kimutatások alapján megállapította az iroda havonként az összes kiszállításoknál elért ideiglenes átlagárakat, melyek alapján a tagok közötti árkülönbözetet kiszámolta. A havi, illetőleg évi leszámolások által megállapított különbözetet az iroda utasítására azonnal ki kellett fizetni.

Az iroda fenntartásához és a közös eladáshoz, valamint az egyezmény végrehajtása kapcsán felmerülő költségek fedezéséhez minden tagnak az általa kiszállított mennyiség arányában kellett hozzájárulni.

A tagok a magyar korona országainak területén levő és az egyezményi kötelékbe nem tartozó szeszfőzdéknél vagy finomítóknál csak abban az esetben lehetett részesedésük, illetőleg azokat csak abban az esetben vásárolhatták meg, ha az illető vállalat az egyezményhez csatlakozott. Minden más esetben a részesedés vagy a vásárlás csak az ügyvivő bizottság írásbeli engedélyével történhetett.

Azt is szabályozták, hogy e rendelkezések áthágása miatt minden esetben az ipari érdekeltségű tagok 50.000 a mezőgazdasági érdekeltségű tagok 5000 korona bírságot fizetnek.[30]

5. Összegzés

Összegzésként megállapítható, hogy a gazdasági érdek lesz az, ami a kartellszerződések tartalmát meghatározta, a kartell tagok jogviszonyát, a jogok és a kötelezettségek rendszerét formálta. A gyakorlat alapján lehet megismerni a kartelltagok jogviszonyának tartalmát, mert a korabeli szakirodalom alapvetően a kartellközjogot állította vizsgálódásának előterébe a magánjogi rendelkezések elemzésével szemben. „A nagyobb figyelem mégis […] nem a karteltagoknak erre a különleges természetű jogviszonyára irányult, hanem az államnak a kartelek működésére felügyelő, azt ellenőrző és irányító tevékenységére", amelynek oka a „gazdasági szemléletben van, amely nem utolsó sorban épen a kartel már érintett különleges jogi természetének hatása alatt a magánjogi és közjogi, sőt sokszor a közgazdasági és jogi kérdések között logikusan megvonható határvonalat sem tartja tiszteletben, sőt azoknak jóformán jelentőséget sem" tulajdonított.[31]

[30] Szesz kartell: MNL-OL-Z 40 54. cs. 1055. tétel.

[31] Nizsalovszky i. m. 643–644.

A KOLLEKTÍV FŐHATALOM FELELŐSSÉGI DILEMMÁI

Egyházi és világi párhuzamok

Völgyesi Levente*

1. Bevezetés

Jelen tanulmányban látszólagosan távoli korok összehasonlítására kerül sor. A létjogosultságot valójában nem a kronológia határozza meg, hanem az a közjogi állapot, amely a fennálló rendes, törvényes berendezkedés megszűnését követő hatalmi vákuumban kíván az újjáépítés útjára lépni. Egy rekonstrukció sikerességének alapvető feltétele, hogy szilárd elképzeléssel rendelkezzenek az újjáépítők, amikor az új közhatalmi szervezetrendszer felállításán fáradoznak. Az egyes bemutatott korszakok összekötő kapcsa tehát az intézményes háttér mögött megbúvó építési elvek.

A három újjáteremtő korszakunkból az első, amely bemutatásra kerül, a török hódoltság alól felszabadult területek egyházi közigazgatásának megteremtése, amelynek építőköveit a Trienti Zsinat (1545–1563) rendelkezései adták. A második időszak az I. világháborút követő közjogi vákuumának kezelése, amelynek most felvillantott 1919. évi ideológiai alapján a kommunista eszmerendszer adta. Végezetül a harmadik, szintén rövid és átmeneti időszakot az 1945. évi provizórium jelentette,[1] ahol az államfői hatalom meghatározásánál, a királyság contra köztársaság lefektetésénél a legitim parlament megszületéséig egy demokratikus, jogállami kereteket felmutató átmeneti intézményt kellett felállítani.[2]

---

* Habilitált egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és ÁllamtudományiKar.

1 Kukorelli István: *Hány éves az Alaptörvény? A régi-új kérdése az Alaptörvényben*. Budapest, Gondolat, 2017. 176.

2 Sári János: Magyarország kormányzati rendszerei. In: Kukorelli István szerk.: *Alkotmánytan. I. Alapfogalmak, alkotmányos intézmények*. Budapest, Osiris, 2007. 330.

A három korszak újjáteremtő jellege mellett további összekötő szál az eljáró vezető tisztségviselők alkotmányos felelősségének vizsgálata, akár az elvi, akár a gyakorlati felelősségre vonásuk lehetőségének a bemutatásával.

2. Egy nagy újrakezdés: a XVIII. század első fele

Vác környéke Buda felszabadításával együtt került vissza a Magyar Királyság fennhatósága alá.[3] Mire a Váci Egyházmegye teljes területe polgári igazgatás alá került, már néhány esztendeje Althann Mihály Frigyes (1718–1734) volt a váci püspök. Csakhogy az ifjú gróf a megyéspüspöki méltóságot elsősorban azért kapta III. Károly királytól, élve a főkegyúri joggal, hogy az uralkodó megerősítse nemzetközi tekintélyét. Rövidesen a püspöknek el is kellett foglalnia a nápolyi alkirályi széket, így egyházmegyéje személyes vezetése helyett más megoldás után kellett néznie. Ahogyan a magyar király is, ha az elmúlt évszázadokban tartósan távol tartózkodott az országtól és helytartóra, helytartóságra, s a tárgyalt korszakunkban rövidesen a helytartótanácsra volt szükség, valamilyen párhuzamos lehetőséggel kellett élnie az évtizedre az egyházmegyei kormányzattól távol lévő főpásztornak.[4]

Az 1718-ban Althann Mihály Frigyes váci püspök által szervezett *Consistorium* (egyházmegyei tanács) egy fontos állomása volt a váci püspökség XVIII. századi újjászervezésének.[5] A váci egyházmegye a török hódoltság idején nagyrészt elpusztult, intézményei szétestek, a papi utánpótlás és az egyházfegyelem meggyengült. Nagyrészt a XVIII. század harmadik évtizedében Althann Mihály Frigyes püspök a Habsburg-kormányzat támogatásával újraszervezte az egyházmegyét: templomokat építtetett, papneveldét alapított és a püspöki igazgatást modernizálta. Ennek egyik eszköze volt az említett egyházmegyei tanács.

---

3 Horváth M. Ferenc (szerk.): *„Késő maradékainknak tétessen jegyzésben!" Írásos emlékek Vác város múltjából, 1074–1990.* (Váci Történelmi Tár 1.) Vác, Vác Városi Levéltár, 1996. 99.

4 Horváth M. Ferenc: *Váci Krónika.* Vác, Vác Városi Levéltár, 2009. 15.

5 Váci Püspöki és Káptalani Levéltár A.1.a. Protocolla Actorum Consistorialium, Liber Consistorialis.

2.1. A Consistorium szerepe

A Consistorium röviden a püspök tanácsadó és döntés-előkészítő testülete volt. Így feladatai közé tartozott a plébánosok kinevezésének és áthelyezésének előkészítése, fegyelmi ügyek tárgyalása (papság erkölcsi, fegyelmi vétségei), házassági ügyek (protestáns válóperek, házassági akadályok alóli felmentés, katolikusok közötti érvénytelenítési eljárás, vegyes házasságok engedélyezése), az egyházi javak igazgatása (plébániai jövedelmek, alapítványok kezelése), a püspök intézkedéseinek végrehajtása az egész egyházmegyében. Unikális szervezet volt, a káptalan és az egyházmegyei bíróság keveréke volt, vagyis egyaránt gyakorolt igazgatási és ítélkező hatáskört.

Az első konzisztoriális elnök Berkes András (1666–1729) nagyprépost lett.[6] A nagyprépost a váci székeskáptalan vezetőjeként eleve a püspök legfontosabb segítőtársa volt, így természetes, hogy ő kapta a Consistorium irányítását. A Consistorium tagjai főként a székeskáptalan kanonokjai, a püspök jogtanácsosai és az egyházmegye tapasztalt áldozópapjai voltak.

A Consistorium működése biztosította, hogy a püspök döntései szakértői tanácskozás után szülessenek meg. Megteremtette a szervezett egyházkormányzatot Vácott, amely a középkori hagyományokat folytatta, de megfelelt a XVIII. századi katolikus megújulás követelményeinek. Hosszú távon a Consistorium intézménye beépült a váci püspökség egyházkormányzati rendszerébe, és mintául szolgált más egyházmegyék számára is.[7]

2.2. A Consistorium tagjainak felelőssége

A dilemma abban állt, hogy a testület tagjai, s kiemelten Berkes András, milyen felelősséget viselt tevékenységéért. Itt leginkább azt a megállapítást tehetjük, hogy minél kisebb a világi befolyás és minél inkább az egyházi feljebbvalók kinevezési joga érvényesül, annál inkább áll meg a testület függetlensége. Az optimális helyzet, ha a grémium egyedül a megyésfőpásztornak felelős. A történelmi hűség kedvéért hozzá kell tenni, hogy Althann püspök csak úgy tudta nyugodtan hátrahagyni egyházmegyéjét és politikai karrierjének élni, hogy közben ő mint nápolyi alkirály mindösszesen levelezés útján tartotta a

[6] Tragor Ignác: *Vác múltja és jelene. Vác monografiája több képpel és melléklettel*. Vác, 1928. 82.

[7] Nagy Géza Balázs: A Váci Egyházmegye kormányzata gróf Althann Mihály Frigyes püspöksége idején (1718–1734). In: *A Váci Egyházmegye név- és címtára.* Vác, Kucsák, 2018. 28–42.

kapcsolatot Váccal, ahol Berkes András nagyprépost teljes mértékben bírta a főpásztor bizalmát. Az elnök akadályoztatása esetén a tagok helyettesíteni tudták őt, majd a következő konzisztoriális ülésen az eljáró személy beszámolt tevékenységéről, bemutatta az általa hozott határozatot, így kapva meg a grémiumtól a felmentvényt. Kérdés, hogy Althann püspök és alkirály pontosan miért tért vissza 1729-ben Vácra, megválva világi pozícióitól, mindenesetre a döntést sürgette a nagyprépost és egyben konzisztóriumi elnök halála.

3. A XX. századi első újrakezdés

Nagynak tűnik az ugrás, de legalább ekkorának az ideológiai távolság, mégis párhuzamot lehet vonni két korszakkal, a XVIII. és a XX. század második évtizedének végével, mert mindkét időszak a magyar történelemben az újrakezdés időszaka volt, szinte a semmiből kellett felépíteni egy új egyházi, illetve két évszázad elteltével egy profán, kifejezetten materialista alapokon álló alkotmányos berendezkedést. A párhuzam annyiban is megáll, hogy a XVIII. század is olyan újításokat hozott, amelyeknek legfeljebb külhoni mintái akadnak, úgymint Althann püspök származási helyének, Olmütznek az egyházkormányzati berendezkedése. Igaz, hogy az 1919. évi hasonlat már a szovjet-orosz mintát követi, de a külhoni hatás érvényesülése itt is világos.

3.1. A központi szervek szerepe

Mint ismeretes, a Tanácsköztársaság (1919. március–augusztus) államszervezetében három szervezetet különíthetünk el: a Szövetséges Tanácsok Országos Gyűlését (SZTOGY), a Szövetséges Központi Intéző Bizottságot (SZKIB), valamint a Forradalmi Kormányzótanácsot. A SZKIB a Kormányzótanács mellett a hatalom egyik központi szerve volt. Elviekben, de valóságban ténylegesen csak elvi szinten a munkás-, katona- és földmíves tanácsok országos tanácsának végrehajtó testülete volt, amely bizonyos szempontból az államfői, illetve parlament-pótló funkciókat töltötte be, amíg a Kormányzótanács inkább a klasszikus végrehajtó hatalom kormányzati szerepét játszotta. A SZTOGY mindösszesen egyetlen egy alkalommal került összehívásra (június 14–23.),

mégpedig az Alkotmány megszavazására, így a folyamatban a szerepe kevésbé jelentős.[8]

3.2. A SZKIB tagok felelősségének alakulása

A felelősségi alakzatok a következőképpen jelentek meg. Ha a politikai felelősséget nézzük, a Forradalmi Kormányzótanács tagjai, a népbiztosok a SZKIB-nek voltak felelősek, mivel az ellenőrizhette a kormányzótanács rendeleteit, visszahívhatta a népbiztosokat. A gyakorlatban azonban a politikai felelősség nem a klasszikus parlamentáris kontrollon, hanem a forradalmi tömegek és az állampárt-központ akaratán alapult. Kérdés, hogy miként érvényesült a testület, valamint az egyén felelőssége. A SZKIB mint testület kollektívan viselte a felelősséget a Tanácsköztársaság politikai döntéseiért, főleg azért, mert élesen nem voltak elválasztva az egyes feladatkörök, inkább a kollektív döntéshozatal volt a jellemző. A tanácsrendszer alapelve volt, hogy a tanácstagok (így a SZKIB tagjai is) visszahívhatók voltak bármikor a küldő tanácsok által. Ez a forradalmi demokrácia egyik sajátos felelősségi formája volt, amely elvileg erős közvetlen kontrollt jelentett, de a gyakorlatban főleg pártfegyelmi eszközként működött.

Mivel a Kommunisták Magyarországi Pártja és a szociáldemokraták (összeolvadva: Magyarországi Szocialista Párt) uralták a SZKIB-et, a tagok elsősorban a pártvezetésnek voltak felelősek. Ez sokszor erősebb kontrollt jelentett, mint a formális szervi felelősség.[9]

A SZKIB felelős volt a tanácsköztársasági jogalkotásért: a kormányzótanács rendeleteit utólag jóváhagyta vagy módosította. E felelősség az ún. *forradalmi törvényesség* keretei közt mozgott, tehát inkább politikai, mint jogi jellegű volt.

Ha a „dicsőséges százharminchárom napot" a történelem mérlegére helyezzük, a Szövetséges Központi Intéző Bizottság tagjait a Tanácsköztársaság fennállása alatt soha nem vonták felelősségre a testület működésével összefüggésben sem jogi, sem politikai értelemben. A SZKIB, bár elvileg ellenőrző és képviseleti szerv volt, gyakorlatban a Forradalmi Kormányzótanács döntéseit legitimálta, nem pedig számonkérte. A visszahívhatóság elve papíron adott

---

8 Lakos Sándor: A Tanácsköztársaság és a munkásosztály hatalmának fejlődése. In: Köpeczi Béla (szerk.): *A Magyar Tanácsköztársaság 60. évfordulója. Tudományos ülésszak*. Budapest, Akadémiai, 1980. 28.

9 Hajdu Tibor: *Március huszonegyedike. Adatok a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának történetéhez – Értekezések a történeti tudományok köréből.* (Új sorozat 15.) Budapest, Akadémiai, 1959. 67.

volt, de 1919-ben nem került sor SZKIB-tag visszahívására. A testületen belüli konfliktusok, így különösen a kommunisták és a szociáldemokraták között, politikai vitákban jelentek meg, de személyi felelősségre vonás nem történt. A Tanácsköztársaság bukása (1919. augusztus 1.) utáni rezsim azonban igen sok SZKIB-tagot vont felelősségre, de ez már a történeti alkotmány rehabilitációja után történt, az alkotmányos elvek és keretek értelmezése körében.

A Tanácsköztársaság bukása után többek külföldre menekültek, így velük szemben érdemi retorziót nem lehetett alkalmazni (Landler Jenő, Böhm Vilmos, Pogány József, Rónai Zoltán), volt, aki a halálbüntetést nem kerülhette el (Korvin Ottó), volt, aki rövidebb időre a következő rendszerben szabadságvesztés büntetést kapott (Vágó Béla) és volt, aki visszaért a politikai életbe (Hevesi Gyula). Meg kell jegyezni, hogy többen akár több közhatalmi megbízatással is rendelkeztek, így a későbbi felelősségre vonásnak elsősorban nem a SZKIB tagság volt a jogalapja.[10]

3.3. A népbiztosok feladata és felelőssége

A Forradalmi Kormányzótanács tagjai nem csupán a SZKIB ellenőrzése mellett működtek, hanem a történelem mérlegén az utókor ítélőszéke előtt is meg kellett állniuk. Mivel egy radikálisan új államformában próbáltak meg létezni a politikai vezetők, így bukásuk után – tekintettel tevékenységük sokszor köztörvényes jellegére – hagyományos büntetőjogi felelősségre vonás érte őket.

A Forradalmi Kormányzótanács elnöke Garbai Sándor volt, de a tényleges hatalmat Kun Béla pártvezető, a kormányzótanács külügyi népbiztosa gyakorolta. A népbiztosok mellett népbiztos-helyettesek működtek, valójában az egyes feladatkörök, így felelősségi alakzatok meg nem határozásával. Gyakorlatilag bárki bármilyen kérdésben rendeletet alkothatott, a hatáskör túllépése ismeretlen fogalom volt.[11] Mivel a kormányzótanács szocialista és kommunista koalícióként indult, de hamar a kommunisták dominanciája érvényesült, az állampárt felelősségre vonó szerepe felértékelődött. A rendszerben klasszikus parlamentáris felelősség, mint egy demokratikus kormányban a miniszteri felelősség, nem létezett. A népbiztosok felelőssége elvileg a Szövetséges Tanácsok Országos Gyűlésével, illetve annak szüneteiben a Szövetséges Központi Intéző

[10] Vészi Béla: A Tanácsköztársaság államrendszere. In: Köpeczi (szerk.) i. m. 237.

[11] Rákos Ferenc: Az első szocialista alkotmány Magyarországon. In: Sarlós Márton (szerk.): *A Magyar Tanácsköztársaság állama és joga. Tanulmánygyűjtemény.* Budapest, Akadémiai, 1959. 19.

Bizottsággal szemben állt fenn, de a gyakorlatban a Magyarországi Szocialista Párt és és testületei döntöttek mindenről. A jogállami értelemben vett felelősség (alkotmányos korlát, bírói kontroll) teljesen hiányzott.[12]

A népbiztosi jogkör szinte korlátlan volt a rábízott területen, illetve akár azon túl is, a döntések végrehajtását forradalmi törvényszékek és a Vörös Őrség, Vörös Hadsereg biztosította.[13] A kormányzati hatalom a proletárdiktatúra elvén nyugodott, tehát politikai felelősségük kizárólag a tanácsok és a párt felé állt fenn. A rendszer 1919. augusztus 1-jén omlott össze. A népbiztosok sorsa több csoportra osztható: volt, aki emigrált és volt, aki megjárta az új rezsim büntetőjogi intézményrendszerét.

4. Újjáépítés a XX. század közepén

A következő újjáépítés az 1944. év őszétől indult meg azokon a területeken, amelyek a szovjet hadsereg fennhatósága alá kerültek. Kérdésessé vált ismételten az ország területi integritása, hiszen a bécsi döntések legitimitását a szövetséges hatalmak immár nem ismerték el, ugyanígy a királyság államformája is ingatag talajon állt. A nemzetgyűlés és a kormány megalakulása a magyar közjogi hagyományokkal harmonizált, így az 1920. évi restaurációval is párhuzamba állítható, amíg az államforma kérdésessége mellett az államfői hatalom rendezése váratott magára. Így került sor egy hónappal a nemzetgyűlés és a kormány megalakulása után egy 3háromtagú, kollektív államfői jogkör meghatározására, amely a Nemzeti Főtanács nevet kapta.[14] Ha a névválasztás mögé nézünk, felfedezhetjük a haladó demokratikus elvek megjelenítését, hiszen – bár más funkcióval – a Károlyi Mihály nevével fémjelzett Népköztársaság Nemzeti Tanácsa igen hasonló nevet viselt.

Ez a Nemzeti Főtanács leginkább a köztársasági elnököket megillető bizonyos hatásköröket gyakorolt kollektív államfőként, az államfői hatásköröket megosztva a többi főkormányzati szervvel.[15] Az államformának a bizonytalansága

[12] Kirschner Béla: A Párt a Tanácsköztársaságban. In: Köpeczi (szerk.) i. m. 211.

[13] Györkei Jenő: A Tanácsköztársaság karhatalmi fegyveres szervezetei. In: Köpeczi (szerk.) i. m. 366.

[14] Szabó Imre: A népi demokratikus államhatalom fejlődése hazánkban. In: Lackó Miklós (szerk.): *Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből*. Budapest, Akadémiai, 1955. 592.

[15] Csicsery-Rónay István: Az 1946. évi I. törvénycikk történelmi perspektívában. In: Horváth János (szerk.): *Tiltott történelmünk 1945–1947*. Budapest, Századvég, 2006. 142.

mellett változatlanul gondot okozott az államfői jogok gyakorlása, amely tehát az Ideiglenes Nemzeti Kormány tagjai, az Ideiglenes Nemzetgyűlés Elnöksége és a Nemzeti Főtanács között oszlott meg. A kormány javaslatára, az Ideiglenes Nemzetgyűlés huszonhárom tagú Politikai Bizottsága, amely két nemzetgyűlési ülésszak között mintegy helyettesítette az őt megválasztó testületet, 1945. január 26-án elhatározta egy háromtagú államfői testület fölállítását, amelyet az Ideiglenes Nemzeti Kormány 59/1945. Eln. sz. rendelete hívott életre és amelyet utólag az 1945. évi III. tv. hagyott jóvá. E Nemzeti Főtanács elnöke a házelnök Zsedényi Béla, tagjai pedig Miklós Béla miniszterelnök, valamint a Moszkvából hazatért Gerő Ernő kommunista nemzetgyűlési képviselő lettek.

Az 1945. novemberi választások után, mivel az választáson fölényesen győztes FKgP adta a miniszterelnököt és a házelnököt is, módosították az összetételét: a Nemzeti Főtanács attól kezdve a nemzetgyűlés elnöke mellett két, a képviselők által választott tagból állt, akiket póttagok helyettesítettek.[16] Ezt a módosítást az 1945. évi XI. törvénycikkbe foglalták.[17]

4.1. A Nemzeti Főtanács hatásköre

A Nemzeti Főtanács feladatköre jórészt reprezentatív és szimbolikus volt, de néhány fontosabb jogkör is megillette. Legfontosabb a vezető tisztségviselők kinevezése volt, így a kormány tagjainak és más stratégiai állami és közigazgatási vezetők személyében. Bár amnesztiát nem gyakorolt, de az egyéni kegyelmezési jogkör kiemelkedő,[18] ugyanígy a házassági akadályok alóli felmentés vagy a törvénytelen gyermekek törvényesítése. Határkörébe tartozott a külügyi jogkörök közül a követek küldése és fogadása, nemzetközi szerződések kötése.[19]

A Nemzetgyűlés elnöke gondoskodott a Nemzeti Főtanács ülésének összehívásáról és vezette annak tanácskozásait. A Nemzeti Főtanács szótöbbséggel határozott, de rendelkezési és intézkedései csak akkor voltak érvényesek, ha

[16] Izsák Lajos: *Rendszerváltástól rendszerváltásig. Magyarország története, 1944–1990.* Budapest, Vince, 1998. 62.

[17] Föglein Gizella: *Államforma és államfői jogkör Magyarországon, 1944–1949.* Budapest, Osiris, 2001. 18–24.

[18] Ruszoly József: A Magyar Köztársaság Alkotmánya. In: Feitl István (szerk.): *Köztársaság a modern kori történelem fényében. Tanulmányok*. Budapest, Napvilág, 2007. 330.

[19] Föglein Gizella: A nemzetgyűlés és az országgyűlés Politikai Bizottsága. In: Mezey Barna: *Eckhart Ferenc emlékkönyv*. Budapest, Gondolat, 2004. 101.

azokat a miniszterelnök ellenjegyezte. Így a politikai felelősséget a kormány gyakorolta, illetve vállalta át.[20]

A Nemzeti Főtanács tagjai ellen tisztségük betöltésének ideje alatt egyáltalában nem, tisztségük megszűnése után pedig az annak gyakorlásával kapcsolatos cselekedeteik vagy mulasztásaik miatt nem lehetett bűnvádi vagy fegyelmi eljárást indítani vagy folytatni, így a mentelmi jog megillette tagjait. Viszont nem volt felelőtlen, ahogyan 1937-ig Horthy Miklós kormányzó sem volt az, s ahogyan majd 1946-tól Tildy Zoltán köztársasági elnök is felelős volt. A Nemzeti Főtanács tagjait az alkotmány vagy a törvények megszegése esetében a Nemzetgyűlés felelősségre vonhatta. A felelősségre vonást a Nemzetgyűlés összes tagjai kétharmad részének szavazatával mondhatta ki. A bíráskodást a Nemzetgyűlés tagjaiból az 1848. évi III. tc. 34. §-ának értelemszerű alkalmazása szerint szervezett bíróság gyakorolta.[21]

4.2. A Nemzeti Főtanács megszűnése

A köztársasági államforma bevezetéséről szóló 1946. évi I. tv. 1946. február 1-jével megszüntette.[22] Elmondható, hogy kérész életű fennállása alatt tagjaival szemben politikai vagy bűnvádi eljárásra nem került sor. Az viszont már más kérdés, hogy tagjaival szemben a történelem következő éveiben milyen retorziókat alkalmaztak.[23]

5. Összefoglalás

Mindhárom esetben ugyanazzal a történeti háttérrel találkoztunk: az újrakezdés lehetőségével kellett élni egy nagy világégést, országrombolást követően. A rendelkezésre álló személyi és anyagi források szűkösek voltak, mégis biztosítani kellett az optimális működést. A cél egy átmeneti időszakot követően a konszolidáció megteremtése volt.

---

[20] Palasik Mária: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949.* Budapest, Napvilág, 2000. 48.

[21] 1945. évi XI. tc. 10. § (1) bek. és 11. §.

[22] 1946. évi I. tv. 8. §.

[23] Balogh Sándor (szerk.): *Földet, köztársaságot, állami iskolát. Viták a magyar Parlamentben 1944–1948.* Budapest, Gondolat, 1980. 155.

A püspöki hatalom helyreállítása esetében az autoritás adott volt: az uralkodó kinevezte egy jól körülhatárolt területre a megyéspüspököt, akinek egyetlen érdemi feladata volt, mégpedig a klasszikus kánoni elvekre építkezve, felhasználva a Trienti Zsinat reform-határozatait, amelyeket a magyar viszonyokra alkalmazva az Esztergomi Érsekség már egyházmegyei zsinatok keretében adaptált, működtetni Krisztus művét, az egyházat. A Tanácsköztársaság legitimitása már messze nem állt ily mértékben szilárd alapokon, mivel a rendszer belső és külső szuverenitása eleve csorbát szenvedett, s maga a választási rendszer elvei sem feleltek meg a jogállamiság követelményeinek. Tekintettel arra, hogy minden eddigi jogrendszert és alkotmányos berendezkedést elvetett és egy sajátos úton járt, a rendszert csak azon személyek tudták támogatni, akik teljes mértékben azonosulni tudtak a mögöttes ideológiával. A második világégést követő berendezkedés legalább látszat szintjén törekedett önmagát legitimnek felmutatni, a demokratikus elveket magáénak elismerni. 1944 decemberétől egészen 1945 novemberéig az ideiglenesség feltüntetésével törekedtek palástolni a hiányosságokat, amely a választások lebonyolítását követően a rendszer modern, demokratikus legitimitását deklarálta. Az így megszületett kollektív államfői hatalom, amely a népképviseleti parlamentnek tartozott felelősséggel, elfogadható alternatívát jelentett az 1946. évi „kisalkotmány" elfogadásáig.

Ha a kollektív szervek összetételét vizsgáljuk, az 1718. és az 1945. év vonatkozásában egyértelműen megállapíthatjuk, hogy előre meghatározott, legitim szabályok között működtek. Első esetben egy püspöki rendelkezés,[24] második esetben három jogszabályról, pontosabban egy törvényerőre emelkedett kormányrendeletről, illetve egy önálló törvényről beszélhetünk, amelyeket legitim eljárási rendben fogadott el az arra felruházott jogalkotó. A Tanácsköztársaság esetében ennyire nem egyszerű ítéletet mondani. Bár született két kartális alkotmány is, amelyeket anyagi értelemben nem, csupán alaki értelemben nevezhetünk alkotmánynak, az eljáró szervezetek összetétele és az egyes közszereplők hatásköre nem volt egyértelműen lefektetve. Így a hatásköri elkülönülés is hiányzott, ezzel együtt a felelősség kérdése is csupán elvi alapokon nyugodott.

Az 1718. és az 1945. évi kollektív testületek vezetése és a helyettesítés alaposan körül volt bástyázva. Az első esetben a nagyprépost, aki egyben az általános helynök volt, ráadásul idővel segédpüspök is, tekintélyével eleve meghatározta a vezetést és irányítást. Ugyanígy bármilyen akadályoztatása esetén a *gradualis promotio* elvére építve a kormányzás vagy a bíráskodás elnöklése

[24] Instructio brevis pro archi-diaconis ac parochis Dioecesis Vaciensis (Althann). Vienna 1719, Neapoli 1724.

kétséget kizáróan rendezve volt. 1945-ben a jogszabályok felsorolták a tagokat, illetve kiesésük esetére a pontos helyettesítést.[25] A Tanácsköztársaság idejében viszont eleve rendkívül fluid volt az egyes szervek vezetése, a helyettesek is teljes jogkörrel eljárhattak, amely szintén súlytalanná vált, hiszen az érdemi és gyakorlati ellenőrzést az állampárt gyakorolta.

Hatékonyság vonatkozásában viszont mindegyik korszak másképpen ítélhető meg. Az 1718. évben felállított Consistorium mind közigazgatási, mint bíráskodási ügyekben teljes jogkörrel és nagy szakértelemmel tudott eljárni. Ha a hatékonyságot a kikényszeríthetőséggel azonosítjuk, világos, hogy a földesúri jogkörben eljárva ez szinte teljesnek mondható, ameddig a megszületett egyházi döntések lelki jellegű határozatainak vagy nem is volt kikényszeríthetőségi kritériuma vagy pedig a végrehajtásuk a kötelezett jó lelkiismeretének a függvénye lett. A Tanácsköztársaság hatékonyságát nehéz mérni, hiszen a szervezetek döntései mögött a proletárdiktatúra vörös terrorja állt, megszámlálhatatlan esetben még a törvényesség látszatára sem ügyelve. Az 1945. évi megoldás pedig oly kevés jogkört telepített a kollektív államfői testületre, hogy tevékenységét inkább a szimbolikával és a reprezentációval jellemezhetjük, mint kormányzati hatékonyságával.[26]

Tanulságként levonható, hogy az 1718-ban felállított Consistorium 1848-ig be tudta tölteni feladatát. A Tanácsköztársaság szervezetrendszere nem csupán a rezsim bukása miatt tűnt el a történelem süllyesztőjében, hanem erőteljesen antidemokratikus jellege sem kölcsönzött számára vonzerőt. Az 1949. évi Alkotmány is törekedett szóhasználatában inkább a Károlyi féle Népköztársaságra alapozni, még ha az 1936. évi szovjet–orosz alkotmányozás eredményeit igyekezett bedolgozni a szövegezésbe. Az 1945. évi Nemzeti Főtanács már születésekor magán viselte az átmenetiség jegyeit, miközben rövid élete folyamán is alternatív megoldások születtek politikusok és jogtudósok íróasztalain.[27] Mindenesetre a hatékonyság és a szabályozottság nem mutatott egyenes arányosságot, előbbi inkább a támogatottság vagy nyers erő függvénye volt.

---

25 Szabó Bálint (szerk.): *A szocializmus útján. A felszabadulást követő negyedszázad kronológiája*. Budapest, Akadémiai, 1970. 375.

26 Korom Mihály: *Magyarország ideiglenes nemzeti kormánya és a fegyverszünet 1944–1945.* Budapest, Akadémiai, 1981. 433.

27 Föglein Gizella: Törvénytervezet – torzóban. In: Mezey Barna (szerk.): *Hatalommegosztás és jogállamiság.* (Jogtörténeti értekezések) Budapest, Osiris, 1998. 321.